V. SEKCIA

DEJINY SPIŠA PO ROKU 1918

PETER ZMÁTLO*

Kultúrno-spoločenský život na Spiši v medzivojnovom období s prihliadnutím na národnostné aspekty

National Aspects of Cultural and Social Life in Scepusia between the Two World Wars

The article describes the cultural and social life in Scepusia between the two world wars. It characterises the ethnic composition of Scepusia and the different nations' contribution to common cultural life of the region. It maps the position of Slovaks in this area after 1918, the arrival of Czechs and their influence on the social and cultural life of the region. Furthermore, it analyses the situation of Germans and Magyars and the mutual relations between the different nationalities. The author also focuses on the developments after 1918, characterizing the culture of the 1920s and 1930s and comparing the cultural development in urban and rural areas.

Vznik Československej republiky v roku 1918 priniesol na Spiši nielen prevratné spoločensko-politické zmeny, ale tiež výrazné zmeny a posuny v nacionálnej štruktúre tohto mnohonárodnostného regiónu, čo sa samozrejme prejavilo značne aj v rozvoji kultúry, osvety, školstva, umenia a vedy. Nastalo doslova „prebudenie" slovenského majoritného etnika na Spiši, čo môžeme dokázať na prudkom rozvoji slovenského kultúrno-spoločenského života vo všetkých jeho oblastiach, počnúc spolkovou činnosťou a končiac rozvojom slovenskej spišskej historiografie. Tento rozvoj duchovných kultúrnych aktivít nebol u Slovákov na Spiši bezproblémový a najmä v prvých poprevratových rokoch 1919–1922 bol dosť chaotický, inflačný, vyplývajúci z náhlej politickej slobody, s ktorou sa ani Slováci na Spiši nevedeli hneď vyrovnať a neboli na ňu pripravení, v poprevratovom oduševnení sa u Slovákov presadzovala kvantita, no akoby sa zabúdalo na kvalitu. Bol to však vývoj nezvratný, v ktorom si Slováci nezištnou a dobrovoľnou prácou položili základy kultúrnej a duchovnej infraštruktúry v podobe mnohorozmernej inštitucionálnej spolkovej zložky, poslovenčili existujúce i postavili nové slovenské školy, začalo sa rozvíjať slovenské umenie a umelecký život, začali vedecké aktivity, hoci všetko sa vykonávalo len na dobrovoľnej spolkovej báze. To všetko bolo možné, lebo vznik nového československého štátu priniesol politickú slobodu pre Slovákov aj na Spiši, ktorá im chýbala v Uhorsku.

Hoci sa Spiš ako región vyznačoval určitými špecifikami,[1] kultúrno-spoločenské aktivity sa naďalej rozvíjali na neprofesionálnom základe, no podobne ako v iných oblastiach Slovenska, došlo aj tu po roku 1918 k zintenzívneniu kultúrno-spoločenského diania príchodom českej inteligencie (pedagógovia, úradníci, žandári, lekári), ktorá bola spolu so slovenskou inteligenciou rozhodujúcim aktivizujúcim činiteľom v kultúrno-spoločenskom snažení, ktorý podporoval nový československý štát.

Z národnostného aspektu bol medzivojnový Spiš najviac bohatý, keď jeho už beztak rôznorodé multietnické prostredie obohatili príslušníci českej národnosti. Nikdy predtým ani potom Spiš už taký bohatý z etnického pohľadu nebol. Česi prichodivší do spišského regiónu po roku 1918 mali zreteľné poslanie, úlohy, ale i postavenie. Väčšinou vo vyšších, t. j. v dôležitých štátnych pozíciách v miestnych štátnych úradoch a v školách mali pomáhať odhungarizovať a budovať tunajšie úrady, inštitúcie a školy v duchu novej československej štátnosti a jej prezidenta, Osloboditeľa, T. G. Masaryka. Dôležitú úlohu tu predstavitelia českej inteligencie mali zohrať i zohrali v oblasti kultúry, osvety a školstva – v Masarykovom

* Mgr. Peter Zmátlo, PhD. Pracuje ako odborný asistent na Katolíckej univerzite v Ružomberku. Autor viacerých odborných štúdií a spoluautor knižných publikácií na tému Spiš v prvej polovici 20. storočia.

[1] Hlavne z nacionálneho aspektu početným zastúpením nemeckej i rusínskej národnosti. Pozri J. Sulaček: *Spoločenské a politické pomery na Spiši v rokoch 1918–1938*. Prešov 1992, s. 14–15.

duchu, drobnej reálnej kultúrno-osvetovej práce sa im podarilo za pomoci oduševnenej a aktívnej pročeskoslovenskej slovenskej inteligencie zvýšiť celkovú vzdelanostnú úroveň obyvateľstva Spiša v období rokov 1919–1938 a tým znížiť pomerne vysoké percento negramotných obyvateľov hlavne na severe Spiša (Zamagurie,[2] okres Stará Ľubovňa). Predstavitelia českej inteligencie, ktorí vlastne prichádzali po roku 1918 do cudzieho spišského prostredia, postupne sa spoločensky udomácnili a začali vytvárať vlastné spolky (české vojenské spolky, sokolské jednoty) a pomáhali spolu so Slovákmi zakladať slovenské spolky, napríklad Slovenské besedy, miestne odbory Matice slovenskej (MO MS). Česi sa takto presadili svojou aktívnou prácou v miestnych spišských komunitách, a to najmä v kultúrno-osvetovej oblasti, keď po prevrate od roku 1919 pomáhali organizovať osvetové náučné kurzy občianskej výchovy, zakladať spomínané kultúrne spolky a knižnice, pomáhali poslovenčovať školstvo nahradením maďarských pedagógov. Z českých sociálnych a zamestnaneckých skupín sa zapájali do kultúrno-osvetovej práce najviac pedagógovia (stredoškolskí profesori, učitelia meštianskych a ľudových škôl), školskí inšpektori (*škôldozorcovia*) a vojenskí dôstojníci (obohatili kultúrny život ako hudobníci, speváci a divadelní ochotníci), v menšom počte notári, sudcovia, lekári, úradníci (železničiari – zamestnanci Košicko-bohumínskej železnice, zamestnanci bánk, pôšt, okresných a mestských úradov, súkromných podnikov a firiem, žandári).

U občanov nemeckej národnosti nastal po roku 1918 tiež pozitívny vývoj, ktorý im umožnili demokratické pomery prvej ČSR. Nemci sa zbavili jarma maďarizácie, ktorá zasiahla na Spiši v uhorskom dualistickom politickom systéme taktiež ich a bez prekážok mohli rozvíjať svoje záujmy aj v kultúrno-spoločenskej oblasti a v školstve.

Význam a zastúpenie v dôležitých úradoch i v kultúre príslušníkov maďarskej národnosti na Spiši po roku 1918 poklesol, aj keď v niektorých spišských mestách (napríklad v Spišskej Novej Vsi) naďalej tamojšia inteligencia a tiež ostatní občania používali vzhľadom na nízke percentuálne zastúpenie Maďarov (do 8 %) v relatívne veľkej miere maďarský jazyk vo verejnom živote. Maďarský či maďarónsky ráz niektorých spišských miest sa podarilo preto odstraňovať len pomaly v priebehu poprevratových rokov a potom v dvadsiatych rokoch, hoci napríklad do Spišskej Novej Vsi chodili pravidelne hrávať v dvadsiatych a i v tridsiatych rokoch maďarské divadelné súbory z Košíc, snažiac sa tak zachovať určitú kontinuitu aspoň v kultúrno-spoločenskej oblasti z uhorského obdobia.

Zdá sa, že demokratický režim Československa akoby utlmil národnostné spory i na Spiši a tie sa presunuli z praktického života na stránky miestnej tlače v podobe polemických a niekedy dosť ostrých konfrontačných článkov. Slováci si v nich sťažovali na pretrvávajúci maďarský, resp. maďarónsky duch v jednotlivých mestách (napríklad v Spišskej Novej Vsi), sťažovali si na nedostatok slovenských škôl v porovnaní s nemeckými, v historiografii to boli polemiky slovenských, nemeckých a maďarských historikov ohľadom osídlenia Spiša a prínosu do kultúrneho diania na Spiši. Napriek tomu môžeme konštatovať, že k priamej a otvorenej konfrontácii medzi národnosťami v sledovanom období prvej ČSR v oblasti kultúry nedošlo, hoci prípady nežičlivosti a nevraživosti existovali, ale demokratickosť režimu im neumožňovala rozvíjať sa a prerásť do väčších a nebezpečnejších rozmerov. Situácia sa začala nepriaznivo meniť až v druhej polovici tridsiatych rokov, keď sa aktivizovala miestna početná nemecká menšina, čo súviselo s rastom moci nacizmu v Nemecku. Určité napätie existovalo počas celého obdobia existencie prvej ČSR medzi slovenskými a nemeckými evanjelikmi, a to najmä v náboženskej oblasti.[3]

Národnostné vzťahy na Spiši v období prvej ČSR boli podľa väčšiny starších občanov, priamych pamätníkov (tzv. orálna história), veľmi dobré, bezproblémové, niektorí hovorili až o vzorovom spolunažívaní, čo pozitívne ovplyvňovalo tiež celkový kultúrno-spoločenský život. Pri analýze archívnych dobových prameňov sa nám tento fakt zväčša potvrdil. Väčšie národnostné rozpory, ktoré by mali väčší negatívny vplyv na rozvoj kultúry, školstva či umenia sme neza-

[2] Aj keď treba objektívne dodať, že úroveň školstva po materiálnej i personálnej stránke na Zamagurí bola veľmi nízka ešte aj v polovici 30. rokov 20. storočia, na čo upozorňoval v slovenskej tlači Pavol Čarnogurský, ktorému uverejnili v *Slovákovi* zo dňa 12. 1. 1936 článok, v ktorom kritizoval nízku úroveň kultúrnych a školských pomerov v Spišskej Magure. Pozri bližšie *Spišské hlasy*, roč. 3, 1936, 18. januára, č. 3, s. 1–2.

[3] *Spomienky Jána Kukuru*: ústne podanie. Poprad 1988. Ing. Ján Kukura (*1908–†2001) bol významným kultúrnym činovníkom v medzivojnovom období na Spiši, bol tiež zakladateľom známeho regionálneho periodika *Spišské hlasy* a ich prvým zodpovedným redaktorom.

znamenali. Menšie rozpory, napríklad v školstve pri zakladaní slovenských tried na nemeckých stredných školách, pri zakladaní nových slovenských škôl, pri zavádzaní slovenčiny na svätých omšiach v kostoloch, sa riešili skôr na stránkach miestnych regionálnych novín, kde sa Slováci dožadovali väčšieho počtu slovenských regionálnych novín, kritizovali Nemcov, že na ich počet mali veľa nemeckých škôl, tiež Maďarov, že majú veľa regionálnych novín (v medzivojnovom období vydávali Maďari aj regionálny denník), hoci percentuálne zastúpenie Maďarov na Spiši bolo už nízke. Bolo to skôr vzájomné handrkovanie, robenie vzájomných výčitiek, ale všetko prostredníctvom slovných polemík na stránkach novín. Väčšie národnostné roztržky ovplyvňujúce negatívne kultúrno-spoločenský život neboli, i keď sa vyskytli nejaké facky medzi občanmi slovenskej, nemeckej či maďarskej národnosti, či medzi Slovákmi a cigánmi (Rómami), ktoré sa potom opisovali alebo len sucho konštatovali v regionálnych týždenníkoch. Česko-slovenské vzťahy najviac negatívne ovplyvňovalo uprednostňovanie českých pracovníkov na dôležitých úradných štátnych miestach na úkor ostatných národností, Slovákov nevynímajúc, a rozpory, najmä v náboženskej oblasti, medzi niektorými českými a slovenskými pedagógmi a medzi českými pedagógmi a slovenskými miestnymi kňazmi, hlavne katolíckymi.

Vývin kultúrneho života na Spiši v medzivojnovom období môžeme rozdeliť, podobne ako na celom Slovensku, do troch etáp.[4] V prvom období v poprevratových rokoch 1919–1922 sa zakladajú prvé slovenské a české, t. j. československé kultúrne inštitúcie (spolky), na Spiši vo forme slovenských besied (Štefánikova beseda v Spišskej Novej Vsi, v iných mestách pod názvami slovenské ľudové či československé besedy), českej telovýchovnej jednoty Sokol (TJ Sokol) a miestnych odborov oživotvorenej Matice slovenskej. Tieto spolky boli hlavnými predstaviteľmi kultúrneho života a šírili najmä kultúrnu osvetu prostredníctvom ľudovýchovných kurzov občianskej výchovy a kurzov slovenčiny v duchu ideológie nového československého štátu a ich členovia zakladali mestské či obecné knižnice. Toto obdobie malo výrazný osvetový charakter a nadšenie zo slobody a vzniku nového československého štátu sa prenieslo aj do kultúrno-spoločenského života, čo sa prejavilo vznikom množstva nových kultúrnych spolkov, hlavných nositeľov kultúrnych snáh v tomto období. Pri organizovaní kultúrnych podujatí aktívne pomáhali aj dôstojníci a vojaci z miestnych vojenských posádok v Levoči, v Spišskej Novej Vsi, v Poprade, v Kežmarku či v Podolínci, ktorí boli väčšinou českej národnosti a postupne si vytvárali a združovali sa do vlastných spolkov, ako boli pobočky Zväzu československých rotmajstrov, pobočky Zväzu československých dôstojníkov a vojaci – legionári mali jednoty Československej obce legionárskej.

Toto prvé obdobie poprevratových rokov malo nesmierny význam pre položenie základov slovenskej, resp. za prispenia Čechov československej kultúry v spišskom regióne, čo malo v multietnickom prostredí Spiša pre štátotvorných Slovákov veľký význam. Národnostné aspekty ovplyvňovali veľkou mierou celý kultúrno-spoločenský život na Spiši a práve toto obdobie malo významný konsolidačný účinok na súžitie jednotlivých národností v spišskej oblasti, čo sa pozitívne prejavilo aj v rozvoji kultúry na Spiši v druhej polovici dvadsiatych a v tridsiatych rokoch 20. storočia. Svedčia o tom aj správy hlavných slúžnych z jednotlivých okresov Spišskej župy z konca tohto prvého obdobia, t. j. zo začiatku roku 1922. Napríklad v okrese Kežmarok, kde žila početná nemecká národnostná menšina, hlavný slúžny charakterizoval národnostné pomery v januári 1922 nasledovne:

„O mocenskom rozpínaní sa Nemcov v tunajšom okrese sa nemôže hovoriť. Pred prevratom a počas prevratu vyskytli sa ojedinelé trenice, v ktorých vystupovali Nemci proti Slovákom ako vládnuci živel, teraz však (na začiatku roku 1922 – P. Z.) panuje všade, i v zmiešaných obciach, úplná zhoda, Nemci sa nechcú rozpínať a uznávajú zvrchovanosť Slovákov."[5]

Početné zastúpenie mali Nemci i v okrese Spišská Sobota (neskorší okres Poprad), kde kultúrne pomery a vzťahy medzi Slovákmi a Nemcami charakterizoval hlavný slúžny dňa 17. marca 1922 takto:

„Obyvateľstvo slovenských obcí stojace na nižšej kultúrnej úrovni bolo stále obchodom a priemyslom vykorisťované. Tieto pomery sa po prevrate zmenili. Obyvateľstvo nemeckých obcí nachodiace sa na vyššej kultúrnej úrovni majetkovo vzrástlo, kultúrne nepomerne veľmi vyhralo, nakoľko mu je poskytnutá možnosť vo svojej reči sa vzdelávať."

[4] I. Kamenec: Rozvoj a orientácia slovenskej kultúry v rokoch 1918–1938, in: *HČ*, roč. 27, 1979, č. 2, s. 171.
[5] Štátny oblastný archív (ďalej ŠOBA) Levoča, Spišská župa 1860–1922 (ďalej SŽ), 41/1922 prez.

V sídle Spišskej župy v Levoči na konci poprevratového obdobia dňa 26. januára 1922 charakterizoval mešťanosta Rejovský národnostné a kultúrne pomery nasledovne:

„S ohľadom na to, že pred prevratom v meste Levoča boli maďarské stredné a vyššie dievčenské školy, následkom toho stála maďarská kultúra na vysokom stupni. Po prevrate, ako aj toho času, maďarská kultúra takmer neexistuje, pretože maďarských kultúrnych ústavov niet. Pred prevratom nebolo tu žiadnej slovenskej kultúry. Po prevrate, ako aj toho času, vyvíja sa slovenská kultúra zo dňa na deň, pretože na ľudových, ako aj na stredných školách sa v slovenskom jazyku vyučuje."[6]

Druhé obdobie (1923–1929) je charakterizované zakladaním ďalších spolkov, ktoré sú popri školách hlavnými nositeľmi kultúrnych snáh. Aktivizovali sa hlavne okresné osvetové zbory, ktoré preberali koordinujúcu a usmerňujúcu funkciu v činnosti spolkov namiesto slovenských (československých) besied, ktoré postupne zanikali. Niektoré spolky prekračujú hranice regiónu a stávajú sa známymi v rámci celého Slovenska, napríklad Pevecké združenie slovenských učiteľov zo Spišskej Novej Vsi. Aktivizujú sa i charitatívne a dobročinné spolky s celorepublikovou pôsobnosťou, ako boli Československý Červený kríž, Živena, Zemské ústredie pečlivosti (starostlivosti) o mládež na Slovensku, Masarykova liga proti tuberkulóze, ktoré zakladajú pobočky tiež na Spiši a začínajú usporadúvať pravidelné finančné zbierky a osvetové prednášky. V tomto období sa kultúra rozširuje aj na vidiek vo forme ochotníckych divadelných predstavení, ktoré organizovali väčšinou agilní učitelia miestnych škôl, a rôznych náučných prednášok, usporadúvaných členmi miestnych osvetových komisií, ktoré boli pobočkami okresných osvetových zborov. Do kultúrneho diania na vidieku sa zapájajú i miestne dobrovoľné hasičské zbory, organizujúc najmä ľudové zábavy, ale hrali tiež divadlo.

V treťom období (1930–1938) sa dotvára kultúrno-spoločenská báza, ktorá zostáva naďalej na neprofesionálnom základe, ale vznikajú ďalšie kultúrne inštitúcie či spolky, ktoré svojimi aktivitami a významom prekračujú hranice Spiša, napríklad ochotnícky divadelný súbor Hviezdoslav zo Spišskej Novej Vsi. V tomto období, najmä na jeho začiatku v rokoch 1930–1934, dochádza v dôsledku hospodárskej krízy i z iných dôvodov (najmä zasahovaním politických strán do kultúrno-spoločenského života) k čiastočnému úpadku kultúrnych snažení v spišskej oblasti, čo sa prejavilo tiež v hodnotení kultúry na Spiši v dobovej regionálnej tlači:

„Kultúra spišská od prevratu stojí na mŕtvom bode. Príčiny väzia v tom, že kultúrou súčasne propagovala sa i stranícka politika a táto zanechala vo verejnom i spoločenskom živote vidieka citeľné poruchy… Náš ľud nevie si vážiť svojho slovenského pôvodu a k národným veciam je až príliš vlažný."[7]

Úrovni kultúry na Spiši v období hospodárskej krízy sa venoval aj článok *Národným a kultúrnym spolkom do pozornosti*, uverejnený v *Spišských hlasoch* v apríli 1934:

„Spiš na kultúrnom poli padol v posledných 5 rokoch hlbšie, ako bol v počiatkoch doby poprevratovej. Vonkajšie vplyvy účinkujú a narážajú na spolky. Ale to nás nesmie odstrašovať. Borili sme sa dosiaľ a musíme sa boriť i odteraz. Život je boj. Nuž bojujme o život, o potreby ducha pre posilnenie zdravého nacionalizmu, bojujme, aby sme postavili Spiš na taký stupeň kultúry, akým sa honosia iné kraje."[8]

Z kvantitatívneho hľadiska však počet spolkov graduje práve v druhej polovici tridsiatych rokov po prekonaní hospodárskej krízy, čo platilo do vyhlásenia autonómie Slovenska 6. októbra 1938.

Podstatný vplyv na rozvoj kultúry a spoločenského života na Spiši mala hospodárska úroveň a vybudovaná infraštruktúra jednotlivých spišských okresov, t. j. ekonomické faktory, a v neposlednom rade aj geografické aspekty. Najhoršia situácia v tejto oblasti, teda najnižšia ekonomicko-hospodárska základňa, bola na severe Spiša, najmä v okrese Spišská Stará Ves, t. j. na Zamagurí,[9] len o niečo lepšie bol na tom okres Stará Ľubovňa. Stredný Spiš a mestá a mestečká stredného, dolného Spiša a tatranskej oblasti, ktorá mohla

[6] *Tamže*.

[7] *Spišské hlasy*, roč. 2, 1935, 16. novembra, č. 46, s. 1. Autorom týchto myšlienok bol školský inšpektor Jozef Průša.

[8] *Tamže*, roč. 1, 1934. 21. apríla, č. 12, s. 2.

[9] O stave kultúry a školstva na Zamagurí pozri článok Pavla Čarnogurského v novinách *Slovák* z 12. januára 1936: „Hľadať kultúru v Magure je opravdivým problémom... Čím viac by sme spomínali rôzne kultúrne ustanovizne, tým úbohejší obraz Magury by sme dostali a líčenie kultúrnych pomerov magurských by sa obracalo v plačlivý pesimizmus... Magura má ľudí pre poslanie kultúrne na fare a v škole, čili kňazov a učiteľov. Títo dvaja činitelia pôsobia v tomto kraji, aby nahradili tlač, rádio a všetky ostatné kultúrne prostriedky. Školské pomery v Spišskej Magure sú kultúrnym škandálom národa a štátu... V celej Magure od prevratu sa nepristavila ani len jedna školská trieda, hoci v každej obci treba pristaviť najmenej dve triedy. Magura je snáď jediný okres celej republiky, ktorý nemá meštiansku školu. Školy nevybavené pomôckami, deti nemajú kníh, písaniek, o iných pomôckach ani nehovoriac. Striedavé vyučovanie, nedbalá školská

žiť z cestovného ruchu a postupne budovanej infraštruktúry zdravotníckych zariadení (sanatórií, kúpeľov a pod.), boli na tom po hospodárskej stránke lepšie, a tým aj celková kultúrna a vzdelanostná úroveň tam bola vyššia. Je preto samozrejmé, že najvyššie percento negramotných ľudí na začiatku existencie ČSR bolo na Spiši v okresoch Spišská Stará Ves a Stará Ľubovňa, tento stav však platil aj na konci existencie prvej ČSR, pričom najvyššie percento analfabetov na Spiši podľa sčítania ľudu roku 1940 žilo v okrese Stará Ľubovňa.[10] O tom, že kultúrne a školské pomery boli na najnižšej úrovni na Spiši práve v okrese Spišská Stará Ves, svedčí aj list hlavného slúžneho z tohto okresu datovaného 11. februára 1922:

„Kultúrne pomery sú veľmi poľutovaniahodné. Jednou príčinou sú klimatické pomery. Totižto obce existujú a nachádzajú sa jedna od druhej ďaleko, ťažko sú dosiahnuteľné, vystavané sú medzi vrchmi. Školy nie sú zriadené v každej obci, teda učiteľ sa nenachádza všade, preto rodičia, ako napríklad teraz (t. j. v zimnom období – P. Z.) neposielajú riadne dietky do školy, pretože sa boja o ich život. Na jar deti robia na gazdovstvách, pasú dobytok, čo si obyvateľstvo vysvetľuje tak, že ono žije z gazdovstva a nie zo vzdelanosti. Inteligencie, ktorá by bola schopná rozvíjať vzdelanosť, je tu tak málo, že medzi toľkým obyvateľstvom sa pominie a stratí. Jedine v sídelnom meste v Spišskej Starej Vsi, kde je teraz inteligencia zhromaždená, badať rozvíjanie kultúry následkom jej neúnavnej práce."[11]

Veľký význam z hľadiska osvety a informovanosti miestnych Slovákov a Čechov mali v sledovanom období slovenské regionálne noviny, napríklad *Tatry*, *Republikán župy Podtatranskej*, *Podtatranská Slovač*, *Spišské noviny* a azda najznámejšie *Spišské hlasy*. Mnohé z týchto týždenníkov mali predplatiteľov i v zámorí v Spojených štátoch amerických (USA) či v Kanade.[12]

Tab. č. 1. Počty tanečných zábav v obciach niektorých okresov Spiša pred rokom 1918 a roku 1924[15]

Rok	Slúžnovský okres	Počet zábav[13]	Poznámka
1877	Levoča	132	
1878	Levoča	174	
1883	Levoča	149	
1889	Levoča	114	
1891	Levoča	134	
1895	Levoča	95	
1896	Levoča	79	
1898	Levoča	95	
1899	Spišské Podhradie	129	
1900	Levoča	86	
1902	Levoča	71	
1904	Levoča	108	
1908	Levoča	94	
1911	Levoča	83	
1912	Levoča	91	
1913	Levoča	88	
1913	Spišská Nová Ves	189	
1914	Levoča	52	
1924	Spišská Nová Ves	12[14]	len v decembri

dochádzka zapríčinená tým, že deti od včasnej jari do pozdnej jesene pasú ovce a dobytok, sú prekážkami, aby škola plnila svoje poslanie zdarne... V najväčšej obci Osturni, ktorej obyvateľstvo je rusínske, všetci učitelia sú Česi a vyučujú československy. Vôbec učiteľské miesta v Magure sú len prechodnými a každý rok sa na nich striedajú iní ľudia. Že za takýchto pomerov nemožno hovoriť o nejakej mimoškolskej práci, je samozrejmé." Pozri *Spišské hlasy*, roč. 3, 1936, 18. január, č. 3, s. 1–2.

[10] Podľa posledného štatistického prehľadu pred vznikom ČSR z roku 1910 žilo na Spiši až 36,9 % negramotných ľudí z celkového počtu 162 992 obyvateľov. Celoslovenský priemer bol 26,8 %. Pozri *Statistická příručka republiky Československé*, vol. 2. Praha 1925, s. 80. Po vzniku ČSR zásluhou kultúrno-osvetových a školských aktivít sa percento negramotných aj na Spiši postupne znižovalo, no aj napriek tomu bolo v jednotlivých okresoch Spiša, najmä na severe, i po zániku prvej ČSR relatívne vysoké (údaje sú podľa sčítania ľudu z roku 1940): okres Stará Ľubovňa – 11,5 %, Spišská Stará Ves – 9,4 %, Kežmarok – 8,2 %, Levoča – 7,7 %, Gelnica – 7,4 %, Poprad – 5,7 %. Pozri bližšie *Zprávy Štátneho plánovacieho a štatistického úradu*, roč. 2, 1947, č. 2, s. 37 a nasl.

[11] ŠOBA Levoča, SŽ, 41/1922 prez.

[12] *Spomienky Jána Kukuru*.

[13] Počty sú bez mesiaca december.

[14] Za celý rok 1924 ich bolo približne 120–130.

[15] ŠOBA Levoča, Slúžnovský úrad v Levoči 1850–1922 (ďalej SÚ–L). Evidencia tanečných zábav, inv. č. 317–348. ŠOBA Levoča, Slúžnovský úrad v Spišskom Podhradí 1850–1922 (ďalej SÚ–SpP), 5449/1899 adm. Štátny okresný archív (ďalej ŠOKA) Spišská Nová Ves, Okresný úrad Spišská Nová Ves (1923) 1924–1944 (1945) (ďalej OÚ–SNV), 103/1924 adm.

Pri komparácii rozvoja kultúry a konkrétne zábavných foriem v uhorskom období pred rokom 1918 a v období po vzniku ČSR nenastal na spišskom vidieku po roku 1918 nejaký podstatný kvantitatívny nárast počtu tanečných zábav.

Hlavnými nositeľmi kultúrnych snáh boli miestne spolky, ktorých členovia prispeli k oživeniu kultúrneho a spoločenského života, a to hlavne vo väčších spišských mestách – v Spišskej Novej Vsi, v Levoči, v Kežmarku a v Poprade. V dedinách kultúrne aktivity a osvetu šírili naďalej miestni učitelia v školách a kňazi, hoci už v slovenskom, a kde boli českí učitelia, v československom národnom duchu. Pominulo nebezpečie maďarizácie a odnárodnenia a kultúrne povedomie sa stávalo od dvadsiatych rokov súčasťou stále širších vrstiev obyvateľstva. Rozdiely v intenzite rozvíjania kultúrnych snáh boli badateľné a spišský vidiek jednoznačne zaostával za rôznorodosťou a intenzitou kultúrneho života i povedomia v mestách.

V spišskej dedine, t. j. na vidieku, reprezentovala kultúrno-spoločenský život ľudová škola so svojimi pedagógmi. Tí boli nositeľmi kultúrneho účinkovania vo všetkých smeroch. Učitelia patrili medzi inteligenciu, ktorá sprostredkovávala kultúrny styk dedín s mestami. Pedagógovia medzi prvými odoberali regionálnu a tiež celoslovenskú tlač a prostredníctvom nej oboznamovali dedinské obyvateľstvo s kultúrno-spoločenským dianím. Oni prví začali organizovať v spišských obciach školské slávnosti, zábavy, kde sa dedinčania zabavili, najedli, ale i poučili. Tieto podujatia mali už teda kultúrny charakter a takýmto spôsobom sa začal rozvíjať v dvadsiatych rokoch kultúrno-spoločenský život na spišskom vidieku.

Odlišná bola situácia v mestách, kde sa kultúrne dianie predsa len rozvíjalo intenzívnejšie. Bol tu väčší ľudský potenciál, vyššia vzdelanostná úroveň, no slovenskej inteligencie s potrebným vzdelaním bolo aj v spišských mestách nedostatok podobne ako v iných regiónoch Slovenska. Po vzniku československého štátu sa tento deficit riešil príchodom kvalifikovaných kádrov z Čiech, najmä stredoškolských pedagógov i učiteľov ľudových a meštianskych škôl, lekárov a úradníkov štátnej správy.

Presný počet predstaviteľov českej národnosti na Spiši v rokoch predmníchovskej ČSR nie je možné určiť, pretože československé štatistiky uvádzali pri sčítaniach obyvateľstva v rokoch 1921 a 1930 Slovákov a Čechov spolu ako československú národnosť. Česi pritom žili na slovenskom území už pred rokom 1918 – v roku 1910 podľa maďarskej (uhorskej) štatistiky žilo v 16 severouhorských župách, t. j. približne na terajšom území Slovenska, spolu 7947 Čechov, a to prevažne v západnej časti Slovenska.[16] Na strednom a východnom Slovensku sa prihlásilo k českej národnosti v roku 1910 len 3077 občanov, preto usudzujeme, že na Spiši mohlo žiť v tomto období len niekoľko desiatok občanov českej národnosti.[17]

Českú menšinu po roku 1918 tvorili odborníci a inteligencia, najmä pedagógovia, úradníci štátnej správy, zamestnanci armády, súdnictva, železníc, pôšt, zdravotníctva a polície (žandárstva).[18] Pri prvom sčítaní obyvateľstva počas prvej ČSR zo dňa 15. februára 1921 sa prihlásilo k českej národnosti na Slovensku už 71 733 občanov, z toho však bolo 18 364 vojakov,[19] Slovákov bolo 1 942 059.[20] Na Spiši z tohto sčítania obyvateľstva poznáme len neúplné údaje o počte jednotlivých národností v niektorých mestách, ktoré sme spracovali na základe dobovej regionálnej tlače.

V Spišskej Novej Vsi bolo v roku 1921 podľa odhadu toto národnostné zloženie: Slováci – 67 % (z toho podľa nášho odhadu bolo Čechov do 5 %), Maďari – 14 %, Nemci – 14 % až 16 %, Židia – 3 %. Tento počet bol priaznivý pre Slovákov, ktorých počet v rokoch 1910–1921 vzrástol hlavne na úkor Maďarov: rok 1910 → Slováci – 48,48 %, Maďari – 33,10 %, Nemci – 16,90 %; rok 1919 → Slováci – 54,8 %, Maďari – 25,9 %, Nemci – 18,03 %.[21]

---

[16] Na západnom Slovensku, t. j. v Bratislave, ich bolo 1 242, v Bratislavskej župe 1 248, v Trenčianskej župe 1 341 a v Nitrianskej 1 039 občanov českej národnosti. V týchto západoslovenských župách a v meste Bratislava bolo usadených v roku 1 910 spolu 4 870 Čechov. Pozri A. Boháč: Češi na Slovensku, in: *Statistický obzor*, roč. 16, 1935, s. 183.

[17] Uhorská vláda obmedzovala príchod Čechov na Slovensko tým, že im neudeľovala uhorské občianstvo, aby tak zabránila prílivu konkurenčného českého kapitálu. Pozri bližšie H. Zelinová: Česi na Slovensku, in: *Pamiatky a múzeá*, roč. 2000, č. 4, s. 34.

[18] Personálnymi otázkami obsadzovania úradov štátnej a verejnej správy na Slovensku v prvých rokoch existencie ČSR sa zaoberá N. Krajčovičová: K otázke personálneho obsadzovania orgánov štátnej a verejnej správy na Slovensku v prvých rokoch po vzniku ČSR, in: *HČ*, roč. 44, 1996, č. 4, s. 612–632. Táže: Českí zamestnanci v štátnych službách na Slovensku v prvých rokoch po vzniku Československa, in: *Československo 1918–1938. Osudy demokracie ve střední Evropě*, ed. J. Valenta – E. Voráček – J. Harna, vol. 1. Praha 1999, s. 179–192. Pozri tiež prácu K. Čulen: *Česi a Slováci v štátnych službách ČSR*. Bratislava 1944, *passim*.

[19] Boháč: Češi na Slovensku, s. 184. Porovnaj tiež A. Štefánek: Základy sociografie Slovenska, in: *Slovenská vlastiveda*, ed. Ľ. Novák, vol. 3. Bratislava 1945, s. 384–385.

[20] *Podtatranská Slovač*, roč. 3, 1925, 2. januára, č. 1, s. 1.

[21] *Tatry*, roč. 3, 1921, 4. marca, č. 9, s. 1.

V Podolínci v roku 1921 podľa štatistiky tamojšieho katolíckeho farského úradu bolo 647 Slovákov (45,56 %), asi 50 Čechov (3,52 %), 682 Nemcov (48,03 %), 41 Maďarov (2,89 %).[22] V Krompachoch podľa februárového sčítania ľudu v roku 1921 bolo národnostné zloženie obyvateľov v percentuálnom vyjadrení nasledovné: Slováci 63,3 % (z toho Česi 1,6 %), Nemci 12,2 %, Maďari 16,2 %, Židia 4,4 %, Poliaci 1,4 %, iné národnosti 0,6 %.[23]

Podľa sčítania obyvateľstva v roku 1930 bol celkový počet obyvateľov na Slovensku 3 324 111, z toho sa k slovenskej národnosti prihlásilo 2 250 616 (67,7 %) a k českej 121 696 (3,7 %) obyvateľov,[24] podľa iného prameňa sa prihlásilo k českej národnosti na Slovensku 120 926 občanov, z toho bolo 20 652 vojakov.[25] Národnostné zloženie obyvateľstva na Spiši podľa tohto sčítania v roku 1930 analyzoval Jozef Sulaček.[26] Nasledujúca tabuľka č. 2 zachytáva doplňujúce údaje s presným počtom obyvateľov v jednotlivých okresoch, ďalej počet jednotlivých národností v okresoch a ich percentuálne zastúpenie.

Presný počet Slovákov i Čechov podľa národnostnej príslušnosti uvádzal až krajinský súpis obyvateľstva Slovenska k 31. decembru 1938, na základe ktorého môžeme odhadnúť aj počet Slovákov, a najmä Čechov žijúcich na Spiši v období predmníchovskej ČSR. Počet Čechov na Slovensku sa znížil zo 120 926 v roku 1930 na 77 488 k 31. decembru 1938, t. j. o 36 %.[27] Usudzujeme, že približne o také isté percento sa znížil počet Čechov aj na Spiši, to znamená asi o 1/3 (30–36 %). V nasledujúcej tabuľke č. 3 uvádzame počet občanov jednotlivých národností na Spiši podľa súpisu obyvateľstva na Slovensku k 31. decembru 1938 a jeho porovnanie s obdobím v Uhorsku a v prvej Slovenskej republike.

Tab. č. 2. Národnostné zloženie obyvateľstva Spiša podľa sčítania obyvateľstva v roku 1930[30]

Okres	Počet obyv.	Čs.[28] počet %	Ruská[29] počet %	Nem. počet %	Maď. počet %	Žid. počet %	Poľ. počet %	Cigán. počet %	Iné počet %	Spolu občania ČSR	Cudzinci
Gelnica	28 663	17 189 63,11	110 0,40	8 545 31,37	395 1,45	462 1,69	7 0,02	518 1,90	10 0,03	27 236	1 427
Kežmarok	31 880	15 432 51,75	655 2,19	11 761 39,44	279 0,93	910 3,05	7 0,02	771 2,58	2 0,006	29 817	2 063
Levoča	26 753	22 036 85,44	1 008 3,90	1 177 4,56	372 1,44	662 2,56	12 0,04	521 2,02	3 0,01	25 791	962
Poprad	27 857	19 961 75,37	99 0,37	5 259 19,85	418 1,58	394 1,49	33 0,12	317 1,20	3 0,01	26 484	1 373
Sp. Nová Ves – okres	37 203	29 066 81,16	1 396 3,90	3 227 9,01	777 2,17	501 1,40	13 0,036	807 2,25	24 0,067	35 811	1 392
Sp. Nová Ves – mesto	12 965	10 094 80,34	26 0,21	1 461 11,63	619 4,93	326 2,59	8 0,06	8 0,06	21 0,17	12 563	402
Stará Ľubovňa	23 205	12 742 57,33	6 228 28,02	2 575 11,59	47 0,21	425 1,91	29 0,13	174 0,78	3 0,013	22 223	982
Spišská Stará Ves	9 378	7 145 80,52	1 192 13,43	162 1,82	29 0,33	137 1,54	33 0,37	175 1,97	—	8 873	505
Spolu Spiš	184 939	123 571 70,12	10 688 6,06	32 706 18,56	2 317 1,31	3 491 1,98	134 0,08	3 283 1,86	45 0,02	176 235	8 704
Slovensko	3 329 793	72,1	2,8	4,5	17,6	—	—	—	—	—	—

[22] *Tatry*, roč. 4, 1922, 3. februára, č. 5, s. 2. Roku 1921 podľa náboženského vierovyznania žilo v Podolínci 1209 rímskokatolíkov, 33 gréckokatolíkov, 31 evanjelikov a 106 obyvateľov židovskej viery.

[23] *Slovenský Východ*, roč. 3, 1921, 8. marec, č. 55, s. 2.

[24] O. Pöss: Menšiny na Slovensku : Stará téma v novej Európe, in: *Pamiatky a múzeá*, 2000, č. 4, s. 4.

[25] Boháč: Češi na Slovensku, s. 187.

[26] J. Sulaček: Nacionálne problémy na Spiši koncom predmníchovskej republiky, in: *Vlastivedný zborník Spiš 1*, ed. M. Badík, K. Král a E. Pavlik. Košice 1967, s. 8. Porovnaj tiež *Štatistický lexikon obcí v krajine Slovenskej*. Praha 1936.

[27] Treba si uvedomiť, že tento počet občanov českej národnosti bol nižší o tých, ktorí žili na území južného Slovenska, ktoré po Viedenskej arbitráži v novembri 1938 pripadlo k Maďarsku, mnohí z týchto Čechov odišli po novembri späť do domovských Čiech.

[28] V rubrike československá národnosť boli Slováci i Česi.

[29] Pod ruskou národnosťou boli započítaní občania, ktorí sa hlásili k rusínskej, ruskej a ukrajinskej národnosti.

[30] *Spišské hlasy*, roč. 2, 1935, 13. apríla, roč. 1., č. 15, s. 3. Porovnaj Sulaček: Nacionálne problémy na Spiši, s. 8.

Tab. č. 3. Národnostné zloženie na Spiši k 31. decembru 1938 s porovnaním v rokoch 1900, 1930 a 1940[32]

Rok	Okres a Spiš	Počet obyv.	Slov. %	Čes. %	Rus. %	Nem. %	Maď. %	Pol. %	Žid. %	Cig. %	Iní %
1938	Kežmarok	34660	18557 53,54	1113 3,21	792 2,28	12088 34,87	304 0,87	145 0,41	379 1,09	1256 3,62	26 0,07
	Levoča	27483	24092 87,66	564 2,05	743 2,70	741 2,69	287 1,04	156 0,56	240 0,87	649 2,36	11 0,04
	Poprad	30055	21995 73,18	1148 3,82	66 0,22	4623 15,38	430 1,43	158 0,53	462 1,54	1133 3,77	40 0,13
	Spišská Nová Ves	42277	34679 82,03	1218 2,88	927 2,19	2805 6,63	576 1,36	136 0,32	348 0,82	1528 3,61	60 0,14
	Gelnica	42200	26016 61,64	877 2,07	42 0,09	10495 24,86	3497 8,28	110 0,26	310 0,73	792 1,87	61 0,14
	Stará Ľubovňa[31]	25598	12466 48,69	232 0,90	8973 35,05	2850 11,13	53 0,20	73 0,28	532 2,07	406 1,58	13 0,05
	Spišská Stará Ves	10230	8017 78,36	193 1,88	1586 15,50	167 1,63	5 0,04	99 0,96	53 0,51	109 1,06	1 0,009
1938	Spiš	212503	145822 68,62	5345 2,51	13129 6,17	33769 15,89	5152 2,42	877 0,41	2324 1,09	5873 2,76	212 0,09
1900	Spiš	172091	99813 58,0	odhad 80 0,05	14111 8,2	43023 25	10670 6,2	?	?	?	?
1930	Spiš	184939 z toho občania ČSR 176235	odhad 117232 66,52	odhad 6344 3,60	10688 6,06	32706 18,56	2317 1,31	134 0,08	3491 1,98	3283 1,86	45 0,02 Cudzinci spolu 8704
1940	Spiš	210568	145924 69,3	632 0,3	1010 74,8	34744 16,5	3790 1,8	632 0,3	4422 2,1	?	10318 4,9

Tab. č. 4. Národnostné zloženie obyvateľstva vo vybraných spišských mestách, mestečkách a obciach podľa sčítania obyvateľstva 31. 12. 1938[35]

Okres	Mesto al. obec	Počet obyv.	Slov. %	Česi %	Rus. %	Nem. %	Maď. %	Pol. %	Žid. %	Cig. %	Iní %
Kežmarok	Kežmarok	7360	4212 57,23	369 5,01	23 0,31	2253 30,61	211 2,87	36 0,49	239 3,25	6 0,08	11 0,15
	Ľubica	3326	1793 53,91	94 2,83	134 4,03	1062 31,93	22 0,66	10 0,30		211 6,34	
	Huncovce	1217	233 19,15	18 1,48	1 0,08	780 64,09	17 1,40	3 0,25	90 7,40	75 6,16	
	Ždiar	1394	1342 96,27	51 3,66		1 0,07					
	Podhorany	662	15 2,27			587 88,67		1 0,15		59 8,91	
Levoča	Levoča	14800	12122 81,91	1004 6,78	58 0,39	839 5,67	394 2,66	48 0,32	322 2,18	12 0,08	
	Spišské Podhradie	3205	2917 91,04	37 1,15	6 0,19	172 5,37	32 1,00	2 0,06	39 1,22		
	Dravce	529	402 76,00	1 0,19				96 18,15	12 2,27	18 3,40	
	Sp. Štvrtok	979	831 84,88	4 0,41		1 0,10		22 2,25	5 0,51	116 11,85	
	Torysky	925	754 81,53	2 0,22	111 12,00					58 6,27	

[32] Údaje za okresy Stará Ľubovňa a Spišská Stará Ves sú spracované len na základe štatistickej príručky *Územie a obyvateľstvo Slovenskej republiky* a *Prehľad obcí a okresov odstúpených Nemecku, Maďarsku a Poľsku*. Bratislava 1939, s. 8–9. Na ilustráciu uvádzame číselné údaje k 31. decembru 1938 za notariát Podolínec (mesto Podolínec a obce Lomnička, Nižné Ružbachy a Vyšné Ružbachy): počet obyvateľov – 4399, z toho Slováci – 2681 (60,95 %), Česi – 106 (2,41 %), Rusíni – 8 (0,18 %), Nemci – 1418 (32,23 %), Maďari – 27 (0,61 %), Poliaci – 1 (0,02 %), Židia – 99 (2,25 %), Cigáni – 53 (1,20 %), iní – 33 (0,75 %). ŠOKA Stará Ľubovňa, Obvodný notársky úrad Podolínec /1877/ 1895–1945 /1950/ (ďalej ObvNÚ Podolínec), 5542/1938 adm.

[31] Spracované podľa popisných hárkov v jednotlivých okresoch Spiša, ktoré sú uložené v štátnych okresných archívoch (ďalej ŠOKA) na Spiši: ŠOKA Poprad, Okresný úrad Kežmarok 1923–1945 (ďalej OÚ–K), šk. 34–40/1939 prez.; ŠOKA Levoča, Okresný úrad Levoča 1923–1945 (ďalej OÚ–L), Sčítanie ľudu 1939 – popisné hárky (nespracovaný fond); ŠOKA Poprad, Okresný úrad Poprad 1923–1945 (ďalej OÚ–P), 121/1938 adm.; ŠOKA Spišská Nová Ves, OÚ–SNV, 23 870/1938 adm. ŠOKA Levoča, Okresný úrad Gelnica 1923–1945 (ďalej OÚ–G), Sčítanie ľudu roku 1938 (nespracovaný fond); ŠOKA Stará Ľubovňa,

Spišská Nová Ves	Spišská Nová Ves	11204	8354 74,56	1021 9,11	21 0,19	978 8,73	430 3,84	33 0,29	271 2,42	60 0,54	36 0,32
	Hrabušice	1532	1363 88,97	10 0,65	2 0,13	18 1,17	2 0,13		3 0,20	134 8,75	
	Koterbachy	1692	1546 91,37	12 0,71	5 0,30	97 5,73	17 1,00	6 0,35	8 0,47		1 0,06
	Markušovce	1865	1758 94,26	25 1,34		34 1,82	26 1,39	22 1,18			
	Smižany	2140	1840 85,98	19 0,89		18 0,84	6 0,28	3 0,14	7 0,33	245 11,45	2 0,09
	Spišské Vlachy	2946	2605 88,42	78 2,65	7 0,24	156 5,30	53 1,80	12 0,41	20 0,68		15 0,51
	Vondrišel	2764	1230 44,50	27 0,98	4 0,14	1433 51,85	15 0,54	4 0,14	7 0,25	43 1,56	1 0,04
	Závadka	1103	120 10,88		866 78,51	1 0,09	2 0,18	9 0,82		105 9,52	
Poprad	Poprad	4484	2688 59,95	411 9,17	53 1,18	776 17,31	182 4,06	29 0,65	343 7,65		22 0,49
	Veľká	3218	2355 73,18	290 9,01	11 0,34	445 13,83	62 1,93	12 0,37	37 1,15		6 0,19
	Spišská Sobota	1406	944 67,14	81 5,76	1 0,07	279 19,84	40 2,84	25 1,78	35 2,49		1 0,07
	Hranovnica	1591	1564 98,30	7 0,44		19 1,19	1 0,06				
	Nová Lesná	895	235 26,26	71 7,93	5 0,56	453 50,61	6 0,67		12 1,34	112 12,51	1 0,11
	Lučivná	651	481 73,89	29 4,45		14 2,15	2 0,31	2 0,31	6 0,92	117 17,97	
	Matejovce	1552	441 28,41	7 0,45		1045 67,33	37 2,38	20 1,29	2 0,13		
	Sp. Teplica	1233	1065 86,37	3 0,24		4 0,32		2 0,16		159 12,90	
	Veľký Slavkov	1431	371 25,93	79 5,52	2 0,14	870 60,80	31 2,17	7 0,49	6 0,42	65 4,54	
Gelnica	Gelnica	4248	1933 45,50	140 3,30	2 0,05	1848 43,50	171 4,02	6 0,14	144 3,39		4 0,09
	Krompachy	4671	3607 77,22	250 5,35	7 0,15	380 8,14	268 5,74	58 1,24	72 1,54	15 0,32	14 0,30
	Nižné Slovinky	1299	1189 91,53	32 2,46	9 0,69	40 3,08	16 1,23	1 0,08	7 0,54		5 0,38
	Švedlár	2190	89 4,06	16 0,73	8 0,37	1903 86,90	14 0,64	6 0,27		154 7,03	
	Mníšek n/Hnilcom	2439	152 6,23	32 1,31		2087 85,57	9 0,37	5 0,20	13 0,53	141 5,78	
Stará Ľubovňa	Stará Ľubovňa[34]	2237	1794	8	18[33]	72	8	6	331		
	Podolínec	1967	1138 57,85	93 4,73	8 0,41	597 30,35	24 1,22	1 0,05	95 4,83	7 0,36	31 1,58
	Nižné Ružbachy	756	755 99,87			1 0,13					
	Vyšné Ružbachy	842	759 90,14	13 1,54		23 2,73	3 0,36		4 0,48	38 4,51	2 0,24

Okresný úrad Stará Ľubovňa 1923–1945 (ďalej OÚ–SĽ), 847/1940 prez., a štatistickej príručky *Územie a obyvateľstvo Slovenskej republiky* a *Prehľad obcí a okresov odstúpených Nemecku, Maďarsku a Poľsku*. Bratislava 1939, s. 9 a nasl. Roky 1930 a 1940 tiež podľa štúdií: Sulaček: Nacionálne problémy na Spiši, s. 8. Tenže: Sociálne premeny na Spiši v prvej polovici 20. storočia, in: *Spiš v kontinuite času*. *Zips in der Kontinuität der Zeit*, ed. P. Švorc. Prešov, Bratislava a Wien 1995, s. 171.

[33] V tomto citovanom prameni sú uvádzané v meste Stará Ľubovňa okrem rusínskej (počet 8) tiež ruská (8) a ukrajinská (2) národnosť, takže náš číselný údaj zachytáva všetky tri národnosti.

[34] Údaje za mesto Stará Ľubovňa sú spracované podľa: ŠOKA Stará Ľubovňa, OÚ–SĽ, 847/1940 prez., Zoznam obcí Staroľubovnianskeho okresu s udaním počtu obyvateľov, ich národnostného a náboženského rozvrstvenia v roku 1940. Sú to už teda údaje zo sčítania obyvateľstva roku 1940.

[35] ŠOKA Poprad, OÚ–K, šk. 34–40/1939 prez. ŠOKA Poprad, Obecný notársky úrad Kežmarok /1922/ 1923–1945 /1959/ (ďalej ObecNÚ–K), šk. 8/1938, Sčítanie ľudu roku 1938. ŠOKA Levoča, OÚ–L, Sčítanie ľudu 1939 – popisné hárky (nespracovaný fond). ŠOKA Spišská Nová Ves, OÚ–SNV, 23 8é70/1938 adm. ŠOKA Poprad, OÚ–P, 121/1938 adm. ŠOKA Poprad, Obecný notársky úrad Poprad /1905/ 1923–1945 /1949/ (ďalej ObecNÚ–P),150/1939 prez. ŠOKA Levoča, OÚ–G, Sčítanie ľudu roku 1938 – popisné hárky (nespracovaný fond). ŠOKA Stará Ľubovňa, ObvNÚ Podolínec, 5542/1938 adm.

Na ilustráciu uvádzame ďalej národnostné zloženie obyvateľstva v niektorých spišských mestách, mestečkách a dedinách (Tabuľka č. 4).

Z uvedeného štatistického prehľadu vyplýva, že na konci roka 1938 bolo majoritné postavenie obyvateľov slovenskej národnosti nad 50 % vo všetkých okresoch Spiša (okrem okresu Stará Ľubovňa, kde bol počet Slovákov 48,69 %) a s vyšším zastúpením nemeckej národnosti na úkor Slovákov v okresoch Kežmarok a Gelnica a rusínskej v okrese Stará Ľubovňa. Percentuálne zastúpenie občanov českej národnosti bolo relatívne nízke – na konci decembra 1938 sa ich počet pohyboval v mestách od 2 % do 5 %, najviac vo Veľkej (dnes časť Popradu) až 9 %, na vidieku v obciach do 1 %, no v niektorých tatranských dedinách to bolo až takmer 8 % (prípad Novej Lesnej). Česi však zastávali dôležité úradnícke miesta v štátnej správe, čo platilo najmä do vyhlásenia slovenskej autonómie v októbri 1938. V období druhej Česko-slovenskej republiky (6. októbra 1938 – 13. marca 1939), ktoré už nie je obdobím nášho výskumu, sa ústredná česko-slovenská vláda na základe nariadenia č. 382/1938 Zb. zaviazala prevziať zo Slovenska 9000 českých úradníkov a štátnych zamestnancov výmenou za všetkých slovenských úradníkov a zamestnancov v Čechách okrem tých, ktorí pracovali v ústredných úradoch.[36] Pokles počtu Čechov zastávajúcich dôležité úradnícke a pedagogické miesta zaznamenávame v tomto období aj na Spiši.[37]

Na základe uvedených štatistík môžeme analyzovať počet občanov českej národnosti na Spiši v období predmníchovskej ČSR a ich percentuálne zastúpenie v kultúrno-osvetových a spoločenských aktivitách na Spiši v medzivojnovom období. Vo vzťahu k celkovému počtu Čechov na Slovensku v roku 1930, t. j. 120 926 osôb, žilo na Spiši 6700 Čechov, t. j. 5,54 % z celkového počtu občanov českej národnosti na Slovensku. V období autonómie Slovenska sa počet Čechov na Spiši mierne zvýšil v celoslovenskom priemere, čo bolo spôsobené zmenšením územia Slovenska o južné oblasti (kde pôsobilo asi 15 000–20 000 Čechov) po Viedenskej arbitráži v novembri 1938: Slovensko – 77 488, Spiš – 5150, t. j. 6,65 % z celkového počtu českých občanov na Slovensku, čo je nárast o 1,11 % v porovnaní s rokom 1930. Počet Čechov na Spiši v sledovanom medzivojnovom období bol z pochopiteľných dôvodov vyšší v mestách – bolo tam viac úradov, škôl a miestne vojenské posádky, teda inštitúcie, v ktorých boli zamestnaní občania českej národnosti, najmä vo vyšších funkciách (vedúci bánk, pôšt, daňových úradov, prednostovia železničných staníc, žandárskych staníc, riaditelia škôl, vojenskí velitelia a dôstojníci). V priemere pôsobilo v spišských mestách v období prvej ČSR 7 % až 11 % Čechov z celkového počtu obyvateľstva, na vidieku vo väčších obciach ich bolo do 3 %, v menších do 1%, ale boli aj obce, najmä podtatranské dediny (v atraktívnom tatranskom prostredí, ktoré Česi tak obľubovali), kde bolo aj vyššie percentuálne zastúpenie Čechov (pracovali v tamojších sanatóriách a liečebných domoch), napríklad Nová Lesná (približne 8 % – 9 %), Lučivná (5 % – 6 %), Tatranské Matliare (až 16 %). Na celom Spiši žilo v medzivojnovom období predmníchovskej ČSR priemerne 3 %–4 % Čechov z celkového počtu obyvateľov Spiša, čím z etnického hľadiska boli v bohatom multinacionálnom prostredí Spiša štvrtou najpočetnejšou národnostnou skupinou (za Slovákmi, Nemcami a Rusínmi). V období autonómie Slovenska ich počet poklesol asi o 30 %–35 % na približne 2,5 %

[36] J. Rychlík: *Češi a Slováci ve 20. století*: *Česko-slovenské vztahy 1914–1945*. Bratislava 1997, s. 157. O vysťahovaní českých štátnych zamestnancov zo Slovenska v období autonómie Slovenska pozri V. Bystrický: Vysťahovanie českých štátnych zamestnancov zo Slovenska v rokoch 1938–1939, in: *HČ*, roč. 45, 1997, č. 4, s. 596–612.

[37] V období autonómie Slovenska (október 1938–marec 1939) odišlo zo Spiša viacero Čechov, najmä vyšších úradníkov štátnej a verejnej správy a pedagógov. Po vzniku slovenského štátu v marci 1939, keď sa Česi dostali do postavenia menšiny a stali sa cudzincami, odišli zo Spiša aj ďalší a zostali len tí, ktorí sa oženili so Slovenkami alebo zastávali nenahraditeľné dôležité miesta v hospodárstve Slovenska. Z Čechov na Spiši zostalo len málo vedúcich úradníkov (z nich môžeme uviesť napríklad Ing. Františka Rejchrta, riaditeľa Tatranskej elektrickej vicinálnej železnice v Poprade pochádzajúceho z Náchodu, ktorý musel v tejto funkcii zotrvať do konca roku 1939, ďalej Františka Odložilíka, riaditeľa Legiobanky v Poprade, Ing. Leopolda Gutha, riaditeľa poisťovne v Ľubici), väčšinou zostali nižší úradníci v štátnych úradoch alebo v bankách a vojenskí úradníci vo vojenských posádkach a potom rôzni súkromníci, remeselníci, obchodníci a robotníci. V Poprade bolo k 18. októbru 1939 evidovaných už len 87 Čechov (bez rodinných príslušníkov). V Ľubici pri Kežmarku k 22. septembru 1939 bývali len 7 Česi (číselný údaj tiež bez rodinných príslušníkov), a to Anastázia Baubeliková (súkromníčka), Ing. Leopold Guth (riaditeľ poisťovne), Vincent Kolomazník (obchodník), František Malík (mäsiar), Rudolf Feulhauer (zverokliešťar), Jindřich Duda (drenážnik) a Jindřich Melnický (stolár). ŠOKA Poprad, ObecNÚ–P, 136/1939 prez. ŠOKA Poprad, Obvodný notársky úrad Ľubica 1920–1945 (ďalej ObvNÚ–Ľ), 139/1939 prez. V okrese Stará Ľubovňa evidovali 116 Čechov (tento číselný údaj je aj s rodinnými príslušníkmi) k 25. októbru 1939, z toho 38 v Starej Ľubovni, 3 v Novej Ľubovni, 56 v Podolínci, 9 vo Vyšných Ružbachoch, 2 v Plavnici a po jednom v ostatných obciach okresu – vo Veľkom Sulíne, v Malom Lipníku, v Gromoši, v Hniezdnom, v Mníšku nad Popradom, v Pilhove, v Krempachoch a v Granastove (v súčasnosti Hraničné). ŠOKA Stará Ľubovňa, Okresný úrad Stará Ľubovňa 1923–1945 (ďalej OÚ–SĽ), 885/1939 prez.

z celkového počtu obyvateľov Spiša. Z uvedeného počtu 3 %–4 % Čechov v medzivojnovom období (t. j. 100 % občanov českej národnosti na Spiši) sa do kultúrnej a spoločenskej práce zapájalo pomerne vysoké percento českých občanov, najmä českej inteligencie prítomnej na Spiši – asi 15 %–20 % z celkového počtu, čo vyplývalo z už naznačeného ich postavenia a poslania v období predmníchovskej ČSR i z českej mentality, ktorá mala rada spolkový a celkovo kultúrno-spoločenský život a Česi sa radi do týchto kultúrno-spoločenských aktivít zapájali. U Slovákov bolo aktívnej angažovanej inteligencie na Spiši v kultúrno-spoločenskom dianí podstatne menej (vyplývalo to tiež čiastočne aj zo slovenskej mentality, ktorá je orientovaná skôr na materiálne hodnoty a z nich vyplývajúce istoty materiálneho zabezpečenia než na svetské duchovné hodnoty v zmysle aktívnej kultúrno-spoločenskej práce, religiozita je naopak vyššia u Slovákov než u Čechov). Hoci sa počet slovenskej inteligencie, resp. inteligencie hlásiacej sa k slovenskej národnosti, po vzniku ČSR zvýšil, z celkového počtu Slovákov na Spiši neprekročil v období prvej ČSR počet angažovaných spišských Slovákov v kultúrnom a spoločenskom dianí 1 %–2 % z celkového počtu Slovákov.[38] Slováci a Česi ako štátotvorné národy predmníchovského Československa tvorili pritom na Spiši v rokoch 1918–1938 spolu zreteľnú väčšinu obyvateľstva – cca 70 % (Slováci 66,2 %, Česi 3,6 %), no v porovnaní s Nemcami zaostávali v kultúrnej a spolkovej angažovanosti – nielen na Spiši, ale aj v rámci celej ČSR.[39]

Kultúra sa rozvíjala v spišskej oblasti aj po vzniku ČSR síce naďalej na neprofesionálnom základe, ale zásluhou najmä českých pedagógov, dôstojníkov a vojakov miestnych vojenských posádok (za aktívnej pomoci slovenských učiteľov, profesorov a kňazov) nadobudol kultúrno-spoločenský život hlavne v mestskom prostredí nové, širšie dimenzie, rôznejšie formy a po stránke kvalitatívnej sa pozdvihol na vyššiu úroveň. Bohatý kultúrny život, činnosť spolkov a celkový rozvoj občianskej spoločnosti – to sú fenomény, ktoré existovali a rozvíjali sa na Spiši aj pred rokom 1918 – ale teraz, v Československej republike, plody slobodného rozvoja spoločnosti, teda i kultúry a vzdelania, mohli užívať aj tí menej vzdelaní či majetní, a to boli prevažne príslušníci majoritného obyvateľstva – Slováci.

Na Spiši nevzniklo väčšie mesto, akési centrum s vyšším počtom obyvateľov, a preto boli kultúrne aktivity rozložené dosť rovnomerne. Najintenzívnejšie sa rozvíjala kultúra vo väčších mestách, a to v Spišskej Novej Vsi, Levoči, Kežmarku a v Poprade, teda v okresných sídlach stredného Spiša, čo bolo pochopiteľné vzhľadom na lepšie podmienky v oblasti kultúrno-spoločenského diania, najmä lepšie personálne a materiálne zabezpečenie.

Komplexnú analýzu kultúrno-spoločenskej činnosti v medzivojnovom období môžeme uskutočniť prostredníctvom rozboru aktivít kultúrnych i iných spolkov zaoberajúcich sa kultúrou a osvetou, pretože ich činnosť bola najrôznorodejšia a najrozmanitejšia a zasahovala do takmer všetkých oblastí kultúrneho a spoločenského života. Členovia spolkov vykonávali predovšetkým osvetovú činnosť, ktorá bola v tomto období veľmi potrebná, ale tiež hrávali divadlo, venovali sa hudbe, spevu, tancu, v školách sa aktívne zapájali do mimoškolskej činnosti či pomáhali pri usporadúvaní výstav a výtvarných súťaží.

Na Spiši sa rozvíjali v rámci kultúrno-spoločenského života rôzne druhy a formy kultúrnych aktivít, resp. podujatí, ktoré nadväzovali na uhorské obdobie, no ich obsah a náplň boli zamerané u Slovákov a Čechov na podporu československej štátnosti. U spolkov to boli prednášky, kurzy, akadémie, rozličné slávnosti a zábavné podujatia – majálesy, plesy, bankety a tanečné zábavy,[40] školy usporadúvali slávnostné kultúrne akadémie a žiacke besiedky, v ochotníckej divadelnej činnosti to boli rôzne druhy divadelných predstavení – divadelné hry (veselohry, komédie, drámy), v hudbe vystúpenia dychových a moderných džezových skupín (obľúbené boli promenádne koncerty vojenských, hasičských a železničiarskych dychoviek na mestských

[38] V číselnom vyjadrení 1%–2% bolo asi 1200–2000 angažovaných Slovákov v kultúrnom dianí na celom Spiši, skutočných organizátorov kultúrneho, spolkového a spoločenského života bolo približne len niekoľko desiatok a ich počet nepresiahol podľa našich odhadov 300 ľudí. Na porovnanie – v pomerne menej národnostne pestrom Liptove, konkrétne v samotnom meste Liptovský Mikuláš a jeho zázemí pôsobilo v období prvej ČSR vyše 500 uvedomelých Slovákov, organizátorov kultúrneho a spoločenského života. Porovnaj S. Kovačevičová: *Liptovský Svätý Mikuláš* : *Mesto spolkov a kultúry v rokoch 1830–1945*. Liptovský Mikuláš 1993, s. 59.

[39] V roku 1935 existovalo v československom štáte 7450 nemeckých spolkov (najsilnejšie boli Deutscher Kulturverband, Bund der Deutschen, Böhmerwaldbund a Südmährerbund), no len 3 646 slovenských a českých spolkov. Samotný Deutscher Kulturverband mal 490 000 členov, Matica slovenská mala 23 000 členov, Slovenská liga asi 20 000 členov. Slovenské a české spolky evidovali približne 150 000 členov. Každý piaty Nemec bol členom nejakého spolku, u Slovákov len každý stý. ŠOKA Poprad, ObecNÚ–P, 1122/1936 adm.

[40] Porovnaj Kovačevičová: *Liptovský Svätý Mikuláš*, s. 39 a nasl.

námestiach), sólový a zborový spev, opery, operety, klavírne recitály a tanečné vystúpenia. V slovesnom umení sa propagovali prozaické a básnické diela spišských autorov, začali sa písať historické štúdie slovenských historikov zo Spiša. Vo výtvarnom umení boli obľúbené výstavy maliarov a sochárov. Na Spiši bola v tomto období bohatá aj činnosť vydavateľstiev a tlačiarní, ktoré vydávali noviny a časopisy.[41] Filmové umenie sa prostredníctvom filmových predstavení v miestnych kinách tiež dostávalo do povedomia širokej spišskej verejnosti.

Do kultúrno-spoločenského života ako do všeobecného celku tejto doby môžeme zahrnúť nielen problematiku vzdelávania a uvedené kultúrne činnosti, ale i podujatia zamerané na dobročinnosť či odbornú, politickú a národno-uvedomovaciu výchovu. Práve v tomto procese zohrali významnú úlohu českí profesori a úradníci, ktorí prišli po prevrate na Spiš budovať nové školstvo a štátny aparát v duchu národnom, československom.[42] Veľkú časť kladných výsledkov v pestovaní kultúry a osvety pripisujeme týmto českým pedagógom, ktorí v úzkej spolupráci so slovenskými učiteľmi sa pričinili nielen o konsolidáciu kultúrno-spoločenských pomerov na Spiši (obohatili ich o české prvky a v určitom zmysle nahradili neslovenskú, najmä maďarskú, resp. maďarónsku inteligenciu odchodivšiu po roku 1918 do Maďarska), ale aj o ich pozdvihnutie na vyššiu kvalitatívnu úroveň.

Zaznamenali sme tiež zasahovanie politických strán na miestnej regionálnej úrovni do kultúrno-spoločenského života, čo vyplývalo zo známeho „prepolitizovaného" života prvej ČSR. Toto politické ovplyvňovanie kultúry nebolo vždy negatívne. Zo slovenských politických strán rozvíjali kultúru a osvetu na Spiši najmä agrárnici prostredníctvom pobočiek Roľníckej osvety, Roľníckej besedy a mládež zapájali do kultúrno-spoločenského života prostredníctvom miestnych jednôt slovenského roľníckeho dorastu, pričom sa snažili šíriť kultúru a vzdelanosť najmä na vidieku. Agrárnici taktiež pravidelne organizovali vzdelávacie a osvetové kurzy pre svojich členov a sympatizantov (ktorými boli hlavne roľníci), hrávali ochotnícke divadlo a usporadúvali tanečné zábavy.

Väčšina predstaviteľov českej inteligencie pôsobiacej na Spiši sa neangažovala v politickej práci, hoci mnohí boli členmi politických strán (niektoré štátne úradnícke miesta to tiež vyžadovali, napríklad posty okresných náčelníkov), najmä Československej sociálnodemokratickej strany, Československej národnosocialistickej či Republikánskej strany maloroľníckeho a zemedelského ľudu (Agrárnej strany). Zo Slovákov sa niektorí významnejší pedagógovia a kultúrno-osvetoví pracovníci angažovali v Agrárnej alebo v Hlinkovej slovenskej ľudovej strane, teda v tých silnejších a vplyvnejších politických stranách.

Na mestských magistrátoch boli v sledovanom období prvej ČSR zakladané kultúrne komisie zo zástupcov jednotlivých politických strán, ktorí takto mohli priamo ovplyvňovať kultúrno-spoločenské dianie v konkrétnom meste a jeho okolí. V Kežmarku bola dňa 28. decembra 1927 vytvorená kultúrna komisia v tomto zložení: Nemecká sociálnodemokratická strana – Artur Guhr, Kresťanskosocialistická strana – Dr. Leopold Brixel, Komunistická strana – Johann Weber, Židovská strana – Artur Janovitz, HSĽS – MVDr. Roman Fraštia, Zipser Deutsche Partei – Bruno Bene, Združené československé strany – Ondrej Devečka.[43] V novembri 1934 tvorili túto kultúrnu komisiu pri Obecnej rade mesta Kežmarok títo členovia: Ján Janečko, Július Šuňavec, Bruno Bene, Pavol Obrcian, Ignác Altmann, Adolf Zinn, ex offo – starosta Ján Strobl, vedúci notár Ján Gotsch, Dr. Elemír Mattyasovszky, Alexander Prepeliczay, účtovník Edmund Müller a Eugen Kubovčík.[44]

Medzi Slovákmi a Čechmi pôsobiacimi v spišskom regióne neboli trenice či rozpory, azda len v individuálnych prípadoch, keď sa niektorí Česi trochu vyvyšovali nad Slovákov.[45]

Zo snahy získať slovenského voliča existovali taktiež rozpory medzi slovenskými politickými stranami na Spiši, a to najmä medzi agrárnikmi (Republikánska strana maloroľníckeho a zemedelského ľudu) a ľudákmi (Hlinkova slovenská ľudová strana), čo malo negatívny dopad i na kultúrno-spoločenské dianie medzivojnového Spiša.[46]

[41] *Národná bibliografia periodík* za roky 1919–1938 eviduje 77 titulov časopisov a novín, ktoré mali vydavateľa alebo tlačiara na Spiši. Sulaček: *Spoločenské a politické pomery na Spiši*, s. 16.

[42] J. Kukura: *Radiánové uhly v dejinnom kruhu*. Rukopis. Poprad 1988.

[43] ŠOKA Poprad, ObecNÚ–K, 8508/1927 adm.

[44] *Tamže*, 12 630/1934 adm.

[45] Podľa spomienok Jána Kukuru školský inšpektor Jozef Průša, pôvodom Čech, nebol veľmi obľúbený na spišskom vidieku, kde chodil na inšpekčné kontroly do miestnych škôl. Nechal sa totiž častokrát hosťovať, čo mu určite na popularite nepridalo.

[46] Príklady rozporov medzi týmito politickými stranami môžeme nájsť napríklad na stránkach regionálnych novín *Podtatranská Slovač* (1923–1933), ktoré podporovala Agrárna strana.

Tab. č. 5. Finančné výdavky niektorých miest a dedín Spiša na kultúru,[49] školstvo a sociálnu starostlivosť [50]

Rok	Mesto, obec	Celkový rozpočet	Školstvo, osveta, veda, náboženské ciele	Sociálna starostlivosť
1926	Stará Ľubovňa		1 353 Kč (len školstvo a osveta)	
1926	Nová Ľubovňa		620 Kč (len školstvo)	
1927	Litmanová		1 602 Kč (len školstvo a osveta)	
1928	Kežmarok	2 415 277 Kč, úhrada 1 517 458 Kč	72 577 Kč[47] (školstvo a osveta), 54 937 Kč (cirkev)	86 842 Kč, úhrada 4 014 Kč
1929	Legnava		24 Kč (len na knižnicu)	
1929	Malý Lipník		184 Kč (len na knižnicu)	
1929	Malý Sulín		515 Kč (len na knižnicu)	
1929	Podolínec	414 654 Kč	12 107 Kč (školstvo a osveta), 1 674 Kč (cirkev)	
1930	Matysová		210 Kč (len na knižnicu)	
1930	Nová Ľubovňa		6 628 Kč (len školstvo)	
1931	Vyšné Ružbachy		670 Kč (len školstvo a osveta)	
1933	Mníšek n/Popradom		939 Kč[48]	
1933	Hraničné (Granastov)		841,50 Kč	
1933	Kremná (Krempach)		328,50 Kč	
1934	Spišská Nová Ves	5 320 319 Kč	440 948 Kč	115 680 Kč
1935	Spišská Nová Ves	6 655 529 Kč	441 228 Kč	163 686 Kč
1936	Spišská Nová Ves	7 703 070 Kč	611 350 Kč	310 969 Kč
1936	Markušovce	91 136 Kč	26 717 Kč	2 121 Kč

Československý štát sa snažil podporovať rozvoj kultúry, osvety a školstva, i keď väčšinou bola táto podpora nedostatočná. V rozpočtoch Spišskej župy, neskoršie Podtatranskej župy (historický Spiš bol len jej časťou), jednotlivých okresov na Spiši, spišských miest a obcí boli finančné príspevky na kultúru a školstvo väčšinou nižšie ako bola skutočná potreba. Tiež finančné podpory pre kultúrne spolky zo strany štátu (okresných úradov) a obecných samospráv boli nedostačujúce, členovia spolkov museli hľadať finančnú i materiálnu podporu od rôznych súkromných osôb (obchodníkov, podnikateľov), firiem, podnikov a pod.

V tridsiatych rokoch po prekonaní hospodárskej krízy prispieval československý štát prostredníctvom okresných úradov viac aj na kultúru, charitatívnu činnosť, zdravotníctvo a školstvo. Na ilustráciu uvedieme príklad takejto ročnej podpory pre kultúrne inštitúcie (spolky, divadlá a pod.) a školy v okrese Spišská Nová Ves z rozpočtu tamojšieho okresného úradu na rok 1936: miestny spolok Československého Červeného kríža (ČsČK) v Spišskej Novej Vsi (ďalej SNV) na spolkovú činnosť – 2 500 Kč, miestny spolok ČsČK v SNV na zakúpenie novej sanitky – 5 000 Kč, Spolok pre starostlivosť o žiakov reálneho gymnázia v SNV – 4 000 Kč, Spolok pre starostlivosť o žiakov Učiteľského ústavu v SNV – 2 500 Kč, Okresná hasičská jednota č. 2 v SNV – 1 500 Kč, pobočka Masarykovej ligy proti TBC v SNV na spolkovú činnosť – 5 000 Kč, pobočka Masarykovej ligy proti TBC v SNV na liečenie chudobných chorých na TBC – 2 000 Kč, Okresná pečlivosť (starostlivosť) o mládež v SNV – 7 000 Kč, miestny spolok ČsČK v Spišských Vlachoch na zriadenie poradne pre matky a dojčatá – 1 000 Kč, Odborná

[47] Z toho pre kultúrne spolky 1 700 Kč, pre lýceum 10 000 Kč, pre verejnú knižnicu 6 600 Kč, pre ČsČK 2 500 Kč, pre opatrovňu Ženského spolku 200 Kč, pre štátnu školu 3 156 Kč, pre učňovskú, obchodnú a priemyselnú školu 5 720 Kč, na udržiavanie obecnej opatrovne 18 864 Kč, na drevo Diakonskému spolku 320 Kč a na ľudovýchovné prednášky 1 000 Kč. Z tejto čiastky uhradili len 2 756 Kč. Na cirkev bola úhrada 24 692 Kč. ŠOKA Poprad, ObecNÚ–K, 1364/1928 adm.

[48] Z tejto sumy bolo pre ľudovú školu 200 Kč, pre Maticu slovenskú 180,50 Kč, pre Okresný osvetový zbor (OOZ) 100,50 Kč, pre obecnú knižnicu 358 Kč, pre Slovenské národné múzeum 100 Kč. ŠOKA Stará Ľubovňa, OÚ–SĽ, 969/1935 adm.

[49] V obecných rozpočtoch neexistovala samostatná kapitola len na kultúru. V kapitole pre kultúru boli zahrnuté položky pre školstvo, cirkev, spolky a vedu. Osobitnou kapitolou boli výdavky na sociálnu starostlivosť.

[50] Tabuľka je spracovaná podľa fondov Okresných úradov v Starej Ľubovni a v Spišskej Novej Vsi, Obvodného notárskeho úradu v Podolínci a Obecného notárskeho úradu v Kežmarku: ŠOKA Stará Ľubovňa, OÚ–SĽ, 4904/1927 adm., 2200/1928 adm., 2306/1928 adm., 422/1933 adm., 425/1933 adm., 427/1933 adm., 445/1933 adm., 928/1933 adm., 971/1935 adm., 972/1935 adm. ŠOKA Stará Ľubovňa, ObvNÚ Podolínec, 4608/1928 adm. ŠOKA Poprad, ObecNÚ–K, 1364/1928 adm. ŠOKA Spišská Nová Ves, OÚ–SNV, 2783/1936 adm.

hospodárska škola v Spišských Vlachoch na vecné náklady – 6000 Kč, Okresná ovocinárska spoločnosť v SNV – 1000 Kč, Ľudová škola v Spišských Vlachoch na vecné náklady – 640 Kč, Okresný osvetový zbor v SNV na kurzy občianskej výchovy – 2500 Kč, Štátna meštianska škola v SNV na jednoročný učebný kurz – 2500 Kč, SND v Bratislave na zájazd dramatického a operného súboru – 4000 Kč, divadelný spolok Hviezdoslav v SNV – 1000 Kč, Národohospodársky zbor podtatranský v SNV – 2000 Kč, ľudové kurzy pre ženy v okrese SNV – 1000 Kč, Muzeálna slovenská spoločnosť v Martine – 500 Kč, Učňovská škola v Spišských Vlachoch na vecné náklady – 500 Kč, Stredoslovenské divadlo v Trnave na umelecký zájazd – 2000 Kč, Okresná odbočka Roľníckej osvety v SNV – 1000 Kč, na školské potreby pre chudobných žiakov – 10000 Kč, na rôzne kultúrne potreby – 3000 Kč. Spolu na kultúrne účely Okresný úrad v SNV z rozpočtu na rok 1936 venoval 40500 Kč a na sociálne a humanitné účely 49750 Kč.[51] Na porovnanie – v roku 1927 v okrese Stará Ľubovňa minuli na kultúrne potreby len 3600 Kč (z toho pre Maticu slovenskú v Martine 2000 Kč, pre chudobných žiakov meštianskej školy 1200 Kč a pre kultúrne spolky 400 Kč) a na sociálne a humanitné účely len 500 Kč (táto suma predstavovala podporu pre dobročinné spolky).[52] Finančné výdaje v okrese Stará Ľubovňa v roku 1931 na kultúru boli dokonca len 2800 Kč, z toho pre kultúrne spolky 1600 Kč, pre Okresný osvetový zbor 1000 Kč a pre chudobných žiakov 200 Kč. Celkové finančné výdaje okresu Stará Ľubovňa pritom v roku 1931 predstavovali v hotovosti 169641 Kč a v cennosti 92707 Kč.[53]

Kultúrno-spoločenský život medzivojnového Spiša tvorilo aj dodržiavanie právnych a legislatívnych pravidiel pri organizovaní kultúrno-spoločenských podujatí. Organizátori kultúrnych podujatí boli povinní dodržiavať legislatívne nariadenia, ktoré prvá Československá republika prebrala z uhorského právneho systému. Na organizovanie kultúrneho podujatia rôzneho druhu (od ľudovýchovných prednášok, hudobných koncertov, tanečných zábav po prevádzanie verejných ohňostrojov) bol podľa platného obežníka bývalého uhorského ministerstva vnútra potrebný súhlas policajnej vrchnosti, t. j. okresného úradu, pričom žiadosti o povolenie kultúrneho podujatia pri vstupnom do 10 Kč museli byť opatrené kolkom v hodnote 5 Kč, pri vyššom vstupnom bola vyššia aj hodnota kolku. Toto ustanovenie sa nevzťahovalo na neverejné kultúrne podujatia, ktoré boli organizované bez vstupného v súkromných domoch. Každý organizátor kultúrneho podujatia bol pritom povinný zaplatiť obci či mestu bez výnimky tzv. dávku zo zábav podľa § 28 zákona č. 329 z roku 1921, ktorá bola pri vstupnom od 5 Kč do 10 Kč 30 % vstupného, od 10 do 20 Kč 40 % vstupného a pri vstupnom nad 20 Kč to bolo 50 % vstupného. Organizátor, ktorý obdržal povolenie zorganizovať kultúrne podujatie, bol povinný zaplatiť zo zisku z kultúrneho podujatia v prospech chudobinského fondu obce daň po kultúrnom predstavení a naviac musel do týždňa predložiť vyúčtovanie čistého výnosu zo zorganizovaného kultúrneho podujatia.[54] Niektoré mestá a obce mali vlastné štatúty o vyberaní obecnej dávky zo zábav. Napríklad v Kežmarku podľa štatútu vypracovaného dňa 2. júna 1922 platili pri vstupnom do 10 Kč 10 % vstupného, pri vstupnom viac ako 10 Kč 20 % vstupného alebo výnimočne paušálne. Paušálna dávka za jednu zábavu alebo za deň bola najmenej 3 Kč a najviac 1000 Kč.[55]

Ochranné autorské združenie pre Podtatranskú župu so sídlom v Liptovskom Mikuláši

Tab. č. 6. Poplatky z kultúrnych podujatí v Podtatranskej župe platné od júna 1924[56]

Počet obyv. v obci, meste	Divadelné predstavenia s hudbou v prestávkach	Tanečné zábavy	Maškarné plesy	Verejné cvičenia s hudbou	Dopoludňajšie alebo popoludňajšie slávnosti
Do 500	10 Kč	20 Kč	25 Kč	15 Kč	35 Kč
Do 1000	15 Kč	25 Kč	30 Kč	20 Kč	46 Kč
Do 1500	25 Kč	30 Kč	35 Kč	25 Kč	60 Kč
Do 3000	30 Kč	35 Kč	40 Kč	35 Kč	80 Kč
Nad 3000	35 Kč	40 Kč	50 Kč	45 Kč	100 Kč

[51] ŠOKA Spišská Nová Ves, OÚ–SNV, 1269/1936 adm.
[52] ŠOKA Stará Ľubovňa, OÚ–SĽ, 4890/1929 adm.
[53] ŠOKA Stará Ľubovňa, OÚ–SĽ, 3802/1933 adm.
[54] *Slovenská obecná samospráva*, roč. 2, 1932, 1. február, č. 2, s. 14–15.
[55] ŠOKA Poprad, ObecNÚ–K, 5687/1924 adm.
[56] *Tamže*.

stanovilo dňa 5. júna 1924 poplatky z kultúrnych podujatí, ktoré ukazuje nasledujúca tabuľka.

Usporiadatelia kultúrnych podujatí boli povinní uhradiť tieto poplatky uvedené v tabuľke a ešte 2 % daň z obratu.

Na začiatku tridsiatych rokov sa menila legislatíva v tejto oblasti vyberania obecných dávok zo zábav, keď od 24. decembra 1931 platilo vládne nariadenie zo dňa 22. decembra 1931 o zmene pravidiel na vyberanie obecnej dávky zo zábav.[57]

Z uvedenej analýzy vyplýva, že práve kultúrna oblasť (spolu so školstvom a osvetou) sa zo všetkých spoločenských oblastí medzivojnovej ČSR na Spiši (ale aj na ostatnom území Slovenska) najrýchlejšie, najdynamickejšie a najpozitívnejšie rozvíjala. Prečo to bola práve kultúra a prečo nastal v tejto oblasti taký rýchly a pozitívny rozvoj? Umožnila to predovšetkým priaznivá situácia po vzniku československého štátu a zániku Uhorska, politika ústrednej československej vlády v oblasti kultúry a osvety a z toho vyplývajúce nové podmienky na Slovensku, ktoré boli pozitívne využité práve v kultúre, v osvete, v školstve a v umení. Československá vláda prijala stratégiu postupného vyrovnávania vzdelanostnej a kultúrnej úrovne Slovenska s vyspelejšou českou časťou štátu. Slováci získali národnú slobodu, hoci nie ešte vo vlastnom samostatnom štáte (na to nebol slovenský národ v roku 1918 pripravený najmä v dôsledku nedostatku slovenskej inteligencie, t. j. vedúcich kádrov, ktoré boli vo veľkej miere pomaďarčené). O nebývalý rozvoj kultúry, osvety a školstva sa veľkou mierou pričinili predstavitelia českej inteligencie, najmä pedagógovia a vojaci, aj keď ich nevýhodou bolo, že ich častokrát z rôznych dôvodov premiestňovali na iné geografické a funkčné miesta. Väčšina z nich chápala svoje pôsobenie na Slovensku ako pomoc „zaostalejšiemu" Slovensku v oblasti vzdelávania, školstva a kultúry. Rozvíjanie kultúry, teda najmä spolkového a osvetového života, rozvoj vzdelanosti a zvýšenie úrovne škôl a celkového spoločenského života – to bolo poslanie občanov českej národnosti a väčšina z nich toto svoje poslanie nielen chápala, ale tiež podľa neho konala. Česi, t. j. hlavne česká inteligencia (pedagógovia, vojenskí dôstojníci, niektorí úradníci, lekári, technická inteligencia – inžinieri), spolu s uvedomelými Slovákmi pročeskoslovensky orientovanými (najmä so slovenskými učiteľmi, kňazmi, ale i s ďalšou slovenskou inteligenciou) sa najviac pričinili o rýchly rozvoj kultúrno-spoločenského života. K jeho pozitívnemu rozvoju na Spiši prispeli i miestni Nemci, ktorí po skončení násilnej maďarizácie rozvíjali po roku 1918 opäť slobodne svoj nemecký duchovný život v oblasti kultúry, v školstve, vo svojich nemeckých spolkoch, v umení a vo vede.

Keď hodnotíme na záver rozvoj kultúry a s ňou súvisiace oblasti ako celok, tak na Spiši v období predmníchovskej ČSR bol tento vývoj veľmi pozitívny (s menšími národnostnými rozpormi najmä v konfesionálnej oblasti), a to u všetkých národností a etník, čo umožnil demokratický režim prvej ČSR, ktorý mal i nedostatky, ale tie boli skôr v iných oblastiach ako v kultúre, napríklad v politike či v riadení hospodárstva a ekonomiky vo vzťahu k Slovensku. Na Spiši preto môžeme potvrdiť oficiálnu tézu slovenskej historiografie, že kultúrna oblasť spoločenského života patrila na Slovensku v rokoch predmníchovskej ČSR k veľmi rýchlo a pozitívne sa rozvíjajúcim oblastiam, čo tiež platilo aj pre územie historickej spišskej oblasti.

Das kultur-gesellschaftliche Leben in der Zips in der Zwischenkriegszeit unter Berücksichtigung der nationalen Aspekte

Die Kultur in der Zips hat sich während der Zwischenkriegszeit durch das Freiwilligkeitsprinzip und das vor allem mittels des Vereins- und Kulturbestandteiles entwickelt. Hinsichtlich des bekannten multiethnischen Charakters der Zips trug auch das kultur-gesellschaftliche Leben in dieser Region die Züge der Multiethnizität. Es wurden vor allem die Kulturaktivitäten der Slowaken, Tschechen und Deutschen, weniger Magyaren (vor allem in den Städten) und in der Nordzips der Ruthenen entwickelt, wobei es hier größere Nationalauseinandersetzungen angesichts der kultur-gesellschaftlichen Aktivitäten nicht gab. Geographischer Ansicht nach war am meisten – aus dem Kultur- und Bildungsgesichtspunkt – das Gebiet der Zentralzips mit den Städten Levoča (Leutschau), Spišská Nová Ves (Zipser Neudorf), Kežmarok (Käsmark) und Poprad (Deutschendorf) entwickelt, wo es auch die meisten Kulturinstitutionen und Vereine gab. Beim Vergleich des Kulturniveaus der Städte und des Landes ergab sich eindeutig ein höheres Niveau in den Städten, wo es eine mehr entwickelte Infrastruktur und breitere Personalauswahl gab. Das kultur-gesellschaftliche Leben entwickelte sich vor allem in den Vereinen, nach dem Umsturz auch in tschechischen, aktiv waren auch die Vereine der deutschen Minderheit. Die Kultur hatte im überwiegenden Maße einen Aufklärungscharakter und das vor allem in den Jahren nach dem Umsturz, als die Mitglieder slowakischer, tschechischer und deutscher Vereine mit

[57] *Slovenská obecná samospráva*, roč. 2, 1932, 1. marec, č. 3, s. 30.

dem Absicht das Analphabetentum abzuschaffen und das Bildungsniveau zu erhöhen Lehrkurse und Vorlesungen organisierten. Das kultur-gesellschaftliche Geschehen wurde markant durch die Feiern des Staatsfestes, der Lebensjubiläen von Masaryk und Beneš und des Todes von Gen. Štefánik beeinflusst, denn in den Programmen dieser Feiern hat sich immer in Form von Liebhabertheaterstücken, Gesangs oder Gedichtsrezitationen auch die Kultur und Kunst präsentiert.

Die politischen Parteien griffen in dieser Zeit negativ auch in das Kulturleben der Zips ein, als sie ihre Mitglieder in bestimmte Funktionen der Kulturinstitutionen bevorzugten oder mittels der Tätigkeit in Kulturkommissionen bei Stadtmagistraten. Aber die Aktivitäten der politischen Parteien waren nicht nur negativ – z. B. die Agrarpartei gründete eigene Kultur- und Aufklärungsvereine, ihre Mitglieder spielten auch Theater. Dass es in dem verfolgten Zeitabschnitt eine enge Verbindung der Schulen mit sonstigen Kulturinstitutionen und Vereinen gab, ging aus der zahlreichen Vertretung der Pädagogen in diesen Kultur- und Gesellschaftsprozessen hervor. Da auf dem Lande und auch in den Städten die kirchlichen Grundsätze des Fastens eingehalten wurden, ließen sich Kultur- und Unterhaltungsveranstaltungen nur in der Außerfastenzeit organisieren. Beliebt waren die Stephans- und Silvesterunterhaltungen und vor allem die Faschingsbälle und Tanzunterhaltungen. Aus den Kultur- und Kunstgenres und Formen haben sich vor allem das Liebhabertheater, der Chorgesang, Poesie- und Prosavortrag entwickelt und das vorerst in Vereinen und Schulen seitens der aktiven Pädagoge, Soldaten, Priestern und Beamten. Die Kultur gehörte in der Zwischenkriegszeit zu den sich am positivst entwickelnden Gesellschaftsgebieten in der Zips.

Koreferát

Antoni Kroh

Ktoś przyrównał ludzką wiedzę do kuli, która nieustannie rośnie, i tym samym coraz większą powierzchnią styka się z otaczającą nas sferą zjawisk nieznanych i niepojętych. Im więcej odkryć, syntez, wartościowych konstatacji, tym więcej znaków zapytania. Każda cenna praca naukowa wywołuje dwa skutki, pozornie przeciwstawne: wzbogaca nasz zasób wiedzy, wypełnia luki, ale równocześnie prowokuje wątpliwości i odsłania nowe obszary badań. Peter Zmátlo w swym znakomitym źródłowym referacie dał syntetyczny obraz przemian narodowościowych na Spiszu między I a II wojną światową. Nie będę odnosić się bezpośrednio do jego wywodów, lecz pozwolę sobie zwrócić uwagę na niektóre zagadnienia, narzucające się podczas lektury. Proszę to rozumieć jako ukłon w stronę autora oraz serdeczne podziękowanie za jego trud.

Powstanie Republiki Czechosłowackiej jesienią 1918 r. wywołało zasadnicze zmiany w strukturze społecznej Spiszu. Niemcy i Węgrzy, którzy od średniowiecza odgrywali wybitną rolę państwotwórczą i kulturotwórczą, utracili swe pierwszoplanowe znaczenie, a w niemałej części wyemigrowali. Ich miejsce zajęli wykształceni Słowacy (wówczas bardzo nieliczni w stosunku do gwałtownych potrzeb) oraz masowo napływający Czesi. Autor słusznie podkreśla, że na Słowacji w latach dwudziestych, a nawet trzydziestych, w znacznej mierze to właśnie dzięki Czechom funkcjonowała administracja, oświata, służba zdrowia, łączność, kolejnictwo, policja, obrona granic i wiele innych podstawowych dziedzin życia społecznego. Trudno dziś jednoznacznie wyrokować, jakie przyczyny skłoniły w pierwszych latach republiki tysiące Czechów do przenosin na Słowację, ale można chyba zaryzykować twierdzenie, że znaczną rolę odegrał ich patriotyzm i poczucie misji dziejowej. *Slovenská čítanka*, dydaktyczne dzieło przeznaczone dla odbiorcy czeskiego, wydane w 1910 r. przez Moravsko-slezską Besedę w Pradze, odzwierciedla nastroje czeskich elit wobec Słowacji tuż przed wybuchem I wojny światowej: *Vůle naše byla nejlepší! (...) neboť kdo jest v rodině kmenů československých srdci bližší než ta Popelka podtatranská, dějinnými osudy od svých bratří a sester odtržená, v utrpení a slzách se utápějící? (...) Rozehřáti chceme knihou tou srdce česká k účinné lásce vzájemné; Slovák nesmí nám zůstati nadále vzdáleným, cizím. Ta sirota ubohá musí opět míti místo v naší rodině československé (...).* W innym miejscu czytamy: *Základní rys slovenštiny jest, že se vyvíjela a rostla, jako břečtan, okolo mohutného stromu jazyka českého. (...) Starší písemnictví na uherském Slovensku jest, jak povědomo, české.* Reszta w tym samym duchu. Jaroslav Hašek, który jak wiadomo kochał Słowację i wielokrotnie przemierzył ją piechotą, zauważył z gorzkim sarkazmem: *W szkołach doliczali Słowaków do Czechów. To dobrze, gdy jest narodu nagle o trzy miliony więcej.* Ale był to głos odosobniony.

Chyba można wierzyć autorom *Slovenskej čítanky*: mieli najlepsze intencje. Niepodobna negować historycznych zasług Czechów w utrwalaniu myślenia kategoriami państwowymi i świadomości narodowej wśród Słowaków. Ale nie trzeba wielkiej wyobraźni, by zrozumieć, że taka postawa nie mogła wydać jednoznacznie pozytywnych owoców i była jedną z głównych przyczyn rosnącej czesko-słowackiej idiosynkrazji. Cóż za wspaniały temat dla naukowca czy pisarza.

Dzisiaj, gdy mamy w świeżej pamięci wiek XX, możemy *sine ira et studio* przyjrzeć się fascynującemu procesowi społecznemu – oto elity

jednego narodu z pobudek patriotycznych wydatnie wspomogły drugi naród, co poskutkowało wzajemnymi urazami, konfliktami i ostatecznym podziałem. Na podstawie danych spisów ludności z 1921 i 1930 roku niepodobna określić osobno liczby Czechów i Słowaków na Słowacji, gdyż połączono ich w jedną narodowość czechosłowacką, prawdopodobnie po to, by wzmocnić stan posiadania w stosunku do Niemców i Węgrów. Niewiele później, bo w czasach autonomii Słowacji (6 X 1938-13 III 1939) rząd czechosłowacki, realizując zobowiązanie, odwołał ze Słowacji i przeniósł do Czech i Moraw dziewięć tysięcy urzędników i funkcjonariuszy państwowych narodowości czeskiej (a więc zdołano ich wyróżnić). Jak te doświadczenia wpłynęły na współżycie Słowaków i Czechów po roku 1945? Obecnie, gdy istnienie Republiki Słowackiej jest trwałym, niepodważalnym faktem, można przyjrzeć się temu problemowi, rozpatrując go równocześnie z obu stron.

Kwestia rusińska także rodzi liczne znaki zapytania. W spisie ludności w 1930 r. utworzono jedną kategorię narodowości „ruskiej" (nie można tego mechanicznie tłumaczyć na „rosyjskiej") dla obywateli przyznających się do narodowości ruskiej, rusińskiej i ukraińskiej. Odróżnianie narodowości „ruskiej" od „rusińskiej" pozwala przypuszczać, że mamy tu do czynienia z resztkami prądu tzw. staroruskiego, dość aktywnego w środowisku Rusinów karpackich po obu stronach granicy galicyjsko-węgierskiej w II połowie XIX w. Jak wiadomo, przedstawiciele tego odłamu uważali się za synów jednego narodu „ruskiego", składającego się z Wielkorusinów, Małorusinów (dla których Taras Szewczenko zaproponował nazwę „Ukraińcy") i Białorusinów. Postulowali przyjęcie przez elity literackiego języka rosyjskiego, a gwary rusnackie uważali za odmiany tego języka. Wybitnym przedstawicielem powyższego nurtu na Spiszu był Julij Stawrowski-Popradow z Sulina, zmarły w 1898 r. Nurt staroruski potężniał na początku I wojny światowej, w miarę sukcesów wojsk carskich w Karpatach. Po operacji gorlickiej w maju 1915 r. poniósł polityczną klęskę, jak jednak widać, przetrwał. Po upadku komunizmu sprawy te przestały być tabu. Stanowią ważny element wielonarodowych dziejów Spiszu, ale do ich pełnego rozpoznania daleko.

Obecnie w badaniach stosunków narodowościowych jedną z najważniejszych barier nie jest już presja polityczna czy ograniczenia cenzury, lecz brak spójnych, jasnych kryteriów, bez których nie spodziewajmy się solidnie udokumentowanych konstatacji naukowych, oraz częste anachronizmy, czyli (bezwiedne albo świadome) przykładanie współczesnej miary do zjawisk minionych. Określenia Słowak, Węgier, Polak, Niemiec, Ukrainiec znaczą dzisiaj w Europie Środkowo-Wschodniej co innego niż sto lat temu. Uważamy za oczywiste, że każdy człowiek jest przypisany do którejś narodowości, tylko jednej, a jeśli ktoś na przykład jest Słowakiem, tym samym nie jest Polakiem czy Węgrem. Przed I wojną kwestię ową traktowano mniej kategorycznie; niejeden mieszkaniec dawnego Kieżmarku mógłby podczas spisu ludności zadeklarować równie dobrze narodowość niemiecką, jak węgierską, jedno nie wykluczało drugiego. Również granica między słowackim a węgierskim poczuciem narodowym nie przebiegała w sposób dychotomiczny, o czym świadczy żywe do dziś, pejoratywne słowo „maďarón".

I wreszcie rzecz najważniejsza – wciąż brak rzetelnego, wolnego od cenzury i autocenzury opisu drogi, którą przeszli Słowacy w ciągu XX stulecia: od wiejskiego i małomiasteczkowego ludu z nieliczną elitą intelektualną przed I wojną światową do nowoczesnego europejskiego narodu we własnym państwie. A przecież ten heroiczny czyn, budzący najwyższe uznanie, jest dziełem zaledwie kilku generacji. Im wyraziściej zobaczymy, że była to droga kręta i wyboista, tym większy powód do dumy Słowaków, spadkobierców wielonarodowej i przebogatej kultury Spiszu.

Diskusia

Alena Bartlová: Mám skôr otázky, ani nie pripomienky, ale otázky. Totižto narazila som, keď som robila kultúru, a to ministerstva poľnohospodárstva, že agrárna strana organizovala tiež krúžky a dokonca mali kancelárie vybavené, mali, vyrábali pomôcky, niekde mali dokonca také nejaké štýlové pomôcky zhromaždené, pravda? Rada by som teda vedela, či aj na Spiši sa prejavovala nejako takto agrárna strana?

No a ešte niekoľko otázok. Mne sa zdá, že v rámci armády, viem, že tá armáda, obyvateľstvo, ale armáda robila výchovno-vzdelávacie kurzy aj pre svojich vojakov, tam napríklad narukovali Cigáni, alebo negramotní. Armáda aj tých vojakov, v rámci normálnej vojenskej služby, osvetových krúžkov vzdelávala. Učili ich čítať, písať a učili ich aj hygienu. Môžete to demonštrovať aj na Spiši. To by som ešte chcela vedieť a potom, myslím na telovýchovu, alebo či tu zakladali, odvolávam sa na skúsenosti na západnom Slovensku, vyššie formy telovýchovy, basketbal, volejbal. Nielenže cvičiť na spartakiádu alebo cvičiť v rámci Sokola, ale už zaťahovali to obyvateľstvo do kultúry a aktivít v spolkoch. A potom by som ešte rada vedela, všimla som si, že to máte vo vašej veľmi peknej práci rozpracované, či sa dá sledovať, koľko ľudí malo rádioprijímač? Či to bolo len v mestách alebo aj

na dedinách a prípadne, aké bolo sociálne rozvrstvenie takéhoto obyvateľstva? Alebo, napríklad, som zistila, že veľmi často boli rádioprijímače v kaderníctvach, holičstvách, aby tam prilákali zákazníkov. Ľudia tam potom chodili počúvať rádio a medzitým, nielenže sa dali oholiť, ale si tam prečítali aj noviny. Keď bol nejaký vážny zápas futbalový, alebo nejaký iný prenos, vtedy veľké množstvo ľudí sa chcelo ostrihať, alebo oholiť a išlo to nie celkom z bežných prostriedkov v každej domácnosti…

Peter Zmátlo: Agrárna strana na Spiši, to treba spomenúť… Bol tu spolok – Národohospodársky zbor podtatranský, tak sa volal. V rámci toho spolku existovala aj kultúrna komisia. V kultúrnej komisii boli Slováci, Česi. Prevažne Česi, Slováci veľmi nerobili. Nejaké praktické výsledky nie sú. No zachovali sa brožúrky, ktoré vydávali… ale čo chcem povedať, že aj agrárna strana robila kultúru, aj ja to v práci mám, že zakladala miestne jednoty roľníckeho dorastu, tie boli v dedinách a v okresnom sídle a tieto spolky pestovali kultúru. Konkrétne hrávali ochotnícke divadlo, organizovali tanečné zábavy atď. Bola to kultúra. Potom, boli ešte dva spolky, a to Roľnícka beseda a Roľnícka osveta. Máme konkrétne podujatia, vieme povedať presne, kde a čo organizovali. Pravidelné kurzy pre roľníkov robili spoločne s Ovocinárskou spoločnosťou. Boli to osvetové kurzy pre roľníkov, učili ich, ako sa má pestovať niečo, a tak, vlastne konkrétne veci, ako sadiť stromy. Takže toto robili, v kine Tatra v Levoči, no aj v iných mestách; vojaci a vnútorné kurzy – áno robili pre vojakov vnútorné kurzy, mnohí vojaci boli negramotní, takže oni museli robiť tie kurzy. Zachovali sa niektoré štatistiky. Povedzme z 20 vojakov v kurze boli ešte 5–6 negramotní. Takže dobre ste hovorili, že vnútorné kurzy robili, ako som to nespomínal. Tenis a Česi? To, že hrávali tenis nielen na západe, ale aj tu na Spiši hrávali tenis Česi. Napísal som brožúrku o tenise v Spišskej Novej Vsi. Presne v nej uvádzam, kto hral ako tenis. Vojaci si dokonca založili svoj tenisový krúžok. …konkrétne v Spišskej Novej Vsi českí vojenskí dôstojníci a hrávali za oficiálny mestský tenisový klub. …takisto v Levoči. …stretávali sa. Prvé stretnutie po roku osemnástom bolo medzi Levočou, vojakmi a Spišskou Novou Vsou…

Pokiaľ ide o rozhlas, vplyv rozhlasu, počet koncesionárov v jednom meste, myslím, že ich bolo v tridsiatom roku, rok 1930, okolo 30. V mestečku ako Poprad dajme tomu. No a na dedine mal rozhlas notár, lekár, ináč obyčajní ľudia rozhlas nevlastnili, v mestách ho mali v obchodoch…

Jozef Sulaček: …v krčmách…

Peter Zmátlo: …no a aj v kinách dokonca…

Antoni Kroh: Ešte môžem, ja musím preč, ale rád by som položil ešte jednu otázku. Totiž keď bol učiteľ Čech v slovenskej škole a vyučoval slovenčinu, aká to bola slovenčina, však on nevedel po slovensky poriadne. To bola československá čina či slovenčina, či čeština, či čo to bolo za jazyk?

Matej Andráš: Môžem z vlastnej skúsenosti, lebo som chodil do gymnázia od roku 1933 do 1941. Mali sme väčšinu českých profesorov. Volali sme ich profesori, resp. profesorky, lebo bolo veľa žien medzi nimi. No vtedy sa po slovensky učilo, ja si pamätám, že profesorka, mladá profesorka, ktorá prišla z Čiech. Učila sa pred hodinou látku po slovensky, ktorú nám potom prednášala…

Antoni Kroh: Takže predtým večer sa učila a ráno prednášala, hej?

Matej Andráš: Jazyk my sme mali československý…

Antoni Kroh: Čo to bolo za jazyk?

Matej Andráš: Bola to slovenčina. My sme nemali československú, v ktorej by sa miešala čeština so slovenčinou. To teda nie, ale jazyk sa volal jazyk československý.

Antoni Kroh: To znamená, že keď ste maturovali v Levoči či v Spišskej Novej Vsi, mohli ste pracovať v Domažliciach či v Plzni?

Plénum: …iste!

Matej Andráš: Iste, pracovať som mohol. Jazyk bol rovnocenný, tak ako čeština na Slovensku bola úradným jazykom, tak slovenčina v Čechách bola úradným jazykom, ale volala sa československá.

Jozef Sulaček: Oficiálny jazykový zákon hovoril, že existuje československý jazyk. Na Slovensku sa užíva spravidla slovenčina a v českých krajinách čeština. Väčšina českých profesorov, učiteľov, pôsobila na školách vyššieho typu, od meštianok cez gymnáziá, učiteľské ústavy atď. Tam československá alebo teda čeština v slovenskej verzii nevadila. No mnoho učiteľov, najmä tu v Levoči, sa naučilo po slovensky veľmi rýchlo. A ešte jedna vec, pán doktor Zmátlo, vy ste tam príliš zdôrazňovali isté vlastenecké poslanie a entuziazmus. Treba povedať, že zatiaľ čo na Slovensku priestor pre úzky kruh inteligencie bol príliš široký, v Čechách rok 1918 zúžil priestor pre českú inteligenciu. Mnoho českých úradníkov, učiteľov, financov a dôstojníkov slúžilo v celej monarchii. Keď vznikla republika, prišli domov.

Antoni Kroh: To bolo aj v Galícii, alebo sa popoľštili…

Jozef Sulaček: Prišiel prevrat. Čo mali robiť? U Masaryka boli delegáti učiteľov. Tvrdili, že 500 učiteľov je nezamestnaných. No a bol tu priestor na Slovensku… Čiže áno, entuziazmus, vlastenectvo musíme rešpektovať, ale je to aj chlebová otázka, ekonomický záujem, boli tzv. príplatky. Kto učil na Slovensku a bol z českých krajín, mal príplatky. Boli pomerne vysoké, teda zaujímavé.

Antoni Kroh: Dobre som pochopil? Prepáčte, takže keď Čech pracoval ako profesor v Levoči, mal väčšie peniaze…

Jozef Sulaček: …áno, mal tzv. slovenskú výhodu, príplatok.

Alena Bartlová: …veď mal rodinu živiť, platil nájom; platiť nájomné tam aj tam… Som dieťa zo zmiešanej rodiny. Môj otec bol Čech, ktorý prišiel na Slovensko, takže to úplne autenticky hovorím. Naučil sa po slovensky. Narodila som sa v tridsiatom deviatom. Takže sme tu zostali. Mama bola vo vysokom stupni tehotenstva a nemohli sme odísť. No a keďže sa môj otec tak dobre naučil po slovensky, že Slováci z pracoviska sa ho chodili pýtať, ako sa

tá, či tá veta píše. Lebo on sa to naučil tak, ako keď sa my učíme nemčinu. Jednoducho, podľa pravidiel. Zatiaľ čo mama bola Záhoráčka, ktorá do smrti, i keď bola učiteľka, no do smrti vždy si nejaké to slovo záhorácke použila, teda z nárečia svojho regiónu… Zatiaľ čo otec hovoril tak „najspisovnejšou" slovenčinou, že to bolo niekedy až čudné, že hovoril až tak krásne spisovne.

Antoni Kroh: Aké mali pocity, keď ich vyhostili v tridsiatom ôsmom?

Alena Bartlová: No práve vám hovorím, že sme tu zostali, veď ja som sa narodila v Bratislave. No i naopak, Slováci prišli z Prahy. Napríklad tí, ktorí boli zamestnaní na ministerstve zahraničných vecí. Konkrétne som robila, poznám príklad rodiny Jozefa Kirchera, ktorý bol zamestnancom u ministra Beneša a prišiel na Slovensko. Dostal sa ihneď do diplomatických služieb, bol v Záhrebe a potom v Madride diplomatickým zástupcom Slovenska. Mal výborné školenie. Pracoval na ministerstve skoro celé tridsiate roky. Mal kontakty, dokonca nadobudol aj určité protokolárne znalosti a iné, ktoré využil potom v rámci slovenského štátu, keď nastúpil do vysokých funkcií.

Jozef Sulaček: Bolo to chápané ako výmena. Ale viete, na Slovensku boli Česi profesori, učitelia, ale Slováci ako príležitostní robotníci v Prahe bývali v troch barakoch na Žižkove. Mestská polícia ich zvečera na ráno vyhnala a bolo po probléme. Ale keď bol vyhnaný profesor, tak o tom sa viac písalo ako o robotníkoch.

Józef Ciągwa: Napriek tomu, že som predseda tejto sekcie mám aj normálne právo člena diskutovať…

(Smiech)

Józef Ciągwa: Dve poznámky na margo referátu. Tiež by som trošku pochyboval o tom vlasteneckom duchu, o tom, že budeme teraz budovať slobodné Slovensko atď. Pretože, hovorí sa oficiálne o tom, že no pravda, profesor, úradníci, dôstojníci atď., prichádzali na Slovensko, ale prichádzali aj školníci, ba i upratovačky… Ale veď Slováci vedeli upratovať aj sami, takže načo? No a potom tu bol ešte aj ich presun na Podkarpatskú Rus. Druhá poznámka. Týka sa toho, aký obsah má prídavné meno „ruský". Pokiaľ ide o poľské zákonodarstvo, tak toto adjektívum používa napríklad zákon z 26. septembra 1922 o autonómnom postavení krajov Ľvovského,Tarnopoľského a Stanislavovského. Spomenutý zákon stanovil o. i., že sa do dvoch rokov zriadi „ruská univerzita vo Ľvove". To znamená, že v Poľsku sa termín „ruský" vtedy chápal ako rusínsky, či ukrajinský. Pritom „ruský" bolo chápané trošku ako pejoratívne meno Ukrajincov.

Antoni Kroh: Môžem sa k tomu vyjadriť ako prekladateľ. Totiž „russki", s dvoma „s" to je po poľsky „rosyjski", rusky s jedným „s" to je „rusiński" alebo „ukraiński". Napríklad, keď došla cárska armáda v 1914 roku do Karpát, miestodržiteľ Ľvova, gróf Bobrynskij povedal, v ruštine niečo v tom zmysle ako: „Tu je ruská kultúra, ruské náboženstvo a ruský národ. Je to neoddeliteľná časť ruského národa." Rusíni to chápali, že je to rusínsky národ, čo je samozrejmé, no on to myslel, že je to „rosyjski", hovorím po poľsky špeciálne, „rosyjski" národ. Pretože ten problém či rusínske nárečia v Galícii, no aj na Spiši a v Šariši, sú súčasťou ruského jazyka či ukrajinského jazyka či osobitný jazyk „rusiński", o tom sú v Poľsku spory dodnes a sú to stále problémy.

Józef Ciągwa: Dovolíte? Táto otázka je vyriešená. Rusínsky jazyk je dnes uznaným oficiálnym slovanským jazykom a teraz, teda za našich čias, vznikol ďalší, bosniacky jazyk. Pripravuje sa oficiálna kodifikácia čiernohorského jazyka, ktorý sa má vydeliť zo srbčiny.

Matej Andráš: …zo srbčiny. Ja som chcel len to povedať, že za prvej republiky bolo v Prešove ruské gymnázium, veľkoruské…

Antoni Kroh: …takže moskovské…

Matej Andráš: Áno, veľkoruské gymnázium. To znamená, že na území, na ktorom boli Ukrajinci a Rusíni. Československo zaviedlo vzdelávanie po rusky. Prečo to urobilo? Ja neviem. Iste boli u nás emigranti, ale že konkrétne sa to týmto spôsobom riešilo, to bolo trošku čudné. Pokiaľ ide o Ukrajincov a Rusínov u nás. My ich rozlišujeme. Aj teraz pri sčítaní obyvateľstva konkrétne tieto národnosti sa sčítavali oddelene, a tak vieme, že Rusínov je u nás viac. Ukrajincov je menej, hej? No a mali a majú medzi sebou spory, samozrejme…

Jozef Sulaček: Pokiaľ ide o školstvo od roku 1918 až do roku 1945 bolo ruské. Za slovenského štátu takisto boli ruské školy, ruská azbuka, ruský pravopis atď. Po roku 1945 sa znovu obnovili tieto školy, až potom, v roku 1949, začínajú ukrajinské školy, s ukrajinským pravopisom, s ukrajinským spisovným jazykom.

Peter Zmátlo: Dve veci, resp. tri. Neviem, či viete, ale tu v Levoči existoval v medzivojnovom období ruský osvetový krúžok. Neviem, čo to bolo za spolok, ale zachovala sa zmienka o jednom podujatí. Robili nejakú zábavu, zrejme nejakí emigranti, možno to boli v Levoči žijúci Rusi.

Potom, čo sa týka učiteľov, v roku 1921, teda už dva roky po prevrate, protestujú slovenskí učitelia tu na Spiši proti českým miestnym učiteľom a sú združení v protestnom spišskom spolku – Spišská učiteľská jednota. Boli dva takéto veľké spolky. To chcem povedať, že vlastne protestujú proti Čechom, proti Čechom ako učiteľom, že im zaberajú miesta. Dávajú oficiálnu výzvu do Prahy, že ich nechcú, posielajú list, aby už neposielali Čechov, neviem, či ste to postrehli, v tlači, kde vystúpil oficiálne – teraz neviem meno – predstaviteľ slovenských učiteľov a oficiálne dali nótu, ako uznesenie, v ktorej toto požadujú. Ďalej tam protestujú, že Česi majú vyššie platy, že mladý český učiteľ nemá problém dostať miesto, ale zato niektorí Slováci sú bez práce. Bolo to v roku 1921.

No a Pavol Čarnogurský napísal v roku 1936 do Slováka ostrý článok, ktorý sa týkal školstva v Zamagurí. Aká je tam bieda, aké sú tam školy, že na tom Zamagurí, píše doslova, sa často striedajú učitelia, je tam veľmi neprajné podnebie a nízka úroveň školstva. Podčiarkujem v tridsiatom šiestom, teda už na konci prvej republiky. Bol to veľmi ostrý článok, že treba niečo robiť, že to je strašná situácia, veľmi neblahá, tak to písal tento Paľo Čarnogurský.

PETER ŠVORC*

Poľnohospodárstvo na Spiši po roku 1945

Agriculture in Scepusia after 1945

The subject of agriculture in Scepusia after 1945 is not specific only for the agricultural history of one Slovak region. It is a topic concerning more the political history reflecting not only regional elements and specific features but also the development and trends for entire Slovakia as well as Czechoslovakia. The study is concerned with the confiscation of property of the Zipsern Germans and their resettlement in 1945 and afterwards. The analysed events also reflect the complexity of the post war international situation.

Poľnohospodárstvo patrí medzi základné oblasti ľudskej aktivity, je s človekom úzko, ba bytostne späté, lebo pôda bola a je hlavným zdrojom obživy, a teda i zabezpečenia samotnej ľudskej existencie.

Fenomén existenčnej zábezpeky ľudskej spoločnosti posunul poľnohospodárstvo do polohy strategického odvetvia, a to tak v medzinárodných, resp. medzištátnych vzťahoch a zahraničnopolitických aktivitách každej krajiny, ako aj v jej vnútropolitickom vývoji. Najzreteľnejšie to vždy bolo vidieť v zlomových chvíľach, keď človek mal pocit vlastného ohrozenia a obavy z prežitia z nedostatku potravín, alebo, dívajúc sa na to z opačnej strany, ak dominantná, mocenská sila v spoločnosti chcela využiť, resp. zneužiť strategické poľnohospodárstvo pre splnenie svojich vlastných mocenských cieľov.

Ak sme si poľnohospodárstvo definovali z tohto zorného poľa, oveľa ľahšie sa nám bude vnímať všetko to, čo bolo s ním a s roľníctvom spojené v novodobých dejinách Slovenska, osobitne v druhej polovici 20. storočia. A samozrejme že aj v regionálnych dejinách ktoréhokoľvek slovenského regiónu. Všeobecné tendencie boli rovnaké vo všetkých regiónoch Slovenska a Československa, no každý z nich mal aj svoje špecifiká, ktoré boli podmienené klimatickými a pôdnymi podmienkami a predchádzajúcim historickým vývojom regiónu.

Spiš, o ktorom chceme hovoriť, sa rozkladá na rozlohe 386 300 hektárov, z ktorých 3,46% (13 381 ha) predstavujú hospodársky úplne nevyužité pôdy, 48,65% (187 960 ha) pokrývajú lesy a samotná poľnohospodárska pôda, teda oráčiny, lúky a pasienky, zaberala 42,03% (162 379 ha) územia. Celá výmera poľnohospodárskej pôdy spadá do horskej a podhorskej výrobnej oblasti, ktorú charakterizuje pomerne vysoká nadmorská výška 400 až 600 m. n. m., veľká svahovitosť terénu, nižšia úrodnosť a nízke priemerné ročné teploty v rozpätí od 4° do 6° Celzia.[1] Prírodné podmienky, ktoré nezáviseli od ľudskej aktivity determinovali poľnohospodársku výrobu a dávali jej na Spiši charakteristický ráz.

Druhý faktor, ktorý ovplyvňoval poľnohospodárstvo, bola hospodárska vyspelosť obyvateľstva a jeho progresívne metódy v poľnohospodárskej výrobe. Nesporne na tom malo zásluhu tunajšie nemecké obyvateľstvo* a jeho kontakty s ríšskonemeckým prostredím, odkiaľ prichádzali nové impulzy a metódy vo využití pôdy, v jej obrábaní, v pestovaní plodín a v chove hospodárskeho zvieratstva. Dobré výsledky boli zas iniciátorom zmien aj v slovenskom, rusínskom a goralskom prostredí, ktoré takisto zužitkovávalo výhodné novoty v poľnohospodárskej výrobe a Spiš ako celok dvíhalo v jeho hospodárskej úrovni.

Po druhej svetovej vojne na Spiši nastal výrazný zlom v poľnohospodárskej výrobe. Ten bol podmienený najskôr prechodom východného frontu cez územie Spiša, ktorý zdevastoval pôdu, zničil mnohé hospodárske objekty, znížil stavy hospodárskeho zvieratstva a odsunul jarné práce, ďalej radikálnou zmenou národnostnej[2] a sociálnej štruktúry spišského obyvateľstva (v rokoch 1945–1948) a po-

* Doc. PhDr. Peter Švorc, CSc. Pracuje na Katedre slovenských dejín a archívnictva FF Prešovskej univerzity. Zameriava sa na stredoeurópske dejiny a na dejiny Slovenska v 20. storočí. Taktiež sa venuje dejinám poľnohospodárstva a Podkarpatskej Rusi v jej medzivojnovom období.

[1] Bližšie pozri: P. Plesník a kol.: *Slovensko 3: Ľud*, vol. 1, Bratislava 1974, s. 93–95; M. Lukniš a kol.: *Slovensko 2: Príroda*, Bratislava 1972, s. 233.

* *Pozri článok Sone Machajovej.*

[2] S. Gabzdilová a M. Olejník: Odsun nemeckej menšiny zo Spiša v rokoch 1945–1948, in: *Spiš v kontinuite času*, ed. P. Švorc. Prešov; Bratislava a Wien 1995, s. 214–221.

tom politicko-mocenskými zmenami v Československu, ktoré našli svoj odraz aj na Spiši.[3]

Zápas o politickú moc v Československu pred voľbami v roku 1946 a tiež aj po nich do samotnej poľnohospodárskej výroby na Spiši priamo nezasiahol. Do februárového komunistického prevratu v roku 1948 bolo poľnohospodárstvo na Spiši skôr ovplyvňované sociálnymi zmenami. Odštartovalo ich vysídľovanie nemeckého obyvateľstva, ktoré bolo odsúhlasené rozhodnutím postupimskej konferencie a dekrétom prezidenta republiky Edvarda Beneša č. 33. Týkalo sa to približne 33 000 (17,68%) obyvateľov nemeckej národnosti a 2500 (1,25%) obyvateľov maďarskej národnosti žijúcich na Spiši.[4] Títo na základe nariadenia SNR č. 104/1945 Zb. n. prišli o svoj poľnohospodársky majetok, ktorý mal byť miestnymi roľníckymi komisiami spísaný a rozdelený medzi záujemcov. Pri konfiškácii a rozdeľovaní majetku vznikalo napätie aj medzi samotným slovenským obyvateľstvom. Nemajetné vrstvy žiadali urýchlené rozdeľovanie majetku, ostatní obyvatelia váhali. Toto váhanie bolo väčšie hneď po vojne, keď ich nemeckí spoluobčania ešte boli v dedine, resp. v sústreďovacích táboroch, no obracali sa žiadosťami na národné výbory vo vlastnej dedine, aby im priznali slovenskú národnosť, aby zohľadnili ich pomoc partizánom v čase vojny, aby potvrdili ich lojálnosť a odpor voči nemeckým vojskám a úradom a pod.[5]

V rokoch 1945–1948 bolo zo Spiša vysídlených približne 30 000 Nemcov a ich hnuteľný a nehnuteľný majetok rozdelený miestnemu obyvateľstvu a prisťahovalcom, ktorí do spišských slovensko-nemeckých obcí prichádzali alebo z chudobnejších oblastí Spiša, alebo aj z Oravy.[6] A práve prílev takéhoto obyvateľstva, patriaceho do sociálne najslabších vrstiev, poznačil nielen tvár spišských dedín, ale aj samotné poľnohospodárstvo. Príčin bolo niekoľko. V prvom rade prisťahovalci prichádzali do dedín ako cudzí živel, ktorému miestni roľníci nedôverovali a vcelku ani nepomohli sa čo najrýchlejšie udomácniť. Prisťahovalci pochádzali z chudobných oblastí, a teda si zväčša zo sebou nedoniesli nič, čo by im pomohlo na novom mieste gazdovať, obrábať pôdu a chovať hospodárske zvieratá. V tom boli odkázaní na miestne obyvateľstvo, prípadne na poľnohospodárske stroje, povozy, náradie, ktoré zostali po Nemcoch. Toho spravidla veľa nezostalo, lebo si to rozdelili či rozobrali miestni obyvatelia. V neposlednom rade prisťahovalci nepochádzali z roľníckych rodín, šlo o bezzemkov alebo drobných roľníkov, ktorí ani nemali veľa skúseností s obrábaním pôdy a mnohí sa do tejto činnosti ani nehrnuli. Boli prípady, že pridelený majetok rozpredali, a ak nezostali na novom mieste, tak sa vrátili domov. Samotnému poľnohospodárstvu v dedine neveľmi prispeli. Treba však povedať, že prisťahovalci na nemecké gazdovské dvory a do nemeckých domov, ak v nich zostali, stali sa vo väčšine po komunistickom februárovom prevrate zakladateľmi jednotných roľníckych družstiev (JRD) alebo sa stali aspoň jednými z ich prvých členov.

Pri osídľovaní Nemcami opustených obcí boli najskôr obsadzované dediny nachádzajúce sa v blízkosti administratívnych centier okresu – teda v dedinách v okolí Popradu a Kežmarku – napríklad Veľká, Spišská Sobota, Veľký Slavkov, Veľká Lomnica, Stará Lesná, Huncovce, Mlynica a až neskôr – v päťdesiatych rokoch aj dediny nachádzajúce sa ďalej od administratívnych centier – napríklad Stráne pod Tatrami, Lomnička, Chmeľnica a iné.

Samotná konfiškácia majetku a pôdy a ich rozdelenie prebiehali na Spiši do roku 1949. Väčším problémom ako samotné rozdeľovanie pôdy bolo jej obrábanie.

Po skončení vojny pretrvával deficit poľnohospodárskych produktov. Viazlo zásobovanie obyvateľstva a nutnosť zabezpečiť obrobenie pôdy i budúcu úrodu sa javila ako prvoradá hospodárska a politická požiadavka. Roľníci sa však nehrnuli do investovania do novonadobudnutých majetkov a do pôdy, ba niektorí váhali aj s jej obrábaním. Nemali istotu, či ich investície a práca nebudú márne. V rokoch 1945 – 1947 vyvlastnené a pridelené majetky neboli nanovo právne vysporiadané a v roku 1947 sa dokonca v niektorých dedinách objavovali letáky spišských Nemcov, v ktorých oznamovali, že najneskôr do roka sa vrátia a budú opäť gazdovať na svojom.[7]

Neistotu zvyšovalo aj politické napätie, ktoré nadobúdalo stále väčšie rozmery v súperení Demokratickej strany a Komunistickej strany Slovenska. Na

[3] Pozri P. Švorc: Poľnohospodárstvo na Spiši a jeho vývoj po roku 1945, in: *Spiš v kontinuite času*, s. 222–231.

[4] Podľa sčítania obyvateľstva v roku 1930 žilo na Spiši 32 706 Nemcov a 2 317 Maďarov. Pozri: *Štatistický lexikón obcí v krajine slovenskej.* Praha 1936, s. XVII–XVIII.

[5] Štátny archív v Levoči, pobočka v Poprade (ďalej ŠA v Levoči, pobočka v Poprade), fond MsNV Poprad, šk. 77. Zápisnica z 27. marca 1945, in: *Zápisnice MNV v Spišskej Sobote od 31. januára 1945.*

[6] P. Švorc: Počiatky kolektivizácie v bývalom Popradskom a Kežmarskom okrese (1949–1953), in: *Historica Carpatica*, roč. 13, 1982, s. 14.

[7] P. Švorc: Poľnohospodárstvo, in: *Dejiny Popradu*, ed. I. Chalupecký. Košice 1998, s. 404.

dedinách sa to prejavovalo v otázke pozemkovej reformy. Demokratická strana ju podporovala, ale váhala s rozdeľovaním cirkevných a veľkostatkárskych majetkov na takých princípoch, ktoré zas presadzovala Komunistická strana. Tá zas, poznajúc požiadavky drobného roľníctva a bezzemkov, tlačila na radikálnu pozemkovú reformu. Ministerstvo pôdohospodárstva, na čele ktorého stál komunista J. Ďuriš, žiadalo skoncovať s neistotou roľníctva a v apríli 1947 uverejnilo návrhy známe ako Hradecký program. 8. mája 1947 Ústavodarné národné zhromaždenie odhlasovalo zákon o zaknihovaní prídelov zo skonfiškovaných majetkov. Povereníctvo pôdohospodárstva a pozemkovej reformy v Bratislave začalo vydávať výmery o vlastníctve pôdy, ktorá bola skonfiškovaná na základe nariadenia č. 104/1945 Zb. n. SNR. Takéto výmery začali dostávať aj spišskí roľníci. Na tlačive, ktoré malo štyri strany, bola vyznačená parcela pridelená žiadateľovi, jej číslo, veľkosť a meno prídelcu. Vo výmere okrem uvedenej parcely boli v bode III vymenované povinnosti prídelcu. Z nich vyplývalo, že je povinný na pridelenom majetku osobne hospodáriť a patrične sa o pôdu starať. V opačnom prípade mu bolo možné pôdu odňať. Prídelca sa zaväzoval platiť všetky dane, dávky a poplatky, spojené s pridelenými nehnuteľnosťami.

Na Spiši sa pozemková reforma nedotýkala len nemeckej, resp. v nepočetných prípadoch aj maďarskej pôdy, ale aj cirkevnej pôdy. Šlo však o háklivú otázku. Komunistická strana by bola rada siahla aj na ňu. Nachádzala sa v každej dedine, pravda v rozličnej výmere, ba pôda rímskokatolíckej cirkvi na Spiši bola aj vo veľkých celkoch. Táto predstavovala 16 190 ha poľnohospodárskej pôdy.[8] Do roku 1948 štát na cirkevnú pôdu nesiahol, ba expozitúra Povereníctva pôdohospodárstva a pozemkovej reformy v Košiciach upozornila Okresné národné výbory v Poprade, Kežmarku, Levoči, Starej Ľubovni, Spišskej Novej Vsi a v Gelnici, že sa nemá siahať ani na majetok nemeckej evanjelickej cirkvi augsburského vyznania, ale že tento sa má odovzdať do spravovania oprávneným zástupcom slovenskej evanjelickej cirkvi a. v., ktorá ho bude spravovať až do definitívnej úpravy majetkových pomerov nemeckej evanjelickej cirkvi a. v. na Slovensku.

Tento stav dlho netrval. V roku 1947 sa v Československu začala politická situácia stále viac zauzľovať, na Slovensku sa Komunistická strana i napriek prehratým voľbám v roku 1946 dostávala do popredia vďaka vlastnej iniciatíve i niektorým objektívnym podmienkam, ktoré vedela šikovne využiť vo vlastný prospech. Ak hovoríme o roľníckom obyvateľstve, musíme spomenúť sucho a neúrodu v roku 1947. Pocítili ju aj roľníci na Spiši. Zásobovacie ťažkosti, ktoré sa prejavovali na každom kroku, pomohli v Československu preklenúť dodávky obilia zo Sovietskeho zväzu. Ten nimi kompenzoval neúčasť Československa na Marshallovom pláne, ktorý odmietla Gottwaldova vláda pod tlakom Moskvy. No roľníci, ktorí dostali osivo na založenie novej úrody, vnímali sovietske dodávky obilia ako nezištnú pomoc, o ktorú sa najviac zaslúžila Komunistická strana. V tom čase to bola opäť práve ona, ktorá v Hradeckom programe dávala roľníctvu majetkovú istotu. Komunistická strana začala masívnu propagačnú kampaň. Jej výsledky sa onedlho začali prejavovať v podpore roľníctva, alebo aspoň v neodmietaní tejto politickej sily. Svedčia o tom správy okresných výborov (OV) KSS: *„…roľníci sa zaujímajú o našu politiku a verejne kritizujú činiteľov Demokratickej strany, ktorí tam mali pred nami prejavy. Všeobecná situácia pre KSS, až na niektoré obce, je priaznivá…"*, písal Okresný výbor KSS v Levoči. V správe Okresného výboru KSS v Starej Ľubovni sa koncom roka 1947 konštatuje: *„Prevláda tu všeobecná verejná mienka, že Demokratická strana v budúcich voľbách nielenže stratí svoje vedúce postavenie na Slovensku, ale vyjde z volieb oslabená. Roľníci začínajú postupne chápať našu roľnícku politiku."*[9]

Februárový prevrat v roku 1948 zaregistrovali spišskí roľníci rovnako ako ostatné slovenské roľníctvo – bez nadšenia a s očakávaním, čo im prinesie blízka budúcnosť. Politicky inklinovali ešte stále viac k Demokratickej ako ku Komunistickej strane. Tá sa v zlomových dňoch o roľníctvo vlastne ani neopierala – aspoň nie na regionálnej úrovni. Vidieť to napríklad aj na tom, že tzv. Koordinačný výbor odbojových zložiek v Poprade, ktorý vznikol 23. februára 1948, nemal vo svojich radoch žiadneho roľníka. Až po vytvorení okresného akčného výboru a po viacerých jeho zasadnutiach boli doň prizvaní členovia Demokratickej strany, Strany slobody a Ján Šaling, roľník z Mengusoviec, za Jednotný zväz slovenských roľníkov (JZSR). J. Šaling sa po rozpustení Okresného národného výboru v Poprade stal členom Okresnej správnej komisie, ktorá dočasne nahradila Okresný národný výbor.[10] Podobná situácia bola aj v ostatných spišských okresoch.

[8] S. Cambel: Roľnícke hnutie na východnom Slovensku na jar a v lete 1945, in: *Nové obzory*, roč. 13, 1971, s. 57.
[9] J. Briškár: K rozvoju národnej a demokratickej revolúcie na Spiši (1945–1948), in: *Spiš*, č. 3–4, Košice 1973, s. 25.
[10] P. Nipča: *Cesta k februáru 1948 a vývoj udalostí v okrese Poprad.* OV KSS Poprad 1974, s. 12.

V marci 1948 Komunistická strana Československa (KSČ) presadila zákon, ktorý Národné zhromaždenie prijalo pod číslom 46/1948 Zb., ukotvujúci v právnej podobe Hradecký program. Ten mal s definitívnou platnosťou ukončiť pozemkovú reformu v Československu. Na Slovensku predstavil agrárnu politiku KSČ v tzv. Nitrianskom programe Dr. Michal Falťan na oslavách stého výročia zrušenia poddanstva na území Slovenska, a to už v zmenených majetkových pomeroch.[11] Na Spiši sa zintenzívnila konfiškácia opustených nemeckých majetkov a prideľovanie konfiškovaných hospodárstiev prihláseným záujemcom.[12]

Takmer hneď po prevzatí moci v ČSR komunistickou stranou sa začali na všetkých úsekoch kádrové čistky. Tie neobišli ani poľnohospodárstvo. Na Slovensku bola už v roku 1947 zastavená činnosť Roľníckej komory, ktorá bola pod vplyvom Demokratickej strany. Existoval len Jednotný zväz slovenských roľníkov, v ktorom mali vplyv už aj komunisti. Od marca 1948 začali prebiehať reorganizácie Jednotného zväzu slovenských roľníkov (JZSR) na všetkých úrovniach s cieľom podriadiť komunistickej strane túto medzi roľníctvom vplyvnú organizáciu. V marci rozoslali okresné združenia JZSR miestnym akčným výborom obežník, v ktorom žiadali reorganizovať výbory miestnych organizácií (MO) JZSR. Zostať v nich mohli len ľudia, ktorí súhlasili s politikou Gottwaldovej vlády.[13] V roku 1948 bolo v Popradskom okrese 25 MO JZSR. Vcelku reorganizácia MO JZSR neprebiehala tak ľahko, ako si to KSČ želala. Podstata reorganizácií spočívala v tom, že namiesto dovtedajších predsedov MO JZSR, ktorí boli spravidla väčšími alebo strednými roľníkmi a mali veľkú autoritu v obci, mali nastúpiť drobní roľníci, s ktorými KSČ rátala ako so svojimi prirodzenými spojencami. Lenže títo už takú autoritu v dedinskom kolektíve nepožívali a navyše zmena na postoch bola evidentne politická a nadiktovaná zvonku. Dedinský kolektív to síce musel formálne akceptovať, ale nestotožnil sa s tým vnútorne. Ak napríklad v Matejovciach, v Poprade, Spišskej Sobote, Veľkej reorganizácia MO JZSR prebehla, tak v Strážach MO JZSR zanikol pre odpor roľníkov reorganizáciu uskutočniť. Podobne boli problémy s obnovením MO JZSR aj v Machalovciach, Stráňach pod Tatrami, v Spišskom Bystrom a v niektorých ďalších dedinách. Rovnaká situácia bola na celom Slovensku. Keďže JZSR bol založený ako stavovská organizácia a mal chrániť záujmy všetkých roľníkov, teda aj tých, ktorí neskôr nechceli vstupovať do JRD – a takých bola väčšina, komunisti začali JZSR postupne eliminovať. Zákon č. 68/1951 Zb. o dobrovoľných organizáciách vyhlásil JZSR za dobrovoľnú organizáciu. Na jar 1952 Predsedníctvo JZSR rozhodlo rozpustiť toto združenie a v roku 1953 sa konal v Bratislave likvidačný zjazd, ktorý ukončil činnosť všetkých miestnych organizácií JZSR. Miesto JZSR zaujala Slovenská rada družstiev, ktorá sa na rozdiel od JZSR už naplno angažovala v kolektivizácii dediny.

Komunistická strana, ktorá začala radikálne posilňovať svoje pozície, sústredila svoju pozornosť na vidiek a na poľnohospodárstvo. V júni 1948 označil K. Gottwald na rokovaní Ústredného výboru KSČ dokončenie pozemkovej reformy za jednu z bezprostredných úloh. Súčasne sa začala presadzovať myšlienka vytvoriť na dedine jedno univerzálne družstvo, ktoré by zlučovalo všetky dovtedajšie formy družstiev (úverové, neúverové, strojové a iné). Hlavným inšpirátorom takýchto premien bol Sovietsky zväz a u neho realizovaný družstevný projekt v dvadsiatych–tridsiatych rokoch 20. storočia. V roku 1948 ešte československí komunisti uvažovali o československej forme družstevníctva, ktorá mala vychádzať z predvojnových československých družstevných skúseností. Gottwald v jeseni 1948 povedal roľníckej delegácii, ktorá mu tlmočila obavy roľníkov z pripravovaných zmien, že KSČ má na zreteli nielen prospech celého národa, ale zvlášť aj prospech roľníkov.[14]

Vo februári 1949 bol prijatý zákon č. 69/1949 Zb. o jednotných roľníckych družstvách, ktorý predpokladal zakladanie JRD na dobrovoľnej báze. KSČ rozvinula rozsiahlu propagandistickú kampaň medzi roľníkmi. Do dedín prichádzali agitátori z OV KSS, ONV a okresných združení JZSR, aby propagovali myšlienku JRD. Ukázalo sa však, že roľníkom nedokázali vysvetliť podstatu JRD tak, aby roľníci JRD prijali. Napriek všetkému ich úsiliu sa ukazovalo, že JRD nebudú mať veľa spoločného s predchádzajúcim družstevníctvom a že sa v nich skôr či neskôr prejavia prvky sovietske-

[11] Nitriansky jubilejný program vyhlásený povereníkom pôdohospodárstva a pozemkovej reformy dr. Michalom Falťanom 4. apríla 1948 v Nitre, in: M. Petráš: *Nitriansky program*. Nitra 1988, s. 22–27.

[12] ŠA v Levoči, pobočka v Poprade, fond MNV–Poprad 1947–1949, šk. 5. Miestna správna komisia – *Situačná správa za apríl 1948 – 39*/1948 prez.

[13] ŠA v Levoči, pobočka v Poprade, fond JZSR, 65/48.

[14] J. Suchánek: Vznik koncepce JZD, in: *Studie ČSAV*, Praha 1972, č. 12, s. 58.

ho kolchozníctva. Naznačovala to napríklad podmienka, že v JRD musia mať zaistenú účasť malí a strední roľníci a len jednou pätinou sa na ich práci môžu podieľať bohatí roľníci. Pritom pod Tatrami bolo nanajvýš problematické určiť hranicu medzi stredným a bohatým roľníkom, pretože výmera pôdy, ktorú roľník vlastnil v tvrdých podtatranských podmienkach mu ešte automaticky nezaručovala žiadne bohatstvo. Bohatí a neskôr sa ukázalo, že aj strední roľníci, mali byť navyše vylúčení z vedenia družstva a pritom mali s prácou na poli a so statkom najviac skúseností.

Na Spiši sa predpokladalo, že so vznikom JRD nebudú veľké problémy, lebo tieto by mohli vzniknúť na opustenej nemeckej a skonfiškovanej cirkevnej pôde, rozdelenej nielen miestnym roľníkom, ale aj mnohým prisťahovalcom – bezzemkom. Pre roľníkov štát stanovil dodávkové povinnosti na základe výmery pôdy, ktorú vlastnili. Čím väčšiu výmeru pôdy roľník vlastnil, tým mal väčšie dodávkové povinnosti a tým ťažšie ich aj plnil. A práve prisťahovalci a bývalí bezzemkovia pridelenú pôdu nedokázali dostatočne obrobiť. Pritom mali povinnosť odvádzať určené dávky pre verejné zásobovanie.[15] Kto by neplnil dodávkovú povinnosť, vystavoval sa nielen vysokej peňažnej pokute, ale aj obvineniu, že škodí ľudu, sabotuje výstavbu ľudovodemokratického štátu, za čo hrozili tvrdé tresty – väzenie, konfiškácia majetku, vysídlenie do česko-nemeckého pohraničia. Druhou možnosťou rýchleho zakladania JRD bola povinnosť roľníkov pretvoriť strojové, pasienkové družstvá, ale aj urbariáty na JRD.

KSČ chcela presadiť na dedine svoj vplyv cez roľnícke strojové družstvá (RSD) už pred februárom 1948. V roku 1947 rozvinula veľkú politickú kampaň na ich zakladanie, v čom jej pomáhal Zväz roľníckych strojových družstiev, ktorý sa vytvoril z iniciatívy KSS 14. septembra 1947.[16] Táto kampaň pokračovala aj po februárovom prevrate, v ktorom KSČ prevzala v Československu moc, ale teraz pokračovala kampaň už aj za pomoci a priameho zaangažovania Povereníctva pôdohospodárstva a pozemkovej reformy. Do zakladania strojových družstiev boli zapojení predovšetkým tí roľníci, ktorí boli členmi komunistickej strany. Ak sa im ešte v roku 1947 pracovalo ťažšie a zložitejšie, o čom svedčí aj neveľký počet založených roľníckych strojových družstiev na Slovensku (asi 206 RSD), tak už v roku 1948 im v ceste nestáli aspoň politické prekážky a do konca roku 1948 bolo na Slovensku založených 541 nových RSD.[17] Medzi nimi aj Roľnícke strojové družstvo v Hranovnici, Poprade a Vikartovciach v Popradskom okrese, v Spišskej Belej v Kežmarskom okrese, v Bijacovciach v Levočskom okrese a v Betlanovciach v okrese Spišská Nová Ves. Tieto družstvá sa museli pretvoriť na JRD a vskutku sa to postupne v roku 1949 aj stalo. Treba však povedať, že RSD nemali početné členstvo, napríklad v Spišskej Belej to bolo 24 roľníkov, ktorí predstavovali len 2,29% roľníckeho obyvateľstva, resp. 0,74% z celkového počtu obyvateľov mestečka.[18] No a po pretvorení RSD na JRD niektorí roľníci z družstva vystúpili.

Na jar 1949 sa v ČSR rozbehla kampaň na zakladanie prípravných výborov JRD (PV JRD) a organizovanie rôznych akcií, ako napríklad akcie *Dary IX. zjazdu KSČ*, ktoré mali podporiť myšlienku socializácie dediny. Ujali sa toho okresné výbory KSČ. V Popradskom okrese sa akcia nestretla so žiadnym ohlasom.[19] Podobne i na celom Spiši. Krajská konferencia KSS v Košickom kraji, do ktorého Spiš patril, v máji 1949 vytýčila heslo *Do každej dediny jednotné roľnícke družstvo!* a v kraji chcela za 18 dní založiť 65 JRD.[20] Aktivisti mali za úlohu urobiť všetko preto, aby sa heslo stalo realitou. Prvým krokom bolo založenie prípravných výborov JRD. Pod nátlakom 16. augusta 1949 vznikol PV JRD v Matejovciach ako jeden z prvých na Spiši, jeho predsedom sa stal Bartolomej Saksa, neskôr Jozef Karabin, v Poprade 28. septembra 1949 a predsedom bol Matej Šeďo.[21] V Spišskej Sobote vznikol PV JRD v jeseni 1949 a jeho predsedom sa stal Štefan Dikant.[22]

Prípravné výbory JRD zakladali členovia KSS, ktorí to mali ako stranícku úlohu. Zväčša šlo o robotníkov a domkárov bez pôdy. V Gelnickom

[15] Dodávkové povinnosti boli roľníkom rozpísané podľa výmery pôdy, ktorú vlastnili. Spišskí roľníci boli rozdelení do šiestich skupín: 1) vlastníci pôdy s výmerou do 1 ha, 2) s výmerou 1–2 ha, 3) 2–5 ha, 4) 5–10 ha, 5) 10–15 ha a 6) 15–20 ha poľnohospodárskej pôdy. Pozri ŠA v Levoči, pobočka v Poprade, fond Pôdohospodársky odbor ONV v Poprade, č. 670/1949.

[16] A. Vojáček: *Vývoj socialistického poľnohospodárstva na Slovensku*. Bratislava 1973, s. 162.

[17] *Tamže*, s. 163.

[18] Archív Mestského úradu v Spišskej Belej. *Zápisnica Pléna MNV v Spišskej Belej zo dňa 21. marca 1947*.

[19] ŠA v Levoči, pobočka v Poprade, fond JZSR, *Správa o činnosti JZSR v Poprade za rok 1949*.

[20] V. Skrip: *O socialistickej prestavbe východoslovenskej dediny v rokoch 1949–1953*. Bratislava 1967, s. 7.

[21] ŠA v Levoči, pobočka v Poprade, fond Pôdohospodársky odbor ONV v Poprade, č. 504/1950.

[22] Archív JRD Družba Poprad. Charakteristika JRD Spišská Sobota a prvého predsedu na tomto JRD a Charakteristika JRD Poprad-Veľká a prvého predsedu na tomto JRD.

okrese sa na vzniku PV JRD podieľalo 60,4% takých členov, ktorí nemali žiadnu pôdu.[23] Roľníci sa od PV JRD dištancovali, alebo aj rozhorčene protestovali, ako napríklad v Matejovciach. Tu 23. októbra 1949 na verejnej schôdzi roľníci žiadali, aby PV JRD nebol vôbec zaregistrovaný, *„lebo PV JRD bol vytvorený len Štefanom Mašlejom a Máriou Šoltésovou, bez súhlasu členov PV."*[24] Pri rokovaní so zástupcami ONV v Poprade odmietali založiť JRD i napriek tomu, že pri hospodárení a plnení predpísaných úloh mali ako súkromne hospodáriaci roľníci veľa problémov. Ak vo väčšine prípravné výbory JRD boli málopočetné, tak sa stalo i to, že do prípravných výborov JRD vstúpili takmer všetci výkonní roľníci, ako napríklad v Hranovnici. Tu mal PV JRD 102 členov, ale len do chvíle, kým nebol prinútený pretvoriť sa na JRD I. typu. V tom okamihu 89 roľníkov PV JRD a JRD opustilo.[25]

Prípravné výbory vznikli, ale nevykazovali žiadnu činnosť. V roku 1949 ich bolo na Spiši 33, a to v okrese Gelnica 5, Levoča 6, Kežmarok 4, Poprad 3, Spišská Nová Ves 4, Spišská Stará Ves 7 a Stará Ľubovňa 4.[26] Straníckym a štátnym funkcionárom sa to zdalo málo. Preto sa v roku 1950 začala kampaň na zakladanie riadnych JRD. Niesla sa v duchu stalinskej tézy o zostrovaní triedneho boja na dedine. Vedúci tajomník Krajského výboru KSS v Košiciach L. Priesol na zasadaní pléna KV KSS v máji 1949 priamo vyzýval straníckych aktív, aby pri kolektivizácii naplno využil represívne opatrenia voči roľníkom.[27] Kým v Košickom kraji sa uvažovalo o represiách voči roľníkom, v Prešovskom, do ktorého patrili severné spišské okresy, sa represie robili. Tie na začiatku päťdesiatych rokov dosiahli až neúmerné rozmery. Horlivosť tamojších funkcionárov hraničila s elementárnym medziľudským správaním. Najviac to pociťovali roľníci v Spišskostaroveskom okrese, ktorý vďaka svojim zlým klimatickým a pôdnym podmienkam patril medzi poľnohospodársky málo atraktívne oblasti. Celá procedúra tzv. presvedčovania spočívala v tom, že sa do vybraných obcí vysielali trestné komisie, ktoré pokutovali určených roľníkov za nesplnenie dodávok. V Reľove niektorých stredných roľníkov zatkli a uväznili, ich rodiny vyviezli do dedín na južnom Slovensku, skonfiškovali im majetok a domy pomaľovali výhražnými heslami. Po niekoľkých dňoch prišla do dediny agitačná kolóna získavať roľníkov do JRD. Tá už s podpismi prihlášok do JRD nemala problémy. Roľníci ich zo strachu pred podobnými zásahmi podpísali.

Voči roľníkom sa uplatňoval priamy i nepriamy nátlak. K nepriamym formám patrili napríklad vysoké kontingenty, zákaz používať kravské poťahy. Väčšina roľníkov nemala kone a bez využitia kráv nemohli ani orať, ani zvážať úrodu. Prinútení boli požičiavať si kone u majetnejších gazdov, pravda za odplatu. Tak sa mal zostriť vzťah chudobnejších a majetnejších roľníkov. Okrem toho začala akcia vykupovania poľnohospodárskych strojov od bohatých, ale v mnohých prípadoch aj od stredných roľníkov. Cena vykupovaných strojov bola stanovená nízko. Týmto sa zasa znemožňovalo obrobenie väčšej výmery pôdy a následne aj plnenie kontingentov. Roľníci smeli predávať ošípané, hovädzí dobytok, obilie za voľné ceny len vtedy, ak splnili predpísané dodávky.

Medzi roľníkmi sa šíril strach a obavy o budúcnosť a všeobecne zavládla veľká neistota. Stále viac boli tlačení do zakladania JRD. Aká bola vtedajšia atmosféra, príznačne vystihuje správa Okresného združenia JZSR v Poprade:

„…Musí sa venovať veľká pozornosť PV JRD, lebo v týchto obciach sú ľudia, ktorí vedú paniku proti dnešnému režimu. Púšťajú heslá, že JRD sú kolchozy a ľudia budú v nich chodiť si so šálkou pre obed, všetko súkromné vlastníctvo sa zlikviduje a poukazujú na to, že príde k tomu, že nebude čo jesť. Rozširovatelia týchto správ sú poväčšine z radov bohatších roľníkov, a malí roľníci veľmi radi naletia na ich reči…"[28]

Obzvlášť komplikovanú situáciu mali roľníci-komunisti. Ani tí neboli presvedčení o výhodách JRD sovietskeho typu a sami sa zväčša aktívne neujímali zakladania JRD. Straníčka úloha ich však k tomu nútila a pridával sa i strach z represií. V ľahšej situácii boli miestni komunisti-robotníci, ktorí nemali ani pôdu, ani hospodárske zvieratá. Títo sa vlastne stávali zakladateľmi JRD. Napríklad v Gelnickom okrese boli z desiatich predsedov JRD v roku 1951 dvaja roľníci, traja robotníci,

[23] Štátny archív (ďalej ŠA) Košice, fond KNV, č. 8/1951.
[24] ŠA v Levoči, pobočka v Poprade, fond Pôdohospodársky odbor ONV v Poprade, č. 522–21/10–49–IX/16.
[25] ŠA v Levoči, pobočka v Poprade, fond JZSR, č. 658/49.
[26] Slovenský národný archív (ďalej SNA) Bratislava, PP, fond JRD/1949, šk. 1069; ŠA v Levoči, pobočka v Poprade, fond JZSR, č. 658/49. I. Michnovič: Prvé kroky na ceste socialistickej prestavby dediny v bývalom Košickom kraji, in: *Historica Carpatica*, roč. 14, 1983, s. 68. Tenže: Začiatky socialistického združstevňovania poľnohospodárstva v bývalom Prešovskom kraji (1949 – 1950), in: *Nové obzory*, roč. 26, 1984, s. 19.
[27] Skrip: *O socialistickej prestavbe*, s. 46.
[28] ŠA v Levoči, pobočka v Poprade, fond JZSR, č. 114/50.

povozník, holič, baník, maliar a železničiar, teda ľudia, ktorí s pôdou zväčša neprichádzali často do styku a s poľnohospodárskou výrobou nemali veľké skúsenosti.[29] V ojedinelých prípadoch sa založenia JRD ujali výkonní roľníci. Pravda, šlo o založenie JRD I. typu, v ktorom sa vykonávala spoločne len práca na poli, nezlučovala sa pôda a neodovzdávali sa do spoločného chovu hospodárske zvieratá. JRD I. typu bolo len akýmsi predstupňom a zakladané bolo len v prvých rokoch kolektivizácie.[30] Roľníci vstupovali do takéhoto JRD s predstavou, že sa im podarí vyhnúť nátlaku a perzekúciám a že ho budú viesť v duchu predvojnových družstevných zásad.[31] Okrem toho, roľníci, ktorí družstvo zakladali, nedávali doň vlastnú pôdu. Šlo zväčša o pôdu cirkevnú, ktorá bola poštátnená, alebo o pôdu, ktorá im bola pridelená po Nemcoch, prípadne o tzv. americkú pôdu, patriacu slovenským vysťahovalcom do USA, ktorí sa vysťahovali ešte v medzivojnovom období a do vlasti sa už nevrátili. Veľkostatkárska alebo aj cirkevná pôda, ktorá bola vo veľkej ale ucelenej výmere, tvorila základ štátnych majetkov (ŠM), utvorených už pred februárom 1948. Roľníci v dedinách so silnou religiozitou odmietali založiť JRD na cirkevnej pôde. JRD v Iliašovciach v Spišskonovoveskom okrese žiadalo pôdohospodársky odbor ONV, aby 18 hektárov cirkevnej pôdy, ktorá bola miestnemu JRD pridelená, zobrali radšej štátne majetky. Podobne sa 121 hektárov cirkevnej pôdy chcelo zbaviť aj JRD v Spišskej Novej Vsi. Aj túto pôdu musel ONV predisponovať na štátny majetok v Spišskej Novej Vsi. S veľkými rozpakmi prijalo 80 ha cirkevnej pôdy JRD v Nálepkove (Vondrišeli) a podobná situácia bola aj v Slatvine. *„Na Spiši žije spomienka na biskupa Vojtaššáka"*, hovorilo sa v správe pre radu ONV o cirkevno-politickej situácii v okrese Spišská Nová Ves.[32] Obyvatelia spišských dedín a miest intenzívne prežívali politické procesy proti cirkevným predstaviteľom, nesúhlasili s nimi a odmietali ich aspoň takouto formou – nechceli vziať cirkevné majetky do „ľudovodemokratickej" družstevnej správy. Pravda, bol tu aj rešpekt pred katolíckou cirkvou a miestnymi farármi, ktorí takéto počínanie neschvaľovali.

Tak ako v celoštátnom meradle prebiehala kolektivizácia poľnohospodárstva v niekoľkých vlnách, tak prebiehala aj na Spiši.

Prvá etapa kolektivizácie, ktorou nežil len vidiek, ale celá československá spoločnosť, sa odohrávala v rokoch 1949 – 1953. Na Spiši boli zakladané menšinové družstvá prvého až štvrtého typu, od ktorých sa ešte dištancovalo veľa výkonných roľníkov bez ohľadu na veľkosť ich majetku. Ak v prvých rokoch stranícke a štátne orgány ešte prejavovali akú-takú váhavosť pri zakladaní JRD, ako aj pri ich pretváraní na vyšší typ, tak po júnovom zasadnutí Ústredného výboru KSČ v Prahe v roku 1952 a po následných krajských plénach sa priestor na váhavosť vytratil. *„Nie sme spokojní a nemôžeme byť spokojní s rastom JRD!"* – vyhlásil nový minister poľnohospodárstva J. Nepomucký a zdôraznil: *„Tempo treba zvýšiť!"*[33] Okresní funkcionári to pochopili ako smernicu, a tak sa aj správali. Treba povedať, že nesledovali len cieľ „rozvoja socialistického poľnohospodárstva" a „boja proti kulactvu", ale aj svoju vlastnú bezpečnosť, ktorou si v ľudovodemokratickom Československu po procesoch s Rudolfom Slánskym a ostatnými straníckymi funkcionármi nemohli byť už vôbec istí radoví funkcionári na okresoch, ale ani celkom dole – na dedinách. Prezrádza nám to nejedna zápisnica na miestnej úrovni riadenia: Napríklad bývalý predseda JRD Ondrej Gurovič na zasadnutí pléna MNV v Spišskej Belej kritizoval vedenie JRD, že zanedbalo politickú prácu v družstve, a preto JRD nedosahovalo žiadané výsledky a nezískalo roľníkov pre rozšírenie členskej základne. Príznačné pre tú dobu bolo jeho vyhlásenie, *že „tykadlá Slánskeho siahajú aj do Spišskej Belej…"* a *„je potrebné tento škodlivý živel odhaliť tak, ako bol odhalený sám Slánsky s jeho bandou…"* [34]

Pod takýmto tlakom sa v roku 1952 a začiatkom roku 1953 rozbehla kolektivizácia s novou silou a nižšie typy JRD boli pretvárané na vyššie.

[29] ŠA Košice, fond KNV, č. 8/1951.

[30] Celkove existovali štyri typy JRD. Po I. type nasledoval II., v ktorom boli spoločné osevy a kolektívne obrábanie pôdy pri rozoraných medziach. Úroda sa rozdeľovala členom JRD podľa výmery ich pozemkov. V III. type JRD sa sceľovali pozemky a sústreďoval sa dobytok. Príjmy sa rozdeľovali väčšinou podľa vykonanej práce a niekedy podľa výmery pozemkov. Členovia dostávali záhumienok (0,5 ha) a mohli chovať obmedzený počet hospodárskych zvierat, IV. typ JRD sa od III. odlišoval len tým, že sa príjmy rozdeľovali len na základe vykonanej práce.

[31] ŠA v Levoči, pobočka v Poprade, fond JZSR, č. 114/50.

[32] ŠA v Levoči, pobočka v Spišskej Novej Vsi, fond Rada ONV v SNV – *Situačná správa o poľnohospodárstve za dobu 10.–17. februára 1951*. A *Cirkevno-politická situácia v okrese k 24. augusta 1952*. Pozri *Tamže*.

[33] M. Baran: Východiská, priebeh a výsledky kolektivizácie poľnohospodárstva na východnom Slovensku, in: *25 rokov víťaznej cesty budovania socialistického poľnohospodárstva vo Východoslovenskom kraji*. Košice 1974, s. 18.

[34] Archív Mestského úradu Spišská Belá, MNV Spišská Belá, plénum MNV 1952. *Zápisnica pléna MNV v Sp. Belej z 12. decembra 1952*.

Najviac sa to podarilo v okrese Poprad a Gelnica, ktoré patrili do Košického kraja a v okrese Stará Ľubovňa, ktorý patril do Prešovského kraja. V ostatných spišských okresoch i kolektivizácia i pretváranie JRD viazli. V roku 1952 vznikla medzi družstevným roľníctvom na Spiši a úradmi napätá situácia. Družstevníci už ako predstavitelia socialistického sektora nedostali prídelové lístky na cukor a niektoré priemyselné výrobky, lebo ich družstvá nesplnili predpísané dodávky na verejné zásobovanie.[35] Prídelové lístky nedostali ani ostatní roľníci, ktorí nesplnili dodávky, ale s tým si vtedajšia propaganda dala rady. Obvinila ich zo sabotáže, prípadne poukázala na to, že súkromné roľníctvo objektívne nemá na to, aby dokázalo plniť náročnejšie úlohy poľnohospodárskej veľkovýroby. Horšie to však bolo s družstvami a družstevníkmi. Tí boli na tom s plnením úloh horšie ako súkromný sektor. Dôsledky – teda trest sa dostavil. Odpoveďou takto postihnutých družstevníkov bol výstup z JRD. Najmasovejší charakter nadobudlo vystupovanie z JRD v Gelnickom okrese. Z JRD Mníšek nad Hnilcom vystúpilo z JRD zo 134 členov 106, z JRD Veľký Folkmár zo 118 členov 91, z JRD Švedlár zo 135 členov 105.[36] A to boli väčšinou robotníci – „predvoj" socialistickej spoločnosti, ako ich označovala komunistická propaganda. Družstevníci nechali pôdu v JRD, viac sa o ňu nestarali, lebo i tak bola pôvodne konfiškátom, no družstvu a tým, ktorí v ňom zostali, poriadne skomplikovali život. Niekoľko členov JRD nestačilo a nevládalo pôdu obrábať, družstvo sa dostalo do nových ťažkostí.

Začiatok roka 1953 nebol pre KSČ priaznivý. Zomrel Stalin a hneď na to aj Gottwald. Nový prezident republiky Antonín Zápotocký na otvorení Klíčavskej priehrady v auguste 1953 povedal aj to, že roľníci, ktorí nechcú byť v JRD, tam nemusia byť, no skôr či neskôr, aj tak doň vstúpia. Roľníctvo v Československu, a teda aj na Spiši, si hneď osvojilo prvú časť Zápotockého vyjadrenia a začalo masovo z JRD vystupovať. Rozpadlo sa 9 JRD, všetky PV JRD a z väčšiny ostatných JRD vystúpila veľká časť roľníctva. Tie JRD, ktoré boli založené hrubými metódami sa v roku 1953 aj hneď rozpadli, napríklad v Reľove, Bušovciach, Toporci, Žákovciach, Bystranoch i v ďalších obciach. V spišských okresoch v roku 1953 ostalo 61 JRD, ktoré vyvíjali hospodársku činnosť. Ich výsledky však neboli dobré a pre súkromne hospodáriacich roľníkov ani príťažlivé a inšpirujúce. Príťažlivé neboli ani príjmy družstevníkov.

Práca družstevníkov bola hodnotená cez pracovné jednotky (PJ). Ich výška závisela od hospodárskych výsledkov. Keďže výsledky boli slabé, nízke boli aj hodnoty pracovných jednotiek, ba v niektorých prípadoch mali aj zápornú hodnotu.[37] Teda na výplatu dostali družstevníci len niekoľko korún, alebo nedostali nič, len naturálie. Motivácia chýbala. Družstevníci uprednostňovali svoje záhumienky pred družstevnými poliami, na ktorých robili len vtedy, ak im zostal čas. Týkalo sa to tých, ktorí mali iné zamestnanie – v priemysle, v sfére služieb, v administratíve, ale často aj tých, ktorí zostali na družstve pracovať a nemali iné zamestnanie.[38] Keď pôdohospodárske odbory ONV robili vekovú štruktúru pracovníkov JRD, ukázalo sa, že prevládali starší ľudia. Mladá a stredná generácia odchádzala do rozvíjajúceho sa priemyslu. Na JRD tak chýbali pracovné sily a aj tie, ktoré tam boli, nemali takú výkonnosť, ako by družstvo potrebovalo. Podobná situácia bola aj v strojovej vybavenosti. Sľuby agitátorov o JRD ako centrách modernej poľnohospodárskej veľkovýroby mali na začiatku päťdesiatych rokov príliš ďaleko od skutočnosti. Lepšie na tom boli len tie JRD, ktoré sa pretvorili z roľníckych strojových družstiev. Ostatné boli odkázané na pomoc strojových a traktorových staníc, vlastniacich poľnohospodársku techniku ako traktory, nákladné autá, kombajny, mláťačky, samoviazače a pod. Zlú situáciu mali družstvá aj s hospodárskymi budovami. Tie v začiatkoch vlastne ani nemali. Hospodársky dobytok bol ustajnený v stajniach družstevníkov, alebo v hospodárskych budovách, ktoré boli skonfiškované Nemcom, cirkvi a pod. Tam bolo ulože-

[35] ŠA v Levoči, pobočka v Poprade, fond JZSR, č. 87/51 – *List ÚV KSČ základným organizáciám strany o niektorých opatreniach v zásobovaní.*

[36] J. Kuruc: *Kolektivizácia poľnohospodárstva v okrese Spišská Nová Ves*, in: *Spiš* : *Vlastivedný zborník* 5, ed. Stanislav Prochotský. Košice 1985, s. 29.

[37] ŠA v Levoči, pobočka v Spišskej Novej Vsi, fond Rada ONV v SNV. *Správa o prevedení prieskumu v zmysle vládneho uznesenia zo dňa 16. novembra 1953 ku dňu 14. decembra 1953.* Podľa nej napríklad JRD Betlanovce a Hrabušice vykazovali nulovú hodnotu PJ, JRD Bystrany mali PJ v hodnote 3,28 Kčs aj s naturáliami. Pozri aj SNA Bratislava, f. PP, KP 6–10/1954, šk. 21. *Správa o priebehu zimnej kampane na JRD.* V správe sa uvádza napríklad JRD Švedlár s hodnotou PJ 1,76 Kčs, JRD Mníšek nad Hnilcom 3,50 Kčs, Gelnica 4,50 Kčs.

[38] ŠA v Levoči, pobočka v Poprade, fond JRD, č. 607/53. *Zápisnica MNV v Lučivnej*: *„...Družstevník Štefan Jančuška zdôvodňoval svoje rozhodnutie vystúpiť z JRD slovami – Za päť korún denne sa nedá žiť!"* ŠA v Levoči, pobočka v Spišskej Novej Vsi, fond Rada ONV v SNV. *Správa o prevedení prieskumu...* Tu sa uvádza: „...V Iliašovciach sa členovia JRD nezapojili do spoločných jarných prác, v Nálepkove vyplatili dojičkám odmeny už dopredu v naturáliách, v zime tieto ale odmietli za nič dojiť, v Betlanovciach urobili mlatebné práce len vďaka brigádam..."

né aj krmivo. Komplikovaný bol chov i starostlivosť o zvieratstvo JRD. Výsledok takej situácie bol potom neutešený – nízka dojivosť, nízke váhové prírastky u jatočného dobytka, ošípaných a oviec, ktoré sa nedali porovnať s výsledkami súkromne hospodáriacich roľníkov v obci.

Roky 1954 a 1955 sa mali stať pre československé hospodárstvo konsolidačnými rokmi. Prvá päťročnica sa nesplnila, nenaplnili sa ani očakávania v poľnohospodárskej výrobe. Východisko hľadala strana na svojom X. zjazde v júli 1954, kde sa naznačili disproporcie medzi priemyslom a poľnohospodárstvom a zobrali sa do úvahy pripomienky odborníkov, že je nevyhnutné podporiť poľnohospodárstvo, ak nemá ďalej klesať jeho úroveň. Jednoznačne sa však s kolektivizáciou počítalo i naďalej. Po zneistení v roku 1953 sa ani na Spiši nepristupovalo k aktívnemu získavaniu či nátlaku na roľníkov pre vstup do JRD. Ani štátne ani stranícke okresné orgány nepodnikali žiadne kroky, svoju pozornosť sústredili iba na tie JRD, ktoré sa nerozpadli a hľadali spôsoby ako im pomôcť, aby sa spamätali. I napriek tomu však aj v roku 1954 i v roku 1955 z JRD ešte roľníci vystupovali. V januári a februári 1954 v spišských okresoch vystúpilo z JRD 79 roľníkov. Len v Gelnickom, Spišskostaroveskom a Staroľubovnianskom okrese nevystúpil v tom roku z JRD nikto. No to len preto, že z JRD už dovtedy vystúpili všetci roľníci, ktorí s ním nesúhlasili, a zostali len takí, ktorí nemali kde odísť.[39] Veľký rozruch urobil hromadný výstup roľníkov z JRD v Spišskej Belej, keď zo 129 družstevníkov vystúpilo kvôli zlým výsledkom hospodárenia 79 členov JRD.[40]

Pre JRD v prvej polovici päťdesiatych rokov boli príznačné ťažkosti s administratívou JRD a jeho ekonomikou, výkazmi, štatistikami, poistením, odvodmi a pod. Súkromne hospodáriaci roľník si vedel sám s príznačnou jednoduchosťou zrátať svoje náklady i výdavky, evidoval povinnosti voči štátu a plnil ich podľa daných možností. Hospodársky celok, aký JRD už predstavovalo, bol oveľa zložitejší. Tu už bolo treba vzdelaného ekonóma, rozhľadeného a skúseného rastlinára i živočichára a nadovšetko dobrého organizátora s patričnou autoritou. Keďže z JRD boli vylúčení bývalí bohatí roľníci, stredným roľníkom bolo tiež vo väčšine prípadov zabránené viesť družstvo, dostávali sa do vedenia drobní roľníci alebo bývalí bezzemkovia, ktorým chýbalo vzdelanie, skúsenosti i autorita. A tí potom spravovali JRD tak, ako vedeli a rovnako tak viedli aj jeho administratívu.

Správa JRD, pozostávajúca z niekoľkých členov JRD, ktorá nebola ešte osobitne honorovaná, ale len jednorázovými odmenami, videla riadenie družstva a jeho poľnohospodárskej výroby ako nadbytočnú záťaž, ktorá jej členom ukrajuje z času potrebného na obrobenie vlastného poľa. Riadenie JRD si vyžadovalo aj pravidelné zasadnutia správy JRD, vyhodnotenie urobenej práce a rozdelenie nastávajúcej práce, presvedčenie družstevníkov, aby robili to, čo vedenie JRD určí, a tak, ako si to predstavuje. Členovia správy pritom jednali s roľníkmi, ktorí dovtedy neboli s nimi vo vzťahu nadriadenosti a podriadenosti, ale vo vzťahu rovného s rovným. A tu neraz spočíval kameň úrazu pri medziľudských vzťahoch, ktoré sa v nejednej konfrontácii vyhrocovali a narúšali, osobitne vtedy, ak člen družstva ignoroval spoločné vlastníctvo a spoločné potreby JRD a uprednostnil svoje vlastné napríklad aj krádežou plodín, mlieka, predmetov, súčiastok z JRD, prípadne neprišiel na JRD pracovať vtedy, kedy si to agrotechnické termíny vyžadovali, alebo narábal nehospodárne so spoločným majetkom. Čo sa týka vedenia JRD, to k hospodáreniu a vedeniu družstva pristupovalo v mnohých prípadoch v celku neformálne, a to aj v oblasti ekonomiky JRD. Pokladník síce viedol každý príjem a výdaj, ale podnikové účtovníctvo v celej svojej zložitosti nebolo vôbec vedené. Chýbali im tlačivá, ako aj vzory, podľa ktorých by sa mohli na JRD riadiť. Tak sa stalo napríklad, že JRD v Spišskej Belej vyplácalo dohodnutú mesačnú mzdu dvom vodičom a ich spolujazdcom (závozníkom), ale neodvádzalo za nich povinné poistné a ani neplatilo daň. Keď sa uskutočnila revízia, tá našla nedostatky v platení poistného i za stroje, chýbali zmluvy s poisťovňou. Dozorný výbor bol v prvom roku skôr na papieri ako v skutočnosti. Neplnil si povinnosti, ktoré mu vyplývali z jeho poslania. Jeho členovia ani nevedeli presne, aké sú ich povinnosti i právomoci. Keďže správu JRD nekontrolovali, tak ju ani neupozornili na to, že členské evidencie družstvo nevedie, že nie všetky členské prihlášky sú podpísané a že sa tak z právneho hľadiska ani neutvoril žiadny právny vzťah člena JRD s JRD.[41] Podobná situácia bola na väčšine družstiev.

Ak by sme mohli roky 1954 a 1955 označiť ako medziobdobie v kolektivizácii československého,

[39] SNA Bratislava, f. PP, KP–6–10/1954, šk. 21. *Prehľad o stave JRD k 20. februára 1954.*
[40] ŠA v Levoči, pobočka v Poprade, fond Plénum ONV v Poprade. *Zápisnica pléna ONV zo dňa 24. septembra 1955.*
[41] *Tamže*.

a teda aj spišského vidieka, tak roky 1956 až 1960 tvoria v kolektivizácii jej druhú etapu. Medzníkom sa stalo júnové zasadnutie Ústredného výboru KSČ v roku 1955, kde sa opäť otvorila otázka pokračovať v kolektivizácii a nespoliehať sa na teóriu samočinnosti, ktorá sa objavila v stranických úvahách v uvedených krízových rokoch.

Tentoraz sa mala pozornosť sústrediť na stredné roľníctvo, ktoré bolo v prvej etape obchádzané alebo účelovo zamieňané za bohatých roľníkov, označovaných ruským slovom *kulaci*, s ktorými sa proletárska moc mala bez milosti vysporiadať. V druhej etape sa zdôrazňovala ich spätosť s proletariátom a ich povinnosť pomôcť prestavbe spoločnosti. Hlavné prípravy na novú vlnu kolektivizácie sa robili na okresných výboroch Komunistickej strany a na okresných národných výboroch. Odtiaľ prichádzali do dedín agitátori, ktorí presviedčali najskôr funkcionárov MNV a s nimi aj vytipovaných stredných roľníkov na vstup do JRD. Agitácie začali v zime 1955/1956 a roľníci odmietali JRD s argumentom, že v zime nie je najvhodnejší čas na zakladanie družstva, druhý argument bol ten, že v podhorských a horských oblastiach, do ktorých dediny na Spiši patrili, sa JRD neoplatí zakladať pre vysokú ekonomickú náročnosť a nerentabilnosť nákladov. Ak agitátori hovorili o výhodách JRD vo využití poľnohospodárskej techniky, tak roľníci zas poukazovali na jej nepoužiteľnosť na svahovitých terénoch v ich chotároch. Roľníkom tvrdili, že v socialistickom poľnohospodárstve už prestane voluntarizmus v plánovaní rastlinnej i živočíšnej výroby a jej direktívne riadenie, ktoré dovtedy nebralo do úvahy špecifiká horských a podhorských oblastí, čo sa prejavovalo napríklad aj v tom, že družstvá na Spiši boli nútené pestovať kukuricu, či iné teplomilné plodiny, s ktorými mali len veľa práce, vysoké náklady a žiadnu úrodu. A treba povedať, čím boli JRD vystavené aj posmechu súkromného roľníctva, riadiaceho sa zdravým rozumom a dlhoročnými skúsenosťami. Podhorské oblasti sa mali v družstevnej poľnohospodárskej výrobe sústreďovať na živočíšnu výrobu, na ktorú mali dobré podmienky. V rámci propagandistických podujatí sa vo februári 1956 v Starom Smokovci uskutočnil seminár o význame JRD v podhorských oblastiach, a to za účasti prvého tajomníka ÚV KSS Karola Bacílka a povereníka pôdohospodárstva SNR Michala Chudíka, ktorí mali podčiarknuť význam podujatia.[42]

Ak XX. zjazd Komunistickej strany Sovietskeho zväzu, na ktorom Chruščov podrobil kritike kult osobnosti, vyvolal isté nádeje, že Československo upustí od stalinskej cesty prestavby spoločnosti a v poľnohospodárstve možno i od kolektivizácie, tak celoštátna júnová konferencia KSČ v roku 1956 takéto nádeje pochovala. Prvý tajomník ÚV KSČ Antonín Novotný tu urobil analýzu predchádzajúcich dvoch rokov, počas ktorých sa v ČSR rozšírila členská základňa JRD celkom o 68 620 členov a usúdil, že poľnohospodárska výroba v ČSR musí radikálne vzrásť. Smernice, ktoré boli potom prijaté, žiadali rast poľnohospodárskej výroby v roku 1960 o 27% oproti roku 1955.[43] Znamenalo to teda v kolektivizácii pokračovať.

Na Spiši v roku 1956 bolo 51 JRD v Košickom kraji. Tie hospodárili na výmere 36,42% pôdy z celkovej výmery okresov. V spišských okresoch (Stará Ľubovňa a Spišská Stará Ves) Prešovského kraja existovalo len 8 JRD, ktoré obhospodarovali 5,39% pôdy svojich okresov. Z hľadiska straníckych a štátnych orgánov to bolo málo, veď súkromný sektor tu bol stále dominujúci. Smerné čísla pre tieto orgány však boli hrozivo vysoké – aspoň 80% pôdy mať v socialistickom sektore.[44] Bola to náročná úloha a pre niektoré spišské okresy evidentne nesplniteľná. Stranícke a štátne orgány sa o splnenie predsa pokúsili. Nápor na roľníctvo začal v roku 1957. Používali sa najrôznejšie formy nátlaku, hoci vcelku už nie také drastické ako na začiatku päťdesiatych rokov, ale v každom prípade nepríjemného existenčného charakteru. Napríklad roľníci-železničiari boli presúvaní na trate do Čiernej nad Tisou v čase najväčších sezónnych prác, deti roľníkov, ktorí nepodpísali prihlášky, boli vylučované zo štúdií, resp. nemohli byť prijímané na vyššie stupne škôl, úradníkom hrozilo prepustenie z práce, ak oni alebo ich rodičia nevstúpili do JRD a pod. V závere päťdesiatych rokov je možné sledovať „lámanie" roľníctva, čo sa prejavilo hromadným podpisovaním prihlášok do JRD, zakladaním JRD alebo pretváraním menšinových na väčšinové JRD.

V roku 1960 bolo na Spiši 113 obcí (55,12%), ktoré mali JRD, 92 obcí ešte hospodárilo súkromne. Nepodarilo sa založiť JRD predovšetkým v horských dedinách, hoci napríklad v Jurskom pod enormným tlakom OV KSS a ONV už nového Popradského okresu v roku 1960 JRD vzniklo.

[42] SNA Bratislava, f. PP, KP/3–1956, šk. 41, inv. č. 320.
[43] *Hospodár. Popradské roľnícke noviny*, roč. VI., 1956, 18. jún, č. 21.
[44] *Nová dedina*, roč. VII., 1957, 27. február, č. 5–6.

Družstvo nemalo ujasnený výrobný program, v ťažkých prírodných podmienkach vtedajšia technika zlyhávala a roľníci o JRD nejavili žiaden záujem. Ako skonštatoval vedúci družstevného oddelenia poľnohospodárskeho odboru ONV v Poprade Ján Malatin v správe pre radu ONV, stav je taký, *„že ani predseda JRD v Jurskom sa ku svojej funkcii vôbec nepriznáva…"*, a prestal pracovať v poľnohospodárstve.[45]

Poľnohospodárstvo na Spiši sa v druhej polovici päťdesiatych rokov nieslo v znamení kolektivizácie. Súkromný sektor pod tlakom štátnej moci ochaboval a bol ruinovaný, družstevný sa rodil v ťažkých bolestiach. Roľníci-družstevníci si k svojmu JRD len pomaly hľadali cestu. Nie preto, že by boli stratili vzťah k pôde, ale preto, že pôdu, ktorú napospol ťažko získavali po celé generácie im štát zobral z jedného dňa na druhý a nadiktoval im spôsob, ako s ňou majú nakladať a v akom vzťahu k nej majú byť. Režim rozbil pôvodnú sociálnu štruktúru dediny takým spôsobom, ktorý dedinský kolektív nevedel a ani nechcel akceptovať a roľníctvo zbavil jedinej istoty, ktorú v pôde malo. Na druhej strane je potrebné povedať, že združstevnené poľnohospodárstvo uvoľnilo pracovné sily z poľnohospodárstva, ktoré sa mohli zamestnať v priemysle. Ten bol na Spiši intenzívne budovaný a poskytoval pracovné príležitosti tisíckam ľudí. V šesťdesiatych rokoch sa na spišskej dedine len pomaly dvíhala životná úroveň, ale v sedemdesiatych rokoch v porovnaní s päťdesiatymi rokmi bola nepomerne vyššia a je skutočnosťou, že nemalý podiel na tom mali aj jednotné roľnícke družstvá ako jednotky poľnohospodárskej veľkovýroby.

Die Landwirtschaft in der Zips nach dem Jahre 1945

Die Problematik der Landwirtschaft in der Zips nach dem Jahre 1945 gehört nicht nur in den Bereich der Wirtschaftsgeschichte einer slowakischen Region. Es ist eine mehr zur politischen Geschichte zugeneigte Problematik, die in sich nicht nur die regionalen Elemente und Spezifika, sondern auch die Entwicklungstendenzen und die Entwicklung in der Slowakei selbst, in der Tschechoslowakei und in der Frage der Vermögenskonfiszierungen und Aussiedlung der Zipser Deutschen in und nach dem Jahre 1945 auch die komplizierte internationale Entwicklung trägt.

Die Landwirtschaftsgeschichte in der Zips nach dem Jahre 1945 wurde auch zur Geschichte des Kampfes um die zukünftige Gestaltung der Tschechoslowakei auf örtlichem und regionalem Niveau. Nach der Befreiung wurde die Möglichkeit, einen neuen Landbesitz und Boden zu gewinnen von der Zipser Bauernschaft, die glaubte sich so ihre Existenzgrundlage zu verbessern, begrüßt. Die Politik der Kommunistischen Partei der Tschechoslowakei (Komunistická strana Československa – KSČ) versprach ein angenehmes Bild der Zukunft, das die pragmatisch und realistisch denkende, von den gegebenen Bedingungen ausgehende Konkurrenzpartei – die Demokratische Partei (Demokratická strana) nicht bieten konnte. Der kommunistische Umsturz im Februar 1948 gab auch der Zipser Bauernschaft für einen Augenblick die Hoffnung, dass die zur Macht gekommene und ihrer politischen Gegner entledigte Partei ihre Versprechungen von einer besseren Zukunft gegenüber der Bauernschaft auch erfüllt. Wie sich aber in den fünfziger Jahren zeigte, waren die Befürchtungen der wohlhabenderen und mittleren Bauernschaft, dass die Ideologie des Klassenkampfes die Existenz der breiten Bauernschichten beeinflussen könnte, begründet.

Zu einem solchen Eingriff wurde die Kollektivierung der Landwirtschaft, bekannt auch als Verstaatlichung und Genossenschaftsgründung. In der Zips wurde die Kollektivierung in zwei Hauptetappen – in den Jahren 1949–1953 und nach einer zweijährigen Pause wieder in den Jahren 1956–1960 realisiert. Im Jahre 1960 gab es in der Zips 113 Gemeinden (55,12 %), die eine landwirtschaftliche Produktionsgenossenschaft – LPG (Jednotné roľnícke družstvo – JRD) hatten, in 92 Gemeinden wurde noch privat gewirtschaftet. Alle Dörfer, auch die, in denen eine LPG gegründet wurde und auch die, wo die Kollektivierung nicht vollzogen wurde, erlebten in den fünfziger Jahren dramatische Situationen, die vor allem zur Aussage über das Regime wurden, das in der Tschechoslowakei die Macht ergriff und das auf seine Weise den Bauernstand degradierte.

[45] ŠA v Levoči, pobočka v Poprade, fond Rada ONV, č. 28–30/1961.

SOŇA MACHAJOVÁ*

Spišskí Nemci a strana Deutsche Partei na Slovensku v rokoch 1939–1945

Scepusian Germans and the Deutsche Partei in Slovakia during the Second World War

Lower and Upper Scepusia served the Deutsche Partei – whose reports and observations served as the main source of information to describe the political, economic and cultural situation of the local German minority – as a showcase of Germanship, namely for its ancient settlements, culture, and material status. The Deutsche Partei's activities in Scepusia were regarded as a tangible success, since it was precisely here, in the region where Franz Karmasin started his political career, that in just a few years the party managed to change people's opinion and the region's politics from their originally pro-Hungarian orientation to Germany's new national socialist ideology.

Vznikom prvej Česko-slovenskej republiky roku 1918 dochádza i k vzniku nemeckej menšiny na Slovensku. Česko-Slovensko vzniklo ako národný štát, v ktorom boli zastúpené národnostné menšiny, z ktorých bola práve menšina nemecká dominantnou. Č-SR sa podpisom Versaillského systému zaviazala uplatňovať systematickú ochranu práv menšín, ktorá bola zakotvená aj v ústavnom zákone z roku 1920. V dvadsiatych rokoch dochádza k posilňovaniu kultúrnych práv menšín v štáte.

V tridsiatych rokoch sa národnostná mnohorakosť Č-SR ukázala ako jeden zo základných faktorov oslabujúcich vnútornú stabilitu a integritu štátu. V dôsledku medzinárodnopolitickej situácie, po nástupe Adolfa Hitlera k moci v roku 1933, dochádza postupne zo strany materských štátov oboch najväčších menšín v ČSR, nemeckej a maďarskej, k pokusom o revíziu Versaillského systému. Tieto snaženia vyústili do Viedenskej arbitráže 2. novembra 1938 a následne v roku 1939 k rozpadu Česko-Slovenska.

Nemci žili na našom území od 12. storočia, keď prišli do oblasti Spiša na pozvanie vtedajšieho kráľa Gejzu II. (1141–1161). Neskôr, v 13. storočí, po mongolskom plienení za vlády Belu IV. (1235–1270) osídľovali oblasť severného Slovenska a oblasti v okolí Bratislavy a Hauerlandu (banícke oblasti na strednom Slovensku). Až do 15. storočia neboli vnímaní ako cudzí element. Na Slovensku roztrieštenosť nemeckého osídlenia prispela k pomerne dobrým vzťahom s domácim obyvateľstvom, Slovákmi.

V súvislosti s Veľkou francúzskou revolúciou dochádza v 18. storočí k formovaniu novodobých národov a k uvedomovaniu si pocitu príslušnosti k nim. Toto tvrdenie v globále neplatilo pre uhorských Nemcov žijúcich na území Slovenska, ktorí sa najmä po rakúsko-uhorskom vyrovnaní zmierili s centralizáciou a s tým spojeným procesom maďarizácie.

K zmene dochádza až v roku 1918, kedy sa Nemci v Česko-slovenskej republike stávajú oficiálnou menšinou. V snahe poukázať a upevniť demokratický režim v Č-SR, dochádza k posilňovaniu práv Nemcov, hlavne v oblasti školstva a kultúry. Týmto aktom sa na Slovensku, hlavne v oblasti Spiša, sledovalo oslabenie starších maďarizačným tlakom, ktorým bolo nemecké etnikum v spomínanej oblasti vystavené. Prijímanie tohto stavu nebolo bezproblémové. Príkladom môže byť niekoľkotýždňové štrajkovanie mladých Nemcov v Bratislave, keď ich Šrobárova vláda „nútila" chodiť do novozaloženého nemeckého gymnázia namiesto do starej maďarskej školy.[1] Práve prostredníctvom národného uvedomovania sa snažila česko-slovenská vláda odviesť pozornosť Nemcov od štátnej – uhorskej ideológie. Náladu Nemcov v deň podpísania Martinskej deklarácie, opisujú nemecké noviny *Pressburger Zeitung*: „Budeme a chceme i v budúcnosti patriť k Uhorsku. Teraz a naveky."[2] Jedným dychom však vo tých istých novinách doznávajú: „Ale v budúcnosti nechceme stratiť nič z našej svojráznosti, našej národovosti, žiadame posilnenie a starostlivosť o naše zvyky, našu nemeckú reč a dialekt."[3]

* Mgr. Soňa Machajová. Vyštudovala odbor nemecký jazyk a história na FiF UK Bratislava. Zaoberá sa dejinami nemeckej menšiny na Slovensku. Pracuje na Gymnáziu Juraja Hronca v Bratislave.

[1] Ľubomír Lipták: *Slovensko v 20. storočí* : *Rozviazané a pristrihnuté krídla.* Bratislava 2000, s. 102.

[2] *Tamže*, s. 102

[3] Miroslav Bobrík: Nemci na Slovensku a slovenská otázka počas a po skončení prvej svetovej vojny (1916–1919), in: Hans Mommsen a kol.: *První světová válka a vztahy mezi Čechy, Slováky a Němci*, Brno 2000, s. 107.

Tab. č. 1. Vývoj nemeckej národnostnej menšiny na Slovensku v rokoch 1880–1940[5]

ROK	1880	1890	1900	1910	1919	1921	1930	1940
NEMCI	225 504	234 056	215 427	198 876	143 589	139 900	156 279	129 689
SLOVENSKO	2 474 221	2 606 655	2 816 912	2 952 781	2 948 307	3 000 870	3 324 111	2 654 983
NEMCI V %	9,11	8,89	7,65	6,74	4,87	4,66% [6]	4,7%[7]	4,88%[8]

Rokom 1918 sa na Slovensku vytvorila nemecká menšina, ktorej príslušníci niesli pomenovanie ,,karpatskí Nemci". Podobne ako pojem menšina, pochádza i toto pomenovanie z 20. storočia. Dané spojenie použil vo svojej práci *Geschichte der Deutschen in den Karpatenländern* po prvýkrát Reimund Friedrich Keindl (1866–1930), profesor histórie na univerzitách v Černovici (Czernowitz, Cernâuți) a Štajerskom Hradci (Graz).[4]

Počet nemeckého obyvateľstva na území Slovenska zaznamenával od roku 1880 až do sčítania ľudu v roku 1940 klesajúcu tendenciu podmienenú predovšetkým politikou uhorskej – maďarskej vlády. Najmä spišskí Nemci prepadli promaďarským náladám.

Z výsledkov sčítania ľudu je zrejmý pokles počtu príslušníkov nemeckej menšiny a ich percentuálneho podielu na celkovom počte obyvateľstva Slovenska. Pokles od roku 1880 súvisí so silnejúcou maďarizáciou zo strany uhorskej vlády a postupným prihlasovaním sa príslušníkov nemeckej menšiny za členov maďarského národa a prikláňaním sa k uhorsko-maďarskej štátnej ideológii.

Sčítanie z roku 1919 nevychádza z jasne vymedzeného slovenského územia a údaje v sebe zahŕňajú aj Nemcov žijúcich na Podkarpadskej Rusi.

Opätovný nárast príslušníkov nemeckej menšiny sa objavuje až po roku 1921, keď v dôsledku priznania národnostných práv a uzákonenia národnostných zákonov, ktoré vychádzali z celkového charakteru Česko-slovenskej republiky, dochádza v roku 1930 aj k nárastu ich percentuálneho, i keď nepatrného, len 0,04%, podielu na obyvateľstve Slovenska. Svoj vrchol nemecká menšina počas existencie ČSR zažila práve v tridsiatych rokoch. Pri následnom sčítaní ľudu z roku 1940, ktoré sa uskutočnilo už počas existencie slovenského štátu, dochádza opäť k poklesu. Tento pokles je však, oproti výsledkom z roku 1930, rapídny a jeho vysvetlenie nie je ľahké. S vtedajším rastúcim významom Ríše a meniacou sa medzinárodnopolitickou situáciou nie je jasné, prečo k poklesu dochádza. Nemci teoreticky nemali dôvod nehlásiť sa k nemeckej národnosti. Daným výsledkom odporujú i situačné správy DP, ktorá hovoria o prihlasovaní sa i samotných Nenemcov do radov nemeckej národnej skupiny, tzv. *Fettdeutsche*. Seriózne zhodnotenie výsledkov sčítania ľudu z roku 1940 komplikuje aj fakt, že výsledky neboli spracované a publikované. Nevieme napríklad, či sa sčítanie uskutočnilo na celom území vtedajšieho Slovenska, či sa sčítavalo obyvateľstvo i v obrannom pásme na západnom Slovensku.

Z celkového počtu Nemcov na Slovensku v tridsiatych rokoch 20. storočia musíme odrátať niekoľkých tisíc Nemcov žijúcich v Devíne a Petržalke, ktoré pripadli Ríši. Rovnako Viedenskou arbitrážou z 2. novembra 1938 Slovensko v prospech Maďarska stratilo časť územia, na ktorom žilo podľa samotných nemeckých údajov 6 257[9/10] Nemcov. Ako sa stalo, že celkový počet Nemcov klesol pod 130 000 to nevysvetľuje.[11]

Podľa výsledkov sčítania ľudu v roku 1940 sa k nemeckej menšine na Slovensku počítalo 129 689 ľudí.[12/13] Isté je, že nemecká menšina tvorila v Slovenskom štáte 5 % (4,88% zo sčítania ľudu) obyvateľstva a dané percentuálne zastúpenie nemeckej národnostnej menšiny požadovala nemecká politická reprezentácia na Slovensku vo všetkých verejnoprávnych inštitúciách a organizáciách. Nedodržiavanie päťpercentného zastúpenia bývalo príležitosťou pre Franza Karmasina

[4] Ondrej Pöss: Karpatskí Nemci, in: *Pamiatky a múzeá*, roč. 4, 2000, s. 24.
[5] *Zoznam miest na Slovensku dľa popisu ľudu z roku 1919.* Bratislava 1920, s. 170.
[6] Dušan Kováč a kol.: *Kronika Slovenska* : *Slovensko v 20. storočí*, vol. 2. Bratislava 1999, s. 119.
[7] Národnosť obyvateľstva, in: *Štatistická ročenka Republiky československé 1957*, s. 42.
[8] *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti*, vol. 2, ed. Ján Beňko. Bratislava 1998, s. 118.
[9] Slovenský národný archív (ďalej SNA), Alexandrijský archív, II C 889, DAI 373, záber 5167427.
[10] Údaje o počte Nemcov žijúcich na arbitrážnom území, ktoré vychádzajú zo správ Deutsche Partei (ďalej DP) sú nižšie ako čísla zo slovenských zdrojov, ktoré hovoria o 8 947 Nemcoch žijúcich na tamojšom území. Pozri Ladislav Deák: *Viedenská arbitráž 2. november 1938: Dokumenty*, vol. 1. Martin 2002, s. 210.
[11] Niektorí z historikov možno práve vychádzajúc z daných úvah sa prikláňajú k počtu 150 000 Nemcov na Slovensku počas druhej svetovej vojny.
[12] Údaje zo sčítania ľudu z 1. decembra 1930 hovoria o 156 279 občanoch Č-SR žijúcich v slovenskej časti a hlásiacich sa k nemeckej národnosti. Pozri *Štatistická ročenka republiky československé 1957.*
[13] *Dokumenty slovenskej národnej identity* 2, s. 218.

na sťažnosť priamo v Berlíne. Tu však jeho prílišná iniciatíva nebola vnímaná vždy kladne.

Príslušnosť k národnej skupine vyplývala z katastra, do ktorého sa mohli zapísať len osoby staršie 21 rokov, osoby mladšie preberali národnostnú príslušnosť rodičov. Ak bol niektorý z rodičov nie Nemec, ale rodičia sa do 14 veku dieťaťa nerozhodli, že má získať národnostnú príslušnosť nenemeckého rodiča, tak sa dieťa stalo automaticky členom nemeckej národnej skupiny.[14]

V ústavnom zákone sa vymedzujú práva národnej skupiny, hlava 12 § 93 odsek 1 hovorí o práve ,,kultúrne a politicky sa organizovať pod vlastným vedením".[15] Dané právo nemecká národná skupina i využila a vytvorila tak rôzne kultúrne organizácie. Tieto sa po vzniku Deutsche Partei stali jej súčasťou. Tá dané organizácie spravovala a organizovala, pričom si prostredníctvom nich zvyšovala počet členov strany, keďže príslušník organizácie sa stal automaticky aj členom strany.

Odsek 2 § 93 hovorí o práve ,,nadväzovať a pestovať s materským národom kultúrne styky", k čomu počas existencie Slovenského štátu aj dochádzalo. Príkladom môže byť vznik Nemecko-slovenskej spoločnosti (*Deutsch-Slowakische Gesellschaft*), ktorej úlohou bolo pestovať priateľské vzťahy medzi priateľmi a vedúcimi osobnosťami a časťami verejného života v Nemecku a na Slovensku. Taktiež mala za úlohu podporovať kultúrne a hospodárske vzťahy medzi oboma štátmi. Na Slovensku bol jej predsedom Vojtech Tuka a podpredsedom Franz Karmasin.[16] Činnosť Nemecko-slovenskej spoločnosti asi najlepšie charakterizuje jej motto: ,,Národnostnú otázku treba riešiť pozitívnym vplývaním národnej skupiny na štát a na väčšinový národ!"[17]

Styky s Ríšou sa pestovali aj z čisto pragmatických dôvodov, keďže hlavne na začiatku vojny získavala nemecká národná skupina na Slovensku finančné dotácie z Berlína na výkon svojej činnosti v duchu nacionálno-socialistického svetonázoru.

Krátko pred voľbami v roku 1929 sa na česko-slovenskej politickej scéne sformulovala Karpatonemecká strana (ďale KdP). Jej základ tvorilo Karpatonemecké národné spoločenstvo (*Karpatendeutsche Volksgemeinschaft*), založené už v roku 1927 bratislavským evanjelickým teológom Rolandom Steinackerom a spišským podnikateľom sudetského pôvodu Karolom Manouschekom.[18] Strana na rozdiel od svojej rivalky Spišskonemeckej strany (*Zipserdeutsche Partei*), bola pod vplyvom sudetonemeckej politiky a svojou orientáciou sa prikláňala k politike materskej krajiny, najmä po uchopení moci Hitlerom.

Rok 1938 svojimi pohnutými udalosťami prispel i k zmene na vtedajšej slovenskej politickej scéne, keď v septembrových dňoch česko-slovenská vláda zakázala činnosť KdP ako strany, od roku 1935, združenej so Sudetonemeckou stranou.

Absencia nemeckej politickej reprezentácie na Slovensku netrvala dlho. Už 10. októbra 1938, po udalostiach v Žiline, ktoré vyústili do vyhlásenia autonómie Slovenska a vzniku jednotnej politickej línie, sa sformulovala jediná politická strana karpatských Nemcov na Slovensku, strana Deutsche Partei (ďalej DP), ktorá vzišla z KdP a bola považovaná za pokračovateľku jej politických cieľov.

Po októbrových žilinských udalostiach už rozlíšenie od Sudetonemeckej strany Konrada Henleina nebolo potrebné a DP ako jediná strana Nemcov fungujúca na autonómnej politickej scéne Slovenska zaujala významné postavenie, ktoré jej neskôr, v období existencie Slovenského štátu zaručovala ,,ochrana" Ríše nad Slovenskom.

Od svojho vzniku, 10. októbra 1938, používala DP stanovy svojej predchodkyne Karpatonemeckej strany až do 1. marca 1940,[19] kedy DP vydala nové stanovy s ohľadom na vtedajšiu domácu a medzinárodnopolitickú situáciu. Stanovy DP boli registrované na základe zákona 121/1940 *Slovenského zákonníka*, ktorý presne zakotvoval proces vzniku a registrácie strany. Tento zákon stanovoval aj podmienky, ktoré strana musela spĺňať, aby bola považovaná za nositeľku politickej vôle celej národnej skupiny. Tento fakt dokladal pravdepodobný počet členov a jej organizačný štatút.

Podľa počtu členov bola DP masovou stranou. Zo 129 689 príslušníkov nemeckej národnej skupiny bolo v DP v marci 1938 (vtedy ešte v KdP) organizovaných 11 000 členov, v októbri 1938 ich počet stúpol na 26 000, v marci 1939 dosiahol 45 000 a na konci júna 1939 ich počet dosiahol 54 000.[20] V auguste 1939 stranícka základňa dosiahla 55 000 členov. Od 1. júla 1940 v DP platilo

[14] SNA, fond Franz Karmasin, č. 116, kr. 35, zv. 1, s. 42.
[15] *Tamže.*
[16] SNA, fond Franz Karmasin, č. 116, kr. 35, zv. 1, s. 13.
[17] SNA, Alexandrijský archív, II C 889, zv. DAI 373, záber 5167302.
[18] Kováč a kol.: *Kronika Slovenska* 2, s. 157.
[19] Bundesarchiv Koblenz, fond R142/3, 28. február 1940.
[20] *Tamže,* júl 1939.

zastavenie prijímania nových členov, ktoré bolo 11. novembra 1940 zrušené, aby potom nastúpil zákaz prijímania nových členov od decembra 1940 natrvalo.[21] Rady členov sa po tomto dátume rozširovali už len po ročníkoch, kedy automaticky z Deutsche Jugend (ďalej DJ), mládežníckej organizácie DP, prechádzali jej členovia do DP. V roku 1941 sa tak začalo s ročníkom 1923.[22] Členom strany sa mohol stať každý dospelý muž či žena patriaci k národnej skupine po dosiahnutí 18. roku života. Musel pritom vedieť preukázať svoj árijský pôvod od starých rodičov. [23] Manželstvo s ,,miešancom" bolo považované za prekážku. Strana bola držaná pohromade prísnou disciplínou, vierou v svojho vodcu Adolfa Hitera a v nacionálny socializmus.

DP bola právnickou osobou, ktorá vo svojom konaní, prejavoch a správaní stelesňovala nacionálnosocialistický svetonázor.[24] Právo hlásiť sa k nacionálnosocialistickému svetonázoru si DP osobovala len pre seba. Práve v bode týkajúcom sa ideológie sa dostal Franz Karmasin do rozporu s Berlínom. Berlín chcel pravý opak ako DP, chcel práve prostredníctvom nacionálneho socializmu užšie k sebe pripútať slovenskú vládu, avšak názory Karmasina, že panský národ Nemcov sa má hlásiť k národnému socializmu, ale slovanské, menejcenné národy, si majú nájsť respektíve vytvoriť svoju, sebe vlastnú ideológiu priviedli vodcu slovenských Nemcov do opozície voči Berlínu. Na zákrok z Ríše musel svoje snaženia nakoniec revidovať.

Nacionálny socializmus bol ako ,,ušitý na mieru" Nemecku, nemeckému obyvateľstvu a jeho situácii po prvej svetovej vojne. Vychádzal z pruskej štátnej myšlienky, kde v popredí stálo estetické myslenie (charakteristické svojou uniformitou) príznačné svojou prísnosťou a zmyslom pre poriadok. Na prvom mieste stáli pruské cnosti ako zmysel pre povinnosť a splnenie tejto povinnosti, nepodplatiteľnosť, odovzdanosť štátu, disciplína, poslušnosť a pripravenosť sa vždy podriadiť. V praxi bol nacionálny socializmus tak nepruský ako sa len dalo. Okrem iného ho charakterizovala i náboženská intolerancia Ríše, prenasledovanie politických odporcov. Avšak všetky spomenuté vlastnosti prežili a umožnili tak existenciu nacionálneho socializmu, tak vo vnútri štátu, ako i navonok. Pravý muž nacionálneho socializmu mal byť mužom činu a nie filozofovania.[25]

Financovanie DP prebiehalo viacerými spôsobmi. Na začiatku, ešte počas autonómie prichádzali finančné dotácie z Ríše. Po vzniku Slovenského štátu a právneho zakotvenia DP v slovenskej ústave, mala strana nárok na štátny príspevok udeľovaný politickým stranám. Pri prerozdeľovaní financií sa tu uplatňovala 5% kvóta, o ktorej dodržiavanie sa DP vždy snažila. Národnostný kľúč bol nevýhodným, lebo strana mala masovú politickú základňu. Snažila sa preto o princíp, na ktorého základe by boli financie prideľované podľa počtu členov v strane. Cieľ, ktorý chcela DP dosiahnuť najlepšie vysvetľuje príklad z roku 1943, z ktorého pochádza i táto požiadavka DP.

HSĽS mala 280 000 členov a v roku 1943 činila ich dotácia zo štátnej pokladnice 5 000 000 Ks (korún slovenských), čo bolo 17,85 korún na hlavu. DP, podľa čísel udaných stranou, ktoré však mohli byť nadsadené, mala 60 000 členov s dotáciou 250 000 Ks, čo činilo 4,16 Ks na hlavu.[26] Žiadosť, ktorá vzišla zo Štátneho sekretariátu na ktorého čele však stál Franz Karmasin, nebola slovenským ministerstvom vnútra akceptovaná. K zmene nakoniec prišlo, ale nie k zmene na základe počtu členov. Dotácie sa zvýšili percentuálne. Približne o 50%, a to rovnako pre HSĽS ako i pre DP.[27]

Štátne dotácie neboli jedinou možnosťou zvyšovania rozpočtu DP. Stanovy zakotvovali príspevky od členov, príspevky pre zvláštne udalosti, zbierky, príjmy z uskutočnených vystúpení a prednášok, dobrovoľné príspevky a národnostnú daň (*Volkssteuer*),[28] ktorá bola u nemeckej národnej skupiny zavedená 1. apríla 1939 a predstavovala 0,5–1% mesačného príjmu každého člena strany. Aby sa zabezpečil prehľad nad platením tejto dane, DP zaviedla známky v určitej hodnote, ktoré sa po zaplatení dane vlepovali do straníckej

[21] SNA, Alexandrijský archív, II C 895, DAI 858, záber 5294792.
[22] *Tamže.*
[23] Každý Nemec, ktorý chcel vstúpiť do DP či jej pridružených organizácií, musel poskytnúť doklad o svojom árijskom pôvode, tzv. pas predkov (*Ahnennachweis*), ktorý bol platný len vtedy, keď bol potvrdený DP. Rozlišovalo sa medzi dvoma druhy dokladov o árijskom pôvode. Platil tzv. malý pas, ktorý siahal len po 3. generáciu, teda zahrňoval člena, jeho rodičov a starých rodičov a tzv. veľký, ktorý siahal až do roku 1800. Pozri *Deutsche Stimmen*, 27. máj 1939, s. 3.
[24] SNA, fond Franz Karmasin číslo 116, kr. 53, zv. 1, *Stanovy DP*, s. 62 (ďalej len *Stanovy DP*).
[25] Hans Mommsen: Preussentum und Nationalsozialismus, in: *Nationalsozialismus. Studien zur Ideologie und Herrschaft.* Frankfurt am Main 1995, s. 33–41.
[26] SNA, fond Franz Karmasin číslo 116, kr. 22, zv. 5, s.198.
[27] *Tamže.*
[28] *Stanovy strany DP*, §12.

knižky.[29] Dohľad nad financiami DP mal pokladník (*Schatzmeister*), ktorý aj rozhodoval o ich rozdeľovaní a využití, samozrejme vždy len so súhlasom vodcu Karmasina, ktorý ako jediný mal právo zakladať fondy na pomoc členom strany v núdzi a rovnako ako jediný mohol nariaďovať uskutočnenie sociálnych a pomocných akcií.[30] O výklade stanov DP rozhodoval vodca nemeckej národnej skupiny na Slovensku, on rozhodoval i o vyškrtnutí nejakého člena zo strany.[31] V strane bol zavedený podľa vzoru ríšskej NSDAP vodcovský princíp. Na čele tak stál národný vodca (*Volksgruppenführer*) volený na doživotie a sám vymenúval svojho nástupcu.[32] Ako *Volksgruppenführer* podliehal len priamo najvyššiemu Führerovi, Adolfovi Hiterovi. Týmto aktom sa DP vlastne vyčleňovala z právneho systému slovenského štátu.

Schéma číslo 1 popisuje štruktúru DP, ako fungovala vo vnútri a ako sa prezentovala navonok.

Na čele stál už spomínaný vodca, Franz Karmasin, ktorému podliehali všetky zložky strany. Jednak to boli úrady, ktoré svojim poslaním pripomínali vládne rezorty štátu. Na čele každého takéhoto úradu stál predseda, ktorý bol aj členom úzkeho vedenia strany a vždy sa priamo zodpovedal len Karmasinovi. Každý úrad mal však aj svoje zastúpenie vo všetkých siedmych obvodoch. Už spomínaných sedem obvodov rovnako podliehalo len Volksgruppenführerovi. V obvodoch mali svoje zastúpenie aj pridružené organizácie DP, ktoré často vznikli skôr ako samotná strana DP, ale zákonom a povolením len jedinej politickej reprezentantky vôle nemeckej národnej skupiny boli so stranou zlúčené. Hlavné vedenie týchto organizácií a spolkov však podliehalo priamo Franzovi Karmasinovi.

Jediná zložka, ktorá bola prepojená so stranou len cez osobu vodcu, boli nemecké úrady pôsobiace na vládnej a rezortnej úrovni. Priamo do štruktúry strany nespadali, avšak členovia strany stáli na ich čele a lobovali u slovenskej vlády a na ministerstvách v prospech nemeckej menšiny a tým aj DP.

Schéma číslo 2 dokladá pyramídovitú štruktúru DP, kde bol na čele opäť vodca spolu s vedením všetkých úradov a odborov DP a všetkých pridružených organizácií strany. Vždy o stupienok nižšie nasledovali po sebe krajský vodca, ktorý bol nadriadený oblastnému vodcovi, ten stál nad miestnym vodcom, ktorému podliehal vodca ,,kamarádstva" a najmenšiu zložku spravoval vodca ,,susedstva". Každá zo zložiek mala svoje vlastné úrady, ktoré boli vždy spravované hlavným vedením daných úradov. Styky jednotlivých úradov na rôznych úrovniach prebiehali len cez daného vodcu, či už krajského, oblastného alebo miestneho.

Zaujímavým faktom je, že komunikácia jednotlivých pridružených organizácií a spolkov s centrálou neprebiehala prostredníctvom vodcov ale sa obracali vždy v stupni hierarchie len k predstaviteľom týchto organizácií a spolkov, kde najvyššou inštanciou stále zostával Franz Karmasin. Týmto spôsobom sa vytvárala štruktúra ohromných rozmerov, s možnosťou uplatnenia sa v zložkách strany na rôznych úrovniach pre každého člena. Takýto aktívni členovia strany boli vhodným prostriedkom na rozširovanie nacistickej ideológie a pomáhali strane a jej vedeniu udržiavať si moc a prehľad nad konaním každého člena nemeckej národnej skupiny.

Pod vplyv DP spadali všetky mestá, dediny a osady na území Slovenska i s nepatrným nemecký osídlením. Dané územia DP spájala do politických obvodov, ktoré tvorili cieľ vykonávania moci všetkých zložiek DP. Činnosť v jednotlivých obvodoch bola centrálou DP precízne sledovaná, lebo výsledky a situačné správy z nich, napomáhali DP vytvárať vhodnú taktiku na pripútanie más k svojej ideológii a moci. Ako konkrétne boli jednotlivé obvody napojené na *Volksgruppenführera* a jeho hlavné vedenie, opisuje schéma číslo 3.

Súčasťou hlavného vedenia DP však boli predovšetkým úrady, ktoré pripomínali svojou štruktúrou i pomenovaním štátne rezorty. Prostredníctvom nich DP vykonávala svoju moc na Nemcami osídlenom území. Avšak tieto úrady, hoci pripomínajú určitú formu vlády, nemožno takto chápať, pretože nevznikli na základe systematického rozdeľovania rezortov, ale vznikli na základe momentálnych potrieb a osobných ambícií jednotlivých členov strany. Touto formou sa v Slovenskom štáte vytváral dualizmus strany a štátu. Nemecké obyvateľstvo podliehalo v Nemcami osídlených oblastiach *de facto* len správe DP. Samotná existencia strany závisela od štátu. Systém typický pre totalitné režimy.

Významovo a rozlohou najväčšou a najdôležitejšou oblasťou osídlenou Nemcami bola oblasť Spiša. Počas posledných rokov existencie Uhorska spišskí Nemci podliehali odnárodňovaciemu

[29] Konkrérne pri príjme do 600 Ks to bolo 0,5%, do 1 000 Ks 0,75% a do 2 000 Ks 1%. Pozri *Deutsche Stimmen*, 22. apríla 1939.
[30] *Stanovy strany DP*, §12 a 13.
[31] *Tamže*, §20.
[32] *Tamže*, §15.

tlaku. Asimilačný proces postihol hlavne nemecké stredné až vyššie vrstvy, ktoré si takto sľubovali prístup do štátnych štruktúr Uhorska. Po vzniku Č-SR vznikajú medzi Spišom a Bratislavou, centrom nemectva na Slovensku markantné rozdiely týkajúce sa hlavne vzťahu k Maďarsku. Vyslovene promaďarská orientácia Spiša pre Bratislavu neplatila, čo súviselo s jej polohou, tradíciou i úlohou mesta v politike Česko-Slovenska. Nemecký Spiš v roku 1918 otvorene vyhlásil svoju lojalitu k Uhorsku. V novinách Karpathen-Post z 24. októbra 1918 stálo: „ ... na celom Spiši nie je ani jeden jediný vzdelaný človek, ktorý by sa hlásil k Slovákom! (...) Boli sme Nemci, sme Nemci a chceme zostať Nemcami! A ako Nemci sme boli Uhrami a sme Uhrami a chceme Uhrami zostať!“[33] V duchu svojej promaďarsky orientovanej politiky sa spišskí Nemci ako jediní spomedzi slovenských Nemcov začali politicky organizovať, a to založením Spišskonemeckej strany (*Zipser Deutsche Partei*) 20. marca 1920. Jej predsedom sa stal jeden z hlavných vodcov politického diania na Spiši, Andor Nitsch. V Spišskonemeckej strane, ktorá mala veľký vplyv na regionálnu politiku Spiša v dvadsiatych rokoch začal svoje pôsobenie na Slovensku olomoucký rodák Franz Karmasin. Pre názorové rozdiely s vedením strany, ktoré sa týkali celkovej politickej a ideovej orientácie nemectva na Slovensku a na Spiši, F. Karmsin zo strany vystúpil a v roku 1928 spoluzakladal Karpatonemeckú stranu (*Karpathendeutsche Partei*), ktorá stála pod patronátom sudetonemeckej politiky a svojou orientáciou na Nemecko sa dostala do vzájomného antagonizmu s promaďarsky orientovanou Spišskonemeckou stranou.

Práve nízky stupeň nemeckého národného povedomia prispel k tomu, že nielen na území Spiša, ale vo všetkých oblastiach Slovenska, kde žili karpatskí Nemci, dochádza v tridsiatych rokoch k pôsobeniu ríšskonemeckých organizácií a sudetských Nemcov.

Geograficky a správne sa Spiš delí na Horný a Dolný. Šiesty obvod DP tvoril Horný Spiš (*Oberzips*) so stranickými organizáciami v dedinách a mestách ako Stará Lesná (Altwalddorf), Bušovce (Bauschendorf), Výborná (Bierbrunn), Dvorce (od roku 1953 patriace k Javorine) (Burgerhof), Poprad (Deutschendorf), Tvarožná (Durelsdorf), Žakovce (Eisdorf), Veľká (Felka), Stráne pod Tatrami (Forberg), Spišská Sobota (Georgenberg), Veľká Lomnica (Groß Lomnitz), Veľký Slavkov (Groß Schlagendorf), Chmeľnica (Hobgarten), Holumnica (Hollmatz), Huncovce (Hunsdorf), Kežmarok (Käsmark), Lomnička (Klein Lomnitz), Hniezdne (Kniesen), Ľubica (Leibitz), Podhorany (Malthern), Matejovce (Matzdorf), Majerka (Meierhöfen), Vrbov (Menhardsdorf), Stráže pod Tatrami (Michelsdorf), Mlynica (Mühlenbach), Strážky (Nehre), Nová Lesná (Neuwalddorf), Podolínec (Pudlein), Ruskinovce (od 1953 časť Javoriny) (Rißdorf), Rakúsy (Roks), Tatranská Lomnica (Tatra Lomnitz), Toporec (Topportz), Červený Kláštor (Unterschwaben) a Spišská Belá (Zipser Bela).

Počas druhej svetovej vojny, kedy spišskí Nemci už boli pod vplyvom DP a jej pridružených organizácií, bol Horný Spiš prevažne roľníckou oblasťou s bezproblémovým zásobovaním potravinami, prevažne z vlastnej produkcie, čo prispievalo k dobrej nálade u tamojšieho roľníckeho obyvateľstva. Hospodárske postavenie roľníkov sa zlepšilo. Podľa DP tu zohrávalo podstatnú úlohu aj umelé hnojenie a zavádzanie noviniek do poľnohospodárskej výroby, ktoré boli prezentované hlavne *Deutsche Bauernschaft* (Nemecké roľníctvo). Jediným negatívnym faktom u spišských roľníkov zostávalo ich nedostatočné odborné vzdelanie. Z tohto konštatovania vychádzal aj cieľ DP, ktorým bolo zvýšiť počet roľníkov, ktorí by absolvovali plánovanú odbornú výučbu. Opačná situácia však platila u továrenských robotníkov, ktorí neboli vlastníkmi pôdy a boli tak v potravinách odkázaní na prídely. S rozmáhajúcou sa vojnovou konjunktúrou súvisel i hlad nemeckej verejnosti po kožušinách, galantérii, koži, železiarskych výrobkoch a textile.

Problémy s arizáciou a snahy prenikania Slovákov do oblastí, ktoré boli na Hornom Spiši výhradnou doménou Nemcov sú spoločné s ostatnými obvodmi DP. V čom sa však všeobecný stav v obvode líšil od ostatných, na to poukazuje situácia v Kežmarku, ktorý bol po Bratislave, jediným mestom na Slovensku, kde podiel nemeckého obyvateľstva prekročil 20% a v roku 1943 tvoril dokonca 31,9% celkovej mestskej populácie Kežmarku.[34]

Na Spiši, v oboch jeho častiach, dochádza od roku 1942 k pohybu komunistického hnutia, ktorého členmi boli i samotní členovia DP. V Kežmarku sa v máji 1942 objavujú na domoch nalepené lístky so sovietskymi hviezdami.[35] Komunistická propa-

[33] *Karpaten-Post*, 24. október 1918. Citované podľa: Bobrík: Nemci na Slovensku a slovenská otázka, s. 110.
[34] SNA, fond Franz Karmasin č. 116, kr. 47, zv. 1, s.238, z 18. 8. 1943.
[35] SNA, fond Deutsche Partei č. 125, kr. 40, zv.1, Schôdza okresných vodcov strany v Nemeckom Pravne z 11.–12. mája 1942.

ganda bola braná ako nepríjemný fakt avšak situácia, ktorá Franza Karmasina oveľa viac znepokojovala, súvisela rovnako s Kežmarkom, konkrétne s vôľou niekoľkých dám z vyššej spoločnosti, ktoré sa začali učiť maďarský jazyk. Zaujímavým však zostáva, že tejto výučbe sa venovali výhradne Nemky z Ríše, ktoré boli vydaté za karpatských Nemcov. Spišskí Nemci patriaci k národnej skupine sa výučby maďarského jazyka nezúčastňovali.[36] Prečo k danému stavu dochádza práve u ríšskych občanov nie je jasné. Prečo sa spišskí Nemci znovu nenadchýňali myšlienkou učiť sa po maďarsky je zrejmé. Jednak maďarčinu už ovládali a zároveň od tridsiatych rokov dochádza k zmene politickej orientácie na Spiši od maďarskej smerom k ríšskej. Nová generácia spišských Nemcov rovnako získala i určitú príslušnosť k štátnemu – slovenskému národu, a tak orientácia na maďarskú politiku od tridsiatych rokov slabne až úplne, s výnimkou určitých jedincov, mizne.

Pre všetky oblasti spravované DP je charakteristické súťaženie. Predovšetkým však na politickom poli. Dvojnásobne to platí medzi slovenskou a nemeckou reprezentáciou. Čo i len jeden hlas mal v regionálnej politike DP svoju váhu. Dokazuje to i príklad Lomničky. V roku 1943 v nej žilo 843 ,,duší", ak sa chceme pridržiavať dobovej terminológie (743 Nemcov, 97 ,,cigánov", 2 Maďari a 1 Slovák). Súboj oboch pólov, slovenského a nemeckého, sa týkal menovania poradného zboru vládneho komisára v obci, ktoré spadalo do kompetencie samotného vládneho komisára. Župy alebo okresný úrad mohli len doporučiť vládnemu komisárovi, ktoré osoby má do poradného zboru pribrať. Obvodný sekretariát v Starej Ľubovni navrhol do poradného zboru, za prevažne nemeckú dedinu Lomnička, Slováka. Nemecká reprezentácia reprezentovaná DP považovala tento akt za snahu slovenských orgánov získať v obci svoj vplyv na úkor nemeckých orgánov.[37]

To, že DP bojovala vo svojich oblastiach, nemeckých dedinách a mestách, doslova o každý hlas, dokladá i situácia z Kežmarku a Ľubice, ktorá sa udiala v tom istom roku. Cez správy DP sa dá nadobudnúť pocit, že sa slovenská strana snažila svojou politikou zlučovania dedín a miest a vytvárania nových žúp (Tatranská župa) skutočne okliešťovať vplyv Nemcov v jednotlivých oblastiach. DP sa proti akýmkoľvek takýmto snahám búrila. Tak Kežmarok, kde žilo 41,8% Slovákov a 31,9% Nemcov mal byť spojený so susediacou Ľubicou s pomerom slovenského obyvateľstva k nemeckému 51,8% k 30,1%. Po správnom spojení oboch miest by došlo k poklesu, čo i len miernemu, na 31,3% nemeckej populácie, čo by podľa vyjadrenia miestnych reprezentantov zhoršilo situáciu nemeckého obyvateľstva.[38] Percentuálna zmena by ani nenastala, ale počet nemeckých obyvateľov, ktorý by mali tak priamy vplyv na regionálnu politiku, by sa znížil, čo by skutočne oslabilo pozíciu DP v okrese. DP si bola vedomá sily každého jedného hlasu, ktorý získala na svoju stranu. Mať 56 000 členskú základňu a 100% pokrytie u nemeckej mládeže znamenalo obrovskú silu a moc panovať a ovplyvňovať názory más v nacionálno-socialistickom duchu, a preto akákoľvek strata – jedného hlasu, či jedného politického kresla v okrese rozladovala Franza Karmasina s jeho blízkymi spolupracovníkmi.

Horný Spiš bol charakteristický svojou výbornou organizovanosťou, ktorú si pochvaľovali i predstavitelia DP. Precíznu organizáciu a možnosť stopercentného spoľahnutia sa na situáciu a občanov Spiša potvrdzuje i návšteva vyslanca Hansa Ludina a princa Augusta Wilhelma na Hornom Spiši.

Siedmym a zároveň posledným obvodom DP bol Dolný Spiš (*Unterzips*). Už v polovici vojny bol charakteristický svojou unavenosťou a ospalosťou. Dynamickosť, či už v politike alebo hospodárstve, na Dolnom Spiši absentovala. DP tu mala svoje kancelárie v Starej Vode (Altwasser), Dobšinej (Dobschau), Mníšku nad Hnilcom (Einsiedel), Gelnici (Göllnitz), Spišskom Podhradí (Kirchdrauf), Rudňanoch (Kotterbach), Krompachoch (Krompach), Levoči (Leutschau), Markušovciach (Marksdorf), Michalku (Michalok), Michalovciach (Großmichel), v Dolnom a Hornom Medzeve (Unter- und Obermetzenseifen), Prešove (Preschau), Smolníku (Schmöllnitz), v Smolníckej Huti (Schmöllnitz Hütte), Švedlári (Schwedler), Štóse (Stoß), Trebišove (Trebischau), Nálepkove (Wagendrüssel), v Spišských Vlachoch (Wallendorf) a v Spišskej Novej Vsi (Zipser Neudorf).

Najväčším problémom v siedmom obvode bol zásobovanie potravinami. Rovnako ako sa Spiš delí na Horný a Dolný, delí sa i Dolný Spiš na dve oblasti, priemyselnú a poľnohospodársku, ktoré boli rozdelené nielen svojim charakterom okolia ale i kvalitou a kvantitou potravín. Priemyselnú oblasť tvorila Gelnica a okolie, poľnohospodárskou oblasťou Dolného Spiša bola Levoča, Spišské Podhradie a Prešov.

[36] SNA, fond Franz Karmasin č. 116, kr. 10, zv. 2, s. 64, List Franza Karmasina na VOMI, 24. februára 1943.
[37] *Tamže*, kr. 47, zv. 1, s. 226, 18. augusta 1943.
[38] *Tamže*, s. 238.

Najhoršia zásobovacia situácia bola v Gelnici, kde boli dokonca krátené prídely múky a mäsa. Tento fakt bol v ostrom protiklade s vyjadreniami v denníku *Slovenská sloboda*, v ktorom bola práve Gelnica označovaná za ,,šťastné mesto, mesto bez prirážok, lebo potreby aj v roku 1940 celkom zaokryje riadnymi príjmami".[39] Nakoľko bola situácia skutočne zlá sa môžeme dnes dozvedieť už len od súčasníkov, lebo úlohou *Slovenskej slobody* bolo šíriť pokoj a nie paniku u obyvateľstva. Pravdepodobne však správy DP o zložitej zásobovacej situácii v okrese v sebe obsahujú kus pravdy, hoci keď DP mala vo zvyku vo svojich správach situáciu mierne dramatizovať, aby tak skutočne docielila jej zmenu. Gelnica však skutočne bola vo veľmi nevýhodnom postavení, keďže všetky produkty z poľnohospodárskej produkcie musela dovážať a nič si sama nedopestovala. Ako príklad môže slúžiť prídel múky. Ľahko pracujúci robotníci mali dostať 7 kg múky ale pridelených im bolo len 2,70 kg. Ťažko pracujúci robotník mal nárok na 10 kg múky, z čoho dostal len 4,5 kg. Rovnako panoval i nedostatok tukov, čo vyústilo do situácie, kedy sa v roku 1941 už vôbec tuky nepredávali a obyvateľstvo jedlo už len hovädzie mäso, ktoré je na tuky rovnako chudobné. V dôsledku nedostatku zemiakov boli aj ošípané veľmi ľahké a nikdy neválili viac ako 110 kg. Ošípané boli prideľované obyvateľom práve kvôli katastrofálnemu nedostatku tukov.[40]

Gelnica spolu s blízkym okolím bola považovaná za veľmi zanedbanú oblasť, kde vládli, podľa vyjadrenia samotného Franza Karmasina, „katastrofálne hospodárske, sociálne a zdravotné podmienky". Ešte v roku 1943 nebola v celej oblasti okolo Gelnice nemocnica a obyvatelia museli navštevovať 70 kilometrov vzdialenú nemocnicu v Levoči, pričom cesta do Levoče bola náročná a museli sa zdolať dva horské masívy. Preto sa cieľom DP stalo založenie nemocnice v Mníšku nad Hnilcom, neďaleko Gelnice. Kvôli nedostatočnému finančnému a materiálnemu zabezpečeniu plán výstavby nemocnice stroskotal.[41] Jedno je však isté, strana si uvedomovala zaostalosť tejto oblasti a rovnako aj nebezpečenstvo, ktoré mohlo vzísť z nedostatočného ekonomického zabezpečenia obyvateľstva, a viesť tak k jeho radikalizácii, čím sa snažila situáciu prostredníctvom spomenutých akcií riešiť.

V dôsledku nepriaznivej finančnej situácie odchádzali obyvatelia Dolného Spiša na práce do Ríše. S týmto fenoménom sa neskôr spojil problém príklonu navrátivšieho sa obyvateľstva z Ríše ku komunistickému hnutiu, ktorého činnosť bola na Dolnom Spiši orgánmi DP veľmi často spomínaná. Komunistické hnutie silnelo hlavne v údolí rieky Bodvy, kde sa viacerí Nemci, ktorí sa navrátili z Ríše vyjadrili, že do Nemecka už viac ísť nechcú. Boli sklamaní zo situácie, ktorá tam vládla. Podľa vyjadrení členov DP títo občania napadnutie ZSSR 22. júna 1941 pociťovali ako úder pod pás. Do tohto okamihu cítili v nacionálnom socializme vtelenie svojej komunistickej myšlienky.[42] Podobne silné komunistické hnutie a antifašistické hnutie organizované miestnymi Nemcami sa ujalo v historickom banskom regióne Spiša v okolí miest Smolník a Gelnica.

Najviac, pre DP ,,záškodníckych" akcií vychádzalo práve z Dolného Spiša. V krátkosti to dokladajú i správy z roku 1944, kedy sa vo Vranove počúvalo nepriateľské vysielanie z vysielača ,,Bradlo" a muselo dôjsť ku konfiškácii všetkých rádioprijímačov v meste.[43] V Gelnici rástla u členov DP tendencia meniť svoju národnostnú príslušnosť a vzdať sa tak svojej príslušnosti k nemectvu. Považovali sa za Maďarov a mnohí skutočne po skončení vojny očakávali pridruženie Slovenska späť k Maďarsku.[44] Dobšinskí Nemci boli veľmi málo aktívni a pochybovali o víťazstve Nemecka vo vojne vôbec.[45] Odklon od prílišného hlásania sa k nemectvu bol badateľný dokonca i v Levoči, kde obyvateľstvo prestávalo zdraviť ,,Heil Hitler!" a na pozdrav ,,Na stráž!" odpovedalo ,,Dobrý deň!". Niektorí sa ku koncu vojny snažili vstúpiť do Maďarskej strany.[46]

Nemecká ale rovnako i slovenská spoločnosť na Slovensku bola od roku 1943 charakteristická svojim alibizmom a predstieranou nevšímavosťou voči svetovému dianiu. Pod povrchom bola citlivá na všetky, čo i sebamenšie medzinárodno-

[39] *Slovenská sloboda*, 22. decembra 1939, citované podľa: Andrej Kováč: Spiš na stránkach Slovenskej slobody (1938–1944), in: in: *Spiš v kontinuite času*, ed P. Švorc. Prešov; Bratislava a Viedeň 1995, s. 208.
[40] SNA, fond Franz Karmasin č. 116, kr. 22. zv. 4, s. 47, 48, 22. septembra a 17. septembra 1941.
[41] *Tamže*, kr. 47, zv. 1, s.178, 17. júna 1943.
[42] SNA, fond Deutsche Partei č. 125, kr. 40, zv. 1, s. 61, Schôdza okresných vodcov strany v Nemeckom Pravne 11.–12. mája 1942.
[43] SNA, fond Franz Karmasin č. 116, kr. 25, zv. 2, s. 12, Situačná správa z apríla 1944.
[44] *Tamže*, kr. 39, zv. 3, s. 150.
[45] *Tamže*.
[46] *Tamže*, s. 151.

politické, ale i domáce impulzy, ktoré prispievali k rýchlej zmene jej postojov a názorov.

Už v roku 1942 bolo badať zmenu postojov Slovákov voči Nemcom, a to takmer na celom území Slovenska. Dovtedy Slováci prijímali nemecké správanie sa bez námietok, postupne dochádzalo prehlbovaniu nedôvery.[47]

Napriek vzmáhajúcemu sa komunistickému hnutiu od polovice vojny, slúžila oblasť Spiša, či už Dolného alebo Horného, ako výstavná skriňa nemectva na Slovensku. Ako ďalšie dôvody tu slúžilo starobylé osídlenie, kultúra a iné. Všetko toto bolo považované za hmatateľný úspech DP, keďže sa jej tu v priebehu len niekoľkých rokov podarilo obrátiť myslenie obyvateľstva a regionálnej politiky od promaďarsky orientovanej k nacionálno-socialistickej ideológii i keď nie natrvalo.

Cieľom DP bolo vytvoriť zdanie o jednotnom nemectve, ktoré malo na Slovensku vytvárať most medzi Slovákmi a Ríšou. Avšak práve ríšski predstavitelia, od ktorých si Karmasin a jeho politika vždy veľa sľubovali, dávala slovenskej politickej reprezentácii jasne najavo, že existuje „rozdiel medzi ríšskymi Nemcami a Nemcami na Slovensku".[48] Týmto vyjadrením sa ríša čiastočne dištancovala od slovenských Nemcov, čím skomplikovala presadzovanie snáh DP, ktorá sa dovtedy vždy odvolávala na Ríšu, a tu je viditeľné, že v tzv. „vysokej politike" tunajší Nemci hrali len okrajovú úlohu.

Už rok pred skončením vojny však boli spišskí Nemci v ohrození. S postupujúcim východným frontom silnel i názor evakuácie civilného obyvateľstva do západnej časti krajiny. Už dňa 2. mája 1944 vydalo ministerstvo národnej obrany tajné vyhlásenie: „V zmysle vládneho nariadenia z 26. 4. 1944 poverujem civilné centrálne úrady podľa predpisov E – III, číslo 39–45 a číslo 230–242, aby okamžite začali s prípravnými prácami na evakuáciu východného Slovenska do oblasti západne od línie Štrba-Dobšiná. Prvou evakuačnou zónou je politický okres Bardejov, Svidník a Medzilaborce. Druhým je politický okres Humenné-Stropkov, Giraltovce, Stará Ľubovňa a Spišská Nová Ves. Tretím je okres Sabinov, Prešov, Michalovce a Trebišov."[49]

So skutočnou evakuáciu sa začalo v septembri 1944. Dňa 27. októbra 1944 vydal Himmler osobne nariadenie o evakuácii Spiša. Toto nariadenie bolo doručené priamo Franzovi Karmasinovi bez sprostredkovania slovenskej vlády. Na evakuáciu dostal Karmasin diktátorské právomoci. Evakuácia neprebiehala hladko. Objavovali sa mnohé protesty, pôsobenie partizánskeho hnutia znemožňovalo uskutočnenie totálnej evakuácie, rovnako ako aj nepriaznivé dopravné a poveternosné podmienky.[50] Spiš v prvej fáze opúšťali len ženy a deti. Muži, ktorí boli považovaní za potrebnú pracovnú silu vo vojnovom priemysle, zostávali. Nemecké obyvateľstvo len s veľkou nevôľou opúšťalo svoje domovy, hlavne po tom, ako sa dozvedelo, že slovenská vláda plánuje do uvoľnených oblastí poslať Slovákov. Z toho dôvodu si nemecké obyvateľstvo myslelo, že dané oblasti sú bezpečné a tak odmietali svoje domovy opustiť.[51]

Evakuácia sa nakoniec uskutočnila. Väčšina slovenských Nemcov krajinu opustila ešte pred koncom vojny. Záznamy DP hovoria o 120 000 Nemcoch, ktorí boli evakuovaní nemeckou stranou.[52] Evakuácia uskutočňovaná po vojne československými orgánmi, sa týkala len 30 000 Nemcov. Táto však prebiehala už za iných okolností a predovšetkým za odlišnej medzinárodnopolitickej situácie.

Tieto údaje vychádzajú z počtu 150 000 Nemcov žijúcich na Slovensku, a tak nekorešpondujú s údajmi vzišlými zo sčítania ľudu v roku 1940. Väčšina smerovala do americkej okupačnej zóny v Nemecku. Do sovietskej zóny smerovali predovšetkým už odsuny riadené československými orgánmi po skončení vojny. Do Rakúska smerovali hlavne cesty bratislavských Nemcov a Nemcov z jej blízkeho okolia, ktorí tam mali svoje prirodzené väzby vytvorené v priebehu mnohých rokov. Spomínané údaje sú jediné, ktoré hovoria o osudoch Nemcov na Slovensku po ich odchode z nášho územia. Slúžia viac len na dokreslenie si-

Tab. č. 2. Smer odsunu karpatských Nemcov[53]

USA zóna	ZSSR zóna	Rakúsko	Zámorie	Slovensko	Padlí
80 000 54%	20 000 13%	15 000 10%	5 000 7%	15 000 10%	15 000 10%

[47] *Tamže*, s.194.
[48] *Tamže*, č. 116, kr. 51, zv. 2, s. 107.
[49] SNA, Alexandrijský archív, II C 978, SA-B-201.
[50] *Tamže*, II C 872, 161-b-12/201, záber 2593603, z 13. novembra 1944.
[51] *Tamže.*
[52] Dušan Kováč: *Nemci a nemecká menšina na Slovensku (1871–1945).* Bratislava 1991, s. 198.
[53] Ondrej Pöss a Margaréta Horváthová: *Slovenské národné múzeum: Múzeum kultúry karpatských Nemcov*. Bratislava, Malá vlastivedná knižnica č. 107.

tuácie ich hodnovernosť a prameň, z ktorého boli čerpané sú neznáme. Z evakuačného programu po skončení vojny boli vyňatí len tí, ktorí mohli dokázať svoju činnosť v odboji a antifašistický postoj a tí, ktorí boli pre svoje schopnosti a znalosti nepostrádateľní pre ekonomiku Československa.[54]

Zo 129 689 Nemcov zostalo na Slovensku 10–15% karpatských Nemcov.[55]

Die Deutsche Partei in der Slowakei und die Zipser Deutschen in den Jahren 1939–1945

Die Deutsche Partei war die einzige Organisation der Deutschen in der Slowakei, die es schaffte alle Organisationen und Schichten der deutschen Volksgruppe in ihren Reihen zu organisieren. Mit der Partei kommt es zum ersten Mal zur Bildung einer einheitlichen politischen Repräsentation der Deutschen in der Slowakei, wo ihre Hauptbedeutung vor allem in der regionalen Ebene bestand. Die Existenz der Partei war strikt mit der Existenz der Volksgruppe verbunden und so sah auch ihre Arbeit und Wirkung auf das Leben der Zipser Deutschen aus. Die Deutsche Partei übte einen enormen Einfluss auf alle Bereiche des täglichen Lebens der Zipser Deutschen, wobei ihr Ziel war, durch ihre breite und gut organisierte Parteistruktur auf die Entscheidungen der breiten Massen zu wirken. So widmet sich der Beitrag im ersten Teil der Struktur der Deutschen Partei, da das Begreifen der Struktur der Partei das Begreifen des Handelns der Zipser Deutschen beeinflusst.

Im zweiten Teil sind es die Zipser Deutschen und ihr Handeln in der Zeit des Zweiten Weltkrieges, das im Mittelpunkt steht. Die Zipser Deutschen lebten in Ober- und Unterzips, zwei Gegenden, die kulturell, geschichtlich und organisationmässig den anderen Gebieten, wo Deutsche gelebt haben, weit überlegen waren. Die Zipser Deutschen waren in den Strukturen der Deutschen Partei gut organisiert und die Partei beeinflusste ihr Leben.

In der Oberzips war es vor allem die bildende Funktion der Partei, die im Vordergrund stand, zusammen mit der Bemühung der regionalen Parteispitzen auf der Kommunalebene einen grösseren Spielraum für die Deutschen zu gewinnen, wodurch dann die Deutschen oftmals in der Kommune Auseinandersetzung mit den Slowaken hatten. Im Ganzen verstand sich die Partei in der Oberzips als erfolgreich, da sie es geschaffen hat, dass die Deutschen in der Zipser Region Loyalität gegenüber dem slowakischen Staat gewonnen haben.

Die Unterzips widerum war durch andere Probleme geprägt, teilweise katastrophale wirtschaftliche – ungenügend Nahrungsmittel, soziale und gesundheitliche Lage der deutschen Bevölkerung. Diese Probleme zielten so das Handeln der Partei in diese Richtung. Die Partei versuchte das Leben qualitativ zu verbessern, da sich die Parteispitze dessen bewusst war, dass die herrschende Lage zur Radikalisierung der Zipser Deutschen in diesem Gebiet führen könnte. Gerade wegen der schlimmen wirtschaftlichen Lage wandten sich viele der kommunistichen Bewegung zu. Im Allgemeinen galt diese Gegend als undynamisch.

Diskusia

Józef Ciągwa: Neviem, či som dobre počúval, ale vo vašom referáte ste Prešov zaradili do Spiša, ale to nie je Spiš, to je Šariš.

Jozef Sulaček: K organizačnej štruktúre Deutsche Partei. Miestne organizácie v Prešove, Michalovciach, Humennom i v Bardejove, patrili pod Spišskú, Dolnospišskú, čiže Gelnickú pobočku. Inak tie skupiny Deutsche Partei v Bardejove, Humennom tvorili niektorí Česi, ktorí nechceli odísť, preto si našli vo svojom rodokmeni nemeckého predka a vstúpili do Deutsche Partei alebo niektorí Maďari, ktorí sa prihlásili za Nemcov. Nedávno som bol v Bardejovských Kúpeľoch a tam bol poslanec za slovenského štátu, a ten práve hovoril, keď prišiel Karmasin, povedal mu, že Nemci v Bardejove, to sú len Česi a Maďari… Skúmal som to a fakt predsedom Deutsche Partei tu bol istý Turek. Turek bolo jeho priezvisko.

(Smiech)

Józef Ciągwa: Ešte jedna poznámka, pani doktorka, keď sa pamätáte na film „Blechtrommel", *Plechový bubienok*, natočený podľa románu Güntera Grassa, inak rodáka z Gdańska, v ktorom inak zmýšľajúci obyvatelia jeho rodného mesta odpovedali na pozdrav „Heil Hitler" pozdravom „Grüss Gott!"

[54] Zo sčítania ľudu, ktoré sa uskutočnilo v máji 2001 vyplýva, že v kraji Košice, pod ktorý spadá Gelnica, sa dnes k nemeckej národnosti prihlásilo 1 543 občanov Slovenskej republiky, čo je spomedzi všetkých krajov najvyšší počet. V samotnom gelnickom okrese je to 341 občanov, čo je tiež jeden z najvyšších počtov v okrese (citované podľa internetu: www.statistics.sk). Dá sa tak predpokladať, že počet Nemcov v košickom kraji je i preto najvyšší, lebo v povojnovom chaose mnohí z nich mohli dokázať svoju činnosť v komunistickom odbojovom hnutí, a tak boli z evakuačného programu vyškrtnutí respektíve im bolo povolené vrátiť sa späť do svojich domovov z prvého odsunu, organizovaného ešte DP.

[55] V dôsledku povojnovej situácie na Slovensku sa mnohí k nemectvu nehlásili, a tak počet obyvateľov hlásiacich sa k nemeckej národnosti na Slovensku, vzišlý zo sčítania ľudu v roku 2001 je 5 405 osôb. (citované podľa internetu: www.statistics.sk) Nemci na Slovensku sa dnes prikláňajú predovšetkým k svojmu osemstoročnému pôsobeniu na našom území. O úlohách, ktoré nemecká menšina zohrávala v nacistickej politike sa hovorí len ojedinele.
Spolkový život, tak typický pre Nemcov, stále pretrváva. Dnes sú organizovaní v Karpatonemeckom spolku so sídlom v Medzeve. Spolok má 4 000 členov zoskupených do 36 miestnych organizácií. Ich úlohou je ochraňovať karpatonemeckú kultúru, zvyky, tradície a reč. Ako jedna z mála menšín na Slovensku sú podporovaní svojou materskou krajinou, Spolkovou republikou Nemecko.

Zuzana Kollárová: Ja by som mala len jednu malú poznámku k štatistikám, ktoré ste uvádzali. Asi do polovice deväťdesiatych rokov sme vydávali potvrdenia o národnosti kvôli tomu, že pozostalí alebo potomkovia tunajších Nemcov chcú odísť do Nemecka kvôli práci. No a my máme také inštrukcie, že jediné sčítanie ľudu, ktoré považujú aj Nemci za objektívne, zároveň však aj Slováci, je to z roku 1938. Takže ja len vychádzam z toho, že vtedy naozaj v tom roku ešte nemali veľmi dôvod hlásiť sa k tej či onej národnosti, ale každý bol tým, čím sa cítil, a k tomu sa aj prihlásil. Škoda, že ste neštudovali v našich archívoch. Máme skutočne bohatú pramennú základňu, pokiaľ ide o sčítania ľudu.

Soňa Machajová: Dobre, ďakujem pekne.

Matej Andráš: …ospravedlňujem sa, že som musel odísť, ale zaujímalo by ma, či ste hovorili o tom, že v Kežmarku bola nemecká vojenská posádka vytvorená zo slovenských Nemcov.

Soňa Machajová: Nie, nehovorila som.

Matej Andráš: …lebo to je dosť závažná skutočnosť. Neskôr za povstania z Kežmarku sa stal kotol, kde likvidovali povstalcov z okolia… Zohralo to veľmi negatívnu úlohu.

Ján Michálek: Vraveli ste, že určite v roku 1918 sa spišskí Nemci prejavili lojálne k Uhorsku. Objavili sa podobné prejavy aj neskôr?

Soňa Machajová: Len ojedinele samozrejme. Ale ako som povedala, v štyridsiatych rokoch, najmä ku koncu vojny niektorí dúfali, že sa Slovensko pripojí k Maďarsku. Čítala som o tom v situačných správach. No celkovo mám pocit, že to slablo. Viac silné to bolo pochopiteľne u staršej generácie, ale u tej mladšej, ktorá vyrastala už v Československu, už ani nie.

Jozef Sulaček: Nechcem do diskusie stále zasahovať, ale nedá mi. Jeden zo zvláštnych syndrómov nemecko-nacionálneho hnutia Deutsche Partei a Karmasina bol problém hungarofilskej orientácie spišských Nemcov. V roku 1942 krúžok kežmarských Nemcov, ale vlastne týchto hungarofilsky orientovaných, organizoval recitačné preteky básní Petőffyho. Ale takých, voči ktorým mala slovenská verejnosť, závažné výhrady. Viete dobre, že Petőffy si nedával vreckovku pred ústa, keď hovoril o maďarstve a nemaďarstve. Bolo vyšetrovanie, boli zatknutí ľudia. Hovorilo sa, že dokonca niektorí spolupracovníci *Karpatenpostu* boli do aféry namočení. Preto Karmasin žiadal Macha, aby zastavil tento časopis. Kdesi som potom čítal, akýsi „mazálek" písal, že fašistická vláda demokraticky časopis *Karpatenpost* pozastavila.

JOZEF SULAČEK*

Tragické osudy židovskej komunity na Spiši v rokoch druhej svetovej vojny

The Tragic Fate of Scepusia's Jewish Community during the Second World War

The first Jewish communities appeared in Scepusia at the end of the 18th century. Their urban settlement dates back to the 1840s and their most significant economical and social development were recorded in the second half of the 19th century. Between 1847 and 1910 their number increased from 1043 to 7475. Between the two world wars, Czechoslovakia allowed their unrestricted economical, social, and religious development, but during the first Slovak Republic (1939–1945) multiple discriminatory measures were taken to eliminate the Jewish citizens gradually from the economical, social, cultural and public life. The discriminating and racist persecution led to the tragedy of their forced deportation to the Nazi extermination camps in occupied Poland. Between 1940 – when there were 6209 Jewish people – and 1 February 1944, their number fell to 669 only. More than 4000 of them originated from Scepusia.

1.1.1 Stručný vývoj do roku 1918

Staršia i novšia historiografia akcentuje mimoriadne pestrú etnickú, nacionálnu a náboženskú štruktúru spišského obyvateľstva. Akoby na pokraji zostávajú problémy židovského obyvateľstva, zvyčajne sa spomínajú pri komentároch náboženského rozčlenenia, menej už pri zástoji na hospodárskom a spoločenskom rozvoji. Malo to viac príčin, najväčšou boli tragické následky holokaustu a postupný zánik komunít. Ak chceme pochopiť tento tiesnivý výsek novšej histórie, musíme aspoň stručne zrekapitulovať historické peripetie najmladšej etnickej skupiny na Spiši.

Židovské obyvateľstvo prichádzalo na východné Slovensko sporadicky a v neveľkom počte už od raného stredoveku. Vtedajšie obchodné cesty zo Stredomoria a z Balkánu na Balt prechádzali aj územím Spiša, pozdĺž ich trás v rôznom časovom rozpätí pobudli kupci, medzi ktorými boli aj židovskí obchodníci, počas zálohu sa usadzovali v tunajších mestách z vôle poľských panovníkov. Ich pobyt sa nevyhol konfliktom a napätiam. Spišské mestá ovládané nemeckým meštianstvom s rozvinutou remeselnou výrobou i čulým obchodným ruchom sa vzpierali usídľovaniu Židov prevažne z ekonomických dôvodov.

Kontinuálne osídlenie a prvé židovské komunity sa vytvárali po rozsiahlejších migračných vlnách koncom 18. storočia, keď Židia prichádzali na východné Slovensko relatívne v širokom časovom a priestorovom rozptyle, predovšetkým zo severozápadnej Ukrajiny a dnešného juhovýchodného Poľska. Prevažoval tzv. haličský element. Spočiatku si najväčšie pospolitosti zakladali na teritóriu medzi riekami Torysou a Uhom, na Spiši sa usadzovali poriedko a neskôr. Hlavný prúd haličských Židov smeroval zo severovýchodu cez Čirč do oblasti Spišskej Starej Vsi a Starej Ľubovne, potom údolím Popradu na stredný Spiš a napokon v druhej polovici 19. storočia do Hnileckej doliny. Vidiecke roľnícke rodiny sa usídlili v zemepánskych dedinách. Na svoje majetky ich prijímali najmä páni z Markušoviec (Máriaši, Máriassy) a Čákiovci (Csáky). Obchodníci uprednostňovali obce v blízkosti mestských sídiel. Oddávna ich lákali vyhľadávané tunajšie trhy a jarmoky. Spravidla išlo o malé izolované komunity.

Výrazné špecifikum predstavovali Huncovce, kde Židia bývali už okolo roku 1730, vytvorili si tu najsilnejšiu a najvplyvnejšiu náboženskú obec na Spiši, v roku 1821 si postavili monumentálnu synagógu a v roku 1844 založili prvú školu, nachádzala sa tu dokonca osemposteľová ošetrovňa. Stali sa sídlom ješivy, ktorá patrila k najznámejším rabínskym učilištiam a počas svojej vyše osemdesiatročnej existencie vychovala takmer 10 000 rabínov. Zohrávali dôležité funkcie kultúrneho a náboženského centra, pod tunajší rabinát patrili náboženské obce od Slovenskej Vsi po Spišské Podhradie. Stali sa sídlom kupcov, ktorí navštevovali trhy v širšom okolí, ich obyvatelia patrili medzi zakladateľov náboženských obcí v susedných spišských mestách. V roku 1801 žilo v Huncovciach 606 Židov (37,5 % obyvateľstva obce) a na ostatnom území župy roztrúsene

* Doc. PhDr. Jozef Sulaček, CSc. 1959–1970 a 1990–1997 vysokoškolský pedagóg na Technickej univerzite v Košiciach, 1970–1990 pracovník Štátnej vedeckej knižnice v Košiciach. Zaoberá sa modernými slovenskými dejinami a dejinami holokaustu.

v trinástich lokalitách ich bolo usadených iba 86. Tento demografický rozmer sa v podstate uchoval aj po pätnástich rokoch, vtedy na území župy v 21 obciach žilo 1129 osôb židovského vierovyznania, z nich najviac v Huncovciach (813), potom vo Vyšnom Slavkove (70), Slovenskej Vsi (36), Spišskej Starej Vsi (31), Matiašovciach (30) atď. Vo väčšine spišských miest sa mohli usadiť iba po roku 1840, v banských mestách im to bolo umožnené až o dvadsať rokov neskôr.[1]

V priebehu druhej polovice 19. storočia pôsobili na migračné pohyby i mobilitu hlavne liberalizujúce pomery, občianske i náboženské zrovnoprávnenie Židov, ekonomické i sociálne dôsledky priemyselnej revolúcie a koncentrácia hospodárskeho a spoločenského života do miest. Do spišských miest a mestečiek sa tiež sťahovali vidiecki zámožnejší Židia, usadzovali sa na frekventovaných uliciach a námestiach, kupovali si alebo budovali nové domy v radovej zástavbe, ktoré sa vonkajškom nijako neodlišovali od ostatných. Nikde sa nevytvorili osobitné štvrte ani ulice, dokonca ani v spomínaných Huncovciach. Židovské obyvateľstvo prenikalo do ekonomických odvetví spätých s rozvojom modernej mestskej aglomerácie, menovite do obchodnej siete, pohostinstva, remeselníckych živností a priemyselných podnikov. Rozhodujúce pozície nadobudlo v piliarstve a v obchode s drevom, liehovarníctve, hotelierstve, finančníctve a zvlášť musíme poukázať na tlačiarne, z ktorých mnohé boli až do roku 1940 generačnými podnikmi. Viaceré rozvetvené rodiny (Kleinbergerovci, Kriegerovci, Langerovci, Lichtensteinovci, Alexandrovci, Engländerovci a ďalší) patrili k zakladateľom moderných výrobných a obchodných prevádzok.

Vzostupný počet a podiel osôb, ktoré sa hlásili k židovskému vierovyznaniu, na celkovom obyvateľstve je zrejmý z uvedenej tabuľky. Ak v roku 1801 ich počet predstavoval v župe 692 osôb, v roku 1910 to bolo 7475. V rokoch 1847–1910 celkový počet obyvateľov Spišskej župy poklesol o vyše 9 %, počet Židov sa zvýšil o 365 %. Na území Slovenska v roku 1880 bolo registrovaných 6,31 % osôb židovského náboženstva, v roku 1900 5,06 % a v roku 1910 4,80 %, ich zastúpenie v župe bolo teda relatívne nižšie. V porovnaní s východoslovenskými župami bol rozdiel oveľa väčší, v Šariši bolo vtedy evidovaných vyše 7 % a v Zemplíne nad 10 % Židov. Oproti celoslovenskej klesajúcej tendencii bol na Spiši do roku 1910 zrejmý nárast.[2]

Rozhodujúcim integrujúcim tmelom bola Židovská náboženská obec. V rámci nej si Židia budovali kultové objekty a ustanovizne, zakladali modlitebne, synagógy, cintoríny, pohrebné bratstvá, rituálne kúpele, školy a dobročinné, ženské, telovýchovné i mládežnícke spolky. Židovská náboženská obec zastrešovala celý duchovný a spoločenský život. Väčšina náboženských obcí vznikala v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch, synagógy, školské a cirkevné budovy boli postavené v posledných rokoch 19. storočia a v prvom decéniu 20. storočia. Koncom 19. storočia na Spiši sa nachádzalo 13 modlitební, 13 cintorínov a 10 škôl. V medzivojnovom období bola postavená impozantná synagóga v Spišskej Belej.

Židia boli považovaní za sociálnu skupinu, ktorej identifikujúcim východiskom bol náboženský pôvod a z neho vyplývajúce jazykové, psychické, zvykové, kultúrne a ďalšie spoločenské znaky. V oblasti duchovnej zachovávali svojrázny spôsob života, limitovaný prísnymi náboženskými tradíciami, zvyklosťami, zákazmi a príkazmi. Obvyklým jazykom vnútornej komunikácie zostával jidiš. Prevažovala orientácia ortodoxného smeru, v mestách sa rozširoval liberálno-neologický prúd. Osobitne je potrebné zdôrazniť tradične vysoký stupeň etnicko-náboženskej solidarity, spolupatričnosti a vzájomnej pomoci. Táto pozícia poznamenala ich ekonomické, sociálne a kultúrne postavenie, styky s majoritným obyvateľstvom, súčasne ovplyvňovala tempo

Tab. č. 1. Počet židovského obyvateľstva v Spišskej župe

Rok	Počet obyvateľov	Počet Židov	Podiel Židov v %
1847	191 523	2 043	1,07
1880	170 068	5 941	3,49
1900	174 852	7 234	4,14
1910	173 971	7 475	4,30
1919	160 560	7 397	4,39

[1] P. Horváth: Typy židovských osád, in: *Historická revue* roč. 6, 1995, č. 8, s. 8–9. M. Kaľavský: *Národnostné pomery na Spiši v 18. storočí a v 1. polovici 19. storočia.* Bratislava 1993, s. 77–107. Y. A. Jelinek: Dynamika židovského osídlenia v Hornom Uhorsku, in: *Acta Judaica Slovaca*, ed. P. Mešťan. Bratislava 2001, č. 7, s. 7–35.

[2] E. Fausel: *Das Zipser Deutschtum.* Jena 1927, s. 29–32. *Statistická příručka republiky Československé,* vol. 1. Praha 1920, s. 32. *Soznam miest na Slovensku podľa popisu ľudu z roku 1919.* Bratislava 1920, s. 170.

a intenzitu asimilačného procesu. V mestách prevažovala jazyková a kultúrna orientácia na tunajšie nemecké stredné vrstvy, ktoré sa pomerne intenzívne pomaďarčovali. To poznamenalo aj vývoj židovských stredných vrstiev, prestávali byť oporou nemeckého živlu v mestách a inklinovali k maďarským vládnucim kruhom.

Profesijná i ekonomická aktivita židovských obchodníkov a remeselníkov ich nútila ku každodenným kontaktom s ostatným obyvateľstvom, nacionálna pestrosť multikultúrneho mestského prostredia vytvárala naliehavosť viacrečovej komunikácie a bolo nutné poznať hlavné frekventované jazyky (resp. nárečia). Vzájomné spolunažívanie rečových, etnických a náboženských skupín bolo vcelku tolerantné, i keď na niektorých úsekoch sa občas objavovali príznaky indiferencie, neporozumenia, konkurencie a rivality, ktoré z ekonomickej a náboženskej sféry prenikali aj do politických i spoločenských vzťahov a ovplyvňovali tiež medziľudské styky.

Liberalizujúce pomery, prístup k vzdelaniu a spoločenské i občianske zrovnoprávnenie vytvárali širší priestor pre voľbu profesie. Rástol záujem o slobodné povolania. Koncom 19. storočia začali pôsobiť na Spiši prví židovskí lekári, lekárnici, advokáti, učitelia, rabíni, inžinieri a ďalší príslušníci židovskej inteligencie, ktorí sa podieľali na rozvoji verejného, náboženského i spolkového života, obstarávali potreby a služby nielen židovskej komunite, ale všetkému obyvateľstvu. Významnou mierou sa zapájali do mnohých urbanizačných a spoločenských procesov. [3]

V období medzivojnovej ČSR

Vznik Československej republiky priniesol prenikavé zmeny do života českého a slovenského ľudu a hlboko zasiahol aj do postavenia národnostných, etnických a náboženských skupín. V prvom rade nový režim deklaroval základné demokratické práva a slobody, občanom ústavne garantoval možnosti slobodne sa rozhodnúť o svojej nacionálnej, náboženskej a politickej príslušnosti a orientácii. Židom umožnil hospodársky, sociálny a náboženský rozvoj, po prvýkrát sa mohli prihlásiť bez ohľadu na materinský a dorozumievací jazyk k židovskej národnosti alebo si zvoliť národnosť, ku ktorej rečovo, kultúrne alebo politicky inklinovali. Národnostná identifikácia v oficiálnych štatistikách neodrážala náležitý prehľad o ich pozícii, oveľa relevantnejší obraz poskytujú údaje o náboženskej príslušnosti. V spišských okresoch sa v roku 1930 prihlásilo 50,5 % občanov židovského vierovyznania k židovskej národnosti (v celoslovenskom rámci to bolo 53,1 %).

V medzivojnovom období zaznamenal počet a podiel židovského obyvateľstva oproti predvojnovému stavu klesajúcu tendenciu. Pripisujeme to permanentnej ekonomickej stagnácii regiónu i niektorých miest. S tým súvisela postupná migrácia do dynamickejšie rozvíjajúcich sa lokalít, na Spiši to bol najmä Poprad a Kežmarok. Ovplyvnili to rovnako aj demografické činitele, predovšetkým výrazný pokles natality.

V roku 1930 sa v spišských okresoch hlásilo k židovskému náboženstvu 6911 osôb (t. j. 5,05 % z celoslovenského počtu), čo znamenalo v porovnaní s rokom 1910 o 564 osôb menej. Naďalej pretrvávalo veľké rozptýlenie židovského osídlenia. Z 205 obcí sa vo viac ako jednej tretine (presne v 72 obciach) nehlásil nikto k židovskému náboženstvu. Malé komunity žili vo vidieckych sídlach, nezriedka ju tvorili jedna – dve rodiny. V 101 obciach (49 % obcí) bolo evidovaných do 20 občanov židovského vierovyznania, len v 11 obciach od 21 do 50 osôb. Nad 50 súvercov, čo bolo dôležité pre vytvorenie náboženskej obce s modlitebňou, registrujeme v 21 obciach (10,3 % zo všetkých obcí v regióne), v ktorých žilo vyše 85 % tunajších Židov. Najpočetnejšie zastúpenie mali v Kežmarku (1166 osôb), v Spišskej Novej Vsi (733), Poprade (618), Levoči (597), Spišskom Podhradí (419), Krompachoch (365), Starej Ľubovni (351), Gelnici (274), Spišskej Starej Vsi (218) a na desiatom mieste sa ocitli Huncovce, kde sa hlásilo k židovskému náboženstvu 194 osôb. Nad 100 príslušníkov židovského vierovyznania mali ešte Podolínec (169), Spišská Belá (157) a Spišské Vlachy (138). Išlo napospol o tradičné mestečká so svojrázne pestrou etnickou, sociálnou a náboženskou štruktúrou.

Kežmarok bol jediným okresom, ktorý prekračoval celoslovenský priemer židovského obyvateľstva (4,1 %), žilo ich tam 1796, t. j. 5,6 %, v Levočskom okrese bol podiel rovnaký ako celoslovenský priemer, inde to bolo pod týmto priemerom, najnižší bol v okrese Spišská Nová Ves 2,9 % (1059 osôb). Sídelná a sociálna štruktúra

[3] Podrobnejšie o tom pozri E. Bárkányi a Ľ. Dojč: *Židovské náboženské obce na Slovensku.* Bratislava 1991, s. 310–331. P. Kónya: *Dejiny Židov na Východnom Slovensku v kontexte celoeurópskeho vývinu.* Prešov 1997, s. 67–70. M. Lányi a H. Popperné Békefi: *Slovenszkói zsidó hitközségek története.* Košice 1933, s. 267–271. S. Kovačevičová: Príspevok k dejinám a kultúre židovských náboženských obcí na Slovensku, in: *Národnosti na Slovensku,* ed. Ľ. Haraksim. Bratislava 1993, s. 115–161. P. Salner: *Židia na Slovensku medzi tradíciou a asimiláciou.* Bratislava 2000, s. 53–98.

podstatne ovplyvňovala ekonomické i spoločenské pozície a procesy identifikácie i asimilácie židovského obyvateľstva.[4]

Židia mali naďalej zastúpenie vo všetkých sociálnych skupinách. Prevahu mali stredné vrstvy, predovšetkým vlastníci živnostníckych prevádzok a remeselníckych dielní. Zastúpení boli aj obchodní pomocníci, tovariši a robotníci. Podstatne vzrástol podiel židovskej inteligencie. Zo slobodných povolaní najváženejšími občanmi boli lekári a spoločensky aktívni advokáti. Väčšina žien pracovala v domácnosti, niektoré boli zamestnané v obchodoch alebo krajčírskych dielňach (modistky). Manželky viacerých advokátov, lekárov a obchodníkov aktívne pôsobili v ženských a charitatívnych združeniach. V tragických rokoch druhej svetovej vojny zdieľali rovnaký osud so svojimi manželmi i deťmi.

V novej republike sa vytvorili priaznivejšie podmienky postupného prekonávania dovtedajšej značnej izolovanosti medzi židovskými obcami, dochádzalo k hlbšej spolupráci a k integrácii, zintenzívnila sa politicko-etnická emancipácia a identita. Vznikali celoslovenské i regionálne náboženské, záujmové, kultúrne, stavovské a dobročinné organizácie, združenia a spolky. Na Spiši najväčšiu tradíciu a vážnosť popri pohrebných spoločenstvách (Chevra Kadiša) mali spolky žien a telovýchovné spolky Makabi. Vo väčších mestách existovali pobočky celoštátnej Židovskej strany. Medzi mladšou generáciou nachádzalo ohlas sionistické hnutie. Prvé skupiny vznikali v Levoči, Kežmarku, Spišskej Novej Vsi a v Poprade, neskôr tiež v Starej Ľubovni, prehlbovali sa kontakty so zahraničnými a medzinárodnými organizáciami. Do novej etapy vstupovali aj slovensko-židovské vzťahy, ktoré pre krátkosť medzivojnového obdobia sa nestačili naplno rozvinúť. Viacerí sympatizovali s asimilačnými iniciatívami Zväzu slovenských Židov. Podieľali sa na verejnom a kultúrnom živote v rámci občianskej spoločnosti.

Vo svojich základných školách udržiavaných náboženskými obcami si autonómne určovali vyučovací jazyk. V poprevratových časoch to bola najčastejšie nemčina, od roku 1933 so zreteľom na udalosti v Nemecku a rast nacionálnosocialistických trendov medzi spišskými Nemcami sa prejavil istý odklon od nemeckej vyučovacej reči a vo väčšej miere príklon k slovenskému vyučovaciemu jazyku. Vtedajšia tlač si podobné zjavy všimla v Levoči, Podolínci, Spišskej Novej Vsi a inde. Základné školy zanikli v roku 1942, v Poprade 1944. Zo stredných škôl do roku 1935 bola populárna nemecká reálka v Levoči, potom Nemecké evanjelické dištriktuálne reálne gymnázium v Kežmarku.

Židovskí žiaci a študenti vzhľadom na multilingvistické dispozície mohli navštevovať všetky domáce základné, stredné, odborné a vysoké školy, študovali na univerzite v Bratislave a tiež na českých a nemeckých vysokých školách v Brne a v Prahe. V ojedinelých prípadoch odchádzali na štúdiá a častejšie na študijné a pracovné pobyty do zahraničia, do roku 1933 predovšetkým do nemeckej jazykovej oblasti. Zo zahraničných škôl a pracovísk prinášali najnovšie odborné poznatky i praktické skúsenosti, čím pozitívne prispeli k modernizácii a k zvýšeniu úrovne vedomostí, vzdelania i pracovných postupov v mnohých oblastiach hospodárskeho a spoločenského života. Viacerí sa usadzovali v dôležitých centrách republiky, dosiahli významné pozície v spoločenskom živote. Ďalší po štúdiách prichádzali do rodného kraja, kde si otvárali advokátske a inžinierske kancelárie, lekárske i zverolekárske ordinácie, lekárne, obchodné a výrobné podniky, stali sa poprednými akcionármi i činiteľmi ekonomických inštitúcií a finančných ústavov.

Osobitnú kapitolu tunajšej komunity predstavuje činnosť lekárov. Na Spiši diplomovaní židovskí lekári začali pôsobiť v poslednej tretine 19. storočia. Zvyčajne sa stali mestskými alebo obecnými lekármi, pracovali v nemocniciach a v službách nemocenských poisťovní, väčšina vykonávala všeobecnú a odbornú súkromnú prax. V roku 1935 disponovalo lekárskou licenciou celkove stoštyri lekárov, z nich päťdesiat bolo židovského náboženstva alebo židovskej národnosti (t. j. 48 %, čím mierne prekračovali celoslovenský priemer, ktorý činil 44,5 %).[5]

Zložitým vývojom prechádzala aj politická orientácia. Popri indiferentnej stranícko-politickej nevyhranenosti, neutralite a pasivite sa našli viacerí, ktorí sa na základe etnicko-konfesijného princípu orientovali na samostatné židovské strany alebo na základe občianskeho princípu sympatizovali s liberálnymi či socialistickými stranami. Základom politického správania boli voľby. Židovské strany sa uchádzali o priazeň v prvých troch parlamentných voľbách (1920,

[4] *Štatistický lexikon obcí krajiny Slovenskej.* Praha 1936, s. 20 a i. P. Horváth: *Príručka hospodárskej štatistiky Slovenska.* Bratislava 1935, s. 22.

[5] *Schematismus Ústřední jednoty československých lékařů.* Praha 1936, s. 235–327. J. Chura: *Slovensko bez dorastu?* Bratislava 1939, s. 122 a i. *Zdravotnícka ročenka československá*, roč. 10. Praha 1937, s. 692–714.

1925, 1929). Preferovala ich väčšina židovských voličov. Vzhľadom na rozptýlenie sa im nepodarilo získať parlamentný mandát. Oveľa efektívnejšiu podporu dosiahli v obecných voľbách. Takmer vo všetkých mestách obsadili mandáty v zastupiteľstvách, kde ich predstavitelia obhajovali záujmy nielen židovských občanov, ale pričinili sa aj o rozvoj miest a verejného života. Už v rokoch 1908–1910 sa spomína richtár Starej Ľubovne, v Levoči v zložitom prevratovom období 1916–1918 bol mešťanostom JUDr. Mór Fried (1875–1959), v Krompachoch od roku 1914 do roku 1922 na čele mesta stál JUDr. Izák Schwarz (1882). Významné funkcie v zastupiteľstvách zastávali JUDr. Nathan Engel (1880–1942) v Gelnici, JUDr. Alfréd Löw (1885–1942) v Poprade, MUDr. Armín Klein (1848–1923), MUDr. Leopold Teichner (1868–1945) a MUDr. Dezider Kornahauser (1875–1944) v Kežmarku, Anton Kleinberger v Spišskej Belej, Šimon Pollák v Spišskej Novej Vsi, MUDr. Bartolomej Rozsnyai (1865–1933) a JUDr. Artúr Höflich (1887) v Levoči, Samuel Eichner v Spišskom Podhradí a mnohí ďalší.

Začiatky perzekúcií a diskriminácií

Mníchovský diktát a z neho vyplývajúca Viedenská arbitráž rozhodli o územnom oklieštení Československej republiky a o jej násilnom zaradení do záujmovej sféry Nemeckej ríše. Vo vyhrotenej mocensko-politickej atmosfére sa odohrávali závažné zmeny v dovtedajšom politickom systéme, vo vnútornom usporiadaní republiky i v jej medzinárodnom postavení. Do popredia sa pretláčali radikálne pravicové sily, na Slovensku svoj mocenský monopol energicky presadzovala Hlinkova slovenská ľudová strana (HSĽS).

Pri upevňovaní autoritatívneho režimu Slovenskej krajiny do novej polohy sa dostávali aj problémy postavenia židovského obyvateľstva. V tlači a na politických zhromaždeniach sa roznecovali antisemitské výpady zahalené do náboženskej, sociálnej a nacionalistickej demagógie, častejšie zaznievali ostré útoky proti neprimeranej pozícii Židov v hospodárskom živote a proti ich vysokému podielu v slobodných povolaniach. Extrémne nacionalistická tlač žiadala urýchlene riešiť židovskú otázku, vyzývala bojkotovať a „zdecimovať" židovské banky, obchody, advokátske kancelárie a lekárske ordinácie. Židovské politické strany boli zakázané. Hlinkova garda (HG) prevzala majetok spolku Makabi. Členovia obecných zastupiteľstiev z radov židovského obyvateľstva boli pozbavení mandátov.

Na mnohých Židov nepriaznivo doľahli následky protizákonných opatrení autonómnej vlády zo 4. novembra 1938 o vyhostení Židov bez domovskej a štátnej príslušnosti na odstúpené územie južného Slovenska. Četníci a niekde aj hliadky HG a Freiwillige Schutzstaffel (FS) naložili na nákladné autá 95 Židov z okresu Spišská Nová Ves, z Popradu 208, zo Spišskej Starej Vsi 27, z Gelnice 70 osôb, z Levoče 91 a z Kežmarku 225 osôb a odviezli ich na okraj Rožňavy, Jelšavy, Plešivca a Košíc. Židia s majetkom nad 500 000 Kč boli konfinovaní. Neskôr tieto protiprávne opatrenia boli korigované a väčšina sa po mnohých peripetiách na hraniciach vrátila. Na rozličných úsekoch sa začínala regulácia a limitovanie zamestnanosti Židov vo verejných inštitúciách a správe (napríklad svojich miest boli pozbavení niektorí právni zástupcovia, lekári v nemocenských poisťovniach a z funkcie okresného lekára v Gelnici bol odvolaný MUDr. František Kornfeld).[6]

V polovici marca 1939 vyvrcholila agresia hitlerovského Nemecka, ČSR bola likvidovaná. Slovenský štát odo dňa svojho vzniku 14. marca 1939 bol vtiahnutý do mocenskej sféry nacistického Nemecka, ktoré od svojich spojencov a satelitov vyžadovalo okrem ekonomickej, vojenskej a zahraničnopolitickej pripútanosti aj dôsledné zákroky proti židovskému obyvateľstvu.

Pri formovaní totalitnej diktatúry sa systematicky stupňovali protidemokratické a antisemitské tendencie, riešenie židovskej otázky sa stalo relevantnou súčasťou vnútropolitických problémov a zahraničnopolitických vplyvov. Zvyšovali sa útoky proti židovským občanom a ich majetku, pokračovali legislatívnymi a exekutívnymi zásahmi, šírili sa provokácie a výtržnosti, viaceré ploty, brány a múry boli počmárané heslami a karikatúrami. K najtvrdším a najhorlivejším vykonávateľom perzekučných opatrení a teroristických výtržností patrili polovojenské oddiely HG a FS. Osobovali si právo svojvoľne zasahovať proti Židom, vykonávali u nich domové prehliadky, kontrolovali ich na verejných miestach, ponižovali a často brutálne vymáhali finančné prostriedky.

Stredobodom vandalských akcií sa stali synagógy. Z početných excesov pripomenieme aspoň niektoré. K prvému útoku došlo v Spišskej Belej 13. marca 1939, vybitých bolo 32 okien na miestnej synagóge. Vo večerných hodinách 14. marca 1939 vtrhlo 12 členov FS do popradskej synagógy,

[6] SNA Bratislava, KÚ Archívna škatuľa (ďalej AŠ) č. 309, č. 235/39 prez.; 69987/38 prez. ŠOKA Poprad, OÚK 2586/38 prez. *Tamže*, OÚP 2270/38 prez. ŠOKA Levoča, OÚL 2258/38 prez. *Slovenská sloboda* 16. 11. 1938, s. 3.

správali sa neobyčajne arogantne, brutálne prehliadali prítomných.[7] Synagóga v Huncovciach po vlámaní 15. októbra 1939 bola 4. augusta 1940 poškodená zámerne založeným požiarom. Požiar vyradil 6. mája 1939 synagógu v Gelnici. Podobný osud postihol aj synagógu v Spišskej Novej Vsi, vo vnútri bol založený požiar 23. júna 1939 o 21.10 hod. nemeckou mládežou, hasiči ho zavčasu uhasili, ale na druhý deň o 18. hod. sa situácia opakovala. Ďalší požiar založili nemecké deti z okolitých táborov v popoludňajších hodinách 1. mája 1941. Analogickým prepadom boli vystavené synagógy v Spišských Vlachoch, Spišskom Podhradí, Krompachoch, Poprade, Kežmarku, Spišskej Belej a v Starej Ľubovni, kde sa na demolovaní synagógy a inzultáciách miestnych Židov v máji 1941 zúčastnilo aj päťdesiat vojakov nemeckej posádky. Pri požiari malej synagógy v Kežmarku 7. mája 1941 nemecký vojak bodol nožom židovského občana, ktorý musel byť hospitalizovaný v nemocnici.[8]

K častým protižidovským výtržnostiam patrilo rozbíjanie výkladov a okien na obchodoch a bytoch. Ich frekvenciu si môžeme ilustrovať príkladom zo Spišskej Novej Vsi, kde príslušníci FS do 24. júna 1941 rodine Friedmannovej vybili okná štrnásťkrát.[9] Na penzióne Bellevue v Hornom Smokovci, ktorého majiteľom bol MUDr. Július Holzmann, boli vybité okná šesťkrát.[10] Pri protižidovských demonštráciách v Smolníku 30. júla 1940 skupina nemeckej mládeže rozbíjala okná, pričom zranila jedenásťročného chlapca. Musela zasiahnuť žandárska hliadka, čo sa stretlo v radoch Nemeckej strany so značnou kritikou.[11] V Huncovciach bol postrelený jeden muž do nohy, k zraneniam došlo aj v Hniezdnom a na ďalších miestach. V auguste 1939 boli v Levoči päťkrát za sebou vybité okná na bytoch niektorých lekárov a advokátov, v noci z 28. na 29. mája 1940 sa tieto akcie opakovali. I keď bolo dôvodné podozrenie na páchateľov – ako konštatovali žandári – „poškodení odmietli podať návrh na trestné stíhanie a vec nepostúpili súdu".[12] Časté vybíjanie okien (niekde bolo spojené s rozbíjaním výkladov a rozkrádaním obchodov) sa opakovalo v Podolínci, Žakovciach, Veľkej Lomnici, Gelnici, Starej Ľubovni a inde.

Najväčší rozsah a ohlas mali protižidovské výtržnosti v Kežmarku. Začínali sa už v októbri 1938 a v priebehu roku 1939 nadobúdali na intenzite. Vyvrcholili v popoludňajších hodinách 17. septembra 1939, keď asi dvadsaťpäťčlenná skupina nemeckej mládeže prepadla Židov na ulici, násilne ich fotografovala a dvadsiatich hrubo inzultovala. Večer na viacerých domoch vybila okná, násilne vtrhla do rabínovho bytu, demolovala mu bránu i okná a pokúšala sa vniknúť do bytu. Členovia rodiny zabarikádovali dvere a kričali o pomoc. Policajná hliadka výtržníkov rozohnala. Na druhý deň boli odvedení do levočského väzenia dvaja najvýbojnejší účastníci. Vo večerných hodinách 19. septembra 1939 vyše 120 ozbrojených FS-mannov z Zipser Batalionu (oddiel spišských členov FS počas protipoľskej vojny), 45 miestnych občanov a traja príslušníci Wehrmachtu demonštrovali v uliciach mesta a za spevu nacistických pochodov pokrikovali protižidovské heslá. Domáhali sa prepustenia zatknutých, hádzali do polície kamene, vyhrážali sa a vybíjali okná policajným a správnym zamestnancom. Okresný náčelník o situácii informoval ministerstvo vnútra, dostal pokyn, aby zjednal nápravu rokovaním s predstaviteľmi Nemeckej strany a v prípade potreby zaistil poriadok aj nasadením miestnej vojenskej posádky. Po zložitých vyjednávaniach pristúpil na požiadavky demonštrantov a okolo polnoci nepokoje utíchli. Incident zanechal veľmi nepriaznivý dojem, kriticky ho posudzovali nielen občania, ale aj exekutívne orgány. Výtržnosti naďalej pokračovali, 13. júna 1941 boli na rabínovom dome opätovne rozbité okná a škridlová strecha.[13]

Na rozličných úrovniach fungovania štátu i občianskeho života sa prakticky realizovali rozsiahle reštriktívne nariadenia, ktoré obmedzovali a systematicky vyraďovali židovské obyvateľstvo na periférii hospodárskeho, spoločenského, kultúrneho a verejného života, hrubo zasahovali do jeho základných politických a občianskych slobôd, narúšali jeho dôstojnosť a v konečnom dôsledku ho pozbavovali elementárnych ľudských a existenčných práv.

Ponajprv sa prikročilo k vylučovaniu Židov z verejných funkcií a slobodných povolaní. Vlád-

[7] ŠOKA Poprad, OÚP 228/39 prez.; 284/39 prez.
[8] SNA Bratislava, KÚ 11003/39 prez. ŠOBA Levoča, ŠTZ St 835/39; 1842/39; 1846/39; 645/41; 781/41; 793/41; 952/41; 1306/41. ŠOKA Poprad, OÚK 1/41 prez. ŠOKA Spišská Nová Ves, OÚSNV 134/41, prez. *Karpathen-Post* 13. mája 1939, s. 4.
[9] ŠOBA Levoča, OĽS SNV Tľud 5/46.
[10] ŠOKA Spišská Nová Ves, OÚSNV 3708/42 adm.
[11] ŠOBA Levoča, ŠTZ St 1846/39. *Tamže*, ČŽS *Pamätník ŽS Smolník*.
[12] ŠOBA Levoča, ČŽS *Staničná služobná kniha ŽS Levoča 1938–40*. SNA Bratislava, MV SR 1938–45 24619/39 prez.
[13] ŠOKA Poprad, OÚK 1489/39 prez.; 1/41 prez. ŠOBA Levoča, ŠTZ St 1673/39; St 1716/39. SNA Bratislava, MV SR 1938–45 D IV–21053/39.

ne nariadenie č. 63 z 18. apríla 1939 vymedzilo definíciu Žida prevažne na konfesionálnych princípoch, určilo počet židovských advokátov, ktorý nesmel prekročiť štyri percentá zapísaných členov v Advokátskej komore. Zastupovať mohli iba židovskú klientelu, okrem prípadu, ak v obvode okresného súdu nebol „árijský" advokát.[14]

V obvode Krajského súdu Levoča (9 súdnych okresov) k 1. júlu 1940 bolo registrovaných 55 advokátov, z toho 34 podľa oficiálnej definície vo vládnom nariadení č. 63/39 Sl. z. bolo považovaných za Židov. Iba štyria dostali predbežné pracovné povolenie, 30 bolo vyradených z praxe a vyškrtnutých z členstva v Advokátskej komore. Museli ukončiť advokátsku činnosť, zostali bez zárobku a práce, niektorí sa pokúšali hľadať náhradné zamestnanie, mladší boli zaradení do pracovnej povinnosti. Mnohí z nich sa stali v priebehu roku 1942 obeťou prvej vlny násilných deportácií do vyhladzovacích táborov.[15]

Ešte v apríli 1939 vyšlo vládne nariadenie č. 74/39 Sl. z. o vylúčení Židov z verejných služieb. Všetky verejné inštitúcie museli ich prepustiť do 31. decembra 1939 a v prípadoch možnej náhrady nežidovským uchádzačom ich mali pozbaviť miesta okamžite. Najviac boli postihnutí štátni a nemocenskí lekári, zverolekári a zamestnanci štátnych i komunálnych úradov.[16]

Kľúčovým protižidovským zásahom v rezorte zdravotníctva bolo „Vládne nariadenie č. 184 zo dňa 25. júla 1939 o usmernení počtu Židov vo výkone lekárskej praxe", ktoré limitovalo počet židovských lekárov v lekárskej činnosti štyrmi percentami zo všetkých členov Lekárskej komory k 30. júnu 1939. Vládne nariadenie súčasne obsahovalo ustanovenie § 1, odst. 3, podľa ktorého „z dôvodov nevyhnuteľnej potreby, verejného záujmu alebo z iných, zvláštneho zreteľa hodných dôvodov, kým tieto trvajú, môže ministerstvo vnútra po vypočutí Lekárskej komory ponechať lekárov – Židov vo výkone lekárskej praxe v rozsahu ustanovení zákona zo dňa 28. júna 1929, č. 114 Zb. z. a n. aj nad počet, ktorý je prípustný podľa odseku 1". Štvorpercentný podiel s otvorenou hornou hranicou sa mohol zvýšiť, „aby nevznikol nedostatok lekárov pri výkone lekárskej praxe".[17]

Po vydaní nariadenia prichádzali na Lekársku komoru a na ministerstvo vnútra žiadosti o zahrnutie do určeného percenta alebo do počtu nad predpísané percento. Minister vnútra stanovil postup pri podávaní a vybavovaní žiadostí. Prvou inštanciou, ktorá ich mala posúdiť boli okresné úrady. Väčšinu neodporučovali priaznivo vybaviť. Iba v ojedinelých prípadoch navrhovali priznať výnimky pre najpotrebnejších lekárov. Vyzdvihovali ich svedomitú prácu a najmä nedostatok lekárov v obvode dovtedajšieho pôsobenia. Predovšetkým tento argument najviac zavážil. Osobitne sa treba zmieniť o početných intervenciách v prospech spišskostaroveského lekára Alexandra Küchela, predstavitelia okresu i starostovia 19 obcí podporovali jeho žiadosť o ponechanie, pretože od 1. januára 1920 bol jediným lekárom v okrese, zohral dôležitú úlohu v zdravotníckych službách, podporoval československé záujmy v rokoch 1920–1921 pri konsolidácii pomerov na Zamagurí.[18]

V spišských okresoch v rokoch 1940–1941 z 51 lekárov ministerstvo vnútra zakázalo prax 35 lekárom, ktorí do jedného mesiaca od doručenia rozhodnutia museli ukončiť lekársku činnosť, ich ordinácie a nástroje boli uzavreté a zapečatené. Pracovné povolenie dostali iba šesťnásti. Ich počet sa zvýšil v roku 1942 a v ďalších rokoch o externých lekárov, ktorých ministerstvo prideľovalo do tunajších nemocníc a do tatranských liečební. V rokoch 1943–1944 pôsobilo na Spiši 38 výnimkárov, z toho 10 malo prezidentskú výnimku. Holokaust neprežilo 29 lekárov a 6 externistov.[19]

Po zákrokoch proti advokátom, lekárom a verejným zamestnancom a po začiatkoch ekonomickej eliminácie nasledovala séria ďalších protižidovských opatrení, ktoré súhrnne kodifikovalo vládne nariadenie č. 198 z 9. septembra 1941 o právnom postavení Židov. Do povedomia súčasníkov sa dostalo pod názvom „Židovský kódex". Recipovalo zásady protižidovských norimberských zákonov. Definovalo pojem Žida na princípe nábožensko-rasovom, za Žida sa pokladala každá osoba, ktorá pochádzala najmenej „od troch podľa rasy židovských starých rodičov". Konštruoval sa aj obsah pojmu „židovský miešanec" na základe pôvodu jedného alebo dvoch predkov.[20]

[14] *Slovenský zákonník*, vol. 1. Bratislava 1939, s. 77–79.
[15] *Slovák*, 6. júla 1939, s. 2. *Tatranské hlasy* 6. júla 1939, s. 2. *Advokáti v Levoči. Združený inventár*, zost. I. Chalupecký. Levoča 1961, s. 1–24.
[16] *Slovenský zákonník*, vol. 1, s. 88–89. ŠOBA Bytča, ŽTat I. 2188/41 prez.
[17] *Slovenský zákonník*, vol. 1, s. 372–373.
[18] SNA Bratislava, ÚPV SR 1938–45 AŠ č. 22 (K).
[19] SNA Bratislava, MV SR 1938–45 406–514–22.
[20] *Slovenský zákonník*, vol. 3. Bratislava 1941, s. 643–684.

Kódex pozbavil Židov základných občianskych práv, právnej istoty i ochrany, sankcionoval ich úplnú spoločenskú izoláciu a akceleroval prípravy na vysťahovanie. Radikálne opatrenia hlboko zasahovali do všetkých oblastí občianskeho života a do majetkových pomerov. Židia nesmeli bývať na hlavných uliciach, do židovských domov boli menovaní dočasní správcovia, nesmeli cestovať ani navštevovať verejné miestnosti, používať autá a telefóny, boli im odňaté poľovné, rybolovné a vodičské preukazy a cestovné pasy, rádioprijímače, písacie stroje, ďalekohľady a fotografické aparáty, úrady kontrolovali ich osobné cennosti a bankové kontá. Podliehali pracovnej povinnosti, v októbri 1939 sa konali prvé odvody mužov vo veku od 20 do 50 rokov, okresné komisie uznali väčšinu za spôsobilých k pracovnej službe.[21] Nastupovali do nárazových prác v mieste bydliska, napríklad zametanie ulíc, úprava ciest, čistenie potokov, odpratávanie snehu a pod. Neskôr boli zaraďovaní do žatevných brigád na miestnych veľkostatkoch. Nasledovali ďalšie odvody v júni 1940 a v júli 1941. Keďže už od roku 1939 museli povinnú vojenskú službu vykonávať v pracovných útvaroch, mnohí odvedenci nastupovali do 6. robotného práporu, ďalší boli zaradení do pracovných táborov a stredísk. Zo Spiša v prvej etape odchádzali najmä na stavbu železničnej trate Prešov – Strážske a potom do Liptovského Petra.

Od septembra 1940 boli Židia vylúčení zo všetkých stredných a vysokých škôl.[22] Príznačné boli udalosti na Nemeckom dištriktuálnom evanjelickom reálnom gymnáziu v Kežmarku, ktoré navštevovalo 50 – 70 žiakov židovského náboženstva, ich podiel sa pohyboval od 12 do 20 %. Ešte pred úradným zákazom sa 9. marca 1939 objavili na dverách nápisy „Rein arisch!", žiaci považovaní za Židov neboli vpustení na vyučovanie. Vo výročnej správe ústavu sa lakonicky konštatovalo, že 9. marca 1939 židovskí žiaci „opustili ústav" (v zoznamoch ich bolo uvedených 46). V ďalších správach sa už neobjavil ani jeden žiak židovského vierovyznania. Ústredňa Židov poriadala tzv. prevrstvovacie kurzy, spočiatku absolventi počítali s vysťahovaním do Palestíny, neskôr so zaradením do domáceho pracovného procesu. Na Spiši kurzy prebehli v Gánovciach, Baldovciach a v Levočských Kúpeľoch. V Spišskej Novej Vsi od 1. apríla 1941 bol zriadený kurz krajčírstva, stolárstva, čalúnnictva a kurz kozmetiky.[23]

Exekutívne úrady zaraďovali Židov medzi odporcov režimu, neustále ich upodozrievali zo skrytej protištátnej činnosti a propagandy. Okresný náčelník v Levoči v zozname z 24. mája 1939 registroval 24 potenciálnych nepriateľov štátu, z toho bolo 13 Židov. Bezpečnostné orgány vykonávali u nich pravidelné kontroly, prehliadky a razie. Napríklad v Poprade 22. septembra 1940 uskutočnili 16 domových prehliadok, z toho bolo 12 u Židov. Koncom augusta 1939 nemecké vojenské a policajné orgány zatkli v spišských okresoch vyše 100 občanov. Prevzali ich slovenské orgány a zadržiavali v Ilave do polovice októbra. Medzi nimi bolo aj niekoľko Židov.[24] Permanentne pokračovali ďalšie zatýkania. Za podozrenie z účasti v ilegálnom hnutí KSS boli v Levoči 22. januára 1940 zatknutí Štefan Bányai a Edmund Klein, po dlhšej vyšetrovacej väzbe, počas ktorej sa nepotvrdili žiadne obvinenia, museli tri a pol mesiaca stráviť v ilavskom väzení.[25] Rovnako boli 30. apríla 1940 uväznení Ladislav Berger a Max Stauber.[26] Za šírenie nepriaznivých správ bol zaistený Ing. Zoltán Meitner.[27] Krompašského lekárnika Fr. Lászlóa okresný náčelník poslal do Ilavy „pre výstrahu komunistickému živlu", podobne bol „z praktických dôvodov ako odstrašujúci príklad" internovaný v Ilave od 12. novembra 1940 do 6. februára 1941 výpravca Slovenských železníc Ladislav Hoffmann z Krompách. Keď 22. júna 1941 v rámci preventívnych policajných opatrení z okresu Spišská Nová Ves bolo zaistených 21 občanov, 17 z nich bolo Židov, odsedeli si 5 – 8 týždňov v Ilave. V Kežmarku po mesačnom skrývaní bol 23. júla 1941 zatknutý vedúci antifašistickej skupiny mládeže Jozef Grünbaum (zahynul v Majdaneku), 20. februára 1942 bol odvlečený do Ilavy František Holländer (1887), v septembri 1942 skupina lekárov z Kvetnice a z Vysokých Tatier.[28]

[21] ŠOKA Stará Ľubovňa, OÚSĽ 222/40 prez. ŠOKA Poprad, OÚK 900/39 prez.; 417/40 prez.; 1/41 prez. *Tatranské hlasy* 21. októbra 1939, s. 3.
[22] ŠOKA Levoča, OÚL 632/42 prez.; D–1–68/44 prez. *Slovenský zákonník*, vol. 3, s. 197–198.
[23] ŠOKA Spišská Nová Ves, OÚSNV 3708/42 adm. *Spišské hlasy* 22. júla 1939. *Jahresbericht des deutschen evangelischen Distriktual- Realgymnasium A. B. in Käsmark für Schuljahr 1938/39.* Kežmarok 1939, s, 23, 37–50.
[24] SNA Bratislava, MV SR 1938–45 24619/39. ŠOBA Bytča, ŽTat I. 1207/40 prez. ŠOKA Poprad, OÚP 796/40 prez.; 800/39 prez.; 883/39 prez. *Tamže*, OÚK 1206/39 prez. ŠOBA Levoča, ŠTZ St 1599/39. ŠOKA Stará Ľubovňa, OÚSL 46/40 prez.; 313/40 prez. ŠOKA Levoča OÚL 705/39 prez.
[25] ŠOBA Prešov, ŠZŽ 31–15/40 ŠB. ŠOBA Levoča, ŠTZ St 142/40.
[26] ŠOKA Levoča, OÚL 431/40 prez. ŠOBA Levoča, KS Tk V 230/40.
[27] ŠOKA Levoča, OÚL 556/40 prez.
[28] ŠOKA Spišská Nová Ves, OÚSNV 54/41 prez.; 68/41 prez.; 131/41 prez.

Židia museli nosiť potupné a diskriminačné označenia, mali zakázané stýkať sa s nežidovským obyvateľstvom, mohli sa pohybovať iba vo vyhradených priestranstvách a v určenom čase. Postupne boli vytláčaní z hospodárskych pozícií, olúpení o majetky, odoberali sa im priemyselné podniky, živnosti a pozemky. Vytvárali skupinu ľudí pozbavených práce a zárobku. Prevažne žili z dovtedajších úspor a charitatívnej činnosti židovských organizácií. Len v ojedinelých prípadoch zohnali náhradné a dočasné zamestnanie alebo dostali pracovné povolenie ako „hospodársky dôležití Židia".

Už od 20. marca 1939 okresné úrady dosadzovali do podnikov a obchodov vládnych komisárov. Arizačný proces začínal 1. februára 1940, mal viacero etáp a foriem. V štyroch okresoch (Poprad, Kežmarok, Levoča, Spišská Nová Ves) výška priznaného majetku Židov v apríli 1941 predstavovala vyše 227 miliónov Ks, z čoho pripadalo 10 % na poľnohospodársky majetok, 22 % na domový, 42 % na podnikový a 26 % na ostatný majetok. Do 1. októbra 1941 boli zlikvidované alebo arizované všetky židovské podniky. Výmery o ich likvidácii a o zmene vlastníctva vydával po odporúčaní okresným alebo župným úradom Ústredný hospodársky úrad vytvorený pri Predsedníctve vlády. Najväčší záujem bol o výčapnícku a obchodnícku živnosť, neskôr o remeselnícke dielne a výrobné podniky, hlavne likérky, liehovary a píly, na dedinách o poľnohospodársku pôdu. Veľkostatky sa stali súčasťou Fondu pre správu poľnohospodárskych majetkov. V niektorých národnostne zmiešaných mestách pri delení zhabaného židovského majetku dochádzalo k napätiu medzi exponentmi slovenských a nemeckých politických inštitúcií.[29]

Masové deportácie do vyhladzovacích táborov

Tragickou kulmináciou diskriminačných represálií židovského obyvateľstva bolo násilné deportovanie do vyhladzovacích táborov, kde ich hitlerovská mašinéria odsúdila na otrocké práce a systematickú fyzickú likvidáciu. Po dôverných rokovaniach s najvyššími nemeckými kruhmi V. Tuka a A. Mach referovali na zasadnutí vlády 3. marca 1942 o pláne vysťahovania Židov. Vláda ho vzala na vedomie. Slovensko sa zaradilo medzi prvé neokupované krajiny, ktoré začali uskutočňovať deportácie. Politická, morálna a právna zodpovednosť padá na celú vtedajšiu mocenskú garnitúru. Administratívne a technické opatrenia riadilo 14. oddelenie ministerstva vnútra. Smernice vykonávali okresné úrady, žandárske stanice a nasadené hliadky HG a FS, ktoré sa pritom dopúšťali najbrutálnejších foriem násilia, okrádania a neľudskosti.

Prípravy sústreďovania a deportácie signalizoval všeobecný súpis Židov do vopred určených skupín 10. februára 1942. Súpis sa stal podkladom pre deportačné zoznamy, i keď pôvodné rozdelenie do skupín sa nerešpektovalo. Smerodajné boli predpísané čísla stanovené jednotlivým okresom 14. oddelením ministerstva vnútra a potom telegrafické príkazy tohoto oddelenia, ktoré mnohokrát nerešpektovali ani oficiálne smernice a udelené výnimky. V niektorých problematických prípadoch rozhodovala okresná deportačná komisia zložená z čelných potentátov okresného úradu a politicko-mocenských inštitúcií.

Medzičasom niekoľkí Židia opustili Spiš, útočisko hľadali v iných oblastiach, skrývali sa, alebo utekali do zahraničia, najčastejšie do Maďarska, kde vtedy ešte neprebiehali masové deportácie a ľahšie sa odtiaľ dostali do Palestíny alebo do západnej Európy. Už od roku 1939 údolím Hornádu cez Družstevnú pri Hornáde a Košickú Belú alebo cez Dobšinú a Gemerskú Polomu viedla organizovaná sieť prevádzačov. Dôležité služby preukázali najmä taxikári.[30] (Touto trasou utekali aj poľskí Židia, príslušníci armády a kuriéri poľského odboja.)* Nepomáhali ani výstrahy a tresty. Linky boli činné až do leta 1944. Exekutívne orgány utečencov považovali za „dezertérov" a vydávali na nich zatykače. Prichytených okamžite deportovali, neskôr internovali v pracovných táboroch. Ústredňa štátnej bezpečnosti (ÚŠB) opakovane žiadala zasiahnuť proti „árijcom podporujúcich Židov" a okamžite ich eskortovať do Ilavy.[31]

---

[29] ŠOBA Bytča, ŽTat I. 782/41 prez. ŠOKA Spišská Nová Ves, OÚSNV AŠ č. 649. ŠOKA Levoča, OÚL D–1–68/44 prez. ŠOKA Poprad, OÚP 286/42 prez. *Tamže*, OÚK 1/41 prez. ŠOKA Stará Ľubovňa, OÚSĽ 286/42 prez. *Karpathen-Post* 5. júla 1941, s. 3; 12.7.1941, s. 3; 25. októbra 1941, s. 6.

[30] ŠOBA Levoča, OĽS Poprad TĽud 125/46. *Tamže*, ŠTZ St 1471/42. ŠOBA Prešov, ŠZŽ 762/85/40 ŠB. ŠOBA Košice, OĽS Košice TĽud 386/46. *Tamže*, MĽS Košice TĽud 47/46. *Tamže*, OĽS Rožňava TĽud 105/46. ŠOBA Bytča, ŽTat I. 240/40 prez.

* *Pozri príspevok Mateusza Gniazdowského.*

[31] ŠOBA Prešov, ŠZŽ 53/3/40 ŠB; 184/14/40 ŠB. ŠOKA Spišská Nová Ves, OÚSNV 54/40 prez.; 533/40 prez. ŠOKA Stará Ľubovňa, OÚSĽ 8/40 prez.; 41/40 prez.; 49/40 prez. ŠOBA Levoča, ČŽS *Pamätník OŽV Stará Ľubovňa*. ŠOKA Poprad, OÚK 710/43 prez. Podrobnejšie sa o tom zaoberá poľská historiografia a publicistika. Pozri S. Okęcki a M. Juchniewicz: *Nie dzieliły ich Tatry.* Warszawa 1993. A. Filar: *Po stopách tatranských kuriérov.* Bratislava 1972. Tenže.: *Bohaterowie zielonych granic.* Warszawa 1974. Z. Goetel: Spolupráce Poláků a Slováků při ilegálních přechodech hranic v oblasti tzv. Popradské brány, in: *Za vítězství nad fašizmem,* Praha 1975, s. 296–305.

Ministerstvo vnútra zriadilo päť koncentračných stredísk. V Poprade sa vytvorilo v Gerlachovských kasárňach pre 1500 internovaných, jeho vedením bol poverený Jozef Petrík. Od 21. marca 1942 sa tu začali sústreďovať bezdetné ženy a dievčatá vo veku od 18 (neskôr od 16) do 35 rokov z celého východného Slovenska, štyridsaťdvačlenná „poriadková služba" HG im pri osobných prehliadkach zhabala všetky peniaze, cennosti, šperky, prstene, šaty, obuv a ostatné predmety. Ponechala len predpísané veci dennej potreby do 50 kg.[32]

Na prípravy transportov z Popradu dohliadal SS-scharführer Slavik z Viedne, na osobitnú kontrolu prišiel pred odchodom prvého transportu ríšskonemecký „berater" pre židovskú otázku Dieter Wisliceny (1910–1948). Bezohľadne zasiahol proti delegátom Ústredne Židov, ktorí sa usilovali zabezpečiť stravu pre internovaných, obvinil Dr. Arnošta Abelesa, JUDr. Ľudovíta Goldbergera a Alexandra Szenfta zo „špehovania", dal ich zaistiť a prešovský advokát Ľ. Goldberger (1904) bol 5. apríla 1942 deportovaný do koncentračného tábora, kde zahynul.[33]

Presne 999 dievčat a bezdetných žien (tisícim v poradí bol sprevádzajúci lekár I. Kaufmann zo Zborova) muselo nastúpiť do prvého transportu, ktorý opúšťal popradskú železničnú stanicu 25. marca 1942 krátko po 20. hod. Na svitaní opustil pri Zwardoni územie Slovenska, aby okolo poludnia na osvienčimskej rampe esesácki dozorcovia za sprievodu brechajúcich vlčiakov zoradili deportované ženy do zástupu a rozmiestnili v provizórnych barakoch. Stali sa prvými väzenkami v tomto tábore zo zahraničia. Ako prvým im boli vytetované čísla na predlaktie od 1000 do 1998. Museli za mimoriadne ťažkých podmienok vykonávať namáhavé práce. V hrozivej atmosfére a neľudskom prostredí hynuli hladom, vysilením a chorobami, nachádzali smrť v plynových komorách.[34] Hneď v prvú noc zomrela sedemnásťročná Kornfeldová z Prešova. Podľa spomienok priamych účastníčok z prvého transportu oslobodenia sa dožilo asi dvadsať žien. Ich tragické osudy opísala levočská rodáčka Júlia Škodová, rod. Földyová (1913–1969), v memoárovej a reportážnej knihe *Tri roky bez mena* a Prešovčanka Hilda Hrabovecká, rod. Friedmannová (1924), v knihe *Ruka s vytetovaným číslom*.[35]

Pokračovali ďalšie razie a eskortovania do sústreďovacích stredísk. Po dievčenských transportoch odchádzali slobodní muži v produktívnom veku. V apríli prišli na rad rodinné transporty, do ktorých boli zaraďované kompletné rodiny, vrátane žien, starcov, detí a chorých. V jednotlivých okresoch prebiehalo sústreďovanie po menších skupinách alebo hromadne, smerovali najmä do Popradu a Žiliny. Do 31. mája 1942 bolo z okresu Poprad deportovaných 420 Židov, medzi prvými odišlo 60 dievčat. Z 960 evidovaných Židov vo februári 1942 o päť mesiacov zostalo ich iba 106, 1. februára 1944 bolo evidovaných 109.[36] V okrese Stará Ľubovňa sa stal osudným dňom 28. máj 1942, keď bolo eskortovaných 454 osôb do Popradu, aby na druhý deň väčšina tvorila súčasť transportu č. 38. Do 9. septembra 1942 zo 732 Židov bolo deportovaných 643. Vo februári 1944 ich zostalo 60.[37] Z okresu Spišská Stará Ves z 356 Židov bolo deportovaných už v prvom transporte 40 dievčat, 27. mája 1942 bolo prevzatých v Poprade 185 osôb. K 1. septembru 1942 zostalo v okrese 60 Židov, k 1. februáru 1944 ich bolo 42.[38]

Z Kežmarku a okolia boli sústreďovaní do hradných priestorov a odtiaľ odsunutí po skupinách do Popradu alebo Žiliny. Medzi prvými išlo do Popradu 102 žien, 2. apríla 1942 desaťčlenná hliadka žandárov, gardistov a príslušníkov FS odtransportovala 170 osôb do Žiliny. V priebehu dvoch dní 29. a 30. mája 1942 bolo sústredených do Popradu 415 osôb, v transportoch č. 38 a 39 boli deportovaní do koncentračných táborov. O ich osude priami svedkovia Samuel Vogel a Františka Königová z Kežmarku zhodne potvrdili, že už z prijímacích rámp boli deti a osoby staršie ako 50 rokov navigované priamo do plynových komôr, mnohí boli zavraždení pri selekciách v októbri 1942. Do 30. augusta 1942 bolo z Kežmarku odvlečených 1001 Židov, z nich bolo 75 zo Spišskej Belej, 68 z Huncoviec, 18 z Ľubice, 14 zo Strážok, 3 z Rakús a 5 zo Ždiaru. K 1. septembru 1942 zostalo

[32] SNA Bratislava, MV SR 1938–45 AŠ č. 208, č. 10/42; č. 562/42; č. 593/42. *Tamže*, D4–638/1–1942. ŠOBA Levoča, OĽS Poprad TĽud 16/46; TĽud 135/46; TĽud 142/46. *Tamže*, ĽS Levoča TĽud 60/48.

[33] ŠOBA Bratislava, ĽS Bratislava TĽud 10/48 (D. Wisliceny).

[34] SNA Bratislava, MV SR 1938–45 AŠ č. 226, č. 21/42; č. 227, č. 406 – 715 – 2. V. Kladivová: Osudy židovských transportů ze Slovenska v Osvětimi, in: *Tragédia slovenských Židov,* , ed. D. Tóth. Banská Bystrica 1992, s. 143–149.

[35] J. Škodová: *Tri roky bez mena.* Bratislava 1962, 204 s. H. Hrabovecká: *Ruka s vytetovaným číslom.* Bratislava 1998, 112 s.

[36] ŠOKA Poprad, OÚP 286/42 prez.; 984/42 prez.; D1–1/45. SNA Bratislava MV 1938–45 1234/43; AŠ č. 568.

[37] ŠOKA Stará Ľubovňa, OÚSĽ 323/42 prez. ŠOBA Levoča, ČŽS *Pamätná kniha OŽV Stará Ľubovňa. Tamže*, ĽS Levoča TĽud 90/48. SNA Bratislava, MV SR 1938–45 1246/43; AŠ č. 570.

[38] SNA Bratislava, MV SR 1938–45 1245/43; AŠ č. 206; AŠ č. 570.

v okrese 412 Židov, neskôr tento počet poklesol na 246 a začiatkom februára 1944 na 208.[39] Aj z okresov Spišská Nová Ves, Gelnica a Levoča nachádzame viacerých Židov v popradských transportoch. Z Popradu bolo vypravených sedem transportov, posledný 13. júna 1942, 3000 osôb bolo odvlečených do Osvienčimu a 3858 do táborov v dištrikte Lublin. Ministerstvo vnútra zrušilo koncentračné stredisko v Poprade 10. októbra 1942.[40]

K hromadnej deportácii na strednom a dolnom Spiši došlo koncom mája 1942. V dňoch 24. – 26. mája 1942 žandári za pomoci členov HG a FS sústredili z okresu Levoča do synagógy a do telocvične meštianskej školy 522 osôb. Neskôr ich na levočskej železničnej stanici drasticky nastrkali do nákladných vagónov, ktoré boli pripojené k vagónom s 510 osobami z okresu Spišská Nová Ves, kde ich predtým sústreďovali v Štefánikových kasárňach. Medzi nimi bolo 39 Židov z obvodu Žandárskej stanice Hrabušice, 83 zo Spišských Vlách (zostala tam jediná ťažko chorá M. Bitermannová) a 41 z Markušoviec. Už v apríli 1942 bolo eskortovaných 120 Židov z Krompách do Popradu, ďalší v máji do Spišskej Novej Vsi. V okrese Spišská Nová Ves z 1283 osôb v roku 1940 k 1. septembru 1942 zostalo 147, 1. februára 1944 ich bolo 128. Deportácie postihli všetkých 48 Židov zo Smolníka, v Margecanoch zostala iba rodina výnimkára MUDr. Juraja Polgára. Z Gelnice bolo deportovaných 247 osôb, k 1. septembru 1942 zostali v meste iba traja Židia, v celom okrese 16, 1. februára 1944 len 12. V okrese Levoča z 983 osôb k 15. decembru 1940 zostalo 1. februára 1944 iba 110. Sústreďovanie zabezpečovali žandári s príslušníkmi HG a FS, transport 28. mája sprevádzalo 12 gardistov zo západného Slovenska na čele s Imrichom Vašínom, veliteľom sústreďovacieho strediska na bratislavskej Patrónke a neskorším veliteľom pracovného tábora v Seredi. [41]

V podvečer 28. mája 1942 bol vypravený transport č. 37 s 1032 deportovanými zo Spišskej Novej Vsi do tábora v Treblinke. V transporte bolo 174 mužov od 16 do 55 rokov, 333 detí do 16 rokov, 405 žien od 16 rokov a 120 mužov nad 55 rokov. Mnohí neprešli prísnou selekciou, zahynuli krátko po príchode. Práceschopné osoby boli presunuté do pobočného tábora Izbice, o ich údele vypovedal povojnový funkcionár Židovskej náboženskej obce v Levoči Ármin Jedľovský (1895): „Všetky osoby, ktoré týmto transportom išli do Izbice, boli ešte v roku 1942 dva alebo tri mesiace po ich dôjdení do tohoto tábora usmrtené, a ani jedna z nich rok 1942 neprežila."[42]

Ďalších postihli deportácie v nasledujúcich dňoch, odchádzali najmä do Žiliny. Mnohí doplnili transport č. 56, ktorý bol vypravený 22. septembra 1942. Zbierali sa zaradenci pre posledný transport. Levočskú železničnú stanicu opustil nákladný vagón 15. októbra 1942 o 6.30 hod., druhý bol k nemu pripojený v Spišskej Novej Vsi. Krátko po nich 20. októbra odišli ďalšie dva vagóny so 75 pacientmi z levočskej nemocnice, medzi nimi boli aj chronicky chorí a dlhodobo hospitalizovaní pacienti na neurologicko-psychiatrickom oddelení, aby sa stali súčasťou posledného 57. transportu zo Žiliny 22. októbra 1942. Z nich ani jeden neprežil selekciu na osvienčimskej rampe.[43]

Celkove bolo zo Slovenska násilne vysťahovaných 57 628 osôb, museli odísť v 57 transportoch od 25. marca do 20. októbra 1942. Z východného Slovenska bolo vypravených 19 transportov s 19 052 osobami. Mnohí deportovaní neprešli prísnou selekciou po príchode do táborov, ostatní boli zadelení do barakov. Za nepredstaviteľne brutálnych podmienok museli vykonávať ťažké práce, boli masovo vraždení v plynových komorách, umierali pri epidémiách a počas útrap v pochodoch smrti. Len nepatrná hŕstka prešla peklom koncentračných táborov.[44]

Prežité útrapy, obrovské obete a strata blízkych natrvalo doznievajú v pamäti pozostalých a potomkov. Otriasajú vedomím i svedomím súčasníkov. Zachovali sa mnohé svedectvá. Uvedieme aspoň dva príklady. Manci Švalbová, vlastným menom doc. MUDr. Margita Schwalbová (1915), CSc., detská lekárka Fakultnej nemocnice Lekárskej fakulty UK v Bratislave, opísala v knihe *Vyhasnuté oči* – podľa vlastných slov – „život a umieranie jedenástich, mne najbližších žien", ktoré hlboko zasiahli do jej osudov v revírnej nemocnici koncentračného tábora Osvienčim a neskôr Birkenau-Brzezinky. Medzi nimi nachádzame portrét Tamary Grünbergerovej, dvadsaťročnej ošetrovateľky pochádzajúcej zo Spišskej

[39] ŠOBA Levoča, ČŽS ŽS Kežmarok 115/42; 277/42. ŠOKA Poprad, OÚK 355/42 prez. SNA Bratislava, MV SR 1938–45 1216/43; AŠ č. 569. Archív Okresného súdu Poprad, Okr. súd v Kežmarku M–8/1949; M–9/1949.
[40] SNA Bratislava, MV SR 1938–45 AŠ č. 208, č. 10/42; AŠ č. 227, č. 406–714–14/16.
[41] SNA Bratislava, MV SR 1938–45 1210/43; 1220/43; 1244/43; AŠ č. 569–570. ŠOKA Spišská Nová Ves, OÚSNV 640/42 prez.
[42] ŠOKA Levoča, Okr. súd Levoča M–19/48.
[43] SNA Bratislava, NS Tnľud 17/46 (A. Vašek). *Tamže*, MV SR1938–45 AŠ č. 2544–2558. *Tamže* 593/42.
[44] SNA Bratislava, MV SR 1938–45 AŠ č. 206–229; AŠ č. 246–257.

Novej Vsi. Koncom júla 1942 v tábore vypukla epidémia škvrnitého týfusu, ochorela aj jej matka. Opatrovala ju s veľkou láskou a nehou. Krátko po presťahovaní z Osvienčimu do pobočného tábora v Birkenau matka zomrela. Dokázala sa zaťať, zamĺkla a naďalej s najväčšou starostlivosťou poskytovala pomoc trpiacim, nachádzala k nim ešte hlbší ľudský vzťah a vnášala medzi nich pocit ľudskej dôstojnosti. Začiatkom decembra 1942 došlo v tábore k veľkej selekcii. Z tisícok slovenských Židoviek zostalo len niekoľko sto. Bez stopy zmizla aj Tamara.[45]

Nemecký dramatik, prozaik, maliar a filmový režisér Peter Weiss (1916–1982) v roku 1965 pohotovo a umelecky pôsobivo priblížil priebeh dvojročného tzv. veľkého osvienčimského procesu s 22 obžalovanými dozorcami pred Krajinským súdom vo Frankfurte nad Mohanom. V dokumentárnej dráme *Prelíčenie* (roku 1966 vyšla v českom jazyku a bola inscenovaná aj v Prahe) sa premietajú osudy väzňov i brutalita dozorcov prostredníctvom mozaikových obrazov – epizód z koncentračného tábora. Pre nás je mimoriadne zaujímavý obraz piaty *Spev o konci Lili Toflerovej*.

Hlavná aktérka vtedy ešte nebola identifikovaná. Až neskorší výskum potvrdil, že ide o Lili Tofflerovú, narodenú 19. januára 1921 v Gelnici. V siedmej triede v marci 1939 musela opustiť z rasových dôvodov nemecké gymnázium v Kežmarku. Z popradského strediska dievčenským transportom č. 7 bola 2. apríla 1942 deportovaná do Osvienčimu. Statočne zdieľala osud so svojimi spoluväzenkami, pracovala v záhradníctve pobočného tábora v Rajsku. 11. septembra 1943 tajne poslala písomný odkaz poľskému priateľovi Jozefovi Gabiszovi, ktorý bol nasadený do táborovej pisárne. Listu sa nepredvídane zmocnil dozorca. Podľa písma a podpisu ju čoskoro odhalili, štyri dni kruto trýznili a nútili k priznaniu. Keď sa to nepodarilo, 23. septembra 1943 v záchvate zúrivosti ukončil v umyvárni dvoma výstrelmi z vlastného revolvera jej mladý život bezohľadný esesák Willy Bogner, jeden z obžalovaných dozorcov v procese. Z 50 podozrivých bolo na dvore zastrelených 48, ich mŕtvoly spolu s pozostatkami Lili Tofflerovej boli pre výstrahu niekoľko dní ponechané na mieste vraždy. Gabiszovo meno dozorcovia škrtli, považovali ho za mŕtveho. Avšak spolu s ďalším spoluväzňom sa náhodne zamotal medzi preložených väzňov do iného tábora, prežil koncentračný tábor a vrátil sa domov. Bol jedným zo svedkov vo Frankfurte. Dojímavý ľudský príbeh, tragická láska dvoch mladých ľudí v nehumánnych podmienkach patrí medzi najdramatickejšie a najpôsobivejšie obrazy Weissovho oratória.[46]

Majetok deportovaných bol inventarizovaný a zapečatený, hnuteľnosti boli postupne sústredené do špeciálnych skladov. Počas manipulácie boli sčasti rozkradnuté, časť prevzali štátne a verejné inštitúcie a zvyšok bol odpredaný na verejných dražbách. Najväčší záujem bol o bytové zariadenie, odev a domáce potreby, neskôr spory vyvolávalo prideľovanie domov a bytov, poštátnených ešte v roku 1941. Symptomatickým bolo stanovisko Oblastného žandárskeho veliteľstva v Levoči: „Dražby tieto na niektorých miestach zapríčinili mnohé nepríjemnosti, nakoľko obyvateľstvo sa domnievalo, že mnohé veci boli pred dražbou rozkradnuté. Z krádeží boli upodozrievaní jednak daňoví úradníci, jednak príslušníci HG. Na mnohých miestach žandárstvo zakročilo, páchateľov zistilo a zaistilo."[47] V obvode Štátneho zastupiteľstva v Levoči sa v roku 1942 riešilo 40 trestných pokračovaní za vykrádanie židovských bytov.[48]

Odhady okresných žandárskych veliteľov konštatovali, že bolo odtransportovaných 80 % Židov, ďalší sa dostali do pracovných táborov alebo ušli do Maďarska. Niekoľkí dostali žlté alebo biele legitimácie, získali pracovné povolenia a výnimky, pracovali na rôznych úsekoch národného hospodárstva „ako hospodársky dôležití Židia" alebo v zdravotníctve z dôvodu „verejného záujmu". Výnimka sa vzťahovala aj na ich rodinných príslušníkov, manželky, deti, rodičov a svokrovcov. Prežívali ustavičný strach o vlastnú existenciu, boli vystavení permanentnej neistote, častým perzekúciám a hroziacim zaradeniam do pracovných táborov alebo obnoveniam deportácií. Na požiadanie museli predkladať okolkované dokumenty o výnimkách, štátne občianstvo, krstné, domovské, sobášne listy svoje alebo najbližších príbuzných. Príslušníci HG a FS viackrát vykonali u nich kontroly, razie a prehliadky. V ovzduší osobnej existenčnej neistoty „výnimkári" svedomite plnili zverené a ostro sledované úlohy. Z okruhu radikálnych režimistov sa neraz ozývali hlasy za dôsledné odstránenie všetkých Židov. Listy boli spravidla adresované A. Machovi a F. Karmasinovi.[49]

[45] Švalbová, M.: *Vyhasnuté oči (Requiem).* Bratislava 1948.
[46] J. Weiss: *Přelíčení,* Praha 1966. J. Wehle: Dívka z Gelnice, in: *Židovská ročenka 5745 (1984–1985).* Praha 1984, s. 92–102.
[47] ŠOBA Levoča, ČŽS *Pamätník Obl. žandár. veliteľstva Levoča. Tamže*, OĽS St. Ľubovňa Tľud 15/45; 18/45; 55/45.
[48] *Štátne zastupiteľstvo v Levoči* : *Inventár,* ed. I. Chalupecký a A. Liščáková. Levoča 1963, s. 61–68.
[49] SNA Bratislava, MV SR 1938–45 406–579–23; 406–555–61.

Z rozličných dôvodov, no najmä z obáv o vlastné prežitie, vkladali niekoľkí Židia nádeje do konvertovania ku kresťanským cirkvám, predovšetkým v období masových deportácií od marca 1942. Na Spiši viacerí farári všetkých denominácií vychádzali Židom v ústrety. Na poprednom mieste možno vyzdvihnúť evanjelického kaplána z Kežmarku Ondreja Spišiaka, gréckokatolíckych farárov Michala Mašleja v Oľšavici, Vojtecha Babjaka vo Veľkom Sulíne a Petra M. Dudinského v Stitinciach, evanjelického seniora Imricha Vargu v Poprade, rímskokatolíckeho kanonika Jána Janečku v Kežmarku a ďalších. Exekutívne orgány sledovali tieto akcie a najprísnejšie zakročili proti antedatovaniu krstných listov. V mnohých prípadoch sa na konvertovanie neprihliadalo. Ústredňa štátnej bezpečnosti už 28. marca 1942 žiadala ministerstvo vnútra, „aby s odsunom Židov aj pokrstených po 10. septembri 1941 a zvlášť pokrstených v marci 1942 bolo započaté ihneď, najmä pokiaľ sa týče osôb práceschopných do 50 rokov." [50]

O tragickej redukcii židovskej komunity svedčí štatistická komparácia, ak k 15. decembru 1940 bolo v spišských okresoch 6 209 Židov (Židia vtedy predstavovali 2,94 % zo všetkého obyvateľstva, na území Slovenskej republiky to bolo 3,26 %), k 1. februáru 1944 ich zostalo iba 669. Zo stavu v roku 1940 to predstavovalo 10,77 %, v celoslovenskom rámci 14,40 %. Nariadená povinná evakuácia Židov zo Šarišsko-zemplínskej župy v máji 1944 v okresoch Kežmarok, Levoča a Spišská Nová Ves zvýšila celkový počet o 82 osôb aj napriek tomu, že ich príchod na Spiš úrady rôznymi obštrukciami hatili.[51]

Do celoslovenského zoznamu nebolo zahrnutých vyše 5 000 osôb zaradených do pracovných táborov a stredísk. Zo spišských okresov koncom roku 1943 to bolo 158 osôb, z toho v Novákoch 58, Seredi 28, Kraľovanoch 23, Kostolnej 19, vo Vyhniach 13, Devínskej Novej Vsi 9 a v Žiline 6 osôb.[52]

Správy o vraždení židovského obyvateľstva vo vyhladzovacích táboroch, zvrat na hlavných frontoch v prospech protihitlerovskej koalície a celkový vývoj spoločenských pomerov modifikovali aj vzťahy voči židovskému obyvateľstvu. Upadala horlivosť exekutívnych orgánov pri protižidovských zásahoch, objavili sa pokusy o zmierlivejší postoj a pomoc pri vybavovaní pracovných povolení. Zmeny boli zreteľné aj v značnej časti verejnosti. Rástli nádeje židovského obyvateľstva na prežitie. Ilegálne odbojové skupiny nachádzali ohlas aj v jeho radoch. V Kežmarku MUDr. E. Teichner, MUDr. D. Kornhauser a Alexander Hartmann nadviazali kontakty s ilegálnym vedením demokratického odboja, na čele ktorého stáli Michal Višnický a Ondrej Devečka. MUDr. A. Küchel zo Spišskej Starej Vsi pomáhal utečencom a kuriérom z Poľska. Na svojej starej „fordke" ich prevážal do Kežmarku. V Levoči s ilegálnym národným výborom spolupracoval zverolekár Jozef Kladný (1903–1980). V ilegálnom hnutí KSS pracovali Jozef Grünbaum v Kežmarku, Pavol Zimmermann v Spišskej Sobote, Štefan Lohner (1912–1973) v Poprade a ďalší.

1.1.2 SNP a posledná vlna „konečného riešenia židovskej otázky"

V posledných augustových dňoch roku 1944 sa vytvorila na východnom Slovensku neobyčajne dramatická situácia. V historiografii antifašistickej rezistencie predstavuje jeden z najfrekventovanejších problémov. Analyzujú sa objektívne

Tab. č. 2. Štatistika židovského obyvateľstva v rokoch Slovenskej repuliky

Okres	1930	1940	1.2.1944	Pokles v %	1.8.1944
Gelnica	887	390	12	96,92	11
Kežmarok	1 796	1 525	208	86,36	227
Levoča	1 100	983	110	88,81	163
Stará Ľubovňa	752	732	60	91,80	58
Poprad	1 022	950	109	88,53	104
Spišská Nová Ves	1 059	1 283	128	90,02	149
Spišská Stará Ves	295	356	42	88,20	39
spišské okresy	6 911	6 209	669	89,23	751
východné Slovensko	54 497	34 605	3 188	90,79	1 202
Slovensko	136 737	88 958	12 812	85,60	11 307

[50] ŠOKA Poprad, OÚK 1/41 prez. ŠOBA Levoča, ŠTZ St 1620/42. SNA Bratislava, MV SR 1938–45 AŠ č. 211, č. 2. *Karpathen-Post* 4. apríla 1942, s. 4, 5.
[51] SNA Bratislava, MV SR 1938–45 D–1–1425/44; D–1–1370/44. ŠOBA Bytča, ŽTat I. 22–200/41 prez.
[52] SNA Bratislava, MV SR 1938–45 AŠ č. 421, č. 1172/43; č.1198/43.

a subjektívne faktory, predovšetkým zlyhanie Východoslovenskej armády, hodnotia sa potencie vojenského, občianskeho i komunistického odboja, ktorý sa pripravoval na ozbrojené vystúpenie.

V popoludňajších hodinách 29. augusta 1944 partizáni a vojaci z Liptova vtiahli do Popradu, ktorý sa stal najvýchodnejším okrajom povstaleckého územia. Vojenskí a partizánski velitelia sa usilovali rozšíriť toto predmostie o ostatné spišské okresy a urýchlene vytvoriť koridor s Východoslovenskou armádou a s Červenou armádou operujúcou za hlavným karpatským hrebeňom. V Poprade, Spišskej Novej Vsi a v Levoči bolo deklarované obnovenie Československej republiky a odhodlanie podporovať ozbrojený odpor. Samozrejme miestne židovské obyvateľstvo túto skutočnosť privítalo. Veď svoju záchranu a životnú perspektívu bytostne spájalo s urýchlenou porážkou fašizmu. Domáce i vonkajšie okolnosti spôsobili, že povstalecká moc sa v tejto oblasti neudržala.

Na východnom Slovensku už 31. augusta 1944 iniciatívu prevzali nemecké vojenské a bezpečnostné orgány, ktoré nastolili v tomto regióne otvorený okupačný režim. Prerušilo sa spojenie s povstaleckým ústredím v Banskej Bystrici, ale aj s bratislavskými vládnymi a politickými štruktúrami. Činnosť domácich správnych a exekutívnych úradov bola ochromená, zúžila sa základňa ochotných vykonávateľov vôle okupanta. Do popredia sa dostávali radikálni exponenti fašistickej moci. Hlavný vojensko-správny radca armádnych skupín Wehrmachtu Severná Ukrajina v Prešove von L. Mohlsen si v situačnej správe za september 1944 sťažoval na komplikované bezpečnostné pomery: „Vzhľadom na túto situáciu prevzala zatiaľ na Spiši policajnú ochranu nemecká národná skupina so svojimi ozbrojenými orgánmi. Od príchodu do Kežmarku vykonáva bezpečnostná služba exekutívu a používa pritom aj orgány Nemeckej strany." [53]

Bezprostredne s jednotkami Wehrmachtu prichádzali na východné Slovensko oddiely nemeckého poľného žandárstva, neskôr zvláštne pohotovostné komandá bezpečnostnej polície a nakoniec špeciálne demolačné útvary. Ich prvým sídlom bol Poprad a Kežmarok. Ešte v prvej polovici septembra 1944 presídlilo z Ľvova do Prešova Zvláštne komando bezpečnostnej a spravodajskej služby SD a SIPO Zbv 27. Podliehalo krakovskej vyššej centrále, na východnom Slovensku mu patrili oporné body v Kežmarku, Poprade, Spišskej Novej Vsi, Gelnici, Dobšinej, Bardejove a v Michalovciach. Oporné uzly existovali i na ďalších miestach. Rozsiahly aparát komanda tvorilo vyše 300 členov, jeho štáb riadil množstvo dôverníkov a konfidentov i špeciálnu protipartizánsku provokačnú jednotku. Na konte teroristickej činnosti komanda sa nachádza najmenej 275 zavraždených osôb a viac ako 2 000 odtransportovaných do vyhladzovacích táborov. V rámci siedmich oddelení jestvovalo aj osobitné protižidovské oddelenie „J", ktoré sa špecializovalo na vyhľadávanie, vyšetrovanie a odtransportovanie Židov do koncentračných táborov. [54]

Na teroristických akciách sa podieľali pohotovo vytvárané ozbrojené oddiely spišských Nemcov – Heimatschutz (HS), ich počet dosiahol okolo 2 000 príslušníkov. Boli nasadení proti povstalcom v Kežmarku už 30. augusta 1944, prevzali bezpečnostnú a policajnú službu, nastupovali do akcií proti partizánskym skupinám, podieľali sa na vyhľadávaní, zaisťovaní, vyšetrovaní Židov a antifašistov. Ako znalci terénu, pomerov a ľudí sa zúčastňovali pri vyšetrovaní, týznení a okrádaní zaistených, vykonávali tlmočnícke služby, strážili strategické objekty a komunikácie a nútili domáce nemecké obyvateľstvo k povinnej evakuácii. Najväčšiemu nebezpečiu boli vystavení účastníci protifašistického a partizánskeho hnutia, podľa fašistického scenára sa režírovali akcie „konečného riešenia židovskej otázky". [55]

Represívne akcie tvrdo dopadli na tunajších Židov. Platnosť stratili akékoľvek výnimky, ochranné legitimácie, krstné listy z konvertovania ku kresťanským cirkvám, ohľady na ekonomické či verejnozdravotné potreby. Nemecké vojenské a bezpečnostné orgány nerešpektovali nič, nekompromisne pátrali po všetkých Židoch v príbytkoch a skrýšach. Nemilosrdne ich zatýkali, internovali, brutálne vyšetrovali, olúpili o posledný majetok a cennosti, zatknutých väčšinou deportovali do vyhladzovacích táborov a niekoľkých na mieste zlikvidovali.

Väčšina židovského obyvateľstva si uvedomovala hroziace nebezpečenstvo. Jednotlivo alebo v menších skupinách opúšťala dovtedajšie bydliská. Niektorým sa podarilo prejsť na povstalecké územie, kde vstúpili do armády alebo do parti-

[53] *Slovenské národné povstanie. Nemci a Slovensko 1944*, ed. V. Prečan. Bratislava 1970, s. 324.

[54] ŠOKA Bratislava, ĽS Bratislava Tľud 30/48. SNA Bratislava, Materiál býv. AÚDS Bratislava 11/126–4/107.

[55] J. Sulaček: Tragické osudy židovského obyvateľstva na východnom Slovensku v roku 1944, in: *Košice a deportácie Židov v roku 1944,* ed. A. Jurová a P. Šalamon. Košice 1994, s. 62–84. AMSNP Banská Bystrica, F IX S 25/78. ŠOBA Prešov, OĽS Prešov Tľud 1/45; 43/45; 93/45; 96/45; 98/45; 105/45.

zánskych jednotiek. Po potlačení SNP boli viacerí internovaní v zbernom tábore v Seredi, odkiaľ sa 30. septembra 1944 obnovili deportácie do koncentračných táborov. Niektorých zaistili nemecké bezpečnostné orgány a zavraždili v hromadných hroboch. Majiteľ tlačiarne v Spišskej Novej Vsi šesťdesiatosemročný David Ferenc a ďalší traja členovia rodiny (najmladší Ladislav nemal ani osem rokov) spolu s viacerými novoveskými Židmi ušli na Horehronie. V Hornej Lehote boli so skupinou 31 Židov chytení a 12. decembra 1944 v chotári Krtičná neďaleko Brezna barbarsky povraždení. Všetkých sa nepodarilo identifikovať, medzi nimi okrem Ferencovej rodiny bola zistená sedemdesiatročná Anna Popperová zo Spišskej Novej Vsi. Kežmarský lekár Ernest Lichtig bol zaistený 13. decembra 1944 v Banskej Bystrici a spolu s manželkou Evou a synom Jurajom 9. januára 1945 zavraždený vo vápenke v Nemeckej. Vtedy tam zahynul aj Alexader Klein z Kežmarku. MUDr. Mikuláš Beck z Vyšných Hágov sa po potlačení SNP skrýval v okolí Hornej Lehoty, ale nemecké policajné orgány ho v decembri 1944 zaistili, od 8. januára 1945 väznili na Krajskom súde v Banskej Bystrici, odtiaľ ho odvliekli do Nemeckej a vo vápenke v Ráztockej doline zavraždili. Popradský rodák MUDr. Leo Guttmann (1907–1944) bol zavraždený koncom októbra v chotári obce Poniky, kde bol dočasným obvodným lekárom.[56]

Hliadky HS zatkli koncom októbra 1944 v okrese Spišská Nová Ves 25 Židov, ktorých potom nákladným autom odviezli do Prešova, odkiaľ podstúpili transport do koncentračného tábora. Od 1. septembra 1944 bolo v okrese zatknutých dokopy 126 osôb, 28 zavraždených, 62 deportovaných, z nich sa 30 nedožilo oslobodenia. V hromadnom hrobe na letisku bola identifikovaná mŕtvola Márie Rosenthalovej, ktorá bola zastrelená 10. decembra 1944. Na území okresu Kežmarok obeťou vrážd nemeckých bezpečnostných orgánov bolo 31 osôb, v okrese Stará Ľubovňa 14 a Poprad 15. Medzi obeťami nachádzame aj mnohých Židov.[57]

V októbri 1944 boli zatknutí ďalší Židia z Levoče a okolia, cez Prešov ich deportovali do koncentračného tábora. Významný tlačiar Filip Braun (1861–1944) z Levoče zomrel v transporte do Ravensbrücku, v koncentračnom tábore zahynul levočský rodák a dlhoročný zubný lekár Abrahám Bäder (1899–1944) a hlavný rabín Július Klein (1879–1944). Nemecké policajné orgány 20. októbra 1944 zatkli viacerých Židov zo Spišského Podhradia, odviezli ich do Prešova a odtiaľ odtransportovali. Medzi nimi bol tiež miestny lekár Armín Goldstein (1891), sedemdesiatosemročný rabín Leopold Spitzer, ktorý sa neúnavne staral o ortodoxné komunity od Smolníka po Levoču, lekárnik Karol Fodor (1875–1944) so synom Štefanom (1903–1944), talentovaným a uznávaným maliarom, ktorý si siahol na život krátko po príchode do Sachsenhausenu 18. decembra 1944.[58]

V Popradskej kotline a na Zamagurí začínali zatýkania a perzekúcie Gestapa už 1. septembra za pomoci domobrany miestnych Nemcov. Niekoľko Židov sa uchýlilo do tatranských lesov a na svahy Jeruzalemského vrchu. Trestné komandá HS a nemeckých bezpečnostných orgánov ich vysledili, hneď v prvých dňoch bolo zatknutých vyše 30 osôb a uväznených v pivnici mestského domu. V nasledujúcich dňoch zaisťovali ďalších na okolí, odvážali ich na nákladných autách do Plaszówa, kde mala krakovská centrála Gestapa zriadený zberný tábor, v ktorom 8. a 21. septembra bolo zastrelených okolo 150 osôb, z nich viaceré pochádzali z okresov Kežmarok a Spišská Stará Ves. Od 1. októbra 1944 tábor bol zrušený, zostala tam len likvidačná skupina, práceschopných väzňov presunuli do Osvienčimu a ostatných koncentračných táborov. Krátko funkcie zberného tábora plnila jeho pobočka v Zakopanom, z 51 osôb privezených z Kežmarku bolo 29. októbra zastrelených 29. Medzi zavraždenými bol aj posledný hlavný rabín z Kežmarku N. Grünburg, dve ani nie trojročné deti a ďalší „výnimkári" z Kežmarku a okolia. Od 2. novembra kežmarské Gestapo zaistených eskortovalo do Prešova, odkiaľ boli deportovaní do Ravensbrücku. Zahynuli dvaja najstarší kežmarskí lekári D. Kornhauser (1875–1944) a Leopold Teichner (1868–1945). Podľa povojnových údajov stanice Národej bezpečnosti (NB) v Kežmarku od 30. septembra 1944 do 15. januára 1945 bolo z jej obvodu odvlečených okolo 480 osôb.[59]

V noci z 3. na 4. septembra pätnásťčlenná skupina Gestapa z Nového Targu zatkla v Spišskej Starej

[56] SNA Bratislava, NS Tnľud 6/46, mikr. II. A 894 (J. Tiso). ŠOBA Levoča, OĽS Spiš. Nová Ves Tľud 35/45; Tľud 8/46. K. Kováčiková: Masový hrob na Krtičnej, in: *Bojovník*, 6. decembra 2001, s. 7. D. Baranová: *Pred bránami pekla.* Banská Bystrica 1996, s. 68–69.

[57] SNA Bratislava, NS Tnľud 6/46, mikr. II. A 895 (J. Tiso). ŠOBA Levoča, OĽS Spiš. Nová Ves Tľud 35/45; Tľud 5/46.

[58] ŠOKA Levoča, Okr. súd Levoča M–23/49.

[59] ŠOBA Levoča, OĽS Kežmarok Tľud 1/46; Tľud 17/47. *Tamže*, ĽS Levoča Tľud 78/48. *Tamže*, ŠTZ Nst V 1946–49.

Vsi podľa zoznamu miestneho HS 30 osôb, deportovali ich do Plaszówa, vrátilo sa ich šesť. Medzi zatknutými bol aj tamojší lekár Alexander Küchel (1893–1945) s rodinou. Jeho mladšieho syna Tomáša (1937–1944) a matku Etelu (1864–1944) zastrelilo Gestapo už v Plaszówe, MUDr. Küchel s manželkou zahynul v koncentračnom tábore.[60]

Skupinky Židov z okresov Stará Ľubovňa, Kežmarok a Levoča hľadali útočisko v okolitých lesoch, aby za pomoci domáceho obyvateľstva prežili posledné mesiace represálií. Prichýlili ich najmä odľahlé chaty, horárne, koliby, samoty a provizórne bunkre vo Vysokých Tatrách, Slovenskom raji a v Levočských vrchoch. V podhorskej obci Oľšavica pričinením gréckokatolíckeho farára Michala Mašleja obyvatelia poskytli neoceniteľnú pomoc 54 rodinám, medzi nimi boli aj viacerí Levočania, napríklad lekári L. Rektor, M. Rozsnyai a E. Spitzer s rodinami. Nemecké jednotky a oddiely HS podnikali do tejto oblasti neustále razie a expedície, preto niektorí odišli k partizánom, iným sa podarilo za pomoci domáceho obyvateľstva zachrániť. Izraelská vláda ocenila Mašlejovu pomoc v rámci akcie „Spravodlivý medzi národmi"[61]

Významný ftizeológ MUDr. Ladislav Sobel (1914–2000) bol v roku 1944 určený do ošetrovne 2. pracovného práporu v Podolínci. Krátko pred zajatím príslušníkov jednotky 3. septembra ušiel, skrýval sa v mlyne a v lesoch neďaleko Jurského. Kežmarskí príslušníci HS jedenásťčlennú skupinu 8. októbra 1944 zaistili, po okradnutí a brutálnom vyšetrovaní odovzdali Gestapu, ktoré všetkých deportovalo cez Prešov do Ravensbrücku začiatkom novembra. Šiesti sa nedožili oslobodenia. Vtedy bol v Jurskom zaistený významný podnikateľ a predseda Židovskej náboženskej obce zo Spišskej Belej Anton Kleinberger a piati domáci obyvatelia za pomoc skrývajúcim sa židovským občanom. Ďalších zaistili v Tvarožnej, Žehre-Hodkovciach, Blažove, Pikovciach, Brezovici nad Torysou a inde.[62]

V dňoch 15. a 16. októbra 1944 posilnene hliadky Gestapa zo Starej Ľubovne podnikli pátracie akcie v Jakubianskych lesoch. Na kopci Schotárka vysliedili skupinu Židov, ktorí sa skrývali v pastierskych kolibách. Najprv zastrelili Jozefa Hechta, ktorý pravdepodobne vykonával pozorovaciu službu, zajali asi 20 osôb a napokon hodili do dvoch kolíb granáty, pričom zhoreli tri osoby, ktoré sa nepodarilo ani identifikovať.[63] Akciu zopakovali 17. novembra, keď na vrchu Jankovec prepadli v bunkri skupinu 20 Židov, brutálne ich vyšetrovali na Staroľubovnianskom hrade, potom uväznili v Kežmarku a spolu s ďalšími zatknutými deportovali cez Prešov do Ravensbrücku. Oslobodenia sa dožili piati. Ani rozsiahle povojnové vyšetrovania nedali jednoznačnú odpoveď na okolnosti prepadu.[64] Dlhoročný vedúci levočského pivovaru a skladu piva Ing. Edmund Földy s manželkou Teklou a bratancom Acháciom boli v novembri 1944 barbarsky upálení v lesnej kolibe nad Oľšavicou.[65]

Začiatkom septembra 1944 hliadky nemeckých poľných žandárov zatýkali Židov v Poprade a na okolí. Za pomoci oddielov HS 15. septembra zaistili vo Veľkej šesťčlennú skupinu, väznili ich v stodole na okraji Spišskej Teplice a o dva dni surovo zavraždili v neďalekom rašelinisku. Najmladšiu zo žien pred zastrelením znásilnili. Medzi zavraždenými bol uznávaný projektant a staviteľ Ing. Emil Brüll (1891) s manželkou Máriou, staviteľ Ing. Artúr Preisser (1895) a komerčný právnik JUDr. Eugen Klein (1910) s manželkou Alžbetou a švagrinou Frederikou.[66] Včas sa podarilo utiecť ďalšiemu významnému staviteľovi Ing. Alexandrovi Bartovi (29. 1. 1892 Levoča), bývalému olympionikovi v šerme šabľou (člen československého družstva, ktoré sa na VIII. Letných olympijských hrách v Paríži v roku 1924 umiestnilo na 4. mieste) a majiteľovi stavebnej firmy v Spišskej Novej Vsi. Jeho firma so spoločníkom V. Hollým budovala 4. úsek železničnej trate Červená Skala – Margecany v rokoch 1931–1936. Po likvidácii firmy 12. marca 1941 dostal pracovné povolenie, bol stavbyvedúcim železničného tunela v Spišskom Štiavniku. Jeho dom v Spišskej Novej Vsi obsadil exponent FS E. Kežmarský. S povstalcami ustúpil na Liptov. Na Vianoce 1944 ho v Bielom Potoku zaistilo Gestapo, po krátkom väznení v Ružomberku a v Seredi bol 16. januára 1945 deportovaný do koncentračného tábora v Sachsenhausene. So skupinou technikov ho preložili do továrne

[60] ŠOBA Bratislava, Št. súd Tr III 56/52. ŠOBA Levoča, OĽS Spišská Stará Ves Tľud 26/45. ŠOBA Prešov, ŠZŽ 21254/VI/44 adm.
[61] ŠOBA Levoča, OĽS Levoča Tľud 2/46.
[62] ŠOBA Levoča, OĽS Kežmarok Tľud 53/45.
[63] SNA Bratislava, NS Tnľud 6/46, mikr. II. A 895 (J. Tiso). ŠOBA Levoča, ŠTZ St 1476/44. *Tamže*, OĽS Stará Ľubovňa Tľud 9/46. *Tamže*, ČŽV *Pamätník OŽV Stará Ľubovňa*.
[64] ŠOBA Levoča, ŠTZ St 1570/44. *Tamže*, OĽS Levoča Tľud 452/46. *Tamže*, VoĽS Levoča Oľud 6/48; Oľud 10/48. *Tamže*, ČŽV *Pamätník ŽS Stará Ľubovňa*.
[65] ŠOBA Levoča, ŠTZ St 1578/44; St 433/45. *Tamže*, OĽS Levoča Tľud 2/46; Tľud 5/46. ŠOBA Prešov, OĽS Prešov Tľud 98/47.
[66] SNA Bratislava, NS Tnľud 6/46, mikr. II. A 895 (J. Tiso). ŠOBA Levoča, OĽS Poprad Tľud 5/46. ŠOKA Poprad, ONVPP 117/46 prez.

v Siemensstadtu, kde zahynul pravdepodobne pri bombardovaní.[67]

Pre pridelených externých lekárov vo Vysokých Tatrách tragické dni nastali začiatkom septembra 1944. Niektorým sa podarilo utiecť na povstalecké územie. Už 4. septembra bol zaistený MUDr. Alexander Grodan (1909), 26. novembra 1944 nemecké policajné orgány zaistili deviatich lekárov (Eman Fehér, Ervín Fischer, Silárd Berger, Helena Popperová, Róbert Weisz, Pavol Kopp, Anna Lednerová, Maurus Sarbo Schlesinger a Antom Krieser), väčšinu odvliekli cez Kežmarok do koncentračných táborov. MUDr. Róbertovi Neumannovi (1912) z Dolného Smokovca sa podarilo s rodičmi skryť v kotolni hotela v Tatranskej Lomnici, zachránili sa pomocou manželov Šeďovcov z Veľkej.[68]

V Gelnickom okrese oddiely údernej skupiny Vosshagen, súčasťou ktorej boli aj jednotky vlasovcov, za spoluúčinkovania miestnej nemeckej domobrany (HS) od 31. augusta 1944 zlikvidovali 9 Židov. Už 7. septembra 1944 brutálne umučili margecianskeho lekára Juraja Polgára (1896–1944) pri Smolníckej Hute. V lesoch nad Košickými Hámrami gelnické Gestapo 31. decembra 1944 zaistilo skupinu 7 Židov, Júliusa Ardóa z Kapušian zastrelili na nádvorí železiarne, ostatní zahynuli za neznámych okolností. V lesných bunkroch nad Kysakom sa podarilo prežiť posledné týždne teroru kostolianskemu lekárovi Viktorovi Hoffmannovi (1905–1975) s rodinou, v opustených baniach v okolí Krompách so skupinou Židov prežili hroziace nebezpečenstvo lekári R. Donáth (1899–1974), J. Littmann (1888–1962) s manželkou MUDr. A. Littmannovou (1899–1979). Na Zamagurí miestni obyvatelia ukryli zastupujúceho obvodného lekára E. Teichnera (1902–1959) z Jurgova a J. Rajca-Reisza (1909–1988) z Frídmana.[69]

Partizánskym skupinám významnú pomoc poskytovali predovšetkým lekári. Najaktívnejšie si počínali Z. Brüll (1905–1945), A. Demko-Deutsch (1897), V. Erbák-Engländer (1912), I. Roland-Fischl (1905), V. Gross (1913–1997), L. Hilár-Heller (1900), Ľ. Krieger (1894–1965), L. Minárik-Müller (1916–1997), L. Rektor (1910–1994), V. Rolný-Rosenzweig (1909–1992), M. Rožňai (1895–1968), E. Spitzer (1912–1996), L. Springer (1896) a J. Werner (1908–1980). Počas SNP vo vojenskej lekárnickej službe v Banskej Bystrici a vo Zvolene pracoval MrPh. Mikuláš Abrányi (1914–1968) z Levoče. Jeho manželka MUDr. Magdaléna (1915–1944), vedúca partizánskej ošetrovne na Kališti, zahynula 15. novembra pri prepade nemeckým vojskom. Viacerí účastníci SNP pokračovali v odboji v horách, v partizánskej rote Nováky padli na hornej Nitre Zoltán Goldmann z Ľubice, Alexander Maibaum z Huncoviec, Adolf Rand z Levoče a zranený bol Henrik Kahan z Kežmarku. Partizán Alfréd Cín-Zinn (1921) z Huncoviec bol vyznamenaný Radom SNP 2. triedy. Osobitne treba spomenúť popradského rodáka Armína Kornguta (1909), ktorý po úteku do zahraničia vstúpil do československej vojenskej jednotky vo Veľkej Británii, padol v boji pri Dunkerque 23. januára 1945. Kežmarčan MUDr. Jozef Neugröschl (1902–1945) na Strednom východe bojoval v radoch britskej armády, koncom vojny podľahol v Bagdade epidémii.[70]

Do kroniky partizánskeho hnutia sa nezmazateľne zapísal Karol Adler (1910–1944), zubný technik u lekára Zoltána Schwarza (1905) v Levoči, ktorý sa zúčastnil protifašistického hnutia a povstaleckých akcií. Začiatkom septembra 1944 prešiel do oblasti Gemera, stal sa príslušníkom partizánskej skupiny Sláva, neskôr bol veliteľom prieskumného oddielu Karol a veliteľom oddielu partizánskej brigády M. Rákosi. Plnil dôležité prieskumné, spravodajské a bojové úlohy v rajóne Čierna Lehota – Slavošovce – Zlatá Idka. Vo Vyšnej Slanej padol do zajatia, po krutom mučení ho nacisti 20. decembra 1944 verejne obesili na dobšinskom námestí.[71]

1.1.3 Namiesto záveru

Koniec vojny a porážka fašizmu ukončila tragickú kalváriu židovského obyvateľstva. Medzi obeťami holokaustu nachádzame vyše 4 000 Židov zo spišských okresov. Len nepatrný počet sa vrátil s podlomeným zdravím z koncentračných táborov, mnohým tam zahynuli manželky, deti, rodičia, najbližší príbuzní, spolupracovníci a známi, ďalší prichádzali z jednotiek domácej a zahraničnej armády, z exilu v cudzine, od partizánskych oddielov a z úkrytov, kde sa im podarilo, často aj za pomoci domáceho obyvateľstva, prežiť hrôzy záverečnej etapy vojny.

[67] ŠOKA Spišská Nová Ves, Okr. súd SNV M–65/46.
[68] ŠOBA Košice, KNV 1949–60 – zdr. odbor AŠ č. 42–84. ŠOKA Poprad, OÚP D1–1857/44 prez.
[69] ŠOBA Košice, ĽS Košice Tľud 399/47. *Tamže*, KNV 1949–60 – zdrav. odbor AŠ č. 62–63. ŠOBA Levoča, OĽS Levoča Tľud 237/47. ŠOBA Prešov, OĽS Prešov Tľud 2/46; Tľud 12/47; Tľud 25/48. ŠOKA Košice-vidiek, ONV Košice-okolie 1945–48 46/45 prez.
[70] AMSNP Banská Bystrica, F XV 149/95, č. 155. J. Špitzer: Možnosti odporu a odboja Židov v rokoch 1939–1945, in: *Tragédia slovenských Židov,* ed. D. Tóth. Banská Bystrica 1992, s. 285–287.
[71] J. Sulaček: *Bojovali za slobodu.* Košice 1985, s. 83.

Vo viacerých prípadoch sa prehĺbila dovtedajšia spolupráca a vzájomná pomoc spriazneného prostredia. Mnohí obyvatelia z humánnych pohnútok i na základe vzájomných osobných vzťahov dištancovali sa od perzekúcií a poskytovali Židom neoceniteľnú pomoc. Pomáhali im pri útekoch do zahraničia, pri získavaní výnimiek, pracovných povolení a úľav, poskytovali im úkryty pred represáliami a uchovávali ich majetok, ktorý sa z väčšej časti vrátil do rúk majiteľom alebo zákonným dedičom. Vyskytli sa aj prípady, keď niektorí občania za takúto pomoc boli biľagovaní za „bielych Židov", vystavení posmechu a zastrašovaniu, koncom vojny aj nebezpečenstvu života. Ich humánne a odvážne postoje ostro kontrastovali s vojnovou atmosférou, s vystupňovaným antisemitizmom a intoleranciou, s chamtivosťou po židovskom majetku z arizácie, s protižidovskými opatreniami i s drastickými akciami totalitného režimu, jeho prominentov a páchateľov násilia i zločinov. Sú dokladom vzbúreného svedomia proti neľudskej zlobe a dominujúcej ľahostajnosti.

Všetky protižidovské zákony, nariadenia a opatrenia z čias Slovenskej republiky boli nariadením Slovenskej národnej rady č. 1 z 1. septembra 1944 vyhlásené za neplatné, pretože odporovali „duchu republikánsko-demokratickému". Nariadenie Slovenskej národnej rady sa ihneď realizovalo na povstaleckom území a postupne v oslobodzovanej republike. Židia sa stali rovnoprávnymi občanmi. Po ťažkých obetiach i útrapách, trpkých skúsenostiach, stratách najbližších a nevyčísliteľných majetkových škodách vykročilo zdecimované židovské obyvateľstvo v nových podmienkach do ďalšej etapy svojich dejinných osudov. Vykročenie do povojnového života nebolo ľahké. Prežité perzekúcie a otrasné skúsenosti determinovali riešenie ďalších životných rozhodnutí a postojov. Máme tu na zreteli vysťahovalecké vlny v povojnových rokoch a stanoviská zvyškov židovského obyvateľstva.

Pri sčítaní ľudu v roku 1950 na jeden tisíc obyvateľov sa prihlásilo k židovskému náboženstvu na Slovensku 2,2 promile; v okrese Spišská Stará Ves to bolo 0,1; Stará Ľubovňa 0,1; Gelnica 0,3; Poprad 0,5; Spišská Nová Ves 1,6; Levoča 1,9; Kežmarok 2,1 a Vysoké Tatry 6,5 promile.[72] Prenesené do reálnych čísiel to nepresiahlo ani dve stovky osôb. V novembri 1955 zo 43 Židovských náboženských obcí na Slovensku v spišskom regióne existovali iba v Kežmarku a v Spišskom Podhradí. Urýchlili sa procesy kultúrnej a jazykovej asimilácie, i keď mnohí si udržali svoje vierovyznanie a z neho vyplývajúcu identitu.

V nových podmienkach po roku 1989 došlo k oživeniu a obnoveniu náboženského, kultúrneho a spoločenského života. Aktivizácia však nezastavila permanentný pokles. Z kedysi tradičných a silných komunít zostalo len torzo, ktoré predstavuje niekoľko rozptýlených členov. Podľa platných stanov Ústredného zväzu Židovskej náboženskej obce v SR z 5. apríla 1998 podmienkou k vzniku náboženskej obce je aspoň 15 členov. A takýchto obcí na Spiši už niet. Pri menšom počte členov sa tvoria židovské náboženské komunity, ktoré sú pričlenené k Židovskej náboženskej obci v Košiciach.[73]

Židovské obyvateľstvo žilo spolu s ostatným obyvateľstvom vyše 150 rokov, tvorilo súčasť miestnej spoločnosti, podieľalo sa na mnohostranných hospodárskych, civilizačných, intelektuálnych a spoločenských procesoch a na tvorbe závažných i trvalých hodnôt. Vytváralo osobitnú, nenapodobiteľnú a žiaľ nenávratne zaniknutú kultúru, ktorá obohacovala multikultúrny kolorit spišských miest. Zachovali sa z nej iba zvyšky v podobe niekoľkých budov, kultových miest a pamiatok, cintorínov a ubúdajúci počet jej príslušníkov.

Historické osudy židovskej komunity dopĺňajú náš obraz o dramatickej minulosti Spiša, kompletizujú našu historickú pamäť o menej známe kapitoly a nemožno ich nespomenúť pri objasňovaní minulosti tejto oblasti. Viaže nás k tomu úcta k obetiam, morálna podlžnosť odsúdenia neľudských zločinov i povinnosť historického ocenenia zástoja tejto skupiny občanov v dejinách Spiša.

Die tragischen Schicksale der Judenkommunität in der Zips in den Jahren des Zweiten Weltkrieges

Die Judenkommunitäten haben sich auf dem Gebiet der Zipser Gespanschaft nach umfangreicheren Migrationswellen seit dem Ende des 18. Jahrhunderts herausgebildet. Am Anfang entstanden sie in den Landesherrendörfern und in der Nähe von Stadtsiedlungen. Huncovce (Hunsdorf) präsentierte ein auffallendes Spezifikum. In den Zipser Städten konnten sich die Juden erst nach dem Jahre 1840 ansiedeln, in den Grubenstädten noch 20 Jahre später. In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts haben sie einen zahlreichen ökonomischen und gesellschaftlichen Aufschwung erreicht. Zwischen den Jahren 1847 und 1910 ist ihre Anzahl aus 1043 auf 7475 Personen angestiegen. Das System in Tschechoslowakischen Republik (ČSR) zwischen

[72] J. Brezák: *Prehľad vývoja náboženskej príslušnosti obyvateľov Slovenska vo svetle štatistických čísel.* Bratislava 1996, s. 46–47.
[73] Salner: *Židia na Slovensku*, s. 166.

den Weltkriegen hat ihnen eine ungehinderte wirtschaftliche, gesellschaftliche und religiöse Entwicklung möglich gemacht. In den Jahren der Slowakischen Republik 1939–1945 wurde die Judenbevölkerung durch eine Menge von Maßnahmen und Eingriffen aus dem wirtschaftlichen, gesellschaftlichen, kulturellen und öffentlichen Leben systematisch ausgeschlossen. Nach und nach wurde sie ihres Eigentums und der elementaren Menschen- und Existenzrechte entbunden. Den tragischen Höhepunkt fanden die diskriminierende Rassenverfolgungen in den gewaltsamen Deportationen in die Vernichtungslager. Die Anzahl der Juden in den Zipser Bezirken ist aus 6209 im Jahre 1940 auf 669 zum 1. Februar 1944 gesunken. Weitere wurden durch Persekutionen des deutschen Okkupationsregimes seit dem 31. August 1944 betroffen. Mehr als 4000 Zipser Juden sind Opfer des Holocausts geworden. Nach der Befreiung ist nur eine kleine Anzahl in ihre Heime zurückgekehrt. Viele von ihnen sind in den Nachkriegsemigrantenwellen ins Ausland weggegangen. Aus der ehemals bedeutungsvollen Kommunität, die mehr als 150 Jahre einen Bestandteil der hiesigen Gesellschaft gebildet hatte und die an den wirtschaftlichen, gesellschaftlichen und zivilisatorischen Prozessen wie auch an der Bildung der historischer Werte einen Anteil gehabt hatte, blieb nur ein Torso. Ihre historischen Schicksale bilden einen Bestandteil der dramatischen und reichen Zipser Geschichte.

Diskusia

Józef Ciągwa: Začal by som starým vtipom, ktorý ešte stále koluje v Poľsku. Na oficiálnu návštevu do Tel Avivu pricestovala vládna poľská delegácia s väčšinou ministrov. Všetci bývali u rodín a len jeden, Tadeusz Syryjczyk, býval v hoteli. Čo som tým chcel povedať? Panuje v Poľsku názor. Taký prehnaný názor, že všetky vysoké posty úradníkov sú obsadené občanmi židovskej národnosti. Na druhej strane ťažko objektívne povedať, koľko Židov žije na území Poľska, kde žije takmer 39 miliónov ľudí. Podľa optimistických odhadov z fotografickej výstavy Marka Tomaszewského v dnešnom Poľsku žije 10 tisíc Židov, podľa pesimistických 5 tisíc. Priemerný vek poľského Žida je 70 rokov. Výstava mala názov *Poslední*. Hoci v poslednom období sa zaznamenáva i taký trend, že sa niektorí aj umelým spôsobom vracajú ku koreňom židovstva: učia sa hebrejsky a dodržiavajú židovské rituály. No a ešte jeden problém. Kedysi som študoval v Archíve Univerzity Komenského. Našiel som tam matriky doktorov Univerzity Komenského. V nich je zaznamenané, odkiaľ kto je, akého je vierovyznania, kedy a kde sa narodil, akej je národnosti a pod. Vtedy som tam hľadal našich krajanov zo Spiša a Oravy. Ale to som chcel povedať, že je tam mnoho Židov z Haliče. Niekoľko desiatok, možno aj stoviek. Prišli študovať na Univerzitu Komenského lekárstvo alebo práva. No otázka je, prečo práve z Haliče niekoľko stoviek za dvadsať rokov prvej republiky? Môžeme si to vysvetliť tak, že v Bratislave mali možnosť neobmedzeného štúdia Židia, lebo tu neplatil ako v Poľsku a v Maďarsku *numerus clausus*.

Jozef Sulaček: Šrobár dostával sťažnosti v roku 1919, že mnoho haličských Židov zostalo na území Slovenska. Viete dobre, že keď v roku 1914 prichádzajú Rusi na Halič, masovo haličskí Židia utekali dolu na Spiš, Zemplín a najmä Šariš. Cieľom bola Viedeň, boli v Jozefove, v Terezíne a zostali aj na Slovensku. Konkrétne Levoča prichýlila viacerých, nedovolím si tvrdiť, koľko ich bolo, ale bol tým poverený doktor Rozsnai, aby sa o nich staral. V roku 1919 mali sa vrátiť. Nechceli sa. Pretože v Haliči stále zúrila sovietsko-poľská vojna atď. Nikto nevedel, kto zvíťazí, aká vláda bude. Preto zostávali tu. Veľmi veľa haličských Židov tu malo príbuzných. Hovoril som o haličskom elemente uhorských Židov, ktorí sem prichádzali od 18. storočia. K židovskej národnosti sa dnes u nás hlási okolo 2 tisíc osôb a v minulom sčítaní to bolo 1990. Neoficiálne sa hovorí, že ich je omnoho viac.

Michał Pułaski: Miałbym pytanie dotyczące asymilacji Żydów na Węgrzech. Wydaje się, że ich identyfikowanie się z Węgrami było znaczne. Ciekawe byłoby też porównanie z Niemcami. A jak to było w Słowacji?

Jozef Sulaček: No, tento problém je známy a v európskej historiografii diskutovaný. V poslednom čase u nás vyšla v českom preklade kniha P. Lendvaia: *Tisíc let maďarského národa*. Svoju kapitolu o Židoch začína citátom známeho amerického znalca národnostných pomerov: „Nikde v Európe neasimilovalo sa toľko Židov ako v Uhorsku." Ovšem to bol problém sociálny. Za Uhorska bol taký systém, že členovia kvázi mestskej strednej vrstvy asimilovali sa k Maďarstvu. Slováci preto nie, lebo boli roľníci, ale inteligencia, bohužiaľ, v značnej miere sa tiež asimilovala.

Józef Ciągwa: No násilné pomaďarčovanie bolo aj súčasťou vládnucej doktríny Uhorska a Maďarska, ako jeho z pohľadu politiky maďarizácie, ideového následníka.

Jozef Sulaček: To je pravda, prirodzene. Ale existovala i prirodzená asimilácia, ktorá mala mnoho podôb. No a potom niečo uprostred. Napr. pomaďarči si meno! O tri mesiace pôjdeš skôr do civilu z vojenčiny! Je to násilie? Nie je.

Józef Ciągwa: …je to návnada!

Matej Andráš: Ponúkali tiež výhodné zamestnania, postup vyššie v spoločenskom rebríčku.

Jozef Sulaček: Stredné vrstvy potrebovali ísť do štátnych služieb, potrebovali licencie atď.

Matej Andráš: Čo im Slováci mohli ponúknuť?

Michał Pułaski: … w kręgu węgierskim….

Matej Andráš: Oni prechádzali od vás k nám a ďalej a nie naopak.

Jozef Sulaček: No treba popravde povedať, že niekoľko Židov bolo aj uvedomelých Slovákov. Boli aj podporovateľmi martinského slovenského pohybu. Trend hungarizácie u Židov bol skutočne neobyčajne silný, podobne ako u nemeckej menšiny, ktorá bola koncentrovaná v mestách.

Matej Andráš: Pán profesor, ja som o tom rozmýšľal, veď asimilácia v Uhorsku prebiehala veľmi silno, no nedá sa povedať, že by len nenásilná. Pravda Ďurko Košút sa stal Lajosom Kossuthom a Alexander Petrović Sándorom

Petőffym bez donucovania, ale inak tomu bolo v prípade odvliekania slovenských detí do maďarských rodín v posledných decéniách Uhorska…

Józef Ciągwa: Existovala teda prirodzená maďarizácia, dobrovoľná asimilácia, na druhej strane však aj prax ilegálnej maďarizácie. Písal o nej významný slovenský historik, profesor Daniel Rapant.

Alena Bartlová: Jednoducho podmienka, aby bol dajme tomu notárom, alebo niečím iným, aby mohol napríklad aj študovať, bola, aby ovládal maďarský jazyk…

Michał Pułaski: Kwestia budowania tożsamości narodowej w Europie Środkowej to problem trudny i skomplikowany. Wymaga szerszego omówienia. Tu można tylko zasygnalizować niektóre sprawy, np. trudny proces budowania nowoczesnej świadomości narodowej Słowaków, którzy na tej drodze musieli m.in. pokonać przeszkody wynikające ze znacznej madziaryzacji rodzimej szlachty czy niedostatku własnej inteligencji. To przecież te warstwy społeczne były często nośnikami procesu samookreślenia narodowego. Mimo tego Słowakom udało się osiągnąć fenomenalny sukces. Na tym tle kwestia żydowska jawi się jako zupełnie specyficzna. Żydzi, obecni w całej Europie, nie muszą borykać się z kwestią identyfikacji narodowej. Mają swoją religię, język, kulturę, obyczaj, a nawet żyją według własnych norm prawnych. Zachowując elementy odrębności, muszą też w pewnym stopniu dostosowywać się do norm państw, w których żyją. W wielu przypadkach otwiera to drogę do mniej lub bardziej zaawansowanej asymilacji, szczególnie sfer bogatszych czy inteligencji. Można to obserwować w całej Europie, by przykładowo wymienić Francję, Niemcy, Austrię lub Węgry, może zwłaszcza Węgry. Proces ten został wyhamowany przez narastającą od połowy XIX w. falę nastrojów antysemickich. Widać to wszędzie, a dla przykładu przypomnijmy wielki exodus Żydów z Rosji, która znalazła się przecież w czołówce działań antysemickich. Efektem była ogromna emigracja. Niemała jej część zatrzymała się na ziemiach polskich zaboru rosyjskiego. Mówiąc ogólnie, wszystko to prowadziło do wykształcenia się niejako dwóch grup – jednej, którą można określić jako mniejszość narodową, i drugiej, bardziej elitarnej, zasymilowanej. Nie zawsze oznaczało to zarazem zerwanie z żydowskimi korzeniami. Te problemy musiały być nieobce i Słowacji.

Jozef Sulaček: Uhorské orgány neuznávali jidiš za rovnoprávny jazyk, ale zmes jazykov. Na druhej strane štatistika registrovala len materinský jazyk. Tak sa dostali pred dilemu, v akom prostredí žiješ, k takému materinskému jazyku sa musíš hlásiť. Treba tiež povedať, že k židovskej národnosti sa mohli Židia hlásiť po prvýkrát v Európe až v roku 1920 v Československu. Bola to zásluha známeho spisovateľa, politika Maxa Broda, ktorý to dosiahol niekoľkými intervenciami u Masaryka. Masaryk sám bol tejto veci naklonený. Často sa potom hovorilo, že to urobil preto, aby eliminoval počet Nemcov v Čechách a počet Maďarov na Slovensku. Dokonca v roku 1930 maďarskí intelektuáli verejne protestovali v Ženeve, že Československo uznáva židovskú národnosť, aby potlačilo maďarskú menšinu…

ZUZANA KOLLÁROVÁ*

Rómovia a Spiš do roku 1945

The Roma People and Scepusia until 1945

Scepusia was one of the first territories to be settled by a Roma population. Even the oldest written reference about Romas in Slovakia comes from this area. In the forthcoming centuries, Romas are mentioned in historical literature and archive documents mostly in connection with their criminal activities.

After the first Czechoslovak Republic was established in 1918, the living conditions of the Roma people did not change significantly. The specific social and economic status of Romas in some Scepusian towns and villages reflect the legal norms approved by the state to "come to terms with the Roma element". A particular part is some legislation regulating the presence of Roma people in spa towns and Tatra settlements in which they were considered "unwelcome guests", mostly in the period of their persecution by the Nazis. Particularly interesting is the part on the educational and cultural standards of the Roma population before 1945.

Rómovia tvoria neodmysliteľnú súčasť obyvateľstva na Spiši. Do konca roku 1992 vtedajšia Česko-slovenská republika bola zaradená medzi krajiny s ich najvyšším počtom, no najviac ich bolo a je sústredených v spišských okresoch – Spišská Nová Ves (18,5% populácie), Poprad (12% populácie) a Stará Ľubovňa.[1] Spiš bol zároveň jedným z prvých regiónov na Slovensku, kde sa Rómovia začali usadzovať. Vždy dávali prednosť bohatším krajom pred chudobnejšími, pretože vedeli, že tam skôr nájdu obživu.

Rómovia žijúci na slovenskom Spiši patria do skupiny tzv. slovenských Rómov. Je to jedna z najpôvodnejších skupín na Slovensku.[2] V literatúre je známe, že jedna z najstarších písomných zmienok o Rómoch zo Slovenska pochádza práve zo Spiša. Richtár Spišskej Novej Vsi Ján Kunsch ešte v prvej polovici 14. storočia[3] sa sťažoval, že v okolitých lesoch, patriacich rodine Mariášiovcov (Marriássy), potuluje sa početná skupina Rómov (Cigánov), ktorých náčelník sa predstavuje ako vojvoda.[4] Z mnohých sprievodných listín, ktoré uľahčovali Rómom život, ako najdôveryhodnejšia sa spomína listina z 18. apríla 1423, v ktorej sa spomína, že kráľ Žigmund Luxemburský prijal v Spišskom Podhradí rómskeho (cigánskeho) vajdu Ladislava a na jeho žiadosť mu vydal listinu, ktorou Rómom zabezpečil slobodný prechod Uhorskom. S odpisom tejto listiny sa preukázala skupina v roku 1424 v Regensburgu, kde ju podľa svojho vlastného vyjadrenia presne odpísal kronikár Andreas Presbyter.[5] V 15. storočí bola väčšia skupina Rómov usadená pod Spišským hradom, kde vykonávali funkciu beharov a rôzne služby hradnému panstvu (pri poľovačkách, príprave dreva, zbieraní lesných plodov, kŕmení dobytka atď.).[6] Spišský hrad a jeho okolie poskytovali rozmanité zárobkové možnosti. Niektorí sa venovali kováčstvu, iní žili pravdepodobne z drobných príležitostných prác, z veštenia, čarovania, ale aj z krádeží.[7]

O to zaujímavejšie informácie podáva štúdia A. Bartosza,[8] v ktorej sa uvádza, že na dnešnom poľskom Spiši pochádzajú najstaršie zmienky o Rómoch až zo 17. storočia, a to z obce Jurgov. Podľa ústnej tradície ich obyvatelia pozvali kvôli výrobe klincov potrebných na výstavbu kostola. Iné ústne podanie hovorí o tom, že už v tomto období tu Rómovia boli usadení. Uvedený autor sa domnieva, že Rómovia sem prišli počas valašskej migrácie už koncom 15. storočia, no hlavne v 16.–17. storočí. Išlo o polokočovné kmene, ktoré sa na tomto území usadzovali buď spontánne, alebo pod vplyvom

* PhDr. Zuzana Kollárová. Pracuje v Štátnom archíve v Levoči, pobočka Poprad. Venuje sa spišským regionálnym dejinám a dejinám Rómov na Slovensku.

[1] E. Davidová: My także jesteśmy Spiszakami, in: *Spisz wielokulturowe dziedzictwo*, ed. A. Kroh, Sejny 2000, s. 129.

[2] J. Marušiaková: Vzťahy medzi skupinami Cigánov, in: *Slovenský národopis*, roč. 36, 1988, č. 1, s. 58–77.

[3] V niektorej literatúre sa uvádza rok 1322. Napríklad Davidová: My także jesteśmy Spiszakami, s. 130.

[4] E. Horváthová: Doslov, in: Samuel Augustini ab Hortis*: Cigáni v Uhorsku*, trans. V. Urbancová. Bratislava 1995, s. 78.

[5] F. Žifčák: *Kronika mesta Spišské Podhradie slovom i obrazom*. Spišské Podhradie 1999, s. 18. E. Horváthová: *Cigáni na Slovensku*. Bratislava 1964, s. 41, 48, 97.

[6] Z. Kollárová: K vývoj u rómskej society na Spiši do roku 1945, in: *Neznámi Rómovia*, ed. A. Mann, Bratislava 1992, s. 61.

[7] Horváthová: *Cigáni na Slovensku*, s. 97.

[8] A. Bartosz: Ze studiów nad dziejami Cyganów na polskim Spiszu, in: *Rocznik Podhalański*, tom 2, Zakopane 1979, s. 73–78.

vládnych administratívnych opatrení, ktorých úlohou bolo osídlenie málo obývaných oblastí. Najstarší písomný doklad o Rómoch pochádza z 3. apríla 1799. V matrike zomrelých v Jurgove je zapísaná dvojročná Rómka Terézia Mirgová. Na súvislejšie osídlenie Rómov na poľskom Spiši mala vplyv vláda Habsburgovcov, no predovšetkým osídľovacie reformy Márie Terézie a Jozefa II.

Rómovia sa stali svojim spôsobom života príťažlivým objektom pre historikov, lingvistov, etnografov a pod. Na Spiši medzi najstaršie zmienky patria zápisy v kronikách.

Gašpar Hain v Levočskej kronike uviedol, že 26. apríla 1534 na príkaz levočského kapitána pána Čarneho (Czarnaho) bolo vyslaných do Spišskej Novej Vsi niekoľko jazdcov tam, kde sa nachádzali pohania, ktorí sa menovali Cigánmi. Títo chytili štyroch starcov, ktorí sa pri mučení priznali, že ich vyslal Zápoľa vypáliť horné mestá. Všetci boli napichnutí na kôl.[9] K uvedenej tragickej udalosti sa zachovali zápisy aj v rukopisnej kronike Konráda Sperfogela z roku 1734, z ktorej čerpal ďalší historik Samuel Augustíni ab Hortis[10]:

„Nedeľa pred Filipom a Jakubom. Pán z Černého (Tschernaho), levočský kapitán, poslal niekoľkých jazdcov do Spišskej Novej Vsi, kde boli usídlení pohania, nazývaní Cigánmi, tam zajali štyroch starcov a niekoľko chlapcov, ktorých odviedli do Levoče, ostatní však utiekli do lesov a k rieke. Tí štyria pri mučení priznali, že ich poslal a 100 z nich peniazmi podplatil Ján Zápoľský v polovici júna v nedeľu Quadragesima, aby podpálili a na popol obrátili hornouhorské mestá, najmä Košice, Levoču, Bardejov, Prešov a Sabinov. Priznali tiež, že niekoľkí z nich prišli (už) v sobotu do Levoče preoblečení za valašských pastierov predávať vlnu. Na niekoľkých miestach v meste založili oheň."

Zdá sa, že toto priznanie bolo vynútené mučením, lebo keď ich vodili z ulice do ulice, nevedeli ukázať miesto, kde oheň založili. Ab Hortis uviedol, že túto udalosť zaznamenáva aj Ján Brechenzweig vo svojom *Haterhaufen*:

„Roku 1534 chytili pri Spišskej Novej Vsi štyroch Cigánov, ostatní ušli, títo po mučení priznali, že obdržali od Jána Zápoľského peniaze, aby podpálili Levoču a ostatné mestá, a boli za to nastoknutí na kôl…" Ján Brechenzweig vo svojom diele uviedol aj ďalšie podobné udalosti. „Roku 1543 chytili Cigána, ktorý vo Veľkej ukradol z farského dvora koňa a vraj tiež založil oheň. Keď ho chceli vešať, majstrovsky ušiel katovi… Roku 1543, 2. júna chytili vtáčika, ktorý ušiel z Veľkej, spolu s ďalšími piatimi ho mučili a na tretí deň ho povesili."

Nuž neradostné sú historické spomienky v spojení Rómovia a Spiš. Samozrejme, že krutosť feudálnych súdov nenechala ľahostajnými kronikárov, ktorí neraz tieto udalosti uvádzali aj pre živých na výstrahu. Ab Hortis uviedol aj takúto skutočnosť:

„V jednom starom rukopise, v ktorom sa opisuje Spišská župa, sa síce hovorí, že sú (Rómovia) poddaní vrchnému županovi a, že mu vraj platia každý rok nejaké peniaze a odvádzajú kováčske výrobky. Každý, kto pozná povahu tohto ľudu, si vie ľahko predstaviť, ako zriedkavo asi plnia tieto povinnosti a ako je bezmála nemožné očakávať od tohoto nestáleho ľudu niečo také. Každý deň môžeme vidieť, ako kočujú po krajine, podriaďujú sa raz jednému, raz druhému zemepánovi a hľadajú uňho ochranu. Keď ale príde čas platenia alebo vykonávania služieb, ktoré sú dlžní, stanú sa neviditeľnými, stratia sa."

Žiaľ, nevieme presné datovanie a ani pôvod rukopisu, no k autorovi týchto riadkov sa ešte vrátime.[11]

V 17. storočí začal prílev Rómov zo západnej Európy, kde boli prenasledovaní. Opatrenia proti nim nachádzame v stoličných štatútoch Spišskej stolice z roku 1624. V článku *De ciganis* sa uvádza, že *gens Aegiptica Cyngarorum* podniká do stolice početné vpády. Príslušníci tohto ľudu žobrú a kradnú predovšetkým kone, ktoré potom pašujú do Poľska. Stolica nariadila, aby Rómovia boli z dedín a miest vyhnaní.[12] V tomto období sa začali ich mená objavovať aj v matrikách. Napríklad 12. septembra 1668 sa v rodine Jurka Czigana narodili a boli pokrstené dvojičky Michal a Dorota.[13]

V matrikách obcí Štiavnického opátstva sa v roku 1700 spomínali ako kováči, muzikanti, čo žili zo žobrania, krádeže a že to boli nemravní „pokrstení pohania".[14]

Pestrú existenciu tohto nespútaného ľudu sa pokúsil zmapovať dosiaľ málo vídaným

[9] G. Hain: *Löcsei kronikája*, ed. a trans. J. Bal, J. Förster, A. Kauffmann. Lőcse 1910 – 1913, s. 69. J. Vencko: *Dejiny Štiavnického opátstva na Spiši*. Ružomberok 1927, s. 191–192.
[10] Samuel Augustini ab Hortis: *Cigáni v Uhorsku*, s. 50.
[11] *Tamže*, s. 60.
[12] Horváthová: *Cigáni na Slovensku*, s. 102.
[13] Žifčák: *Kronika mesta Spišské Podhradie*, s. 32.
[14] Vencko: *Dejiny Štiavnického opátstva*, s. 192.

spôsobom už niekoľkokrát spomínaný Spišiak a evanjelický kazateľ Samuel Augustíni ab Hortis (26. augusta 1729 Veľká Lomnica – 5. augusta 1792 Spišská Sobota).[15] Rómovia sa stali stredobodom jeho záujmu z vedeckých pohnútok. K ich charakteristike pristúpil racionálne a bez emócií. Uplatnil prísne vedecké hľadisko vychádzajúce z početnej zahraničnej literatúry, sporadicky doplnenej známymi prácami uznávaných spišských historikov a kronikárov (Wagner, *Sperfogelova* a *Leibizerova kronika*). Pri podrobnom čítaní uvedenej práce si môžeme urobiť obraz o stave výskumu rómskej problematiky a jednoznačne skonštatovať, že napriek osvietenosti a učenosti spišských historikov boli Rómovia iba na periférii ich pozornosti. Drobnosti, ktoré o nich zapísali, sa zachovali iba ako výnimočné prípady. O to potešujúcejšie je zistenie Viery Urbancovej a Emílie Horváthovej, že Ab Hortis sa svojím stručným slovníkom: „stal bezprostredným iniciátorom k určeniu indického pôvodu Rómov".

Pri vzniku diela Samuela Augustíniho zohrali poprednú úlohu dobové politické, ideovo-kultúrne a vedecké podnety, ale predovšetkým pokus panovníčky Márie Terézie o komplexné riešenie rómskej otázky v Uhorsku z roku 1768. Augustíni zdôrazňoval, že riešenie problému nie je vo vyháňaní tohto ľudu, ale v jeho poznaní, ktoré umožní vytvoriť podmienky ich novému spôsobu života, čo najviac totožnému so životom väčšiny obyvateľstva.[16]

Na rozkaz panovníka Jozefa II. boli obce povinné dať Rómom miesta na bývanie a pomôcť im pri výstavbe vlastných domkov.[17]

Kniha zápisov obce Hranovnica[18] v roku 1777 uvádza, ako sa tieto opatrenia prenášali do praxe.

„Richtare! Už mnoho ras sem currentoval, abi richtare Ciganom žadne kolibi nedali budovat, naho (nahých pozn. autora) aneb v jinšich šatoch než sedlackich nedozvolili hodit, ani tež z jedneho mesca na druhe se jim prehadzat nedozvolovali. Abi rozkazu Najjasnejšej Kralovnej sa dosti mohlo urobit, však toto Richtare zameškavaju dokončit a ponevač Najjasnejša Kralovna i dalej rozkazuje, abi Cigani do poradku se vzali, teda, abi se to mohlo stanut. Všetkich Ciganov, ktere sa len najdu, jak male, tak velke, chlopov, tak ženi a divčata, i zo všeckima detmi, Richtare sami i z dvoma, troma aneb vice gazdami dna 28. aprila, jakošto v pondelek po Svatim Jurovi do Levoči zaprovadzu, a to sice tak, abi žaden nechibel, neb kdiž dakteri Richtar to učinit zameška, v Levoči 50. palicami, jak taki kteri rozkazi Najjasnejšej Sl. Stolici nechce vikonavat, trestani bude. Jeden každi pak Richtar dostatečne svedectvo prinest, aneb i prisahnut bude muset, že žadneho Cigana, aneb Ciganku a Ciganče nezanechal, ktere bi nebil priprovodil. Kdižbi však pred časom Cigani daktere z jedneho mesca na druhe prešli stamadi, kde sa prešli, Richtar bude povinovati jich priprovadit a skadi utekli a odešli pod pokutu 50 palic neje dozvoleno jich naspatek prijat, ktere tež Richtar na to bačnost nemajici znese, ponevadž kdiš kterikolvek s panoch Stoličnych Oficirov prijde, Cigana uvidi a svedectvo, že v Levoči bil, nebude mat, hnedka Richtarovi da vičitat. Teda vedle toho dosti urobte, abi ste trestani ne okerovali."

V roku 1770 žilo na Slovensku 18 – 20 000 Rómov, najmä v južných oblastiach. V Bratislavskej stolici ich bolo okolo 2 500, v Nitrianskej 2 000, v Gemeri 1 800, v Šariši 1500, v Trenčianskej župe 600, na Spiši 500 a v Turci okolo 100. Údaj o počte spišských Rómov je, ako sa zdá, veľmi podhodnotený.[19] Zároveň dokazuje potrebnosť komplexného výskumu na území Slovenska i na samotnom Spiši. Vyvracia to súpis Spišskej stolice z roku 1775,[20] ktorý uviedol nasledovné počty: v tzv. dolnom okrese žilo 146 rómskych rodín. Na jednu dedinu pripadali približne 1–2 rodiny. Výnimku tvorili obce Mníšek nad Hnilcom s 13 rodinami, Smižany s 9, Helcmanovce s 8, Štós so 7 rodinami. 5–6 rodín žilo v Žakarovciach, Kojšove, Folkmári, Jaklovciach. V hornom okrese žilo 51 rodín. V každej obci maximálne dve rodiny. Celkove v Spišskej župe bolo 197 rodín. Všetky rodiny v stolici mali 456 detí. Z nich 124 zostávalo doma pri rodičoch, do školy chodili iba tri dievčatá, ktoré rodičom odobrali. V službe bolo 95 chlapcov a 97 dievčat, 21 chlapcov sa učilo remeslám a traja mládenci boli odvedení k vojsku. Desať detí, ktoré zostali u rodičov pre epilepsiu, debilitu alebo hluchonemotu, nebolo schopných na výchovu, ani do služby a boli odkázané na opateru svojich rodičov. Podľa udania stoličných slúžnych všetky rodiny žili v domoch. 152 rodín sa odievalo po vzore domáceho obyvateľstva a iba zvyšok nosil tradičný rómsky odev.

[15] Ab Hortis pochádzal z okruhu spišských vzdelancov a bol vnukom známeho kežmarského lekára Kristiána Augustíniho (1598 Kežmarok–1650 Veľká Lomnica) osobného lekára kráľa a cisára Ferdinanda II.
[16] Samuel Augustini ab Hortis: *Cigáni v Uhorsku*, s. 1–83.
[17] Vencko: *Dejiny Štiavnického opátstva*, s. 192.
[18] Štátny archív v Levoči, pobočka Poprad: *Obec Hranovnica: Kniha zápisov 1771–1785*, č. 3.
[19] Horváthová: *Cigáni na Slovensku*, s. 131–132.
[20] *Tamže*, s. 132.

Z celkového počtu bolo 139 želiarskych rodín a 67 podželiarskych. Prevažná časť rodín sa živila kováčstvom (146) a menšia časť muzikanstvom (34). Jedna rodina bola odkázaná na žobranie. Všetci boli podriadení dedinským richtárom. Nejedli mäso z uhynutého dobytka a nekupčili s koňmi. Takmer všetci boli zdanení. Do vojenskej pokladnice platili spolu ročne 169 zlatých a 54 grošov. Do domácej (stoličnej) pokladnice platili 88 zlatých a 49 grošov. Ročne pripadalo na jednu rómsku rodinu podľa zámožnosti 50–90 grošov vojenskej a 20–50 grošov stoličnej dane.

V osemdesiatych rokoch 18. storočia uvažovali stoličné úrady na Spiši o zriadení spoločných kováčskych dielní, v ktorých by Rómovia opravovali a zhotovovali banícke železné nástroje. Dielne mali byť zriadené pri banských podnikoch a mala sa v nich využiť zručnosť Rómov v kováčstve a kovoobrábacích remeslách. Tieto snahy sa, žiaľ, nerealizovali, hoci prejavil o ne záujem sám Jozef II.,[21] usilujúci sa ešte dôslednejšie o vykonanie regulácie Rómov ako Mária Terézia. Roku 1781 klesol počet Rómov v Spišskej stolici. Dôvodom bolo ich sťahovanie do stolíc, kde bolo vykonávanie nariadení o ich asimilácii menej dôsledné.[22]

V súvislosti s tereziánskymi a jozefínskymi reformami sa aj v dedinách horného Pohornádia začalo usadzovať rómske obyvateľstvo. Spočiatku sa Rómovia nesmeli usádzať v mestách a na dedinách. Bývali vždy na ich okrajoch. Prví Rómovia sa v Hornádskej kotline usadili už v 17. storočí, no ich zvýšený príliv bol zaznamenaný v druhej polovici 18. a začiatkom 19. storočia.[23]

V roku 1777 bývalo v Levoči 20 Rómov žijúcich v 5 rodinách. Jedna rodina pochádzala z Dlhých Stráží. Okrem Ďusyho, ktorý mal dom v Dlhých Strážach a pracoval na mestskom majeri ako poľnohospodársky sluha a Adama Gažiho, pracujúceho v mestskej tehelni, sa ostatní zaoberali výrobou klincov. Rodiny mali 1 – 3 deti. Dve rodiny mali vlastný domček, ostatní mali pridelené stavebné pozemky pred hradbami mesta. Staršie deti pomáhali v poľnohospodárstve.[24]

Z 18. storočia pochádza záznam Samuela Augustíniho o Rómovi Michalovi Barnovi, ktorý žil okolo roku 1737 v Spišskej župe, na panstve grófa Čákiho (Csáky) v Iliašovciach a bol chýrečným hudobníkom a „úžasným majstrom v hre na husliach". Imrich Čáki ho poctil tým, že ho vymenoval za dvorného hudobníka. Jeho skupina mala obyčajne iba štyroch členov. On sám hral na husliach, vedľa seba mal Nerómov – kontraviolistu, jedného cimbalistu a jedného hudobníka hrajúceho na basu. Po smrti Imricha Čákiho ho zobral do svojich služieb so všetkým zaopatrením gróf Ilešházi (Illesházy):[25]

„V čase, keď bol ešte na dvore jeho Eminencie kardinála, sa stalo, že na svadbe jedného zo šľachticov Radvanskovcov vynikol spomedzi 12 cigánskych majstrov svojou hrou na husliach a natoľko ich predstihol, že na mieste, kde dokázal tak statočne obhájiť svoje veľké umenie, mala ostať naňho trvalá pamiatka. Zručný maliar namaľoval preto jeho pravú podobu v životnej veľkosti v čákiovskej livreji. Tento obraz vystavili v kaštieli v Radvani. Na jeho pravej strane je nápis *Barna Mihály*, na ľavej pochvalný výrok *Magyar Orpheus* (t. j. *Uhorský Orfeus*). Tento obraz možno aj dnes vidieť v kaštieli pána Jána Radvanského v Radvani tam, kde sa schodišťom vchádza do sály."

19. storočie nezaznamenalo výrazné zmeny vo vzťahu ostatných obyvateľov a Rómov. Písomne je bohato doložené. Zaujímavý je rukopis neznámeho autora z konca 19. storočia, ktorý uviedol, že o uhorských Rómoch napísal obšírne štúdiu Dr. J. H. Schwicker.[26] Podľa tohto autora malo byť k 31. januáru 1893 v Uhorsku 274 940 Rómov. Neznámy autor tento údaj čiastočne upravuje na 280 000 Rómov, kvôli rôznym nepresnostiam. K Rómom žijúcim na území Slovenska sa hlásilo 9 857. Všetkých Rómov rozdelil na 1.) trvalo usadených (243 432, t. j. 89,3%), 2.) dlhšie sa zdržujúcich na tom istom mieste (20 406, t.j. 7,5%) a 3.) kočovných (8 938, t. j. 3,2%). Podľa zamestnania ich rozdelil na roľníkov (10088), ktorí obrábali 5 238 jutár vlastnej pôdy, remeselníkov (50 506), tehlárov a nádenníkov pracujúcich pri stavbách (15 000) a hudobníkov (17 000). „Ostatní sa živili klamárstvom a zlodejstvom. Vrahov a lúpežníkov je medzi nimi málo. V tomto ohľade sú najhorší kočovní. O školskom vzdelaní neveľmi možno hovoriť, keďže medzi Cigánmi viac ako šesťročnými bolo 93,74 % analfabetov, 5,38 % vedelo čítať a písať a 0,88 % len

[21] *Tamže*, s. 132.
[22] *Tamže*, s. 131–132, 135.
[23] J. Michálek a kol.: *Ľud Hornádskej doliny*. Poprad 1989, s. 16.
[24] Ich: Dnešná Levoča a Cigáni, in: *Spišské hlasy*, roč. 17, 1966, 21. mája, č. 20, s. 2.
[25] Samuel Augustini ab Hortis: *Cigáni v Uhorsku*, s. 44.
[26] J. H. Schwicker: Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen, Wien und Teschen 1883, 24 s. Uvedený autor publikoval k tejto problematike aj v bližšie neurčených Oesterreich-Ungarn, in: *Revue* 1898, Band 23.

čítať. 52,16 % všetkých Cigáňov nerozpráva už po cigánsky." Podľa náboženstva sa Rómovia hlásili k rímskokatolíckemu náboženstvu (39,26 %), gréckokatolíckemu (20,28 %), pravoslávnemu (26,81 %) a evanjelickému (11,82 %).[27]

Rómovia žili v 80 obciach Spišskej župy, ale len v troch z nich tvorili v roku 1880 viac ako 5 % obyvateľstva (Mikulášovce 10,2 %, Jurské 7,8 % a Mengusovce 5,9 %). Podiel rómskeho obyvateľstva na celkovom počte obyvateľov Spišskej župy bol v roku 1880 len 0,7 % (1238 osôb).[28]

V roku 1881 bol v niektorých obciach Spiša nasledovný počet Rómov[29]: V Batizovciach 12, Gánovciach 11, Gerlachove 14, Hôrke 18, Hranovnici 40, Huncovciach 26, Ihľanoch – Stotinciach 9, Jurskom 24, Kežmarku 4, Ľubici 36, Kravanoch 18, Krížovej Vsi 27, Lučivnej 19, Matiašovciach 7, Mengusovciach 26, Novej Lesnej 16, Osturni 10, Podhoranoch 15, Rakúsoch 8, Reľove 5, Ruskinovciach 9, Slovenskej Vsi 9, Spišskej Starej Vsi 11, Spišskej Teplici 35, v Spišskom Bystrom 36, Spišskom Hrušove 26, Spišskom Štiavniku 14, Starej Lesnej 4, Stráňach pod Tatrami 11, Toporci 14, Veľkej Lomnici 33, Veľkom Slavkove 9, Vikartovciach 15, Vojňanoch 7, Výbornej 10, Vydrníku 6.

Po zrušení poddanstva v bývalých rumunských kniežatstvách vo Valašsku a Moldavsku časť tamojších kočovných skupín prešla na územie Slovenska. Výnos viedenského Ministerstva vnútra o kočovných Cigánoch zo 14. septembra 1888 Rómom vykazoval miesto na periférii spoločnosti.[30]

Vládne nariadenia sa snažili zabrániť potulovaniu Rómov aj viac či menej pravidelnými súpismi. Koncom storočia počet rómskeho obyvateľstva vzrástol. Na dnešnom území Slovenska, podľa súpisu z roku 1893, bolo 36 000 Rómov, z toho 600 kočovných a 2 000 polokočovných. Spišská župa sa na tomto počte podieľala počtom 2 792 Rómov (t.j. 7,75 % všetkých Rómov na Slovensku). Z toho bolo 1 394 mužov a 1398 žien. Usadených Rómov bolo 2 627, prechodne usadených 127 a kočovne žijúcich 38. Väčšina sa zaoberala opracovávaním kovu (kováči, zámočníci, kotlári, zvonkári) a hudbou, menšia časť bola roľníkmi, ojedinelo sa vyskytovali spracovávatelia dreva (korytári, košikári a pod.) tehliari, povrazníci, šnúrkari, priekupníci, murári, robotníci zaoberajúci sa pálením vápna. U žien len v mimoriadnych prípadoch išlo o práčky, čipkárky, tkáčky. Ich „privátnym" povolaním bolo žobranie a starostlivosť o rodinu. Z celkového počtu bolo 79 gramotných. Slobodných žien a mužov bolo 1 614, ženatých a vydatých 835, ovdovených 79, žijúcich v konkubináte 252. Rómovia sa hlásili k náboženstvu rímskokatolíckemu (2 620), gréckokatolíckemu (160), evanjelickému a. v. (3), evanjelickému reformovanému (9).[31]

Rómovia v Hornádskej doline sa spomínajú v prozaických situáciách. V roku 1818 sesia nepovolila ťažbu dreva na kolibu Rómovi zo Spišského Bystrého (Kubachy), ktorý, keď bol v núdzi, predal svoj domček, lebo: „Panstvo sa chce oslobodiť od toho neužitočného plemena." V roku 1819 prosil pivovarník v Spišskom Štiavniku pre seba tesný domček, ktorý bol postavený Rómom. V máji 1813 úradník Harajovič radil biskupovi Bélikovi, aby Rómovia namiesto 500 klincov latovcov a šindľovcov za pálenie uhlia z haluzí, robili tisíc latovcov a šindľovcov, ďalej aby 18 dní ručne robotovali, 1 zlatý platili od „dymu". Biskup to neschválil, lebo vedel, že by to pre krajnú biedu nezaplatili, ale zakazuje im rozmnožiť sa príchodom cudzích Rómov. Tento pre Rómov neprajný mladý úradník zomrel na choleru, v čom Rómovia videli trest Boží.[32]

14. marca 1863 Rómovi Jánovi Patvanovi z Hranovnice, za zásluhy jeho otca a jeho samotného, dovolila obec na mieste koliby postaviť domček, aby ho lepšie zabezpečil proti ohňu, a to s tou podmienkou, že pozemok zostal aj naďalej obecný a majiteľ dostal tento pozemok iba pre svoju potrebu, ale keby ho obec potrebovala, tak za domček mu zaplatí a on ho musí opustiť. V Hranovnici žili v druhej polovici 19. storočia 3 väčšie rómske rodiny – Šarišský, Pačan a Čonka. Vo viacerých prípadoch to boli zruční kováči a uhliari.[33] V blízkej Lučivnej sa rómska rodina Čonkovcov objavila až v prvej polovici 19. storočia. Podľa súpisu v roku 1869 šlo o dve kováčske rodiny s 11 členmi.[34]

[27] Archív Matice slovenskej v Martine, Inventár III. – rukopisy, C 467 *Cigáni v Uhorsku*, článok neznámeho autora, 2 s.
[28] R. Ištok a Z. Lesniaková: Národnostná a konfesionálna štruktúra obyvateľstva sídiel Spišskej župy v roku 1880, in: *Spiš v kontinuite času*, ed. P. Švorc. Prešov; Bratislava a Viedeň 1995, s. 106.
[29] *A Magyar korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Szepes vármegye – XLVII. füzet*. Budapest 1881, s. 34–35, 144–149.
[30] C. Nečas: *Českoslovenští Romové v letech 1938 – 1945*. Brno 1994, s. 19.
[31] Kollárová: K vývoju rómskej society na Spiši, s. 61–62.
[32] Vencko: *Dejiny Štiavnického opátstva*, s. 192.
[33] *Tamže*, s. 192. P. Roth: *Dejiny obce Hranovnica*. Hranovnica 1998, s. 134.
[34] F. Žifčák a kol.: *Lučivná 1321–1996*. Lučivná 1996, s. 16, 26.

V Ľubici sa spomínajú Rómovia prvý raz v roku 1840. Vtedy tu bývala jedna štvorčlenná rodina kováča Jána Čonku. V roku 1880 ich bolo iba 5. V Ľubických Kúpeľoch žili 3 rodiny s 10 osobami a v Majerke žilo 12 Rómov.[35] V Smižanoch bolo podľa súpisu obyvateľstva v roku 1880 33 Rómov. Títo bývali pôvodne na ľavom brehu mlynského potoka. Okolo roku 1880 si postavili riadne domy na pravom brehu potoka. Keďže ich počet rástol a problémy s nimi sa zvyšovali, zvolilo im obecné zastupiteľstvo v roku 1908 dvoch vlastných richtárov – Jozefa Kokyho a Jána Kokyho. Opatrenie nepomohlo, pretože ostatní ich neprijali a nerešpektovali.[36]

V Jánovciach podľa sčítania obyvateľstva v roku 1869 bývali 2 rómske rodiny – Gabčová a Čonková so 7 osobami. Zaoberali sa kováčstvom. Viaceré z rómskych rodín tu zrejme kočovali, pretože záznamy v matrikách svedčia o tom, že v rozmedzí rokov 1850–1870 sa tu zdržiavali aj ďalšie rodiny (v Machalovciach: Behar (1855), Pecha (1857), Schifer (1861), Gabčo (1962), v Jánovciach: Fischer (1859), Mižigar a Gaži (1866), Kafčan (1869). Neskôr sa v Jánovciach objavili Žigovci (1871) a Dunčíkovci (1878) a v Machalovciach (v súčasnosti miestna časť Jánoviec) Lackovci (1884).[37] V Majerke v roku 1840 bolo 12 Rómov.[38]

Vo Švábovciach sa v *Historii domus* nachádzajú záznamy o pokrstení Rómov z roku 1824, avšak z tohto záznamu nie je jasné, či išlo o Rómov kočovných, alebo trvalo usadených. Rómska kolónia v chotári obce vznikla okolo roku 1900 a založili ju štyria kováči zo Spišského Štvrtka na úpätí honu *Dolinka* v blízkosti cesty z dediny do banskej kolónie. Druhá rómska kolónia vznikla na súčasnom mieste okolo roku 1918.[39] Na základe súpisu z roku 1869 sa v Podhoranoch (Maldure) nachádzali rodiny Rómov Oračku a Pompu s 15 členmi hlásiacimi sa k rímskokatolíckemu náboženstvu. Živili sa žobraním.[40]

Okolo roku 1854 prišli zo Štrby do Nižnej Šuňavy prví Rómovia, a to Jozef Čonka, kováč so štyrmi deťmi a manželkou. Vo Vyšnej Šuňave sa v tomto roku ešte nenachádzali. Neskôr Rómovia vo Vyšnej Šuňave bývali pôvodne *Na vŕšku*, ale po požiari, ktorí zapríčinili, ich vysťahovali za dedinu. V roku 1869 sa spomína Štefan Lacko, kováč bývajúci vo Vyšnej Šuňave. Hlásil sa ku katolíckemu náboženstvu a mal šesťčlennú rodinu.[41]

Nevedno presne, kedy sa Rómovia prisťahovali do Spišskej Teplice. Mária Fröhlichová z Ľubických Kúpeľov sa v roku 1815 sťažovala, že jej Rómovia odniesli do Teplice drevo. V roku 1854 sa v Teplici spomína 30 Rómov. V roku 1870 sú spomínaní ako kováči. V roku 1881 bolo v obci 1 053 „bielych" obyvateľov a 35 Rómov. V roku 1919 bolo „bielych" 891 a 97 Rómov, v roku 1921 sa počet zmenil na 952 „bielych" a 69 Rómov. Rómovia žili pôvodne vo východnej časti obce v okolí bývalého starého mlyna. Podľa niektorých pamätníkov sa až neskôr presťahovali na druhý koniec dediny. Posledným vajdom v rokoch 1938–1945 bol Maximilián Gaži.[42]

V roku 1869 boli v Spišskom Bystrom, ako sa zdá, Rómovia diferencovaní. Jedni bývali v domoch č. 171–174 (Ščukovci, Lackovci, Gabčovci – väčšinou kováči), iní v troch kolibách bez čísla (Chravačovci, Ščukovci, Lackovci, tiež kováči).[43] V tom istom roku (1869) v obydliach bez popisného čísla a bez majetku žilo v Krížovej Vsi 34 Rómov, rímskokatolíkov, v troch veľkých rodinách bez uvedenia zamestnania. Na čele rodín bol Štefan Hangurbadžo, Jozef Horváth a Jozef Pompa. Pochádzali zo Stotiniec, Slovenskej Vsi, Vojnian, Spišskej Belej a z Jurského. Rómovia bývali v dvoch kolóniách na *Lajtku* (pri cintoríne) a na suchom Jarku pri *Stenbruchu*. Od roku 1879 bývali poniže mlyna pri rieke Poprad. O ich zdravotný stav sa bezplatne staral MUDr. Michal Greisiger (1851 – 1912), ktorý liečil aj Rómov z Rakús. Dokonca im prispieval na lieky a stravu. O Rómov sa staral aj rímskokatolícky kňaz Henrik Jurkovich, ktorý žiadal stoličné orgány v roku 1868 o zdravotné zaopatrenie Rómov v Krížovej Vsi, keďže zomierajú na bližšie neurčenú dizentériu.[44]

Mesto Levoča, v ktorom je aj v súčasnosti početné rómske zastúpenie, zaznamenalo prvé pokusy s vyučovaním rómskych detí už v škol-

[35] I. Chalupecký: *Z minulosti Ľubice. Zborník k 725. výročiu získania mestských práv 1271–1996*. Ľubica 1996, s. 40.
[36] F. Žifčák: *Smižany*. Smižany 1993, s. 65.
[37] P. Roth: *Z dejín obce Jánovce (Čenčice–Jánovce–Machalovce)*. Jánovce 1997, s. 36.
[38] S. Kovč, V. Krempaský a B. Malovcová: *Ihľany*. Ihľany 1997, s. 22.
[39] Z. Kollárová a B. Malovcová: *Švábovce v toku dejín 1278–1998*. Švábovce 1998, s. 8.
[40] Z. Kollárová: *Podhorany 1297–1997*. Podhorany 1997, s. 12.
[41] Táže a kol.: *Šuňava 1298–2001*. Šuňava 2001, s. 31.
[42] Z. Kollárová: Obyvateľstvo, in: M. Soják: *Dejiny Spišskej Teplice*, rkp. Štátny oblastný archív (ďalej ŠOBA) Levoča, *Spišská župa – Súpis obyvateľov Spišskej Teplice z roku 1870.*
[43] I. Chalupecký: *Spišské Bystré-Kubachy 1294–1994*. Spišské Bystré 1994.
[44] B. Malovcová a kol.: *Minulosť a súčasnosť Krížovej Vsi*. Krížová Ves 2002, s. 63, 166.

skom roku 1893/94. 26 detí vyučoval živnostník Ján Kacvinský.[45] Levoču preslávil známy rómsky muzikant Ernö Danko. V sedemdesiatych rokoch 19. storočia stál na čele starosmokoveckej kúpeľnej kapely a so svojím synovcom Štefanom Dankom (nar. 1858 v Segedíne – zom. 1903 v Budapešti) zložil viaceré piesne. So svojou päťdesiatčlennou kapelou koncertoval 35 rokov v Paríži, Londýne, Brusseli, Monaku, ba dokonca i v Káhire.[46]

Výborným rómskym primášom a hudobným skladateľom bol František Balogh (1850–1932), ktorý pôsobil v Antole, ale i v Huszovom parku v Poprade, v kúpeľnej kapele v Novom Smokovci, no účinkoval aj v Moskve, v Paríži, Viedni a v Budapešti.[47]

Posledný pokus donútiť všetkých Rómov v bývalom Uhorsku k usadlému spôsobu života bol v roku 1916. Cieľom nariadenia bolo zamedzenie ohrozovania verejnej bezpečnosti zo strany Rómov, no vládnym orgánom išlo najmä o to, že „kočovní Cigáni sa vymaňujú z vojenských povinností a zdanenia."[48]

Prvá svetová vojna zasiahla aj do života spišských Rómov. Bohatý archívny materiál nám umožňuje od roku 1918 podrobnejšie sledovať život Rómov na Spiši z viacerých hľadísk.

Politicko-právna prax vládnych orgánov sa voči Rómom upravovala iba pomaly.[49] Vychádzala z dovtedy najvýznamnejšej právnej normy, ktorou bol výnos viedenského Ministerstva vnútra o kočovných Cigánoch zo 14. septembra 1888. Rómom vykazoval miesto na periférii spoločnosti. V roku 1918 prebralo ministerstvo vnútra od maďarského ministerstva nariadenia o štatistike a evidovaní Rómov. V plnom znení ich použilo a využilo výsledky štatistiky na represívne opatrenia.[50]

Vyústením snáh bezpečnostných orgánov bol opäť súpis Rómov podľa podkladov Krajinskej správy politickej z roku 1924 v Prahe. Rómovia, poučení z predchádzajúcich opatrení, sa mu zámerne vyhýbali. Zákonné opatrenia pomohli zhromaždiť podkladový materiál využitý v roku 1927. 15. júla 1927 bol vyhlásený zákon č. 117 o potulných Cigánoch. Definitívny súpis Rómov mal byť ukončený do 1. júla.

Žandárske stanice v oblastiach hustejšieho výskytu Rómov boli posilnené, aby súpisy boli prevedené presne. Hospodárska kríza donútila mnohých, a medzi nimi aj Rómov, odísť za prácou za hranice Československa. Zlé životné podmienky sa snažila vláda aj na Spiši zmierniť mnohými stravovacími akciami a sociálnymi výpomocami, o ktorých budeme hovoriť neskôr.

Vďaka represívnym opatreniam režimu Slovenskej republiky (1939 – 1945) sa Rómovia dostali ešte do zložitejšej situácie, ako to bolo predtým. Napríklad 29. mája 1940 vyšlo diskriminačné nariadenie *O dočasnej úprave pracovnej povinnosti Židov a Cigánov.* Okrem iného sa v nej hovorilo, že „Židia (…) a Cigáni sú povinní namiesto brannej výchovy vykonávať práce v prospech obrany štátu, ktoré určí ministerstvo národnej obrany…"

V zmysle nariadenia s mocou zákona o pracovnej povinnosti z 29. mája 1940 boli všetci nezamestnaní vo veku od 18 do 60 rokov povinní nastúpiť a zotrvať v práci, ktorú prikázali okresné a notárske úrady, žandárske stanice a obecná samospráva.[51]

Od roku 1942 začali odvody Rómov do pracovných útvarov a táborových koncentrácií na základe skúseností z útvarov „árijských asociálov."[52]

V auguste 1942 ministerstvo vnútra vypísalo odvody do pracovného útvaru v Nižnom Hrabovci, do ktorého sa konali odvody aj na Spiši. 11. augusta 1942 v Gelnici, 12. augusta v Spišskej Novej Vsi, 13. augusta v Levoči, 14. augusta v Poprade. 22.–23. júna 1943 boli do pracovného tábora v Ilave eskortovaní Rómovia z Tatranskej župy. Do Ilavy bola eskortovaná časť Rómov z Hanušoviec. K 1. januáru 1944 bol likvidovaný pracovný tábor v Ilave a odtiaľ boli Rómovia presťahovaní do Dubnice nad Váhom. Napríklad zo Štôly bolo odvedených 55 osôb od 1 do 75 rokov, z Batizoviec 85 osôb vrátane novonarodených detí, z Gerlachova 101 osôb, z Mengusoviec 87 osôb. Stávalo sa, že boli odvedené i osoby, ktoré vôbec neboli asociálnymi.[53]

---

[45] I. Chalupecký: *Dejiny Levoče*, vol. 2. Košice 1975, s. 200.
[46] I. Bohuš: Kto bol kto vo Vysokých Tatrách, in: *Vysoké Tatry*, roč. 18, 1978, č. 2, s. 30.
[47] *Dejiny Popradu*, ed. I. Chalupecký. Poprad 1998, s. 168.
[48] *Encyklopédia Slovenska A–D*, zv. I., ed. J. Vladár, Bratislava 1977, s. 320–322. Horváthová: *Cigáni na Slovensku*, s. 141–148.
[49] V štúdii sa podrobne nezaoberáme právnymi normami. Bližšie údaje a rozbory týchto noriem uvádza vo svojich štúdiách V. Gecelovský: Perzekúcia Cigánov v období tzv. slovenského štátu, in: *Obzor Gemera*, roč. 17, 1986, č. 3, s. 174–177. Tenže: K niektorým aspektom perzekučných prejavov voči Cigánom v zákonodarstve buržoázneho Československa s osobitným zreteľom na región Gemera, in: *Obzor Gemera*, roč. 17, 1986, č. 1, s. 36.
[48] Bližšie Kollárová: K vývoju rómskej society, s. 65–68.
[49] 29. mája 1940 vyšlo Nariadenie č. 130/1940 Zb. z. s mocou zákona O dočasnej úprave pracovnej povinnosti Židov a Cigánov.
[52] Podrobne sa touto tematikou zaoberá monografia – C. Nečas: *Nad osudem českých a slovenských Cikánů v letech 1939–1945*. Brno 1981.
[53] ŠOKA Poprad, OÚ Poprad 590/1943, Obv. NÚ Batizovce 81/1943 prez., Obv. NÚ Lučivná 1349/43.

Po Slovenskom národnom povstaní využívali Nemci Rómov ako pracovnú silu pri opevňovacích prácach. Rómovia sa však nestavali iba do pasívnej úlohy v boji proti fašizmu. Viacerí bojovali a padli ako partizáni, resp. vojaci.[54]

Počas 2. svetovej vojny sa nám podarili zistiť represívne opatrenia voči Rómom iba jedenkrát. V septembri 1944 bola Nemcami popravená skupina Rómov pri Kvetnici pri Poprade. Jej vodcom bol, podľa hlásenia žandárov, Viliam Stojka z Ľubice, členmi Albert Koky z Vrbova, Jozef Ištok zo Štôly, Koloman Koky st., Koloman Koky ml., Ján Burik st., Koloman Koky (Chori) a Ondrej Ščuka (Pobot) ml., všetci zo Štôly. Boli ozbrojení vojenskými puškami, pištoľami, ručnými granátmi a vydávali sa za partizánov. Skupina v okolí Čierneho Váhu vykradla 9.–10. septembra niekoľko horární. 12. septembra 1944 po údajnej kontrole Nemcov v chate na Popradskom plese ulúpila od prítomných peniaze, šperky a šatstvo za 645 korún. 14. septembra navštívila Guhrovu chatu, Starú Lesnú, osadu Danielovo, Gerlachov, chatu Kamzík, Šport hotel (Hrebienok), hotel Kamzík, Tatranskú Lesnú, kde odcudzili 84 330 korún a znásilnili slovenské dievča. Celkove spôsobili škodu v hodnote 505 975 korún. Skupinu, okrem Viliama Stojku, chytili po prestrelke členovia Žandárskej stanice vo Svite 13. septembra 1944 v lese pri Štôle. 15. septembra 1944 ich nemecké vojsko dopravilo do Popradu, kde boli podľa svedectva Jána Kokyho na Kvetnici zastrelení.[55]

Asi 25-členná skupina Rómov 1. októbra 1944 ukradla Adorjánovi Várady Szakmárimu 4 kone, 31 000 korún v hotovosti a rôzne iné veci v hodnote 191 605 korún. Neznámi lúpežníci utiekli smerom ku Kráľovej holi, kde sa žandárom stratili.[56]

Sociálno-ekonomické a kultúrne postavenie rómskeho obyvateľstva bolo na Spiši tradične zložité.[57]

Na základe popisu ľudu z roku 1919[58] sme zistili, že na Spiši bolo v 221 spišských mestách a obciach 157 367 obyvateľov, z čoho bolo približne 6 058 Rómov. Koncentrovali sa hlavne v mestách – v Levoči zo 6 022 obyvateľov 222 Rómov, v Kežmarku zo 6 073 obyvateľov 176 Rómov, v Spišskej Starej Vsi z 1 238 obyvateľov 136 Rómov, v Podolínci (bývalé mestečko) z 1 454 obyvateľov 128 Rómov, Spišskej Novej Vsi z 10 738 obyvateľov 118 Rómov a v Krompachoch z 5 845 obyvateľov 111 Rómov. Výnimku tvorili obce Nálepkovo (Vondrišel) (1991 obyvateľov z toho 141 Rómov), Markušovce (1 488 obyvateľov z toho 139 Rómov), Nižné Slovinky (1 533 obyvateľov z toho 139 Rómov), Rudňany (1 378 obyvateľov z toho 150 Rómov) a Hranovnica (1 202 obyvateľov z toho 117 Rómov). Bez rómskeho obyvateľstva bolo z uvedených 221 obcí iba 33.

Zaujímavé je porovnanie uvedených údajov s rokom 1921.[59] Štatistika uvádza aj počty rómskych obydlí. Uvedieme niektoré príklady. V Levoči žilo v tomto roku 7 477 obyvateľov a len 64 Rómov, v Kežmarku 6 466 obyvateľov a nie je zaznamenaný žiaden Róm, v Spišskej Starej Vsi 1 187 obyvateľov a opäť ani jeden Róm, Spišská Nová Ves 10 955 obyvateľov z toho 73 Rómov, ktorí žili v 9 obydliach, Podolínec 1 707 obyvateľov bez Rómov… Táto štatistika uvádza diametrálne odlišné údaje o tomto spoločenstve. Spomeňme z tohto roku aspoň tie obce, kde počet Rómov presiahol 100. V Gánovciach zo 417 obyvateľov bolo 120 Rómov žijúcich v 17 obydliach, v Hrabušiciach z 1 088 obyvateľov bolo 113 Rómov žijúcich v 18 obydliach, v Hranovnici z 1 248 obyvateľov 116 Rómov žijúcich v 20 obydliach, v Ľubici z 2 837 obyvateľov 113 Rómov, v Smižanoch mali 184 Rómov, v Nálepkove z 1 989 obyvateľov 126 Rómov žijúcich v 25 obydliach a v Bystranoch (Veľbachy) z 588 obyvateľov 117 Rómov žijúcich v 17 obydliach. Na základe uvedených údajov môžeme konštatovať, že v dvadsiatych a tridsiatych rokoch boli Rómovia na Spiši zastúpení približne 11,4%.

Územie neobývali Rómovia kompaktne, ale žili v diaspóre medzi ostatným obyvateľstvom. Ich územná rozptýlenosť bola rôznorodá. Kvôli nepriaznivým klimatickým podmienkam sa na Spiši kočovní Rómovia vyskytovali v menšej miere. Skupina tzv. usadlých alebo polousadlých Rómov

[54] Kollárová: K vývoju rómskej society, s. 68.
[55] ŠOKA Poprad, OÚ – P, D1-785/1944, kr. 90.
[56] ŠOKA Poprad, OÚ– P, D1-785/1944, kr. 90.
[57] Z. Kollárová: Sociálno-ekonomické postavenie a kultúrna úroveň cigánskeho obyvateľstva na Spiši (1918–1945), in: *Teoreticko-metodologické východiská výskumu cigánskej rodiny a cigánskych obyvateľov*. Košice 1989, s. 54–62.
[58] *Soznam miest na Slovensku dľa popisu ľudu z roku 1919*, Bratislava 1920.
[59] *Štatistický lexikón obcí v republike Československej. Úradný soznam miest podľa z. zo 14. 4. 1920 čís. 266 sb. zák. a nar., na základe sčítania ľudu z 15. 2. 1921*, Praha 1927. Nepresnosť údajov pri sčítaní Rómov bola zapríčinená rôznymi faktormi. Napríklad tým, že sa jedno meno neustále opakovalo pri rómskych rodinách i pri jednotlivcoch, stávalo sa však aj to, že jeden Róm používal celý rad krycích prezývok a mien, často ani sám nevediac, ako sa vlastne volá. Zväčša pri potulných Rómoch treba počítať s tým, že nie všetci mali konkrétnu domovskú obec, no stávalo sa, že niektorí boli započítaní aj niekoľkokrát.

buď rozširovala staré osady, alebo zakladala nové osady a mestské štvrte. Rómovia bývali v chatrčiach postavených prevažne z dreva a ojedinelo z hliny, sušených tehál (vaľkov) či slamy.[60] Podľa Františka Štampacha[61] v roku 1929 Rómovia bývali aj v dierach vyhĺbených v zemi – *zemljankách*. Obydlia boli jednopriestorové, malé a prízemné. Priemerná veľkosť domčeka bola 2 x 2,5–3 m a výška 2 m. Interiér bol jednoduchý a nehygienický. V domoch bola veľká koncentrácia obyvateľov a na jedného obyvateľa pripadol podľa našich výpočtov 1 m^2. Napríklad v Ľubici v roku 1929 bývalo 160 Rómov, ktorí bývali asi v 16 chalupách – 3 murovaných a 4 „lepších drevených domoch". Pri Spišskom Štvrtku bola vybudovaná osada v bezprostrednej blízkosti obce a boli tam 4 murované primitívne domčeky, 4 chalúpky so strechou a 27 jamových príbytkov.[62] Zväčša Rómovia, ktorí si našli zamestnanie s pravidelným peňažným príjmom, hľadali možnosť odsťahovať sa z kolónie a usídliť sa priamo v obciach. Zachovala sa žiadosť rodiny Gabčovej a Gažikovej z Ľubice o pridelenie pozemku v obci.[63]

Rómovia žili prevažne vo viacčlenných rodinách. Vekové rozvrstvenie Rómov sa vyznačovalo silnými vekovými skupinami detí a mládeže, ktoré predstavovali skoro polovicu všetkého rómskeho obyvateľstva. Na Spiši v medzivojnovom období bolo najsilnejšie zastúpené vekové rozpätie 7–14 rokov – 24,8% a 4–6 rokov – 13,3%.[64]

Rómovia sa zaoberali naďalej kováčstvom a hudobníctvom. Pôvodné profesie im už však nestačili poskytnúť dostatok existenčných prostriedkov. Začali vyhľadávať príležitostné práce, jednoduchšiu domácu výrobu, obchod a pod. V roku 1927 v 25 obciach okresu Levoča pracovali ako nádenníci (26,2 %), domáce (23,8 %), kováči (6,2 %), hudobníci (6,1 %), nájomníci (4,68 %), tehlári (2,4 %), baníci (0,82 %). Zriedkavé boli nasledovné povolania – sluha, maliar, zámočník, holič, školník, pastier svíň, murársky nádenník, kupec koní (spolu 2,6%). Rómov, ktorí sa živili tuláctvom a žobraním, bolo 5,57 %.[65]

Na základe viacerých archívnych dokumentov sa môžeme domnievať, že v tomto období bola zvýšená snaha Rómov po začlenení sa medzi ostatné obyvateľstvo. V zamestnávaní Rómov bránili veľké predsudky obyvateľov a zamestnávateľov.[66]

Napriek zložitej vojnovej situácii sa vládne orgány snažili odstrániť aspoň tie najkrikľavejšie sociálne nedostatky. Podľa súpisu z 15. novembra 1940 bolo úlohou miest a obcí na Spiši postarať sa o 2 997 osôb, z ktorých bolo 962 Rómov. Obce sa v skutočnosti starali iba o 580 všetkých osôb. Na celom území Spiša sa v tomto čase nachádzalo 23 chudobincov s kapacitou 184 osôb. Spišské obce mali použiť pre podpornú činnosť financie pre zlepšenie situácie 1 564 evidovaných osôb, ktoré sa živili žobraním. Z toho bolo 1 477 Rómov.[67]

Dôležitou súčasťou štátnej a obecnej politiky bolo zaškoľovanie rómskych detí, ktoré máme doložené po roku 1926. Jednou z najstarších bola bezpochyby škola v Ľubici. Vyučovanie detí začalo v roku 1928. Školy vznikli aj v Levočských Lúkach, Dvorciach (miestna časť obce Javorina), Jablonove, Levoči, Smižanoch, Bystranoch, Machalovciach a v Jánovciach.[68]

Rómovia svojím často neprimeraným správaním vyvolávali podráždenie ostatných obyvateľov, ktoré niekedy vyústilo do neadekvátnych spontánnych výbuchov hnevu. V roku 1933 bola v Spišskom Bystrom zdemolovaná osada kvôli tomu, že Rómovia odmietli hrať na zábave. „…skoro všichni kubaští občané trestní čin schvalují a těší se ze škody, která byla Cikánům způsobená." Bez postihu ostali obyvatelia Markušoviec, ktorí zorganizovali podobný pohon kvôli poľnohospodárskym krádežiam Rómov.[69]

Paradoxne sa na Spiši spájali v medzivojnovom období dva vari nezlučiteľné pojmy – Rómovia a cestovný ruch. Nebolo miesto, kde nevstúpila ich noha v snahe zabezpečiť si každodenné živobytie. *Spišské hlasy* v roku 1937 napísali:

„Stanice od Hrabušíc po Spišskú Novú Ves označené sú červeným nápisom Slovenský raj. Či vystúpime v Smižanoch, Spišských Tomášovciach

[60] E. Davidová: K spôsobu bývania v cigánskych osadách východného Slovenska, in: *Nové obzory*, 1961, roč. 4, s. 299.
[61] F. Štampach: Cikáni v Československé republice, in: *Československá vlastivěda*, vol. 2, Praha 1933, s. 39.
[62] Z. Kollárová: *K cigánskej otázke na Spiši v rokoch 1918–1945*. Diplomová práca. Prešov 1987, s. 15. Podľa archívnych dokumentov – ŠOKA Levoča OÚ–L 4379/1924. ŠOKA Poprad NÚ–Ľ 2411/1929 adm.
[63] ŠOKA Poprad, NÚ Ľubica 1522/29 adm.
[64] Kollárová: K cigánskej otázke na Spiši, s. 17. ŠOKA Stará Ľubovňa, OÚ Podolínec 1027/1913.
[65] ŠOKA Levoča 5565/1927 adm.
[66] Kollárová: K cigánskej otázke na Spiši, s. 20 – 21. Táže: K problematike cigánskej otázky na Spiši (1918–1938), in: *Slovenský národopis*, roč. 36, 1988, č. 1, s. 137–139.
[67] L. Straka: *Ľudia odkázaní na verejnú pomoc*. Bratislava 1941, s. 48.
[68] Kollárová: K vývoju rómskej society, s. 64–65.
[69] ŠOKA Levoča KS–L–Tk 453/33, *Podtatranská Slovač*, roč. 2, 1924, č. 38, 12. september, s. 3.

a či v Letanovciach, musíme prejsť cigánskou kolóniou. Ale tam zavesí sa na vás kŕdeľ Cigáňčat, aby vás odprevadili i na kilometer a aby pritom obťažovali žobraním…"[70]

Pri svojich potulkách známy český spisovateľ Václav Karel Krofta vo svojej spomienkovej knihe *Pod Tatrou – črty ze slovenské cesty v roku 1922* napísal:

„Poprad a Velká pod Tatrou jsou spišská města, položená při košicko-bohumínske dráze v údolí popradském, pod samými horami, v turistickém středisku romantického kraje, odkud je do známých tatranských míst stejně blízko jako daleko. A nad to jsou čistá, úhledná, zděnými domy a hotely obdařená, takže vám tu nevadí ani ten německo-maďarský ráz jejich, který i takhle je umělý, násilný, neudržitelný. První, co mne upoutalo na půdě slovenské, byli cikáni, roztrhaní, čilí, černovlasí a tmavoocí chlapci, prosící o cigaretu, žadoníci a peroucí se o přízeň turistů, dolízaví a zlí jako neodbytní psíci…"[71]

Zákonom č. 117 z roku 1927 vládne orgány zakázali Rómom prístup do všetkých obcí ležiacich na území Vysokých Tatier. Rómovia sa v Tatrách podieľali na výstavbe Tatranskej elektrickej železnice. Majitelia rekreačných zariadení s nimi „obchodovali" tak, že za odpadovú masť a odpadky z jedál vymieňali vajcia a lesné plody. Niektoré manželky zamestnancov takýchto zariadení najímali Rómky na upratovanie… V roku 1938 sa príslušné štátne orgány začali intenzívnejšie zasadzovať za „vytlačenie" rómskeho etnika z Tatier. I keď: „…Je však pravda, že vo Vysokých Tatrách pracujú určití cigáni (Koloman Koki, Ondrej Čonka, Jozef Čonka z Novej Lesnej, Ondrej Čonka z Veľkého Slavkova) celoročne, chovajú sa slušne a takýchto by bolo z roboty vlastne škoda prepustiť a jestly sa cigáňom zakáže pracovať v Tatrách, budú sa hlásiť vo väčšej miere o podporu v nezamestnanosti, ale keď je potrebné, aby sa cigáni a ich rodinní členovia neukazovali v Tatrách, treba im prístup do Tatier celkom znemožniť…"[72]

Zákaz vstupu bol obnovený zákonom č. 190 z roku 1939. Tento im zakazoval vstup do klimatických miest, kúpeľov a osád, ako aj vstup k minerálnym prameňom. Rómovia sa nesmeli zdržiavať v intraviláne obce mimo obvodu rómskej osady. Výnimku tvorili riadne zamestnaní Rómovia, ktorí tu mohli zotrvať iba počas pracovného času a mali písomné notárske povolenie. Patrili k nim aj takí, ktorí dochádzali do kostola, k lekárovi, do lekární a v prípadoch nehôd a nešťastí. Všetci mali prísne zakázané chodiť a zdržiavať sa na miestach verejných a verejnosti prístupných v otrhaných šatách, v stave vzbudzujúcom pohoršenie, odpor a urážajúcom dobré mravy a slušnosť. Porušenie zákazu bolo priestupkom a trestalo sa pokutou od 10 do 5 000 korún, prípadne väzením od 12 do 14 dní. Zákaz neskôr platil aj v oblasti Sliezskeho domu a Hrebienka. V prípade potreby rómskych pracovných síl musel zamestnávateľ požiadať o zvláštne povolenie, ako to bolo v prípade riaditeľstva Sanatória robotníckej sociálnej poisťovne vo Vyšných Hágoch, ktoré žiadalo o povolenie pre 13 Rómov zo Štôly.

V roku 1941 pobúrili tatranskú verejnosť pohľadnice Vysokých Tatier, na ktorých bol pohľad na ich panorámu, v popredí so skupinou Rómov a ich obydliami. Pohľadnice mali názov *Vysoké Tatry – cigánska vesnice*. Boli od českého fotografa Dietza, ktorý do vyhlásenia Slovenskej republiky býval v Starom Smokovci. Neveľký náklad pohľadníc zhabali. Pohľadnice boli chápané ako výsmech jedinečných tatranských krás a ľudí, no v konečnom dôsledku aj Slovenska a Slovákov.

Bezmedzná rómska vynaliezavosť prekračovala všetky zákony a nariadenia. Notár Obvodného notárskeho úradu v Batizovciach napríklad napísal hlásenie Okresnému úradu v Poprade:

„ …Žobrota sa medzi Rómami veľmi rozmáha a napriek zákazu chodia do Tatier… Je teda skvelá príležitosť a prosím, aby Okresný úrad pri tejto príležitosti navrhol ministerstvu vnútra Cigánov, ktorí bývajú práve v obciach v najväčšej blízkosti Tatier, aby boli umiestnení v koncentračných táboroch, aby ich vysťahovaním bola očistená oblasť Vysokých Tatier. Dožaduje sa toho aj Slovakotur a celá verejnosť. Okrem toho žiada si to aj verejný záujem a dobrá povesť a čistota celého tatranského kraja."[73]

V štúdii sme sa pokúsili ukázať, že na malom území v priebehu viacerých storočí sa život Rómov predsa len zmenil. Tieto zmeny sa uskutočňujú pomerne pomaly a vo veľkej závislosti od ekonomicko-hospodárskeho stavu spoločnosti. Predpokladáme, že podrobný historický výskum tejto society umožní efektívnejšie vládne opatrenia smerujúce k resocializácii Rómov na Slovensku.

[70] *Spišské hlasy*, roč. 4, 1937, č. 20, s. 3.
[71] V. K. Krofta: *Pod Tatrou – črty ze slovenské cesty*. Česká Třebová 1922, s. 18.
[72] ŠOKA Poprad, OÚ–O 8197/1938, kr. 116.
[73] Z. Kollárová: Rómovia a Vysoké Tatry, in: *Historická revue*, roč. 3, 1992, č. 10, s. 33.

Die Roma und die Zips bis zum Jahr 1945

Die Roma in der Zips gehören zur Gruppe der sogenannten Zipser Roma. Es ist eine der ursprünglichsten in der Slowakei lebenden Gruppen. Die Zips war eine der ersten Regionen der Slowakei, wo die Roma begannen sich anzusiedeln. Sie bevorzugten nämlich immer die reicheren Gebiete vor den ärmeren, weil sie wussten, ihren Unterhalt dort früher zu finden. In der Literatur ist bekannt, dass auch die bisher älteste schriftliche Erwähnung über die Roma aus der Slowakei, gerade aus der Zips stammt. Der Bürgermeister Johann Kunsch aus Spišská Nová Ves (Zipser Neudorf) hat sich schon in der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts beschwert, dass sich in den umliegenden Wäldern, die der Familie Mariassy gehören, eine zahlreiche Gruppe von Roma, deren Häuptling sich als ein Herzog vorstellt, herumtreibt.

In den folgenden Jahrhunderten werden die Roma in der historischen Literatur und in den Archivurkunden vor allem im Zusammenhang mit ihrer Straftätigkeit erwähnt. Kaspar Hein gibt in seiner Chronik auch einige exemplarische Beispiele an, wie diese dafür bestraft wurden. Im 17. Jahrhundert begann ein Zustrom der Roma aus Westeuropa, wo sie verfolgt wurden. Die Zipser Gespanschaft hat befohlen, die Roma aus den Dörfern und Städten zu vertreiben. Im 18. Jahrhundert, in Bestrebung das durch die Innenaufstände und die Türkenexpansion erschöpfte Land zu konsolidieren, begann der königliche Statthalterrat in Bratislava (Pressburg) mit der sogenannten Regulation der Roma, deren Ziel ihre Daueransiedlung sein sollte. Der evangelische Priester Samuel Augustiny ab Hortis (1729–1792) hat in seinem Werk versucht, das Leben der Roma zu kartieren. Angesichts einer größeren Menge von Roma in der Zips haben sich die Gespanschaftsämter bemüht, verschiedene Verordnungen, z.B. über die Errichtung der gemeinsamen Schmiedewerkstätten vorzubereiten. Im Zusammenhang mit den theresianischen Reformen begannen die Roma sich auch in den Zipser Dörfern anzusiedeln. Im 19. Jahrhundert wurden keine auffallenden Veränderungen in der Beziehung der Roma und der übrigen Bevölkerung vermerkt. Schriftlich ist das reich beigelegt. Im Jahre 1880 lebten die Roma in 80 Dörfern der Zipser Gespanschaft, aber nur in drei von denen haben sie mehr als 5% der Bevölkerung gebildet. Die Regierungsverordnungen bemühten sich die Roma am Herumtreiben durch die regelmäßigen Verzeichnisse zu hindern. Im Jahre 1893 gab es auf dem Gebiet der Slowakei rund um 36 000 Roma, darunter 2792 Roma in der Zipser Gespanschaft.

Die Bedingungen für das Leben der Roma haben sich nach der Entstehung der selbstständigen Tschechoslowakischen Republik im Jahre 1918 nicht wesentlich verändert. Im Jahre 1919 gab es unter den 157 367 in der Zips lebenden Bewohner ungefähr 6058 Roma. Die Roma in der Zips lebten zusammen mit der übrigen Bevölkerung, aber auch in den selbstständigen Ansiedlungen. Die Wanderer kamen wegen der ungünstigen klimatischen Bedingungen nur im niedrigeren Maße vor. Eine erhöhte Konzentration von Roma gab es vor allem in den Städten Levoča (Leutschau) und Kežmarok (Käsmark). Die Autorin bringt in der Studie die konkrete sozial-ökonomische Lage der Roma in den ausgewählten Städten und Dörfern bei – ihre Wohnung, Beschäftigung, ihre ungünstigen Lebensumstände, Straftätigkeit, aber auch „Pogrome" der mit der asozialen Tätigkeit der Roma unzufriedenen Ortsbevölkerung. Nicht wenige Schwierigkeiten entstanden bei Übernahme der politisch-juristischen Praxis gegenüber den Roma aus der Vergangenheit. In den zwanziger Jahren wurden wieder Versuche ausgeführt, die Roma zusammenzuzählen. Die Autorin dokumentiert an den konkreten Archivurkunden nur ein vereinzeltes Anschließen der Roma die in einigen Fällen für Verbreiter der kommunistischen Ideen gehalten wurden ins politische Leben. Einen spezifischen Teil bildet die sich auf den Aufenthalt der Roma in den Kurstädten und Tatraansiedlungen in denen sie „unwillkommene Gäste" waren, beziehende Legislative, vor allem in der Zeit ihrer nazistischen Verfolgung.

Einen merkwürdigen Teil bildet die Forschung des Bildungs- und Kulturniveaus der Roma bis zum Jahr 1945. Schon rund um das Jahr 1928 wurden in der Zips Sonderklassen für die Kinder der Roma gegründet, z.B. in Ľubica (Leibitz), Levoča, Smižany (Schmögen), Bystrany (Eilenbach) usw. Eine hohe Erkrankungsziffer und schlechte soziale Situation der Kinder waren die Ursachen ihrer Absenz. Außer mehreren Negativa, die wir erwähnten, haben sich doch die Roma als Musikante auffallend eingeschrieben. Sie haben bei den Vergnügungen und in den Tatraer Luxushotels und Kaffeehäusern gespielt.

Diskusia

Jozef Sulaček: Spišskí Cigáni boli známi kotlári, kováči, domoví predavači atď. a postupne, v priebehu takých päťdesiat rokov už v tých dokumentoch nenachádzate nič. Alebo veľmi málo. Všímal som si vrbovských Cigánov. Vrbov, tam vám žili vychýrení muzikanti. A teraz, keď sa pýtam: „Hrávate?" „Pch! Veľa pijeme, nemáme sluch."

(Smiech)

Jozef Sulaček: Ale ináč, treba ich pochváliť, že majú záujem o vlastnú históriu. Zažil som to v Nálepkove i v Huncovciach. Keď som im vysvetľoval, kde bola pôvodná osada, kto bol vajda, tak otvárali ústa a oči a bol o to ohromný záujem. No to, kde nastal zlom v ich živote, by sa malo hlbšie skúmať. Či tá spoločnosť nevytvárala možnosti alebo predpoklady, aby sa zdokonaľovali v tých remeslách, ktoré poznali? Napríklad olejkár. Alebo ich spoločnosť zhýčkala? Bolo lepšie žiť bez práce? Najmä, hovorím, na Spiši boli dedinky, kde sa tieto cigánske komunity živili až do prvej republiky tradičnými remeslami. Začína sa to pomaly vytrácať tak v polovici 19. storočia.

Zuzana Kollárová: Takéto údaje mám, no nechcela som čítať celú štúdiu. Skutočne máte pravdu, že obce si uctili Rómov len vtedy, keď boli nejako užitoční, čiže väčšinou, keď boli kováčmi alebo robili niečo, čo daná obec potrebovala. Dokonca sa medzi vojnami, to ma vlastne prekvapilo, písali hlásenia žandárskych staníc kvôli súpisom Rómov. Išlo hlavne o mená Rómov, ktorí boli darebáci a ktorých sa chceli obce zbaviť. V súpisoch bolo takýchto darebákov len veľmi málo. Dokonca boli aj také obce, ktoré doslova napísali: „My máme samých dobrých Rómov, s ktorými nie sú žiadne problémy…" a aj ich obhajovali. Ani nemecká branná moc nepotvrdila

veľa problematických Rómov, takým sa nechcelo robiť. V jednej podobnej správe, myslím, že dokonca za celý Spiš sa píše, že iba malá časť Rómov je problémom na Spiši. Je teda otázne, kde sa stala chyba. Myslím, že veľký podiel na tom mal socialistický systém, ktorý im začal dávať veľa sociálnych istôt. Boli vykupované chatrče za pomerne veľké sumy, brigády socialistickej práce pozostávajúce z Nerómov Rómom po pracovnej dobe stavali domy, v rámci akcie Z. Napríklad v Podhoranoch, ktorým sme spracovávali monografiu, boli vystavené bytové domy a zbúrané chatrče. Bytovky boli v krátkom čase zdemolované a chatrče boli nanovo vystavené okolo bytových domov. V Podhoranoch tvoria Rómovia väčšinu. Na rokovaní obecného zastupiteľstva ich poslanci trvali na preinvestovaní finančných prostriedkov na káblovú televíziu, i keď v obci neboli inžinierske siete… Úloha starostu je za takýchto okolností mimoriadne ťažká.

Matej Andráš: To, čo hovorí pani Kollárová, by som všetko prijal. Resocializácia. Cigáni žili nejakým spôsobom, ktorý si pamätám, že bol akceptovaný. Pamätám si, medzi Rakúsami a Šarvancom je osada. V Rakúsoch boli Nemci. Tam musel byť poriadok, tam nemohli chodiť kradnúť. V kotline sme mali čárdu, hrala tam hudba Cigánov z tej osady. Boli na úrovni. Tá spoločnosť bola predsa len nejako usporiadaná. Po vojne, čo sa stalo? No vysídlili sme v celom Československu 3 milióny Nemcov. Bolo treba doplniť populáciu. To bol veľmi vážny omyl. Zaviedli sa prídavky na deti. „Bieli" to využívali v rozumnej miere. Druhá položka je to, že Cigáni boli zvyknutí alebo boli naučení robiť manuálne roboty. Socializmus to zrušil, nijaká drobná výroba, len vo veľkom. Každý musel robiť, každý musel mať zamestnanie. No a čo sa stalo s Cigánom, na jednej strane sme im platili na deti, na druhej strane sme im nedovolili pokračovať vo svojom spôsobe života a z nich sa vlastne stali príživníci. Rýchlo zistili, že ak budem mať 10–15 detí, tak mi bude stačiť, keď odrobím tých 20 zmien za mesiac. Ale už ako ich odrobím, to je už vedľajšie, len aby som pracoval a dostanem tie tisíce. Lebo mám deti. To je tá deštrukcia. Príklad v Levoči postavili okály. Nepamätáte sa? Celú štvrť mesta. Viete, čo sú okály, alebo polookály? Jemné stavby. Toto sme urobili pre Cigánov! No do roka z toho nebolo nič. Stálo to obrovské peniaze. Po ďalšie, do stredu miest po Nemcoch nasťahovali Cigánov. Levoča, Kežmarok atď. Hrôza a teraz máme výsledok. Samozrejme, že treba, aby oni chceli, hej, no ale k tomu ich treba tiež nejako priviesť. Ale nielen tým, že stále dávame, dávame…

Ján Michálek: Obidva posledné príspevky sa mi veľmi páčili preto, lebo boli zamerané regionalisticky a dokazujú veľmi presvedčivo, aká významná je regionalistika aj dnes pre vedu a pre tie vedy, ktoré spadajú do sféry tohto nášho konania. Nechcem to rozvádzať ďalej, iba konštatujem, že je to tak a veľmi ma to potešilo. Bolo by možné o tom uvažovať. Jedna z vecí je, že tieto príspevky pri serióznosti výskumu sú veľmi presvedčivé. Tým, že sú presné. Takto vytvárajú základňu aj pre platné zovšeobecnenia. To je veľmi ďaleko od toho, čo sa u nás koľkokrát stále ešte praktizuje, že na základe nejakého náhodného zistenia alebo, povedzme, niekoľko nereprezentatívnych výskumov, alebo zistení sa robia všeobecné závery a z nich, na inej úrovni, závery, povedzme, politického charakteru atď. Dalo by sa to ďalej rozvádzať. Nechcem tu však zdržovať. Radšej sa vrátim k tomu konkrétne. Napríklad k tomu, čo tu hovoril pán profesor Sulaček. My stále Cigáni, ale teda oni sú Rómovia. Tak sa chcú volať. To je tak s tým ich zamestnaním, že oni ešte aj po druhej svetovej vojne boli, a my etnológovia to dobre vieme, v celkom inom postavení. A je tu naozaj, že tie údaje, ktoré sa viažu k poznaniu zamestnaní Rómov, tých ich špecifických zamestnaní, sú presne zistiteľné. Tam treba hľadať príčinu, prečo sú s Rómami takéto obrovské problémy a prečo zasa sa tu iba ustupuje a nežiada od nich aktívny prístup k riešeniu ich vlastným problémov. Hovorím o tom v súvise so vstupom do európskej integrácie. Rómsku otázku zasa riešia a určujú ľudia, ktorí o týchto veciach nemajú nijaké vedomosti. Alebo také zovšeobecnenie, takejto povahy, ako tu predviedla kolegyňa, chýbajú.

Teraz konkrétne, takže napríklad korytári, to boli ľudia nielenže trpení, ale vyhľadávaní. Ľudia čakali v určitých krajoch, kde predpoklady pre činnosti boli, ide o vysoké topole. Rómovia chodili v predstihu po krajine na svojich vozoch a mapovali si, kde takéto stromy sú a potom, postupne, systematicky išli po týchto trasách a dožadovali sa celkom oficiálnou úradnou cestou, aby mohli tie topole vyťať. Pretože podliehali ochrane už od istého času. No a miestni ľudia sa priam dožadovali, aby prišli. Súviselo to, povedzme jeden taký detail, ktorý možno budete považovať za bezvýznamný, ale zabíjačky. Zabíjačka predpokladala v tom ľudovom spôsobe mať špeciálne koryto, resp. korytá. Aj tri druhy korýt. Jedno na obáranie, druhé na nasáľanie a tretie, rozličné menšie korytá, na rozličné veci ako miešať kašu na klobásy a podobne. Tie korytá vyrábali Rómovia a bol to žiadaný tovar. Dnes počet zabíjačiek vo všeobecnosti v mnohých oblastiach prudko poklesol. Stalo sa to vtedy, keď došlo ku kolektivizácii. Chvíľu to, povedzme, ešte šlo zotrvačnosťou. No potom… Poviem vám jednu historku. Je to na zasmiatie i zaplakanie. Čo môže spôsobiť nedostatok korýt, teda aj neaktivita Cigánov v tomto remesle. Mať takéto koryto znamenalo totiž pri zabíjačkách počas socializmu, mať v rukách čosi vzácne. Ľudia si to požičiavali. Dohodli sa dvaja. Vlastník koryta, že ho požičia inému staršiemu pánovi – dedkovi, ktorý vychoval prasiatko a pred Vianocami chystal, okolo Mikuláša, zabíjačku. Majiteľ koryta si však dodatočne, pre nejakú príčinu, zmyslel, že i on musí zabíjať v ten istý deň. Hoci sa predtým dohodli inak. Stalo sa, že vlastník prišiel na traktore zobrať si svoje koryto k tomu, ktorý ho už mal na dvore pripravené a kúril v peci a zohrieval vodu na zakáľačku. Chcel si ho zobrať, to koryto, k sebe, že nech počkajú a on mu ho ochotne požičia, čo ja viem, o päť hodín, alebo tak. Starká, keď to videla, bola cela divá, začala lamentovať, lebo voda už išla vrieť a mäsiar už čakal… Dedko riešil situáciu tak, že si ľahol do koryta. Chcel tým docieliť, aby mu ho majiteľ nezobral. No ten bol dobrý chlap, ešte pri sebe. Chytil koryto, dedka vysypal a odišiel s ním. Dedko dostal infarkt. Boli z toho problémy. Pointa je veľmi smutná. Ja tým chcem naznačiť, ako ďaleko vie ísť takýto spoločenský zvrat. Tí, ktorí dokázali zo železa všelijaké veci vykúzliť, boli špeciálne zamestnania, ktoré si vyžadovali túto ich prácu, lebo napríklad ukuť nejaké špeciálne klince nevedel hocijaký kováč, ale oni to dokázali, a boli remeslá, v ktorých boli tieto klince veľmi vyžadované. Tam si týchto ľudí objednávali. Chodili za nimi. Dokonca vyhľadávali ich. No a Rómovia boli ochotní takéto objednávky urobiť. Takže, áno, vychádza

to tak, že tá zmena, ten zvrat by sa dal takto postupne podobným regionálnym hlbokým štúdiom a súhrnom tých poznatkov nejako vytypovať a v tom by sa mohli hľadať potom aj zdroje, príčiny poznania, čo robiť teraz. Treba kdesi začať a nie iba stále lamentovať na jednej strane a na druhej strane nevedieť a nemať záujem. Alebo je naozaj pravda, že s tým nevieme nič urobiť?

Zuzana Kollárová: Tí nešťastní Rómovia, sú naozaj nešťastní. Vo svojej podstate. Ich problém je aj v tom, že sa nehlásia k svojej, teda rómskej národnosti a k svojmu etniku. Vstupujeme do EÚ. Budú peniaze na rôzne projekty vzťahujúce sa na Rómov. Ale my o ne nemôžeme požiadať, lebo oficiálne rómsky problém neexistuje. Oficiálne ich tu máme nejakých 100 000. Možno ani nie. Takže na čo a na koho žiadame? Prečo sa tak správajú, nechápem. Možno ste zachytili aj takú správu, že vyšiel rómsky dejepis od Dr. Arneho Manna. Distribuovanie učebnice bolo zastavené kvôli tomu, že jeden z rodinných príslušníkov, ktorí tam boli vychválení ako vzor pre svojich súkmeňovcov, povedal, že on sa Rómom necíti byť. Bolo okolo toho veľa kriku. Pritom v Čechách táto učebnica normálne funguje. Rómovia teda musia budovať svoje národné povedomie. Musia získať elementárne znalosti o sebe. Tak ako slovenský národ musel prejsť od Antona Bernoláka cestou uvedomovania, aby si vytvoril nejaký celok, nejakú komunitu, aby sa on sám považoval za národ, aj oni by mali. Ale bohužiaľ, ich inteligencia, ktorá by mala byť vzorom, sa jednoducho dištancuje. Nepovažuje sa za Rómov a považuje sa za všetko možné.

Józef Ciągwa: Kdesi som počul, že väčšina slovenských Rómov sa hlási k maďarskej národnosti.

Zuzana Kollárová: Možno v južných oblastiach, ale tu sú všetci Slováci…

JERZY M. ROSZKOWSKI*

Polskie zabiegi o przyłączenie Spiszu i pierwsze lata przynależności północnej części tej ziemi do Rzeczypospolitej (1918–1925)

Poland's Attempts to Annex Scepusia and the Early Years of Northern Scepusia under Polish Rule (1918–1925)

The article studies the national consciousness of the population of Northern Scepusia prior to 1918, following the "national awakening" efforts carried out among the Goral people. It also maps Poland's (military, diplomatic, propaganda as well as administrative) attempts to annex Scepusia and attach it to its own territory in the eve of World War I, namely by different central and local bodies. It analyses the 1920 plebiscite, the Council of Ambassadors' decision to divide Scepusia and how it was accepted by Poland's and Czechoslovakia's public opinion. It also focuses on the foundation and termination of the Scepusian-Oravian Prefecture (starostwo) and the final solution of the border dispute over Northern Scepusia in 1924.

Polskie działania w sprawie Spiszu od sierpnia 1918 do stycznia 1919 r.

Spisz, jak wiadomo, posiadał wieloetniczną strukturę zasiedlenia, kształtującą się już od średniowiecza. Pod koniec XIX w. jego północną i środkową część zamieszkiwała, niemal w zwartej masie, ludność polskiego pochodzenia[1], w tym przede wszystkim górale na Zamagurzu Spiskim. Ponadto stanowiła ona także pokaźny odsetek w niektórych miastach, zwłaszcza w Starej Wsi Spiskiej, Kieżmarku, Białej Spiskiej, Podolińcu i Starej Lubowli. W tym okresie na ziemiach polskich, poza wąską grupą naukowców i krajoznawców, mało o tej ludności wiedziano. Paradoksalnie, o jej istnieniu dowiedziało się więcej Polaków dopiero wówczas, gdy w 1880 r. została ona pominięta w pierwszym węgierskim spisie ludności, który wykazywał pochodzenie narodowościowe.

Sprawa ta nabrała wówczas rozgłosu i została oprotestowana, zwłaszcza w sąsiedniej Małopolsce, wywołując większe zainteresowanie tą ludnością[2] oraz stając się impulsem do podejmowania nad nią badań i objęcia jej akcją oświatowo-narodową, a także oddziaływaniem politycznym[3]. Pierwszymi działaczami, którzy rozpoczęli na Spiszu pracę narodową, byli Wacław Naake-Nakęski, Julian Teisseyre, a następnie dr Jan Bednarski i wielu innych. Najważniejszym ośrodkiem akcji „budzicielskiej", skierowanej na Spisz i Orawę, z racji sąsiedztwa stał się Nowy Targ. Tam też, od przełomu 1912 i 1913 r., zaczęła się ukazywać

* Dr Jerzy M. Roszkowski. Kierownik Działu Zbiorów Archiwalnych Muzeum Tatrzańskiego w Zakopanem. Zainteresowania badawcze: historia polityczna Polski i powszechna, historia regionalna (w tym Spisz, Orawa, Podhale), kwestie etniczne pogranicza polsko-słowackiego.

[1] Potwierdzają to wyniki wielu badań, ale ze względu na ograniczone ramy tego artykułu przytoczę tu tylko jedną opinię, ale za to trafiającą w istotę rzeczy, wypowiedzianą przez Samo Czambela, a więc słowackiego naukowca, którego trudno posądzać o stronniczość: „Jest zatem razem [na Spiszu – J. R.] polskich miejscowości: 51. Ich mieszkańców, według spisu z r. 1900, ogólnie licząc, tj. łącznie z innojęzycznymi mniejszościami: 30 111. Niezaprzeczalnie polskie miejscowości zapisane były w 1900 r. za słowackie. Ale spis, który przeprowadzają urzędnicy administracyjni, nie może być miarodajny przy dokonywaniu rozgraniczenia etnicznego. O tym, że jest to zwarte terytorium polskich miejscowości – polskie, a nie słowackie – świadczą już od ponad stu lat spisywane informacje. Wiedzą o tym również w czeskiej literaturze (Šembera) i nawet w słowackiej (Mišík), lecz prof. Niederle przecież nie uwzględnił przez sto lat podawanych informacji, zaliczając w swojej *Národopisnej Mape* polskie miejscowości do słowackich. W ten sposób, co prawda, został uchroniony autorytet urzędowego spisu z roku 1900, ale czy na tym zyskała naukowość książki Niederlego, to pozostało nierozstrzygniętym problemem...". S. C z a m b e l, *Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov*, Turčianský Svätý Martin 1906, s. 64-65.

[2] Zob. np. F. H u r a j e w i c z, *Gdzie się podzieli Polacy na Spiżu, Orawie, Węgrzech*, „Na Ziemi Naszej", dodatek do „Kuriera Lwowskiego" 1909, nr 22 i 24.

[3] *Polacy na Słowaczyźnie* (przedruk artykułu opublikowanego w 1882 r. przez petersburski tygodnik „Kraj"), „Wisła", t. 6, 1892, s. 669-670; W. B u g i e l, *Zapomniane kresy. Polacy na Śpiżu i w przyległych węgierskich komitatach*, „Dziennik Poznański", nr 182, 10 VIII 1901; t e n ż e, *Polskie osady na Węgrzech*, „Prawda" 1898, nr 19 i 20; t e n ż e, *Polacy na Węgrzech*, „Dziennik Poznański" 1901, nr 182, 186, 191 i 201; J. L. P o p ł a w s k i, *Zadania polityki narodowej na kresach*, „Przegląd Wszechpolski" 1903, s. 567-575, 672-683; i in.

„Gazeta Podhalańska", która odgrywała ważną rolę w uświadamianiu narodowym ludności polskiej, zamieszkującej Górne Węgry.

Głównym celem, do którego wówczas polscy działacze dążyli, było uzyskanie od władz węgierskich oficjalnego uznania ludności polskiej jako mniejszości narodowej, a co za tym idzie – przyznania jej tych samych praw, z jakich korzystały inne mniejszości w Królestwie Węgierskim (np. Słowacy, Niemcy, Rumuni), wyrażających się chociażby w pewnych uprawnieniach dotyczących własnego szkolnictwa oraz używania języka narodowego w Kościele. Do 1918 r. celu tego nie udało się jednak osiągnąć, aczkolwiek poczyniono na tej drodze w kilku sprawach znaczny postęp. Przejawiał się on przede wszystkim w rozwoju polskiego czytelnictwa, co w znacznym stopniu przyczyniło się do budzenia się polskiej świadomości narodowej u wielu mieszkańców północnego i środkowego Spiszu[4].

Bardzo już wyraźne w 1918 r. oznaki niepowodzeń, jakich doznawały Austro-Węgry oraz ich sojusznicy na frontach I wojny światowej, zapowiadały rychłą kapitulację, co oczywiście rozbudzało nadzieje wielu narodów dualistycznej monarchii na wyzwolenie się i utworzenie własnych państw. Przygotowania do proklamowania Czechosłowacji, jak również do odbudowy państwa polskiego zaawansowane już zresztą były od dłuższego czasu.

Zbliżający się moment odzyskania przez Polskę niepodległości, idący w parze z wycofywaniem się Węgrów z północnych terenów swojego państwa, stwarzał realne szanse na przyłączenie do Rzeczpospolitej ziem zamieszkałych przez tamtejszą ludność polską. Pierwsze postulaty w sprawie[5] zaczęły się pojawiać już w sierpniu 1918 r., zwłaszcza wśród działaczy nowotarskich[6]. Jednakże na razie wstrzymywali się oni z podejmowaniem bardziej zdecydowanych kroków, mających na celu przejęcie tych ziem. Na posiedzeniu Powiatowej Organizacji Narodowej[7], jakie się odbyło w 10 października 1918 r., postanowiono: „Sprawę Spisza i Orawy, [czyli – J. R.] przyłączenia tych ziem do Polski", odroczyć na później, po to, „by sama ludność się upomniała", a także aby rząd polski wystąpił tu z inicjatywą[8]. Liczono również na jej polubowne załatwienie ze Słowakami[9]. Do takiego wniosku skłaniały wcześniejsze przyjacielskie kontakty z niektórymi przywódcami słowackimi, w tym nawet z ks. A. Hlinką[10], oraz głosy tamtejszej prasy[11]. Początkowo bowiem zrozumienie dla polskich żądań, zgłaszanych pod hasłem: „polskie miejscowości do Polski – a słowackie do Czechosłowacji" wykazywała część słowackich działaczy i polityków, np. František Skyčák oraz ks. Ignác Grebáč[12].

Stopniowo jednak Polacy zaczęli coraz bardziej sobie uświadamiać, że Czechosłowacja dobrowolnie nie zrezygnuje z północnych terenów Spiszu i Orawy. Rozbieżności stanowisk obu stron dały się już wyraźnie zauważyć podczas polsko-słowackich rozmów, jakie toczyły się 14 listopada w Dolnym Kubinie[13] oraz 3 grudnia 1918 r. w Nowym

[4] Biblioteka Jagiellońska, Zbiory rękopisów, sygn. 8882, t. 2, Papiery dotyczące działalności publicznej J. Bednarskiego, fragment wspomnień, k. 36, b.d., Biblioteka Narodowa, mfm 60310.

[5] Nie licząc wyrażonych w poł. XIX w. sugestii autora, który podpisał się inicjałami J. Z. [prawdop. J. K. Z a ł u s k i], *O osadach polskich na Węgrzech*, „Gazeta Lwowska" – Dodatek Tygodniowy, nr 41 (1851) i nr 4 (1852). Zob. również J. M. R o s z k o w s k i, *Piśmiennictwo polskie o Spiszu do końca XIX wieku*, „Prace Pienińskie" 1997, t. 9, s. 56.

[6] Muzeum Tatrzańskie w Zakopanem, zbiory archiwalne, sygn. AR/NO/385/1, k. 219-220, list J. Zborowskiego do ks. H. Weryńskiego, Nowy Targ 27 IX 1918.

[7] PON była lokalną organizacją patriotyczną, stawiającą sobie za cel tworzenie terenowych instytucji państwa polskiego, skupiającą zarówno przedstawicieli różnych partii oraz ugrupowań, jak i osoby nie angażujące się pod względem politycznym, ale cieszące się dużym autorytetem. Nowotarska PON zakończyła swą działalność 18 listopada 1919 r. „Gazeta Podhalańska", nr 24, 13 VI 1920.

[8] MT-ZA, sygn. AR/250, k. 115, opracowanie: [J. T. D z i e d z i c], *Dzieje tworzenia Organizacji Narodowej na Podhalu w roku Pańskim 1918*, [b.d.].

[9] W ocenie nowotarskiej PON stosunek działaczy słowackich do polskich rewindykacji terytorialnych był początkowo pozytywny: „Słowacy zachowują się względem nas neutralnie, a właściwie nawet z życzliwą neutralnością [...], nie protestują przeciw obsadzeniu polskich miejscowości na Orawie przez Polaków, przyznając, że Polacy, podobnie jak i Słowacy, maja prawo przyłączenia się do swoich państw narodowych". MT-ZA, sygn. AR/NO/385/1, k. 258-261, Sprawozdanie nowotarskiej PON, Nowy Targ 27 XI 1918. O popieraniu przez Polaków słowackich aspiracji narodowych i woli podjęcia współpracy świadczą zarówno złożone przez nich w Dolnym Kubinie deklaracje, jak też dwa telegramy (z 3 XI i sprzed 17 XI 1918), wysłane przez nowotarską PON do Słowackiej Rady Narodowej: MT-ZA, AR/250, k. 34 i sygn. AR/291, k. 12. Ponadto sygn. AR/NO/385/1, k. 276-277, Protokół z polsko-słowackiego spotkania w Nowym Targu, Nowy Targ 3 XII 1918; [J. Z b o r o w s k i], *Braciom Słowakom*, „Gazeta Podhalańska", nr 45, 10 XI 1918, nr 47, 24 XI 1918; i in.

[10] BJ-ZR, sygn. 6436, Korespondencja Jana Bednarskiego, t. 1, k. 109-115, list ks. Józefa Buronia do dra J. Bednarskiego o rozmowie z ks. A. Hlinką, Załuczne, 28 IV 1919.

[11] MT-ZA, sygn. AR/NO/385/1, k. 219-220, list J. Zborowskiego do ks. H. Weryńskiego, Nowy Targ 27 IX 1918.

[12] F. M a c h a y, *Moja droga do Polski*, wyd. 3, Kraków 1992, s. 112-113, 116-117; Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej AAN), MSZ, sygn. 10412, k. 127, opracowanie: *Sprawa Spiszu wraz z Jaworzyną, Orawy i Czadeckiego w latach 1918-1925*, [b.d.].

[13] *Poľski povereníci v Dolnom-Kubíne*, „Naša Orava", č. 1, 23 XI 1918; F. M a c h a y, *Moja droga*..., s. 114-117.

Targu[14]. Prezentowane wówczas przez Słowaków stanowisko, nie dające widoków na porozumienie, przekonało ostatecznie nowotarskich działaczy, że w sprawie Spiszu i Orawy należy przejść od postawy biernej do bardziej aktywnej. Prócz tego wyczekiwane przez nowotarżan okoliczności, od których uzależniali swoje wystąpienie w sprawie Spiszu i Orawy, zaczęły się stopniowo urzeczywistniać. Przede wszystkim tamtejsza ludność w różny sposób objawiała swoją wolę przyłączenia do Polski[15]. Najważniejszym przejawem tych tendencji było powołanie w listopadzie 1918 r. polskich Rad Narodowych; jednej w Jabłonce na Orawie[16], a drugiej w Starej Lubowli na Spiszu[17].

Od listopada 1918 r. na sąsiadujących ze Spiszem południowych terenach Polski zaczęły się spontanicznie tworzyć różnego rodzaju komitety, działające na rzecz przyłączenia etnicznie polskich terenów Górnych Węgier. W pierwszej kolejności powstały one w Nowym Sączu, Nowym Targu, Krościenku, Szczawnicy, Zakopanem i Krakowie, a następnie w Warszawie i wielu innych miejscowościach[18]. Komitety te zajmowały się przede wszystkim zbieraniem funduszy na cele akcji oraz informowaniem w sprawie spisko-orawskiej i mobilizowaniem polskiej opinii publicznej do działań na jej rzecz[19].

Niebawem zajęły też w tej sprawie stanowisko polskie władze centralne. Po uformowaniu się bowiem rządu polskiego bardzo szybko, gdyż już 28 listopada 1918 r., postanowił on objąć wyborami do Sejmu Ustawodawczego także podtatrzańsko-babiogórskie tereny byłych Górnych Węgier, w tym północny Spisz[20]. Decyzja ta była wyraźnym sygnałem, że nie tylko środowiska lokalne, ale również władze centralne zdecydowane są doprowadzić do przyłączenia Kresów Południowych do Polski.

W ówczesnym rządzie kwestią spisko-orawską, ze zrozumiałych względów, największe zainteresowanie przejawiało Ministerstwo Spraw Wojskowych i Ministerstwo Spraw Zagranicznych[21]. Resorty te, zanim podjęły w tej sprawie bardziej zdecydowane kroki, starały się, na ile to było możliwe, wszechstronnie przeanalizować zagadnienie. Swoje wnioski opierały na danych pochodzących z różnych źródeł, w tym m.in. z raportów, sprawozdań i memoriałów, które kierowały do Warszawy zarówno powiatowe, jak i małopolskie władze cywilne i wojskowe[22] oraz organizacje społeczne[23]. Korzystały także z własnych informacji. Do ich zbierania wydelegowały na Podhale i Spisz, w pierwszych dniach grudnia 1918 r., swoich wysłanników[24]. MSZ zamówiło też

[14] Działacz słowacki, ks. Ladislav Moyš (powołany niebawem na stanowisko żupana w Ungwarze), oświadczył wówczas, że „górale z Orawy i Magurzanie na Spiżu od dawna należą do gromady słowackiej". W odpowiedzi dr Jan Bednarski stwierdził, iż „Magurzanie i górale z Orawy są Polakami i Polacy roszczą sobie bezwarunkowo prawo do polskich części Spiża i Orawy". MT-ZA, sygn. AR/NO/385/1, k. 276-277, Protokół z polsko-słowackiego spotkania w Nowym Targu, Nowy Targ 3 XII 1918.

[15] MT-ZA, sygn. AR/NO/385/1, k. 246, Sprawozdanie z działalności PKL w Nowym Sączu na ziemi spiskiej, [Nowy Sącz] 18 XI 1918; MT-ZA, k. 265, kartka poczt. J. Bochniarza do redakcji „Gazety Podhalańskiej", Haligowce 29 XI 1918; MT-ZA, k. 292-293, Sprawozdanie nowosądeckiej Sekcji Spiskiej, Nowy Sącz, 11 XII 1918; MT-ZA, sygn. AR/NO/385/2, k. 329, Sprawozdanie Koła Przyjaciół Spiża w Krościenku, Krościenko n. D., 3 I 1919; AR/NO/388, k. 20, list M. i W. Czekowskich do „Gazety Podhalańskiej", Rakusy 15 XI 1918; i in.

[16] Powstała ona 5 listopada 1918 r. Jej przewodniczącym został Jan Piekarczyk, zastępcą – Andrzej Greda, sekretarzem – Ignacy Suwada. MT-ZA, sygn. AR/NO/385/1, k. 181, Deklaracja założycielska Polskiej Rady Narodowej w Jabłonce, Jabłonka 6 XI 1918; [J. Z b o r o w s k i], *Na Orawie*, „Głos Narodu", nr 254, 11 XI 1918, [wyd. wiecz.].

[17] Zob. niżej, s. 781 i przyp. 34.

[18] MT-ZA, sygn. AR/NO/385/1, k. 246, Sprawozdanie z dotychczasowej działalności Powiatowej Komisji Likwidacyjnej w Nowym Sączu w sprawie akcji na ziemi spiskiej, [Nowy Sącz] 18 XI 1918; MT-ZA, sygn. jw., k. 263-264, list i artykuł K. Wójcikiewicza do „Gazety Podhalańskiej", Szczawnica 28 XI 1918.

[19] J. M. R o s z k o w s k i, *Udział Juliusza Zborowskiego w akcji spisko-orawskiej*, „Rocznik Podhalański" 1997, t. 7, s. 324.

[20] E. O r l o f, *Sprawa Śląska Cieszyńskiego, Spisza i Orawy w 1918 roku, jej związek z Galicją*, [w:] *Galicja i jej dziedzictwo*, t. 1: *Historia i polityka*, pod red. W. Bonusiaka i J. Buszki, Rzeszów 1994, s. 229-230; *Historia sejmu polskiego*, t. 2, cz. 2: A. A j n e n k i e l, *II Rzeczpospolita*, Warszawa 1989, s. 11.

[21] W MSZ zwolennikiem większego zaangażowania się Polski na Spiszu i Orawie był sam minister – Leon Wasilewski (od lat zaznajomiony z problematyką Kresów Południowych). W resorcie tym sprawami granicy południowo-zachodniej zajmowali się zwłaszcza Stanisław Dangel i Stefan J. Bratkowski. AAN, Prezydium Rady Ministrów, Protokoły Posiedzeń (dalej PRM), t. 5, k. 5, protokół z 2 I 1919; Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie (dalej CAW), kolekcja „Teki Baczyńskiego" (dalej TB), sygn. I 476.1.101, opracowanie: S. B a c z y ń s k i, *Polska polityka zagraniczna w sprawie Śląska Cieszyńskiego, Spisza i Orawy (1918-1921)*, k. 153-154; CAW, TB, sygn. I 476.1.102, k. 269-277, Raport [MSZ] o sytuacji w Czechach, Warszawa 7 VI 1919; BJ-ZR, sygn. 6436, Korespondencja J. Bednarskiego, t. 1, k. 100-101, list L. Bulowskiego do J. Bednarskiego, Warszawa 15 I 1919; E. O r l o f, *Sprawa Śląska...*, s. 229; M. K. K a m i ń s k i, *Początki polsko-czeskiego konfliktu po pierwszej wojnie światowej*, KH, nr 1, 2000, s. 69.

[22] Np. tajne raporty informacyjne wywiadu wojskowego Dowództwa Okręgu Generalnego w Krakowie. AAN, kolekcja AZHP przy KC PZPR, Instytucje Wojskowe, sygn. 296/I-38, raporty z 1918/1919 r., k. 10, 13a, 14 i 31.

[23] Np. Polskie Towarzystwo Tatrzańskie.

[24] Tj. Stefana J. Bratkowskiego z ramienia MSZ oraz por. Leona Bulowskiego ze Sztabu Generalnego WP. „Gazeta Podhalańska", nr 51, 22 XII 1918; F. M a c h a y, *Moja droga...*, s. 124-125.

u kilku specjalistów ekspertyzy na temat polskiej granicy południowej[25].

Jednakże trudna sytuacja międzynarodowa Polski oraz konieczność stawienia czoła ważniejszym dla odradzającego się państwa wyzwaniom, którymi były przede wszystkim walki z Niemcami o zachodnie granice Polski, czy też z Ukraińcami o Małopolskę Wschodnią, powodowały, że działania na Spiszu i Orawie musiały zostać, siłą rzeczy, znacznie ograniczone. Zdarzały się nawet przypadki powstrzymywania, z polecenia Warszawy lub Krakowa, podjętych tam przez lokalne czynniki akcji[26], co budziło rozgoryczenie[27] i sprzeciw angażujących się w nie osób[28]. Niemniej jednak, nie bez pewnego zresztą wpływu oddolnych nacisków[29], rząd zaaprobował podjęcie bardziej aktywnych kroków na granicy południowej, tym bardziej że wobec zmieniającej się w szybkim tempie sytuacji czynniki lokalne, nie mogąc dalej zwlekać, zdecydowały się już wcześniej wkroczyć na niektóre tereny Spiszu, Orawy i ziemi czadeckiej, zamieszkane przez ludność polską.

Władze Rzeczpospolitej postanowiły przyłączyć te tereny przede wszystkim dlatego, że pod względem etnicznym, kulturowym i historycznym miały one polski charakter, a ponadto zwrócili się o to przedstawiciele tamtejszej ludności. W swych dążeniach Polska, nie lekceważąc innych argumentów, stanęła na gruncie prawa do samostanowienia narodów jako generalnej zasady organizowania życia polityczno-państwowego w powojennej Europie, czego głównym rzecznikiem był prezydent Stanów Zjednoczonych – Thomas W. Wilson. Nie mogąc podważyć tej zasady, Czechosłowacja rozpoczęła zabiegi dyplomatyczne, aby uzyskać przychylność państw Ententy dla swoich żądań. Najpierw udzieliła jej swego poparcia Francja[30], a następnie, nie bez pewnych oporów, Anglia, Włochy i Stany Zjednoczone. U podstaw takiej decyzji wielkich mocarstw leżała przede wszystkim niedostateczna orientacja w skomplikowanych stosunkach historyczno-etnicznych Europy Środkowo-Wschodniej, a także aktualne priorytety polityczne tych państw[31].

Politycy Republiki Czechosłowackiej – z jednej strony – starali się nie dostrzegać tego, że państwem sukcesyjnym Austro-Węgier była również Polska, a z drugiej – opierali swoje żądania terytorialne na tzw. podstawach historycznych[32], z czego wyprowadzali bardzo wygodną dla siebie koncepcję, że na zachodzie ich państwo musi otrzymać ziemie Korony św. Wacława, na wschodzie górnowęgierskie[33] tereny Korony św. Stefana. W rezultacie na odcinku północnokarpackim Czechosłowacja domagała się takiej samej granicy, jaka istniała między Węgrami i Galicją do 1918 r., czyli dążyła do opanowania całego Spiszu, Orawy i Czadeckiego, łącznie z terenami zamieszkałymi przez ludność polską. Wyraźna rozbieżność stanowisk Polski i Czechosłowacji w sprawie wspólnej granicy spowodowała poważny spór między obu państwami.

Znaczna część ludności polskiej na Spiszu, która była uświadomiona pod względem narodowym, oczekiwała jak najszybszego włączenia do Polski. Opinię tę podzielali również niektórzy spośród tamtejszych Niemców, Węgrów i Rusi-

[25] „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego" 1919-1920, t. 38, s. 1-2; MT-ZA, sygn. AR/NO/385/1, k. 294, Biuro Kongresowe MSZ do J. Bednarskiego, Warszawa 12 XII 1918; CAW, TB, sygn. I 476.1.101, S. B a c z y ń s k i, *op. cit*., k. 17.

[26] F. M a c h a y, *Moja droga*..., s. 119; Z. L a s o c k i, *Wspomnienia szefa administracji P.K.L. i K.Rz.* [*Polskiej Komisji Likwidacyjnej i Komisji Rządzącej*], [w:] *Księga Pamiątkowa ku uczczeniu pierwszego dziesięciolecia «Odrodzonej Ojczyzny»*, Kraków 1931, s. 33.

[27] Uczucia tego doświadczył chociażby por. L. Bulowski, który za podjęcie na własną odpowiedzialność nawet dosyć ograniczonej akacji militarnej na Spiszu został zawieszony w swych czynnościach i postawiony przed sąd. BJ-ZR, sygn. 6436, t. 1, k. 103-104, list L. Bulowskiego do J. Bednarskiego, Bielsko-Biała 7 V 1919; CAW, kartoteka personalna.

[28] Owe osoby oskarżały też warszawskie sfery polityczne i rządowe o bierność i znikomą znajomość tej problematyki, co w ich przekonaniu miało ujemnie rzutować na stan sprawy spisko-orawskiej. Były to jednak tylko częściowo słuszne zarzuty, gdyż w terenie nie zawsze zdawano sobie sprawę z szerszych uwarunkowań decyzji rządowych. Zob. np. M. W. [W. M e c h], *Pożegnanie starosty Bednarskiego*, „Góral", nr 12, 12 VIII 1925; J. Z b o r o w s k i, *Pisma podhalańskie*, wyb. i oprac. J. Berghauzen, t. 2, Kraków 1972, s. 175 i in.

[29] MT-ZA, sygn. AR/249, k. 1-2, Raport nowotarskiej PON, Nowy Targ [ok. 6 XI 1918]; MT-ZA, sygn. jw., k. 11, Memoriał nowotarskiej PON dla J. Piłsudskiego o sytuacji na północnym Spiszu i Orawie, Nowy Targ 16 XI 1918; MT-ZA, sygn. AR/NO/385/1, k. 258-261, Sprawozdanie nowotarskiej PON, Nowy Targ 27 XI 1918.

[30] Wyrazem tego był tajny układ francusko-czechosłowacki z 28 września 1918 r., zawarty jeszcze przed proklamowaniem Czechosłowacji.

[31] *Dokumenty československé zahraniční politiky. Československo na pařížské mírové konferenci 1918-1920*, sv. 1: *Listopad 1918-červen 1919*, Praha 2001, s. 51-55, dok. nr 1 i 2; *Historia dyplomacji polskiej*, pod red. P. Łossowskiego, t. 4: *1918-1939*, Warszawa 1995, s. 99-101.

[32] Ponieważ państwo czechosłowackie stanowiło nowy twór, tak więc stwierdzenie, że powinno posiadać swoje „historyczne granice", było z zasadniczych względów bezpodstawne. Co najwyżej można mówić o historycznych granicach Czech, zresztą zmieniających się znacznie w ciągu wieków. Natomiast już zupełnie była nieuzasadniona teza o „historycznych granicach" Słowacji, która przecież jako państwo do tej pory nie istniała.

[33] Tę argumentację osłabiało jednak m.in. to, że Górne Węgry, których domagała się Czechosłowacja, nie stanowiły nigdy wyodrębnionej części Królestwa Węgierskiego, a był to jedynie termin geograficzny.

nów. Uaktywnili się też miejscowi działacze polscy. W następstwie tego, w Starej Lubowli została powołana polska Rada Narodowa. Jej przewodniczącym został Julian Bojarski, a członkami bracia Józef i Zygmunt Kuczkowscy[34].

Dogodna sytuacja do przejęcia tych ziem przez Polskę nastąpiła wtedy, gdy państwo węgierskie, pod naciskiem Ententy, zwinęło swoje agendy na tym terenie, a jeszcze nie opanowały go oddziały czeskie. Wówczas wkroczyły tu patrole Wojska Polskiego. Na Spiszu stało się 8 listopada 1918 r.; została wówczas zajęta wieś Lechnica, w której znajdowały się magazyny wojskowe podległe garnizonowi nowotarskiemu[35]. Następnie, 11 grudnia, wyruszył z Nowego Sącza oddział wywiadowczy 1. Pułku Strzelców Podhalańskich i przemaszerował doliną Popradu w głąb Spiszu. Polacy zajęli wówczas Lubowlę, Gniazda, Podoliniec, Lubicę i Kieżmark. Po pięciu dniach jednak wycofali się[36]. Dopiero w drugiej połowie grudnia polskie dowództwo wysłało na Spisz nieco liczniejsze siły[37], co pozwoliło obsadzić większy obszar, obejmujący powiat starowiejski, część lubowelskiego i północno-zachodnie fragmenty kieżmarskiego[38].

24 grudnia 1918 r. została zawarta w Popradzie między władzami polskimi a czechosłowackimi tymczasowa umowa w sprawie wojskowej linii demarkacyjnej. Rozgraniczeń tych dokonano według aktualnego stanu posiadania[39]. Na mocy tego porozumienia po stronie polskiej pozostało prawie 50 miejscowości, położonych na północnym Spiszu. Aczkolwiek ów tymczasowy podział nie zadowalał strony polskiej[40], to jednak wiele miejscowości, które wówczas przypadły Polsce, nie weszło już później w jej obręb, gdy w 1924 r. granica ostatecznie została ustalona.

Na włączonych do Polski terenach Polska Komisja Likwidacyjna (PKL) z Nowego Targu powołała specjalnych komisarzy[41], dzięki czemu stworzyła tam swego „rodzaju stan faktyczny posiadania". Ponadto w miasteczku powiatowym Stara Wieś Spiska, które Polacy przejęli wraz z całym powiatem starowiejskim, zostały podporządkowane państwu polskiemu dotychczasowe władze węgierskie[42]. Wysyłano też na tereny

[34] CAW, TB, sygn. I 476.1.101, k. 147, S. B a c z y ń s k i, *op. cit*.; MT-ZA, sygn. AR/NO/385/1, k. 292-293, Sprawozdanie nowosądeckiej Sekcji Spiskiej, Nowy Sącz, 11 XII 1918.

[35] Štatný oblastný archív w Levoči (dalej: ŠOBA-L), zespół Spišská Župa (dalej SŽ), sygn. 15713/1918, b.pag., telegram węgierskich władz powiatowych w Starej Wsi Spiskiej, Stara Wieś Spiska 8 XI 1918; MT-ZA, sygn. AR/249, k. 11, Memoriał nowotarskiej PON do J. Piłsudskiego, Nowy Targ 16 XI 1918; MT-ZA, sygn. AR/NO/385/1, k. 258-261, sprawozdanie nowotarskiej PON, Nowy Targ 27 XI 1918.

[36] O wspomnianym rajdzie donosił w swym raporcie nowosądecki Komitet Spiski, stwierdzając: ludność zajmowanych miast spiskich, oczekując „z upragnieniem wojsk polskich, przyjęła je z entuzjazmem, przygotowała kwatery, dziesiątki podwód i oświadczyła się jednogłośnie za przynależnością do Polski – tak Polacy, jak Węgrzy, Niemcy i Słowacy. [...] Aby nie dopuścić do przelewu krwi między narodami słowiańskimi, niszczenia przychylnych nam dolin i miasteczek i nie wciągać w wir walki życzliwych nam mieszkańców, cofnęliśmy się na linię operacyjną, by przygotować się do walnej rozprawy". MT-ZA, sygn. AR/NO/385/1, k. 272.

[37] MT-ZA, sygn. AR/NO/385/1, k. 289 i 291, Sprawozdanie nowosądeckiej Sekcji Spiskiej, Nowy Sącz, 11 XII 1918; *Polska w pierścieniu prób i ognia. Rok 1918-1926. Pamiątkowy zbiór fotografii i dokumentów*, zebrał i ułożył M. Wieliczko, Warszawa 1933, s. 44.

[38] CAW, TB, sygn. I 476.1.101, S. B a c z y ń s k i, *op. cit*., k. 156; Z. L a s o c k i, *op. cit*., s. 68, zał. 34. Pisze o tym także M. H r o n s k ý, *Nespravodlivá hranica*, „Spiš-Liptov-Orava", R. III, 1993, č. 6, s. 12-13. W artykule tym jednak, poza samym już propagandowym wydźwiękiem tytułu, jest niestety sporo błędów i nadinterpretacji. Jakże bowiem inaczej nazwać stosowanie określenia „północne granice Słowacji" dla linii czechosłowackich roszczeń terytorialnych na obszarze byłych Górnych Węgier, wysuwanych na przełomie listopada i grudnia 1918 r.? Pretensje te zupełnie nie brały pod uwagę polskich praw do części Spiszu, Orawy i Czadeckiego. Takie podejście do zagadnienia, jakie zaprezentował M. Hronský, powoduje, że wszelkie polskie działania zmierzające do włączenia tych terenów w granice Rzeczypospolitej z góry są skazane na zarzut „wrogich" wobec Słowacji i „niesprawiedliwych". Ponieważ nie ma tu miejsca na korygowanie zawartych w tym artykule nieścisłości, zostanie to przeprowadzone przy innej okazji.

[39] Wojska czechosłowackie naruszały jednak wspomniane umowy i systematycznie powiększały swój stan posiadania, zajmując kolejne tereny polskich części Spiszu i Orawy, czemu miejscowe czynniki polskie, na skutek odgórnych zarządzeń, nie mogły się przeciwstawiać.

[40] Znalazło to odbicie w złożeniu do protokołów uroczystych zastrzeżeń, że Polska nie zrzeka się praw do pozostałych terenów zamieszkanych przez ludność polską, które znalazły się po stronie czechosłowackiej. Z. L a s o c k i, *op. cit*., s. 68, zał. 34.; F. M a c h a y, *Moja droga*..., s. 128.

[41] Na Orawie został nim ks. Ferdynand Machay, a na Spiszu – Stefan Młodzik. MT-ZA, sygn. AR/NO/385/1, k. 295-296, opracowanie: J. T. D z i e d z i c, *Zarys projektu urządzenia stosunków na Spiżu i Orawie*, Nowy Targ 11 XII 1918; MT-ZA, sygn. AR/NO/385/1, k. 311; MT-ZA, sygn. AR/NO/385/2, k. 327-329, Sprawozdanie z dalszej działalności Koła Przyjaciół Spiża w Krościenku, Krościenko n.D., 3 I 1919.

[42] 10 stycznia 1919 r. udali się z ramienia nowotarskiej PKL do Starej Wsi Spiskiej: inspektor Windakiewicz (przedstawiciel Sądu Apelacyjnego w Krakowie), prof. Jan T. Dziedzic i Bronisław Polak. Tutaj Windakiewicz, w obecności dwóch innych członków delegacji, odebrał ślubowanie od węgierskich urzędników sądowych; w tym od naczelnika sądu, jednego sędziego i pięciu funkcjonariuszy pomocniczych. Jednocześnie pouczył, jak ma nadal odbywać się urzędowanie.

północnego Spiszu i Orawy znaczne ilości nafty, mąki, soli i cukru, co miało podkreślić zainteresowanie władz polskich tamtejszą ludnością[43]. Oprócz struktur administracyjnych Polacy uruchamiali również w niektórych miejscowościach urzędy pocztowe i szkoły.

Tymczasowa administracja polska na terenie byłych Górnych Węgier nie przetrwała jednak zbyt długo. 12 stycznia 1919 r. otrzymał bowiem PKL od generała Emila Gołogórskiego z Dowództwa Okręgu Wojskowego w Krakowie zawiadomienie, że w związku z rozkazem dotyczącym wycofania podległych mu oddziałów ze Spiszu i Orawy administracja polska powinna do 13 stycznia opuścić te tereny. Decyzja ta była uzasadniana rzekomym poleceniem[44] głównodowodzącego wojskami Ententy – marszałka Ferdynanda Focha, który miał jakoby stać na stanowisku, że całe Górne Węgry powinny być obsadzone przez Czechosłowację, aż do rozstrzygnięcia sprawy przez Konferencję Pokojową[45]. PKL i działacze spisko-orawscy próbowali jeszcze przez kilka dni doprowadzić do odwołania tej decyzji. Jednakże ich zabiegi nie zakończyły się powodzeniem, ale polscy żołnierze i urzędnicy, oczekując zmiany rozkazu, pozostali na miejscu o kilka dni dłużej od wyznaczonego przez zwierzchników terminu[46]. Wycofanie ze Spiszu i Orawy polskiego wojska i administracji wywołało protesty ludności, po obu stronach granicy[47].

Na opuszczone przez Polaków tereny wkroczyło wojsko, żandarmeria i administracja czechosłowacka. Nowe władze od razu przystąpiły do zdecydowanego eliminowania polskich wpływów, stosując różne środki; od agitacji począwszy, a na represjach kończąc[48]. W tej sytuacji osoby najbardziej narażone na prześladowania zaczęły opuszczać Spisz i Orawę, znajdując schronienie w Polsce, gdzie odegrały istotną rolę w działaniach na rzecz przyłączenia północnych terenów byłych Górnych Węgier do Polski[49].

Jeszcze w czerwcu 1919 r., kiedy Słowację zaatakowała węgierska Armia Czerwona, oddziały polskie kolejny raz wkroczyły na opuszczony przez wojska czechosłowackie Spisz. Jednakże po kilku dniach, gdy tylko bolszewicy węgierscy odeszli, wycofały się. Dzięki temu jednostki armii czechosłowackiej mogły bez przeszkód ponownie opanować sporne terytorium. Warto w tym miejscu wspomnieć, że nieco wcześniej, w czasie ofensywy węgierskiej, Polska uchroniła przed rozbiciem niektóre czechosłowackie oddziały wojskowe, udzielając im schronienia na swoim terenie[50]. Jest to dowodem na wyraźnie

Odebrano też ślubowanie od „służnego" (starosty) Baltazara Mathyaszowskiego. Akt ten dokonał się poprzez podanie ręki i złożenie podpisu pod ślubowaniem. MT-ZA, sygn. AR/249, k. 33, Sprawozdanie z wyjazdu na Spiż, Nowy Targ 12 I 1919.

[43] Z. L a s o c k i, *op. cit*., s. 33.

[44] Niebawem okazało się, że faktycznie wydał go szef koalicyjnej misji wojskowej w Budapeszcie, francuski pułkownik – Fernand Vix, na którego wpływ mieli Czesi. Zob. A. S z k l a r s k a - L o h m a n n o w a, *Polsko-czechosłowackie stosunki dyplomatyczne w latach 1918-1925*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1967, s. 29; Dodatek do „Gazety Podhalańskiej", nr 10, 9 III 1919.

[45] Z. L a s o c k i, *op. cit*., s. 33-34.

[46] W niektórych miejscowościach nawet do 19 stycznia 1919 r.

[47] MT-ZA, sygn. AR/NO/385/2, k. 335, telegram do premiera I. J. Paderewskiego, Nowy Targ 12 I 1919; MT-ZA, k. 343, odezwa prezydium Zjazdu Podhalan w sprawie Spiszu i Orawy, Nowy Targ 15 I 1919; W. O r k a n, *Obrona Podhala*, „Echo Tatrzańskie", nr 1, 20 I 1919, nr 4, 5 III 1919; i in.

[48] Polegały one na różnego rodzaju prowokacjach, szykanach i pogróżkach, skierowanych szczególnie przeciwko tamtejszym działaczom polskim. Wielu spośród nich zostało wtrąconych do więzienia. Na Spiszu aresztowań dokonano m.in. w Łapszach Niżnych, Nowej Białej, Trybszu, Starej Wsi, Lubicy, Lubowli, Kieżmarku i Podolińcu. Do tego należy jeszcze dodać częste przypadki fizycznego maltretowania, rabunków i rekwizycji. Doszło też do zabójstw, m.in. w Lendaku. W ciągu jedynie pierwszego półrocza 1919 r. z rąk żołnierzy i funkcjonariuszy czechosłowackich zginęło, nie licząc Polaków z byłej Galicji, co najmniej osiem osób narodowości polskiej. Byli to: J. Sienkiewicz, W. Florek, T. Kotlarz, D. Sochulak, K. Jabłoński, J. Polusz, M. Szarkowa i I. Krupa. Następne miesiące przyniosły niestety dalsze ofiary. Dokonany 20 czerwca 1920 r. koło Śmierdzonki napad na czechosłowackich urzędników, zakończony śmiercią dwóch spośród nich (tj. J. Hajleka i F. Hanuša), został wykorzystany przez czynniki czechosłowackie do dalszego podgrzewania antypolskich nastrojów, co doprowadziło dwa dni później do zamordowania w Niedzicy prof. J. Wiśmierskiego, przewodniczącego polskiego komitetu plebiscytowego w Starej Wsi Spiskiej. Archiv Ministerstva zahraničích věcí v Praze (dalej AMZV), Vyslanectví Varšava (dalej VV), Politické zprávy, t. 1, č. 104/1919, č. 143/1919, č. 180/1919; BJ-ZR, sygn. 6436, t. 2, k. 323-324, list S. Młodzika do J. Bednarskiego, Nowy Sącz 23 I 1919; BJ-ZR, sygn. jw., t. 1, k. 72, list J. Bednarczyka do J. Bednarskiego, Lendak [wrzesień] 1919; MT-ZA, AR/291, k. 161-163, Protokół w sprawie skatowania Jana i Klementyny Kozianych przez czechosłowackich żandarmów, Nowy Targ 16 IX 1919; F. M a c h a y, *op. cit*., s. 141-153; J. M a c h a y ó w n a, *Za Polskę. Notatki z więzienia czeskiego*, wyd. F. Gwiżdż, Kraków 1920, *passim*; Dodatek do nru 6 „Gazety Podhalańskiej" z 9 II i do nru 26 z 29 VI 1919; „Gazeta Podhalańska" 1919, nr 29 z 20 VII i nr 31 z 3 VIII,; Jednodniówka „Gazety Podhalańskiej", 3 VIII 1919; [J. W i k t o r], *Krwawe zajścia w Starej Wsi*, „Gazeta Podhalańska", nr 27, 4 VII 1920.

[49] Spośród Spiszaków byli to m.in.: ks. Michał Gryglak, Wojciech Lorencowicz i Jan Pluciński.

[50] CAW, TB, sygn. I 476.1.102, k. 269-277, Raport [MSZ]...; E. O r l o f, *Orawa i Spisz w latach 1918-1920*, [w:] *Spisz i Orawa. W 75 rocznicę powrotu do Polski północnych części obu ziem*, pod red. T. M. Trajdosa, Kraków 1995, s. 18; S. S k a l n y, *Z dziejów jednostek wysokogórskich w Wojsku Polskim 1919-1931*, „Wierchy", R. 59, 1993, s. 82.

ugodową wówczas politykę Warszawy wobec Czechosłowacji[51].

Problem Spiszu w okresie od stycznia 1919 do lipca 1920 r.

Po okresie charakteryzującym się próbami tworzenia faktów dokonanych obie strony zaczęły wyrażać gotowość do rozwiązania sporu na drodze negocjacji, a pierwszą próbę podjęto podczas polsko-czechosłowackiej konferencji, która obradowała w Krakowie od 21 do 29 lipca 1919 r. Delegaci polscy występowali wówczas z propozycją rozstrzygnięcia spornych spraw terytorialnych za pomocą plebiscytu. Przedstawiciele Czechosłowacji pomysł ten odrzucali, nie przedstawiając żadnych kontrpropozycji. Z powodu fiaska rozmów krakowskich kwestia granicy polsko-czechosłowackiej została na wniosek Pragi przedstawiona Konferencji Pokojowej w Paryżu[52].

Podczas tej konferencji Polska oficjalnie domagała się trzech spiskich powiatów: starowiejskiego (Stara Wieś Spiska), kieżmarskiego (Kieżmark) i lubowelskiego (Stara Lubowla); na Orawie powiatów: trzciańskiego (Trzciana) i namiestowskiego (Namiestów); a w żupie trenczyńskiej powiatu czadeckiego (Czaca) i dwóch przyległych wsi z powiatu bytczańskiego (Bytcza), tj. Wysokiej i Makowa. Rada Najwyższa Mocarstw Sprzymierzonych przychyliła się do polskiej propozycji przeprowadzenia plebiscytu na Spiszu i Orawie, a także na Śląsku Cieszyńskim, podejmując w tej sprawie decyzję 27 września 1919 r.

Obszar plebiscytowy został jednak, pomimo protestów strony polskiej, znacznie zmniejszony, gdyż jedynie na Orawie odpowiadał on postulatom polskim, czyli obejmował powiaty trzciański i namiestowski. Natomiast na Spiszu ograniczono go do powiatu starowiejskiego (Zamagurze Spiskie) i skrawka kieżmarskiego (Jaworzyna Spiska i Podspady), jednocześnie odrzucono zupełnie polski wniosek o objęcie plebiscytem północnej części ziemi czadeckiej.

Po ogłoszeniu decyzji o plebiscycie oba państwa przystąpiły do intensywnej agitacji, aby przekonać miejscową ludność do opowiedzenia się po swojej stronie. Zjednywano ją sobie na wiele sposobów, oprócz różnych form propagandy, a także licytowania się w obietnicach, rozdawano lub sprzedawano po niskich cenach brakujące na rynku towary. Po stronie polskiej głównym ośrodkiem akcji plebiscytowej stał się Spisko-Orawski Komitet Plebiscytowy w Nowym Targu.

Od chwili „obsadzenia polskich kresów powęgierskich" przez Czechosłowację, tj. po 15 stycznia 1919 r., koordynowaniem polskich poczynań propagandowych zajmowało się Ministerstwo Spraw Zagranicznych. Udzieliło ono swego „poparcia komitetom lokalnym, za pośrednictwem dra Jana Bednarskiego, kierownika administracji Orawy i Spiszu, oraz komitetowi ogólnokrajowemu «Obrony Spisza, Orawy, Czadeckiego i Podhala» – bezpośrednio" [53].

Zajęte przez Czechosłowację w połowie stycznia 1919 r. tereny Spiszu i Orawy opuszczali nie tylko polscy działacze, ale również pochodzący stamtąd oficerowie i żołnierze byłej c.k. armii oraz przedpoborowi i dezerterzy z armii czechosłowackiej, którzy nie mogąc pogodzić się z nową sytuacją, zamierzali wstąpić w szeregi Wojska Polskiego, aby walczyć o przyłączenie swoich rodzinnych stron do Polski. Przeważali wśród nich Polacy, lecz byli to także Niemcy, Węgrzy, Słowacy i Cyganie[54]. Z ochotników tych została sformowana jednostka, nazywana najczęściej Legią Spisko-Orawską. Początkowo, poza Nowym Targiem, stacjonowała ona także w Ostrowsku, i ostatecznie, aż do chwili rozwiązania, tj. 16 marca 1920 r., w Czarnym Dunajcu[55]. Legia funkcjonowała w ramach 3. Pułku Strzelców Podhalańskich,

[51] Na taką postawę miały wpływ także względy humanitarne. Stefan Bratkowski, wyższy urzędnik polskiego MSZ, zalecał wówczas: „Czechów i Słowaków, przekraczających w odwrocie granicę z bronią w ręku, należy bezwarunkowo internować [...], uważam jednak, iż aresztowanie ludzi, uciekających do Polski przed ewentualnym prześladowaniem Madziarów, byłoby sprzeczne z duchem naszego narodu. Ludziom tym należałoby ułatwić możliwie szybki przejazd do Czech". CAW, TB, sygn. I 476.1.102, k. 274, Raport [MSZ]...

[52] E. O r l o f, *Sprawa Spisza i Orawy w okresie plebiscytowym (lipiec 1919-lipiec 1920). Przyczynek do akcji polskiej*, [w:] *Z dziejów Europy Środkowej w XX wieku. Studia ofiarowane Henrykowi Batowskiemu w 90 rocznicę urodzin*, pod red. M. Pułaskiego i in., Kraków 1997, s. 49-51; E. R o m e r, *Pamiętnik paryski 1918-1919*, wyd. A. Garlicki i R. Świętek, Wrocław 1989, s. 381, 409, przyp. 1709 i 1866; CAW, TB, sygn. I 476.1.103, k. 75-76, odpis, Instrukcja MSZ dla Komisji Polskiej mającej pertraktować z Czechami w Krakowie, Warszawa [przed 21 VII 1919].

[53] CAW, TB, sygn. I 476.1.103, b.pag., odpis, MSZ do Ministerstwa Spraw Wojskowych, W sprawie stworzenia centrali propagandowej w Krakowie, Warszawa 18 IX 1919.

[54] MT-ZA, sygn. AR/291, k. 146-148, Kierownictwo Administracji Spisza i Orawy w Nowym Targu, Sprawozdanie nr 7, za czas od 16 lipca do 15 sierpnia 1919 r.

[55] L. R y d e l, *Wendelin Dziubek – dowódca Legii Orawskiej*, [w:] *Spisz i Orawa. W 75 rocznicę...*, s. 233. [J. W i k t o r], *Pożegnanie w Czarnym Dunajcu*, „Gazeta Podhalańska", nr 10, 7 III 1920.

a składała się z liczącej ok. 80 ludzi kompanii spiskiej, dowodzonej przez por. Wojciecha Lorencowicza[56], i kompanii orawskiej (ponad 100 ludzi) pod dowództwem ppor. Wendelina Dziubka[57]. W formacji tej żołnierze byli grupowani według miejsca pochodzenia, tzn. Orawiacy trafiali do kompanii orawskiej, a Spiszacy do spiskiej[58].

Żołnierze Legii Spisko-Orawskiej po jej likwidacji zostali zdemobilizowani. Część z nich wróciła do swoich miejscowości, gdzie angażowali się w pracę agitacyjną na rzecz przyłączenia do Polski. Pozostali zasilili szeregi nowo powołanej Tajnej Organizacji Wojskowej (TOW)[59], której głównym zadaniem była ochrona polskiej akcji plebiscytowej przed różnorodnymi działaniami zmierzającymi do jej zakłócania[60].

Ponieważ już od połowy stycznia 1919 r. cały obszar plebiscytowy znalazł się pod kontrolą Czechosłowacji, jej organa, wbrew wcześniejszym ustaleniom[61], znacznie utrudniały polską działalność propagandową, a poza tym uciekały się wobec zwolenników przyłączenia do Polski do stosowania różnorakich form nacisku oraz aktów terroru. Na takie postępowanie Polacy odpowiedzieli również terrorem, co w rezultacie doprowadziło do śmiertelnych ofiar po obu stronach.

Panujące wówczas na terenach plebiscytowych nastroje wskazywały, że referendum może zakończyć się sukcesem Polski. Nie uszło to uwagi władz czechosłowackich[62], dlatego też postanowiły do niego nie dopuścić, przeprowadzając skuteczną akcję dyplomatyczną[63], w wyniku której wielkie mocarstwa zgodziły się zmusić Polskę do rezygnacji z plebiscytu. Na odpowiednią okazję nie trzeba było długo czekać. Niebawem zagroziła Warszawie szeroko zakrojona ofensywa Armii Czerwonej, niosącej „płomień rewolucji proletariackiej" na zachód Europy. W tym krytycznym dla Polski momencie, kiedy ważyły się losy jej świeżo zdobytej niepodległości, Czechosłowacja i Niemcy odmówiły przepuszczenia amunicji i sprzętu wojskowego dla armii polskiej, czym jeszcze pogorszyły położenie militarne państwa polskiego. Wówczas to rząd polski zwrócił się do wielkich mocarstw o pomoc w zawarciu rozejmu z Rosją Sowiecką[64].

Pod presją sytuacji[65], za obietnicę poparcia Polski, premier Władysław Grabski przystał podczas konferencji w Spa (10 lipca 1920 r.) na daleko idące ustępstwa, w tym rezygnację z plebiscytu na Spiszu, Orawie i Śląsku Cieszyńskim, godząc się równocześnie na rozstrzygnięcie sporu przez Ententę[66]. Ta brzemienna w skutkach ugoda, chociaż

---

[56] W. Lorencowicz (1896-1952) – ur. w Krempachach na Spiszu. Uczęszczał do gimnazjum w Nowym Targu, gdzie w 1915 r. zdał wojenną maturę. W okresie międzywojennym nauczyciel w Podwilku na Orawie. W czasie okupacji słowackiej więziony w obozie w Rużomberku, a następnie wydany przez Słowaków hitlerowcom. Wg wywiadu z synem – Marianem Lorencowiczem, Podwilk 28 VII 1997; J. M. R o s z k o w s k i, *„Orędownik słusznej sprawy". Doktor Jan Bednarski (1860-1926)*, „Wierchy", R. 62, 1996 (1997), s. 79, 82.

[57] W. Dziubek (1897-1939) – ur. w Jabłonce na Orawie. M. B a l a r a, *Komendant Legii Spisko-Orawskiej*, „Prace Pienińskie" 1991, t. 3, s. 84-86; A. D z i u b e k, *Moje wspomnienia orawskie od roku 1918*, „Orawa", R. 11, 1999, nr 37, s. 138; L. R y d e l, *op. cit*., s. 231-233.

[58] Oto niektórzy służący tam Spiszacy: Jan Pluciński, Franciszek Plata, Jan Zając, Władysław Sopko, Jan Oleksiak, Jakub Kuczyn i Józef Stanek. Obok Spiszaków i Orawiaków, poszczególni ochotnicy pochodzili też z żupy trenczyńskiej, liptowskiej, zwoleńskiej i szaryskiej. MT-ZA, sygn. AR/291, k. 146-148...; CAW, TB, sygn. I 476.1.15, k. 34-36, wykazy żołnierzy; J. K o w a l c z y k, *Jan Pluciński – niestrudzony budziciel*, Szczawnica 1992, s. 9-10.

[59] Dowodził nią ppor. Mieczysław Hanczke. CAW, TB, sygn. I 476.1.15, k. 3, opracowanie „Spiż i Orawa", [wiosna 1920].

[60] *Ibidem*.

[61] Czechosłowacja np. zwlekała z wycofaniem z terenów plebiscytowych swoich jednostek wojskowych. Następnie, po wielu protestach i naciskach rządu polskiego, pozornie wycofała swoje wojsko, co polegało na tym, że czechosłowaccy żołnierze nadal pozostali na miejscu i pod bronią, tyle że nie w swoich mundurach, ale w ubraniach cywilnych. Byli oni wykorzystywani nie tylko do działalności agitacyjnej, lecz także paraliżowania na różne sposoby polskiej akcji propagandowej, od zastraszania ludności do rozbijania polskich wieców i zgromadzeń. CAW, TB, sygn. I 476.1.103, b.pag., depesza nr 51 z 16 III 1920.

[62] Np. jeszcze podczas trwania konferencji w Spa wywiad polski donosił, że według opinii Czechów „miasta Trzciana i Namiestów są dla nich stracone, ponieważ Słowacy ich zdradzili". CAW, TB, sygn. I 476.1.15, k. 16, raport dla II Oddziału Sztabu Generalnego, Nowy Targ 10 VII 1920.

[63] O zabiegach w tej sprawie E. Beneša, prowadzonych od 12 maja do 28 lipca 1920 r. w Paryżu, Londynie i Spa, zob.: *Edvard Beneš (diplomat na cestách). Depeše z padesáti zahraničních cest ministra Beneše 1919-1928*, [wyd.] J. Čechurová i J. Čechura, Praha 2000, s. 17-19.

[64] AAN, MSZ, sygn. 218, s. 1-6, II Oddział Sztabu Generalnego WP, analiza aktualnej sytuacji politycznej, Warszawa 1 VIII 1920; M. B o r á k, *Rozmowy Polaków z Beneszem w sprawie polskich transportów wojskowych przez Czechołowację w lipcu i sierpniu 1920 r.*, „Pamiętnik Cieszyński" 1999, t. 14, , s. 110-118, S. K u t r z e b a, *Polska Odrodzona 1914-1939*, Kraków 1987, s. 154.

[65] AAN, MSZ, sygn. 1480, mfm B17677, s. 338-339, Stosunki polsko-czeskie, Warszawa 12 I 1921; K. Ś w i t a l s k i, *Diariusz 1919-1935*, wyd. A. Garlicki, R. Świętek, Warszawa 1992, s. 65.

[66] Tekst polsko-czechosłowackiej deklaracji w tej sprawie został ostatnio opublikowany w: L. K u b í k, *Těšínský konflikt*, Olomouc 2001, s. 133.

władze polskie zobowiązały się do niej zastosować, została nie tylko oprotestowana[67], ale nawet uznawana za nieobowiązującą, jak wszystko, co wymuszono na Polsce w Spa[68].

Na podstawie porozumienia w Spa paryska Konferencja Ambasadorów dokonała 28 lipca 1920 r. arbitralnego podziału Spiszu i Orawy[69]. W rezultacie Rzeczpospolita uzyskała jedynie 27 miejscowości, położonych w północnych częściach obu obszarów[70]. Z tych skrawków utworzono powiat spisko-orawski[71], którego starostą został dr J. Bednarski – osoba najbardziej wówczas zasłużona i kompetentna, by tę funkcję pełnić[72].

Polska część Spiszu w ramach powiatu spisko-orawskiego (1920-1925)

Przygotowania do wprowadzenia administracji polskiej na Spiszu i Orawie rozpoczęły się już dwa lata przed ostatecznym włączeniem do Polski tych terenów, tj. od 6 listopada 1918 r., kiedy w Nowym Targu została powołana Polska Komisja Likwidacyjna[73]. Objęła ona swoimi kompetencjami nie tylko Nowotarszczyznę, ale także północne obszary Spiszu i Orawy[74]. Jej komisarzem został mianowany dr Jan Bednarski. Funkcję tę – łączącą w sobie uprawnienia dotychczasowego starosty i samorządu powiatowego[75] – pełnił on do kwietnia 1919 r.,[76] a następnie, już jako szef Kierownictwa Administracji Spiszu i Orawy, działalność swą koncentrował wyłącznie na tych dwóch terenach[77]. Jemu to przyszło w udziale objęcie w 1918 r., w imieniu PKL, polską administracją północnych części Spiszu i Orawy, która jednak – jak już wyżej wspomniano – przetrwała tylko do połowy stycznia 1919 r.

Przez prawie pięć lat polska część Spiszu stanowiła osobną jednostkę administracji państwowej, funkcjonującą w ramach starostwa spisko-orawskiego, które było najbardziej wyjątkowym ze wszystkich powiatów II Rzeczypospolitej. Zadecydowało o tym usytuowanie siedziby starostwa na terenie innego powiatu, dwie odległe od siebie części jego terytorium, i obowiązujące tam w niektórych dziedzinach prawo węgierskie oraz utrzymujące się jeszcze relikty stosunków pańszczyźnianych, a także to, że pod względem zajmowanego obszaru stanowiło ono najmniejszy powiat ziemski w Polsce. Specyfika tego powiatu wynikała również z tego, iż był on położony na pograniczu polsko-czechosłowackim, gdzie przenikały się interesy obu sąsiednich państw.

Na przyznanym Polsce terytorium oficjalne przejęcie władzy z rąk Międzynarodowej Podkomisji Plebiscytowej nastąpiło 7 sierpnia 1920 r. podczas ceremonii zorganizowanej w Jabłonce na Orawie. Zasadnicza część uroczystości odbyła się jednak następnego dnia, tj. 8 sierpnia 1920 r.[78]

---

[67] Znalazło to już wyraz w piśmie I. Paderewskiego do prezydenta Francji A. Milleranda z 30 lipca 1920 r. Zob. *Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918-1939*, pod red. T. Jędruszczaka i M. Nowak-Kiełbikowej, t. 1: *1918-1932*, Warszawa 1989, dok. nr 23, s. 101-102.

[68] Zob. instrukcja ministra spraw zagranicznych RP E. Sapiehy dla polskich dyplomatów z 10 września 1920 r., której p. II (pt. *Zobowiązania p. Grabskiego w Spa*) brzmi: „Nie pisząc żadnej noty w tej sprawie, w rozmowach moich z przedstawicielami wielkich mocarstw podkreślam ciągle nieistnienie żadnych zobowiązań naszych w Spa. Te zobowiązania były dane pod warunkiem uchronienia Polski etnograficznej od inwazji. De facto państwa alianckie od daty tych zobowiązań aż do bitwy warszawskiej, tj. do 15 VIII, żadnej pomocy Polsce nie udzieliły. Pośrednictwo ich w sprawie pokoju okazało się zupełnie iluzoryczne, wobec czego zobowiązania te faktycznie nie istnieją. Zresztą tylko jedna Anglia uważa zobowiązania te za istniejące. Należy tutaj pracować w kierunku ich przekreślenia. Ambasador amerykański w Paryżu Wallace z własnej inicjatywy miał się podjąć tego pośrednictwa". *Dokumenty z dziejów...*, t. 1, dok. nr 26, s. 113.

[69] Decyzja ta została m.in. opublikowana w: *ibidem*, aneksy, dok. nr 6, s. 503-509.

[70] Na terenach Spiszu i Orawy, które znalazły się po stronie czechosłowackiej, pozostało jeszcze ok. 45 tysięcy osób polskiego pochodzenia, w tym wiele z wyrobionym poczuciem polskiej świadomości narodowej. *Dokumenty z dziejów...*, dok. nr 23, s. 101-102.

[71] Funkcjonował on w latach 1920-1924, jego powierzchnia łącznie liczyła 583 km^2.

[72] J. M. R o s z k o w s k i, *„Orędownik słusznej sprawy"...*; t e n ż e, *Udział Juliusza Zborowskiego...*

[73] Zob. Z. L a s o c k i, *op. cit*., s. 4; A. P r ó c h n i k, *Pierwsze piętnastolecie Polski niepodległej. Zarys dziejów politycznych*, wyd. II, Warszawa 1983, s. 20, 36.

[74] MT-ZA, sygn. AR/NO/316, k. 86, Dekret mianowania na stanowisko komisarza PKL, Kraków 6 XI 1918.

[75] Urząd komisarza, stanowiący tymczasową formę polskiej administracji w Małopolsce, łączył, na szczeblu powiatu, dotychczasową władzę państwową (starosta) i samorządową (Rada Powiatowa). Komisarzowi podlegał zastany personel Starostwa i Rady Powiatowej. Ciałem doradczym i kontrolującym został dotychczasowy Wydział Rady Powiatowej, powiększony o kilku delegatów z terenu powiatu, wybranych przez lokalne organizacje, wg klucza zawodowego.

[76] MT-ZA, sygn. AR/NO/316, k. 92, odwołanie J. Bednarskiego ze stanowiska Komisarza K.R., Kraków 28 III 1918. W piśmie tym Generalny Delegat jednocześnie stwierdza: „Mianuję W. Pana mężem zaufania dla Spiża i Orawy i licząc na Pańską pomoc, powierzam Mu utrzymywanie łączności z rodakami naszymi, osiadłymi na tych ziemiach i informowanie mnie o stosunkach tam panujących".

[77] Znajdujących się wówczas pod kontrolą Czechosłowacji.

[78] Zob. „Gazeta Podhalańska", nr 33, 15 VIII 1920.

Natomiast podobną uroczystość na Spiszu urządzono 15 sierpnia 1920 r. w Łapszach Niżnych. Rozpoczęła się ona celebrowanym przez ks. Michała Gryglaka[79] nabożeństwem, podczas którego odśpiewano *Te Deum*. Następnie do licznie zgromadzonej ludności przemawiali m.in.: dr J. Bednarski, dr Walery Goetel i poseł Józef Rajski. W swych wystąpieniach podkreślali oni, że po przyłączeniu do Rzeczypospolitej Polskiej mieszkańcy tych kilkunastu spiskich wsi są zobowiązani „stosować się do zarządzeń polskich". Zapewniali też o opiece państwa nad Spiszakami oraz poinformowali o amnestii dla winnych przestępstw politycznych przeciwko państwu polskiemu, popełnionych w okresie przygotowań do plebiscytu. Jednocześnie przestrzegali jednak, że od tej chwili wszelkie porozumiewanie się z władzami czechosłowackimi i popieranie ich polityki będzie „surowo karane"[80].

Formalnie mianowano Jana Bednarskiego starostą 28 sierpnia 1920 r., na mocy okólnika wydanego przez dra Kazimierza Gałeckiego, Generalnego Delegata Rządu dla byłej Galicji[81]. Natomiast decyzja o powołaniu jednostki podziału administracyjnego, pod nazwą „starostwo spisko-orawskie"[82], zapadła 27 sierpnia 1920 r. na konferencji w Nowym Targu[83]. Wyprzedziła ona wydanie aktu sankcjonującego powstanie starostwa[84], a także ogłoszenie zasad jego funkcjonowania. Krokiem umożliwiającym to stał się reskrypt Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z 16 września 1920 r., w którym resort ten upoważniał Generalnego Delegata do przedstawienia szczegółowych wniosków dotyczących „urządzenia tejże administracji", co ostatecznie znalazło swój wyraz w *Tymczasowej Instrukcji dla Starostwa Spisko-Orawskiego*[85].

Za utworzeniem osobnego starostwa – co do którego od początku zakładano, że będzie tworem przejściowym – przemawiały względy polityczne i praktyczne. Przede wszystkim starano się w ten sposób podkreślić, że Rzeczpospolita posiada w swych granicach także fragmenty Spiszu i Orawy[86]. Specjalne traktowanie mieszkańców tych terenów, poprzez administracyjne ich wyodrębnienie, jak zakładano, usposobi tamtejsze społeczeństwo pozytywnie do państwa polskiego i spowoduje, że również ludność gmin leżących po drugiej stronie granicy będzie się domagała przyłączenia do Polski[87].

Powołanie osobnego powiatu miało także inny cel. Na Spiszu i Orawie obowiązywało bowiem do tej pory prawo węgierskie, które postanowiono na razie pozostawić. Oficjalne stanowisko władz polskich w tej sprawie prezentowała ustawa z 26 października 1921 r., gdzie w artykule 1 stwierdzano: „Ustawy i rozporządzenia, obowiązujące na obszarze Spisza i Orawy w dniu przyłączenia tego obszaru do Rzeczypospolitej Polskiej, pozostają nadal w mocy, o ile skutkiem zmienianych stosunków prawno-państwowych, lub mocy późniejszych polskich ustaw i rozporządzeń, nie

[79] Misjonarz z Warszawy, z pochodzenia Spiszak. „Gazeta Podhalańska", nr 36, 5 IX 1920.

[80] „Gazeta Podhalańska", nr 34, 22 VIII 1920.

[81] Zasadniczy fragment tego aktu miał następujące brzmienie: „Kierownictwo Administracji gmin przydzielonych do Rzeczypospolitej Polskiej Spisza i Orawy poruczyłem dr Janowi Bednarskiemu z siedzibą w Nowym Targu". Cyt. za: T. H i l a r o w i c z, *Organizacja administracji polskiej na Spiszu i Orawie*, Lwów 1921, s. 10.

[82] Autorem pomysłu jego utworzenia był dr J. Bednarski, jak to słusznie zauważył J. C i ą g w a, *Stan prawny na Spiszu i Orawie w latach międzywojennych*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach", Nr 782, „Studia Iuridica Silesiana", t. 11, 1986, s. 131. Zob. również t e n ż e, *Recepcja prawa węgierskiego na Spiszu i Orawie po roku 1920*, SH, R. XXXIX, 1996, z. 2. s. 199-221.

[83] Obradom przewodniczył dr K. Gałecki, a udział w nich wzięli przedstawiciele małopolskich i nowotarskich władz (reprezentujący administrację, szkolnictwo i sądownictwo) oraz miejscowi działacze wraz z przedstawicielami orawskich i spiskich wsi. Po konferencji wydany został komunikat, który informował o podjętych wówczas postanowieniach: „Ustalono tymczasowe administrowanie przyłączonych obszarów, w ten sposób, że w Nowym Targu, utworzono ogólne kierownictwo, powierzone dr Bednarskiemu, z nazwą «Starostwo spisko-orawskie», a oprócz tego utworzono dwie ekspozytury starostwa, jedną na Spiszu, z siedzibą w Łapszach Niżnych, drugą na Orawie, z siedzibą w Jabłonce. Ustawy dotychczasowe, obowiązujące na terenie spisko-orawskim zostają na razie nadal w mocy". „Gazeta Podhalańska", nr 36, 5 IX 1920.

[84] Ustawa z 3 XII 1920 r. o tymczasowej organizacji władz administracyjnych II instancji na obszarach b. Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim oraz na wchodzących w skład Rzeczypospolitej Polskiej obszarach Spisza i Orawy, Dz.U.RP, 1920, nr 117, poz. 768.

[85] Szerzej o tym dokumencie zob. niżej.

[86] Nie miało to jednak jedynie wymiaru symbolicznego, gdyż Polska nie zrezygnowała definitywnie z przekazanych Czechosłowacji przez Radę Ambasadorów terenów. Istnienie starostwa spisko-orawskiego miało zatem przypominać, że po drugiej stronie granicy są pozostałe części tych ziem. Na zwołanej 27 VIII 1920 r. w Nowym Targu konferencji Bednarski m.in. oświadczył, że „przyłączenie 27 gmin ze Spisza i Orawy nie jest jeszcze rozstrzygnięciem definitywnym. Niedługo zbierze się Komisja Delimitacyjna, która może wpłynąć na zmianę obecnych granic" (T. H i l a r o w i c z, *Organizacja administracji...*, s. 12). Rokowania w tej sprawie toczyły się do 1924 r. Por. np. AAN, Ambasada RP w Paryżu, sygn. 108, s. 5-9, Poselstwo Polskie w Pradze do MSZ, Praga 5 III 1923, s. 10-23, tajne, Relacja delegata RP na rokowania w sprawie Jaworzyny Spiskiej, Paryż 17 XII 1923.

[87] T. H i l a r o w i c z, *Organizacja administracji...*, s. 12.

przestały obowiązywać"[88]. Pozostawienie tu na okres przejściowy jako obowiązującego prawa węgierskiego[89], zwłaszcza dotyczącego ustroju gminnego, nastąpiło z dwóch względów. Po pierwsze, miejscowa ludność już się do niego przyzwyczaiła. Po drugie, wprowadzenie tu ustroju administracyjnego obowiązującego w Małopolsce wydawało się niecelowe, gdyż przewidywano, że w niedługim czasie nastąpi ogólnopolska reforma administracji terytorialnej. Stąd też postanowiono, że lepszym rozwiązaniem będzie nieco poczekać, aż zostanie ona wprowadzona w całym kraju, niż w krótkim czasie przeprowadzać dwukrotnie zmiany administracyjne, co by tylko destabilizowało lokalne stosunki[90]. Z węgierskiego ustroju gminnego zachowano stanowisko „sekretarza okręgowego", zwanego tu „notarem", który obejmował swoimi kompetencjami kilka gmin. Ponadto pozostawiono tzw. komposesoriaty byłych urbarów, określane niezbyt słusznie przez miejscową ludność „gminami urbarialnymi". Komposesoriaty te, skupiające potomków byłych poddanych, stanowiły przymusową formę zbiorowego gospodarowania, przede wszystkim lasami i pastwiskami[91].

Zasadnicza trudność przy tworzeniu powiatu wynikała z tego, że na przyznanych Polsce skrawkach Spiszu i Orawy znajdowały się same wioski, a nie było żadnego miasta, w którym można by zlokalizować siedzibę starostwa. Trzeba więc ją było umieścić w Nowym Targu, a więc poza granicami powiatu spisko-orawskiego. Poza tym powiat ten posiadał taką konfigurację, że składał się z dwóch osobnych fragmentów (spiskiego i orawskiego), przedzielonych przez tę część powiatu nowotarskiego, która jest popularnie nazywana „workiem zakopiańskim", a ma szerokość w linii prostej ok. 25 km. Aby więc oszczędzić miejscowej ludności uciążliwej drogi do Nowego Targu, postanowiono utworzyć dwie ekspozytury starostwa: jedną na Spiszu – w Łapszach Niżnych, a drugą na Orawie – w Jabłonce.

Powiat spisko-orawski, ze względu na swój tymczasowy i komisaryczny charakter, miał funkcjonować bez udziału ciała samorządowego, czyli Rady Powiatowej, której kompetencje przejęło starostwo[92].

Przygotowując statut organizacyjny nowego starostwa, starano się wziąć pod uwagę, w miarę możliwości, wszystkie ogólne przesłanki polityczno-geograficzne, a także wiele szczegółowych. Lecz nie można było się tutaj oprzeć na gotowym wzorze. Należało opracować nowy i w znacznym stopniu oryginalny ustrój administracji powiatowej, co wymagało czasu. Zadanie to Generalny Delegat powierzył drowi Tadeuszowi Hilarowiczowi[93], który w pierwszej kolejności zebrał i zapoznał się z ustawodawstwem węgierskim. Następnie objechał razem z Bednarskim wszystkie miejscowości polskiego Spiszu i Orawy, aby zorientować się, jak funkcjonowała do tej pory administracja w terenie, a także wysłuchać opinii i przyjąć postulaty miejscowej ludności[94]. Sporo potrzebnych mu informacji przekazali także miejscowi działacze, a zwłaszcza ks. Ferdynand Machay. Po tym objeździe Hilarowicz zorganizował 22 września 1920 r. w Nowym Targu konferencję, w której oprócz niego udział wzięli starostowie: spisko-orawski i nowotarski[95], przedstawiciel administracji skarbowej[96], szkolnej[97] i policji[98]. Ustalono wówczas zasadnicze punkty *Tymczasowej Instrukcji dla Starostwa Spisko-Orawskiego*. Po jej ostatecznym opracowaniu reskryptem z 15 października 1920 r. Generalny Delegat polecił postanowienia *Instrukcji* „wprowadzić natychmiast w życie"[99].

---

[88] Dz.U.RP, 1921, nr 89, poz. 657.

[89] J. C i ą g w a, *Recepcja prawa*..., s. 212.

[90] *Ibidem*; AAN, MSW, sygn. 179, s. 459-469, Sprawozdanie z lustracji Starostwa spisko-orawskiego, Kraków 25 V 1923.

[91] Tzw. urbary funkcjonują do dzisiaj.

[92] AAN, MSW, sygn. 179, s. 459-469, Sprawozdanie z lustracji..., Kraków 25 V 1923.

[93] T. Nusbaum-Hilarowicz (1887-1958), prof. prawa administracyjnego. Studiował na uniwersytetach we Lwowie, Berlinie i Paryżu. Doktorat uzyskał w 1912 r. W latach 1913-1919 pracował jako komisarz powiatowy w starostwie lwowskim. Następnie (lata 1920-1921), był referentem spraw spisko-orawskich przy Generalnym Delegacie Rządu (b. Namiestnictwo). Pracował też kolejno w kilku ministerstwach na stanowiskach referendarskich i dyrektorskich. Od 1922 r. miał wykłady z prawa administracyjnego, konstytucyjnego, kościelnego, autorskiego i z in. przedmiotów. Był profesorem Uniwersytetu Jagiellońskiego, poza tym wykładał na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, w Szkole Głównej Gospodarstwa Wiejskiego, Wyższej Szkole Dziennikarskiej i na in. uczelniach. Został też prezesem Polskiego Instytutu Prawa Administracyjnego w Warszawie. Ogłosił drukiem ok. 150 prac naukowych, rozpraw i artykułów. PSB, t. 9, Wrocław-Kraków-Warszawa 1960-1961, s. 511-512; T. H i l a r o w i c z, *Początki administracji polskiej na Spiszu i Orawie*, „Zakopane", nr 30, 26 VII 1930.

[94] *Ibidem*.

[95] Adolf Hanik.

[96] Inspektor skarbowy w Nowym Targu – Stanisław Wiśniewski.

[97] Spisko-orawski inspektor szkolny – Wendelin Haber.

[98] Powiatowy komendant Policji Państwowej w Nowym Targu – Leopold Kinzhaber.

[99] T. H i l a r o w i c z, *Organizacja administracji*..., s. 21.

Ten podstawowy dla funkcjonowania starostwa akt, bo określający jego organizację i zakres działania, miał wyjątkowy charakter prawny, gdyż był rozporządzeniem organu administracyjnego, któremu powierzono zarząd nowo przyłączonego terytorium, czyli Generalnego Delegata Rządu dla byłej Galicji. Natomiast z reguły w tego typu sprawach konieczna była ustawa sejmowa czy też dekret Rady Ministrów[100].

Według § 1 wspomnianej *Instrukcji*, z terytorium Spiszu i Orawy, należącego do Rzeczypospolitej Polskiej, został utworzony „powiat polityczny spisko-orawski". Dalej wymienione były jednowioskowe gminy wchodzące w jego skład. Z tego 13 na Spiszu, tj. Czarna Góra, Dursztyn, Frydman, Jurgów, Kacwin, Krempachy, Łapsze Niżne, Łapsze Wyżne, Łapszanka, Nowa Biała, Niedzica z Falsztynem[101], Rzepiska i Trybsz, oraz 14 na Orawie[102].

Instrukcja w § 4 wymieniała sprawy należące do kompetencji starosty, a były nimi:

1) czuwanie nad całością granic Państwa; 2) piecza nad spokojem, ładem i bezpieczeństwem publicznym w powiecie, którą miał sprawować przy pomocy organów policji państwowej i gminnej; 3) ewidencja ludności (sprawy obywatelstwa, przynależności, spisu ksiąg ludności, ruchu ludności itd.); 4) sprawy związków i stowarzyszeń; 5) nadzór nad samorządem gminnym; 6) sprawy kosztów leczenia; 7) sprawy bezpieczeństwa publicznego (nadzór nad zgromadzeniami, policja obyczajowa, meldunki, paszporty itd.); 8) nadzór nad prasą i widowiskami; 9) sprawy odnoszące się do posiadania, noszenia broni oraz handlu nią i amunicją; 10) sprawy wyznaniowe; 11) sprawy opieki społecznej; 12) sprawy ochrony pracy; 13) sprawy aprowizacyjne; 14) sprawy zdrowotności publicznej; 15) sprawy przemysłowe i handlowe; 16) sprawy ochrony i popierania rolnictwa itd.; 17) sprawy weterynaryjne; 18) sprawy polowania, rybołówstwa i wodne; 19) sprawy dróg niepaństwowych i ruchu turystycznego; 20) sprawy z dziedziny sztuki i kultury; 21) wszystkie te sprawy administracji państwowej, które nie zostały przekazane do załatwiania innym jej organom lub organom samorządowym; 22) współdziałanie z władzami i organami nie podlegającymi starostwu[103].

Staroście przydzielono do realizacji tych zadań skromny personel urzędniczy, kancelaryjny i pomocniczy, liczący w 1923 r. zaledwie 9 osób[104]. Był on skupiony w nowotarskim lokalu starostwa,

[100] *Ibidem*, przypis.

[101] Sugestia J. C i ą g w y (*Stan prawny*..., s. 128, przyp. 35), że połączenie w jedną gminę Niedzicy i Falsztyna wynikało z błędu władz polskich, które – jak należy sądzić – nie wiedziały o tym, że „Falsztyn – nie stanowiący odrębnej gminy – należał do Frydmana, a nigdy do Niedzicy", wydaje się nieuzasadniona z kilku powodów: 1) o ostatecznej strukturze starostwa przesądziły wnioski wynikające z wnikliwych badań „gabinetowych" i „terenowych" oraz konsultacji z miejscową ludnością, które przeprowadzali T. Hilarowicz i J. Bednarski; 2) ze względu na ówczesną specyfikę Falsztyna i Niedzicy (jako dwóch ośrodków „wielkiej własności ziemskiej") dokonana zmiana wydaje się najzupełniej logiczna i zamierzona, a w tej kwestii władze polskie wyszły zapewne naprzeciw postulatom dwóch skoligaconych ze sobą rodzin węgierskich, tj. Salamonów (z Niedzicy) i Jungenfeldów (z Falsztyna), dla których wygodniej było, aby zarządy ich dóbr (stanowiących wcześniej i później całość) znalazły się w jednej gminie; 3) Polacy, jako suwerenni gospodarze na tym terenie, nie mieli obowiązku wiernego odtwarzania węgierskich podziałów administracyjnych. O podziałach własnościowych dóbr „Dunajec" w XIX i XX stuleciu zob.: S. K. M i c h a l c z u k, *Ostatni właściciele zamku „Dunajec" w Niedzicy*, „Almanach Nowotarski" 1997, nr 2, s. 27-40; oraz t e n ż e, *Zamek Dunajec w Niedzicy i dobra do niego należące w świetle Inwentarza z roku 1923*, „Almanach Nowotarski" 1998, nr 3, s. 53-65.

[102] Były to: Bukowina-Podszkle, Chyżne, Głodówka, Harkabuz, Jabłonka, Lipnica Mała, Lipnica Wielka, Orawka, Piekielnik, Podsarnie, Podwilk, Sucha Góra, Zubrzyca Dolna i Zubrzyca Górna. Dwie z wymienionych miejscowości, tj. Sucha Góra i Głodówka, pozostały w granicach Polski, a tym samym i powiatu spisko-orawskgo, do 5 czerwca 1924 r., kiedy zostały przekazane Czechosłowacji w zamian za przyłączoną jednocześnie do Polski część Lipnicy Wielkiej. Po tych regulacjach granicznych powiat liczył łącznie 25 wsi, a jego powierzchnia wynosiła 543 km^2, natomiast liczba ludności – 23 078 osoby. Dane z 1930 r. („Zakopane", nr 30, 26 VII 1930; „Gazeta Podhalańska", nr 33, 17 VIII 1930). Natomiast wg spisu z 30 IX 1921 r. starostwo liczyło ogółem 22 601 mieszkańców, z czego na Orawie – 14 369, a na Spiszu – 8232. Inną niż polska narodowość (tj. żydowską, węgierską, słowacką lub niemiecką) podały 504 osoby, czyli 2,2% ogółu. „Gazeta Podhalańska", nr 43, 23 X 1921 i własne wyliczenia. J. C i ą g w a (*Stan prawny*..., s. 128, przyp. 36) podaje błędną informację, jakoby Głodówka i Sucha Góra „należały do Polski tylko do 1921 r." Literatura zagadnienia zgodna jest co do tego, że stało się to trzy lata później, tj. w 1924 r. Zob. m.in.: F. H o u d e k, *Vznik hraníc Slovenska*, Bratislava 1931, s. 321; A. S z k l a r s k a - L o h m a n n o w a, *op. cit*., s. 146; E. O r l o f, *Spisz i Orawa – historia sporu*, [w:] *Spotkania Orawskie. Materiały z sesji naukowych*, pod red. C. Robotyckiego, Zubrzyca Górna, s. 54; t a ż, *Orawa i Spisz w latach 1918-1920*, [w:] *Spisz i Orawa. W 75 rocznicę*..., s. 23-24; J. S t o p k a, *Podział administracyjny Orawy na przestrzeni lat 1920-1995*, [w:] *Spisz i Orawa. W 75 rocznicę*..., s. 54. Ponadto „Gazeta Podhalańska", nr 18 z 29 IV 1923, nr 22 z 1 VI, nr 24 z 15 VI i nr 31 z 3 VIII 1924; MT-ZA, sygn. AR/NO/37, b.pag., wykres: *Przynależność państwowa Głodówki i Suchej Hory*, oprac. po 1945. W dokumencie tym przedstawiono graficznie, że wspomniane dwie miejscowości należały do Polski w trzech okresach: 1) od 6 XI 1918 do 13 I 1919, 2) od 28 VII 1920 do 10 VI 1924 i 3) od 27 XI 1938 do 1 IX 1939.

[103] T. H i l a r o w i c z, *Organizacja administracji*..., s. 22-23.

[104] AAN, MSW, sygn. 179, s. 453-469, Sprawozdanie z lustracji..., Kraków 25 V 1923.

mieszczącym się na I piętrze budynku Towarzystwa Rolniczo-Zaliczkowego[105]. Poza tym, tak jak wcześniej zakładano, w *Instrukcji* (§ 7) znalazł się zapis o ustanowieniu dwóch ekspozytur terenowych starostwa; w Jabłonce i w Łapszach Niżnych. Ekspozytura miała się składać z kierownika i personelu pomocniczego. Kierownika ustanawiał Generalny Delegat na wniosek starosty.

Zadania ekspozytur starostwa określał § 12 *Instrukcji*:

1) przyjmowanie wszelkich podań pisemnych, skierowanych do władz politycznych i odsyłanie ich, po przeprowadzeniu ewentualnego postępowania wyjaśniającego, staroście spisko-orawskiemu; 2) przyjmowanie wszelkich podań ustnych, zażaleń itp. do protokołu i odsyłanie ich staroście; 3) udzielanie stronom informacji w imieniu i w myśl wskazówek starosty; 4) przesłuchiwanie stron w sprawach administracyjnych niekarnych i karnych; 5) kontrolowanie gospodarki gminnej w podległych gminach oraz czuwanie nad działalnością okręgowych sekretarzy gminnych i przedkładanie w tych sprawach sprawozdań staroście; 6) zaprzysięganie i ewidencja straży kultury krajowej; 7) nadzór nad obcymi na podstawie przedkładanych przez wójtów kart meldunkowych; 8) współdziałanie przy wykonywaniu przepisów sanitarnych i weterynaryjnych; 9) dystrybucja na poszczególne gminy przydzielanych przez starostwo artykułów żywnościowych i środków pierwszej potrzeby; 10) wykonywanie innych zleconych przez starostwo czynności urzędowych[106].

Kierownikiem Ekspozytury w Łapszach Niżnych, dla 13 gmin spiskich, został inż. Ernest Steinauer. Urzędnik ten, z 18-letnim stażem w węgierskiej administracji państwowej, okazał się bardzo przydatny dla starostwa, gdyż dobrze orientował się w prawie węgierskim. Ponadto tłumaczył na język polski przepisy węgierskie[107].

Kierownik miał do pomocy tylko woźnego. Wszystkie więc sprawy administracyjno-manipulacyjne musiał załatwiać sam. Do jego kompetencji należało m.in. wydawanie przepustek granicznych[108]. Zajmował się też nadzorem nad majątkiem gmin oraz organizował wybory do rad gminnych.

Według § 15 *Instrukcji* na terenie powiatu pozostawał prawie niezmieniony węgierski ustrój gminny, co przede wszystkim oznaczało, że każda z dotychczasowych gmin miała nadal stanowić samoistną jednostkę. Po dokonaniu jedynie formalnych zmian w nazewnictwie, mających na celu dostosowanie do polskiej tradycji, władze gminne, jak za czasów węgierskich, składały się z wójta (dotychczas: *bíró*, *richtár*) i podwójciego (*albíró*, *podrichtár*), przysięgłych i Rady Gminnej.

Przewidziana przez *Instrukcję* instytucja „okręgowych sekretarzy gminnych" (notarów), ze względu na przykre dla miejscowej ludności doświadczenia z nimi w czasach węgierskich, a także z powodu braku odpowiednich urzędników, nie przyjęła się na terenie ekspozytury spiskiej. Jeden z podstawowych obowiązków sekretarzy gminnych, tj. prowadzenie akt stanu cywilnego (ksiąg urodzeń, ślubów i zgonów), przejęły, dla osób wyznania katolickiego, urzędy parafialne, dla nielicznych wyznawców luteranizmu – Ewangelicki Urząd Parafialny w Krakowie, a dla Żydów – odpowiedni urzędnik gminy żydowskiej w Nowym Targu[109]. Było to rozwiązanie o wiele korzystniejsze dla miejscowej ludności, w zdecydowanej większości wyznania katolickiego, gdyż na ogół miała do proboszcza znacznie bliżej niż do „notara"[110]. Inne dotychczasowe zadania sekretarzy wzięły na siebie ekspozytury starostwa.

Ze względów oszczędnościowych, a także na skutek niedoboru specjalistów i niewielkiego obszaru nowego powiatu – dla Spiszu i Orawy nie powołano osobnych służb specjalistycznych oraz organów administracji niezespolonej. Natomiast sprawę rozwiązano w ten sposób, że istniejące już w starostwie nowotarskim służby rozszerzyły swoje kompetencje na powiat spisko-orawski. Tak było ze sprawami sanitarnymi, powierzonymi nowotarskiemu lekarzowi powiatowemu, Maciejowi Warędze, który zajmował się nimi na Spiszu osobiście, a na Orawie za pośrednictwem jednego miejscowego lekarza. Na podobnych zasadach „starszy państwowy lekarz weterynaryjny" starostwa nowotarskiego – Michał Małecki miał w swojej pieczy sprawy weterynaryjne w powiecie spisko-orawskim[111]. Pod względem administracji podatkowej nowy powiat również nie otrzymał odrębnego urzędu I instancji skarbowej. Kompetencje te zostały przekazane Inspektoratowi Skarbowemu w Nowym Targu oraz Kasom

[105] *Ibidem*.
[106] T. H i l a r o w i c z, *Organizacja administracji*..., s. 24-26. AAN, MSW, sygn. 179, s. 453-469, Sprawozdanie z lustracji...
[107] *Ibidem*; T. H i l a r o w i c z, *Organizacja administracji*..., s. 29.
[108] W 1922 r. Ekspozytura w Jabłonce wydała 5062 przepustki. AAN, MSW, sygn. 179, s. 453-469, Sprawozdanie z lustracji...
[109] T. H i l a r o w i c z, *Organizacja administracji*..., s. 29-36; i in.
[110] B. Ł a c i a k, *Mój pamiętnik*, Bukowina Tatrzańska 1942, mps w posiadaniu Danuty Buńdy z Bukowiny Tatrzańskiej, s. 140-148.
[111] AAN, MSW, sygn. 179, s. 453-469, Sprawozdanie z lustracji...

Skarbowym w Nowym Targu (dla Spiszu) i Czarnym Dunajcu (dla Orawy)[112].

Powiat spisko-orawski miał też, wraz z nowotarskim, wspólną Komendę Policji Państwowej, a jej siedziba mieściła się w Nowym Targu. Powiatowy komendant policji posiadał dwóch zastępców: jednego w Jabłonce – na Orawę, a drugiego w Niedzicy – na Spisz. Na Spiszu utworzono 6 posterunków policji (w tym 3 graniczne)[113]. Z uwagi na przygraniczne położenie, na terenie powiatu zostały powołane urzędy celne. W spiskiej części – w Jurgowie i Niedzicy[114].

Na mocy tymczasowej decyzji prezesa Sądu Apelacyjnego w Krakowie, z 7 sierpnia 1920 r., „orzecznictwo w sprawach karnych i nie cierpiących zwłoki sprawach cywilnych" wykonywać miały „według przepisów tutejszych" istniejące już Sądy Powiatowe w Krościenku (dla Spiszu) i w Czarnym Dunajcu (dla Orawy). Natomiast orzecznictwo „należące do Trybunałów I Instancji" scedowano na Sąd Okręgowy w Nowym Sączu[115]. Jak się okazało, podporządkowanie Spiszu powiatowemu okręgowi sądowemu w Krościenku, ze względów przede wszystkim komunikacyjnych, było rozwiązaniem niezbyt szczęśliwym. Stąd też, po usilnych staraniach Bednarskiego, obszar polskiego Spiszu został włączony do kompetencji Sądu Powiatowego w Nowym Targu. Stało się to na mocy tymczasowego uregulowania, wprowadzonego 21 grudnia 1920 r. reskryptem Ministerstwa Sprawiedliwości, co znalazło następnie potwierdzenie w rozporządzeniu Rady Ministrów z 14 września 1922 r.[116]

Nadzór nad lasami należącymi do „komposesoriatów byłych urbarów" przypadł dwóm powołanym przez Urząd Wojewódzki „gospodarzom lasowym". Jeden, dla Orawy, miał swoją siedzibę w Chyżnem, a drugi, dla Spiszu – w Łapszach Niżnych[117]. „Gospodarze" ci podlegali Inspekcji Leśnej w Nowym Targu[118].

Stopniowe zastępowanie na terenach starostwa spisko-orawskiego węgierskich ustaw i przepisów polskimi było z oczywistych względów procesem nieuchronnym i przez nikogo nie kwestionowanym. Istniały tylko różnice zdań, na jakich zasadach ma się to dokonywać. W tej sprawie, po toczących się w latach 1922-1923 dyskusjach i uzgodnieniach między poszczególnymi resortami rządowymi, zdecydowano ostatecznie, że punktem wyjścia powinno stać się rozporządzenie Rady Ministrów z 14 września 1922 r.,[119] które obejmowało wspomniane tereny działaniem ustawy z 31 lipca 1919 r. w sprawie wydawania „Dziennika Ustaw RP"[120]. Dzięki temu publikowane tam akty prawne mogły obowiązywać na obszarach powiatu spisko-orawskiego. Wcześniejsze ustawy polskie postanowiono wprowadzać tu w miarę potrzeb, i to „ze skutkiem wstecznym". Natomiast wprowadzanie, gdyby zachodziła taka potrzeba, ustaw z okresu rządów zaborczych pozostawiono decyzji poszczególnych resortów[121].

Jedną z cech różniących powiat spisko-orawski od reszty kraju było wyłączenie na 7-8 lat jego terytorium spod powszechnego obowiązku służby wojskowej, a ograniczenie się jedynie do rejestracji rezerwistów. Stało się tak z powodu złożonej wcześniej przez władze polskie obietnicy, czym starano się pozyskać miejscową ludność[122].

Wprowadzona tu instytucja ekspozytury była nowością, i to nie tylko w polskim ustroju administracyjnym. Stąd też oprócz znaczenia lokalnego – wyrażającego się w zaspokajaniu potrzeb miejscowej ludności, odgrywała ona poniekąd rolę ogólnokrajową – stanowiła bowiem ciekawe doświadczenie, z którego mogły być wyciągnięte wnioski przy reorganizowaniu administracji w całym państwie. Instytucja ta jednak już w swym założeniu zawierała istotną sprzeczność formalnoprawną, ponieważ przekazanie w ręce kierowników ekspozytur części władzy starosty, jako jednoosobowego organu administracji państwowej, kłóciło się z zasadą „jednolitości władzy politycznej w obrębie powiatu". *Instrukcja* próbowała rozwiązać tę sprzeczność.

---

[112] *Ibidem*.
[113] *Ibidem*, s. 459-469.
[114] T. H i l a r o w i c z, *Organizacja administracji...*, s. 41.
[115] *Ibidem*, s. 42-43.
[116] Dz.U.RP, 1922, nr 90, poz. 833.
[117] Pierwszym spiskim „gospodarzem" był Michał Pajerchin. AAN, MSW, sygn.179, s. 459-469, Sprawozdanie z lustracji...
[118] *Ibidem*.
[119] Dz.U.RP, 1922, nr 90, poz. 833.
[120] *Ibidem*, 1919, nr 66, poz. 400.
[121] AAN, MSW, sygn. 1440, k. 150, pismo MSW do innych resortów rządowych w sprawie uregulowania stanu prawnego na Spiszu i Orawie, Warszawa, po 23 V 1923; AAN, MSW, sygn. jw., k. 149, pismo dyrektora Departamentu II MSW do innych departamentów tego resortu, Warszawa 14 IX 1923.
[122] AAN, MSW, sygn. 179, s. 459-469, AAN, MSW, sygn. 179, s. 459-469, Sprawozdanie z lustracji...; „Gazeta Podhalańska", nr 6, 4 II 1923.

Zadania ekspozytur starostwa określał § 12 *Instrukcji*:

1) przyjmowanie wszelkich podań pisemnych, skierowanych do władz politycznych i odsyłanie ich, po przeprowadzeniu ewentualnego postępowania wyjaśniającego, staroście spisko-orawskiemu; 2) przyjmowanie wszelkich podań ustnych, zażaleń itp. do protokołu i odsyłanie ich staroście; 3) udzielanie stronom informacji w imieniu i w myśl wskazówek starosty; 4) przesłuchiwanie stron w sprawach administracyjnych niekarnych i karnych; 5) kontrolowanie gospodarki gminnej w podległych gminach oraz czuwanie nad działalnością okręgowych sekretarzy gminnych i przedkładanie w tych sprawach sprawozdań staroście; 6) zaprzysięganie i ewidencja straży kultury krajowej; 7) nadzór nad obcymi, na podstawie przedkładanych przez wójtów kart meldunkowych; 8) współdziałanie przy wykonywaniu przepisów sanitarnych i weterynaryjnych; 9) dystrybucja na poszczególne gminy przydzielanych przez starostwo artykułów żywnościowych i środków pierwszej potrzeby; 10) wykonywanie innych zleconych przez starostwo czynności urzędowych[123].

Ważną kwestią, nawet o międzynarodowym znaczeniu, a przy tym wymagającą szybkiego załatwienia, stała się sprawa obywatelstwa i przynależności państwowej[124]. Wynikało to z kilku przyczyn. Przede wszystkim starostwo spisko-orawskie stanowiło obszar, który dopiero co przeszedł pod polską władzę, ponadto był on do niedawna jeszcze obiektem polsko-czechosłowackiej rywalizacji oraz areną ostrych zmagań propagandowych, a nawet akcji zbrojnych, w które angażowała się miejscowa ludność. Z tego też powodu, chociaż została ogłoszona abolicja dla sprawców większości czynów o podłożu politycznym, zdarzały się przypadki, że poszczególne osoby – obawiając się pociągnięcia do odpowiedzialności czy też nie mogąc się pogodzić z nową rzeczywistością polityczno-państwową – postanowiły przesiedlić się do drugiego kraju. Nie była to jednak zbyt duża grupa ludzi, gdyż wśród przenoszących się przeważali ci, którzy czynili to ze względów ekonomicznych i rodzinnych.

W przekazanych Polsce częściach Spiszu i Orawy zdecydowana większość mieszkańców skorzystała z przyznania jej obywatelstwa polskiego *ipso jure*, o czym przesądzała zasada „swojszczyzny" (od 1 stycznia 1914 r.) lub domicylu (od 1 stycznia 1908 r.). Jednocześnie ludności tej dano również prawo opcji, czyli możliwość zrezygnowania z uzyskanego obywatelstwa polskiego i wystąpienia o nadanie obywatelstwa czechosłowackiego. Zasada ta dotyczyła też obywateli czechosłowackich, którzy chcieli przyjąć obywatelstwo polskie.

Ogólne dyrektywy, na jakich miałaby się dokonywać opcja na terenach plebiscytowych Śląska Cieszyńskiego, Spiszu i Orawy, zostały ujęte w znanej decyzji Rady Ambasadorów z 28 lipca 1920 r.[125] Obligowały one Polskę i Czechosłowację do nieczynienia przeszkód w przesiedlaniu się optantów[126]. W niedługim czasie państwa te uzgodniły stanowiska, jak i szczegóły całej procedury. Obie strony zadeklarowały: „w interesie równości i sprawiedliwości naczelną zasadą winno stać się, że mieszkańcom tego terytorium, którzy zawodem, więzami gospodarczymi albo rodzinnymi związani są z terytorium obecnie czecho-słowackim, względnie polskim, ma być umożliwione nabywanie obywatelstwa państwowego, drugiego państwa"[127]. Ustalenia te znalazły odbicie w okólniku polskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w sprawie unormowania obywatelstwa na byłych obszarach plebiscytowych Śląska Cieszyńskiego, Spiszu i Orawy[128], a zawarte zostały zwłaszcza w jego części III, brzmiącej: „Osoby, które [...] stały się *ipso jure* obywatelami polskimi, mają prawo opcji na rzecz obywatelstwa czechosłowackiego, osoby zaś, które w myśl tej samej zasady stały się *ipso jure* obywatelami czesko-słowackimi mają prawo opcji na rzecz obywatelstwa polskiego. Prawa te mogły być wykonane tylko do dnia 28 kwietnia 1922 r. Wspomniane osoby, które w terminie powyższym dokonały prawnie opcji, nabywają względnie odpowiednio tracą obywatelstwo polskie, względnie czechosłowackie. Opcja dokonana przez męża rozciąga się

[123] T. H i l a r o w i c z, *Organizacja administracji...*, s. 24-26; AAN, MSW, sygn. 179, s. 453-469, Sprawozdanie z lustracji...

[124] Na miejscu, jako organ I instancji, odpowiedzialny był za te sprawy starosta, do czego obligował go chociażby § 4 p. 3 *Tymczasowej Instrukcji dla Starostwa Spisko-Orawskiego*. Natomiast podstawę prawną stanowiło m.in. rozporządzenie Rady Ministrów z 12 grudnia 1922 r. w sprawie wykonywania ustawy z 26 września 1922 r. o *uregulowaniu prawa wyboru obywatelstwa polskiego przez obywateli b. cesarstw austriackiego lub b. Królestwa Węgierskiego*, Dz.U.RP, 1923, nr 10, poz. 58.

[125] Art. III p. 2, „Sbírka zákonů nařízení státu československého", částka 11, č. 20, 11 II 1925, s. 259.

[126] AAN, MSW, sygn. 1440, s. 315-326, Subdelegacja Polska dla Śląska Cieszyńskiego, Spisza i Orawy do MSW, Cieszyn 24 V 1922; s. 334, MSW do Ministerstwa Spraw Wojskowych, Warszawa 31 V 1922; s. 130, Wicekonsulat RP w Koszycach do MSZ w Warszawie, Koszyce 7 VIII 1924.

[127] AAN, MSW, sygn. jw., s. 226-235, Okólnik MSW nr 22, Warszawa 26 II 1923.

[128] *Ibidem*.

na żonę, opcja rodziców, względnie opiekunów, na dzieci do lat 18-tu"[129].

Akcja optowania na rzecz obywatelstwa czechosłowackiego nie przybrała, w ustalonym okresie, znaczących rozmiarów. Ogólna bowiem liczba optantów, nie tylko z polskich części Spiszu, Orawy, ale także Śląska Cieszyńskiego, wyniosła około 480 osób[130]. Jednakże i po upływie tego terminu polskie urzędy nie czyniły przeszkód w przenoszeniu się na teren Czechosłowacji[131]. Władze czechosłowackie zgłaszały jedynie zastrzeżenia do okresu sprzed sierpnia 1921 r., kiedy to starostwo spisko-orawskie miało utrudniać przesiedlanie się na teren Czechosłowacji. Polskie MSZ, opierając się na wyjaśnieniach starosty, oświadczyło, że działo się tak dlatego, ponieważ „na Spiszu i Orawie nieodpowiedzialni osobnicy rozwinęli agitację do zbiorowego przesiedlania się na Słowację, [...] Ta zbiorowa emigracja nie była [...] należycie przygotowana i oznaczałaby katastrofę dla wielu ludzi. Dlatego też przeciw niej musiały urzędy, w interesie mieszkańców, występować: ale i wtedy wydawały pozwolenia każdemu, kto mógł udowodnić, że jego ekonomiczna egzystencja jest na Słowacji zabezpieczona". Przedstawione argumenty zostały przez Pragę przyjęte, która uznała, że „problem ten należy uznać za załatwiony"[132].

Powierzchnia przyłączonej do Polski części Spiszu wynosiła 195,38 km^2, liczyła zaś 8232 mieszkańców[133]. Na obszarze tym, w porównaniu ze stanem sprzed I wojny światowej, ludności ubyło. Gęstość zaludnienia spadła tu o 8-12 osób na km^2. Proces wyludniania rozpoczął się już jednak przed 1914 r., co było następstwem dosyć niskiego przyrostu naturalnego i emigracji, a następnie przyczyniły się do tego również straty wojenne (polegli żołnierze)[134]. Zjawisko to przedstawiają zamieszczone poniżej tabele.

Nadgraniczne położenie powiatu i nie tak dawna przeszłość tego obszaru spowodowały, że szczególnie ważne stało się wykonywanie przez starostwo tych obowiązków, które dotyczyły obrony interesów państwa polskiego, integralności jego terytorium oraz ładu i bezpieczeństwa publicznego[135].

Dla J. Bednarskiego, który został powołany na stanowisko starosty z powodu swoich kompetencji i zasług[136], pełnienie tej funkcji okazało się zadaniem tyleż trudnym, co i niewdzięcznym, przede wszystkim właśnie z tego powodu, że wykonywanie wspomnianych wyżej zadań przysparzało mu wiele problemów. Chociaż idealistą nie był, nie spodziewał się chyba takiego obrotu sprawy. Mogło się bowiem wydawać, że gdy

Kształtowanie się zaludnienia ziem wchodzących w skład polskiej części Spiszu w latach 1880-1921[137]

Nazwa miejscowości	Liczba ludności w latach				
	1880	1890	1900	1910	1921
Czarna Góra	906	879	721	694	681
Jurgów	725	756	793	739	648
Rzepiska	602	529	569	525	504
Dursztyn	309	304	231	219	219
Frydman	1354	1289	1202	1212	1130
Kacwin	916	854	833	751	698
Łapsze Niżne	716	716	656	617	617
Łapsze Wyżne	1000	966	801	722	602
Łapszanka	523	503	401	320	278
Niedzica	1360	1250	1134	1019	991
Trybsz	624	621	573	560	542
Krempachy	821	748	718	690	697
Nowa Biała	894	866	788	665	656

[129] *Ibidem*.
[130] AAN, MSW, sygn. jw., s. 334, MSW do Ministerstwa Spraw Wojskowych, Warszawa 31 V 1922.
[131] AAN, MSW, sygn. jw., s. 226-235, Okólnik MSW nr 22, Warszawa 26 II 1923; oraz s. 130, Wicekonsulat RP w Koszycach do MSZ w Warszawie, Koszyce 7 VIII 1924.
[132] ŠOBA-L, SŽ, nr 2895, sygn. 669/1922, b.pag., Ministerstvo zahraničních věcí ČSR (dalej: MZV) do Ministerstva s plnou mocou pre správu Slovenska (dalej: MPS), Praha 7 II 1922.
[133] Wyniki spisu ludności z 1921 r. oraz *Statystyka gmin spiskich i orawskich*, „Zakopane", nr 30, 26 VII 1930.
[134] S. L e s z c z y c k i, *Region Podhala. Podstawy geograficzno-gospodarcze planu regionalnego*, Kraków 1938, s. 55, 67-71.
[135] Wynikało to chociażby z § 4 p. 1-2 *Instrukcji*.
[136] MT-ZA, sygn. AR/NO/316, k. 113, list wojewody krakowskiego do J. Bednarskiego, Kraków 19 II 1924.
[137] S. L e s z c z y c k i, *Region Podhala…*, s. 249-252.

Bilans zmian demograficznych na polskim Spiszu w latach 1921-1931 (dane w ‰)[138]

Nazwa miejscowości	Urodzenia	Zgony	Przyrost naturalny	Migracja (– oznacza emigrację)
Czarna Góra	35	19	16	1
Jurgów	40	23	17	10
Rzepiska	40	23	17	–10
Dursztyn	29	17	12	–3
Frydman	31	17	14	–11
Kacwin	37	16	21	–6
Łapsze Niżne	38	23	15	–10
Łapsze Wyżne	36	22	14	–8
Łapszanka	45	23	22	–14
Niedzica	36	20	16	–14
Trybsz	37	21	16	–8
Krempachy	29	17	12	–11
Nowa Biała	44	20	24	–15

tylko tereny te powrócą do Polski, to miejscowa ludność – bądź co bądź polskiego pochodzenia – sytuację taką gremialnie zaakceptuje. Niestety stało się inaczej. Aczkolwiek wielu bardziej uświadomionych wyczekiwało tego momentu i gdy nastąpił, przyjęło go z radością, część jednak zachowywała wobec państwa polskiego postawę pełną rezerwy, a niektórzy wręcz wrogą[139].

Taki stan rzeczy wynikał z kilku przyczyn. Jedną z najważniejszych był fakt, że akurat te tereny Spiszu i Orawy, które przypadły Polsce, nie wchodziły w jej skład w czasach przedrozbiorowych. Stąd też ludność polska, która się tu osiedlała od średniowiecza do XX stulecia, stawała się od razu poddanymi obcego państwa – Węgier. Po kilku zaś pokoleniach, pomimo posługiwania się nadal językiem ojczystym, w jej świadomości pozostawało co najwyżej jakieś mgliste wrażenie odległego związku z Polską. Ponadto ludność ta, zwłaszcza od drugiej połowy XIX w., była poddawana świadomej polityce wynaradawiania. W następstwie madziaryzowała się, co dotyczyło przede wszystkim osób, które dostąpiły awansu społecznego. Głównie jednak ulegała słowakizacji pod wpływem Kościoła i szkoły ludowej. Ten proces ułatwiała bliskość językowa ze Słowakami, a także solidaryzowanie się z nimi wobec wspólnego ucisku ze strony Węgrów, jak również niski stan oświaty wśród miejscowych Polaków, a przede wszystkim brak własnej inteligencji.

Na te zaszłości nałożyło się jeszcze inne zjawisko. W powiecie spisko-orawskim przebiegała ostra kampania propagandowa, prowadzona przez Czechosłowację i zmierzająca do oderwania tych terenów od Polski[140]. Uleganie jej przez miejscową ludność wynikało nie tylko ze wspomnianych już braków w uświadomieniu narodowym, ale także z aktualnej sytuacji polityczno-gospodarczej[141]. Na tych terenach panował bowiem stan niepewności, wynikający z nie rozstrzygniętej do końca sprawy granicy. Ludność kilku wsi nie wiedziała aż do 1924 r., na terenie jakiego państwa ostatecznie się znajdzie. Czynniki czechosłowackie robiły zaś wiele, aby ją jak najbardziej zniechęcić do Polski. W tym celu ograniczały lub nawet uniemożliwiały dostęp ludności do jej własnych pól, łąk, lasów i hal, pozostających po stronie czechosłowackiej[142]. Podobnie też było z wywozem

[138] Zestawienie własne na podstawie: S. Leszczycki, *Region Podhala*..., s. 72.

[139] T. Duda, *Działalność proczechosłowacka w polskich częściach Spisza i Orawy w okresie międzywojennym*, „Rocznik Sądecki" 1993, t. 21, s. 138, gdzie autor stwierdza, że „sytuacja wyglądała paradoksalnie [...], gdyż w części Orawy i Spisza przyłączonej do Polski występowało mniejsze uświadomienie narodowe polskie, niż na słowackim Spiszu i Orawie". Z tą tezą można się poniekąd zgodzić, chociaż bardziej w odniesieniu do Spisza, i to na początku lat dwudziestych XX w. Natomiast W. Haber, wspominając po latach początki starostwa, napisał: „Tak Spiszacy jak i Orawiacy w znacznej części owiani byli sympatiami i pewnego rodzaju ciążeniem do państwa Czechosłowackiego, ściślej do Słowacji". Tenże, *Walka o szkołę polską na Spiszu i Orawie*, „Gazeta Podhalańska", nr 33, 17 VIII 1930.

[140] Archiwum Państwowe w Krakowie, (dalej APKr.), Komenda Wojewódzka Policji Państwowej w Krakowie (dalej: KWPPKr.), sygn. 133, s. 49, 261, 281-282, sprawozdania miesięczne 1921-1922; W. Haber, *Walka o szkołę*...

[141] Nie bez znaczenia było tu złe wrażenie wywołane galopującą inflacją marki polskiej, w porównaniu ze stosunkowo stabilnym kursem korony czechosłowackiej, co powodowało, że na polskim Spiszu i Orawie ludność chętnie się posługiwała walutą czechosłowacką. „Gazeta Podhalańska", nr 14, 1 IV 1923.

[142] APKr., Urząd Wojewódzki Krakowski (dalej UWKr.), sygn. 265, b.pag., Sprawozdanie sytuacyjne za październik 1923; sygn. 266, k. 15-16, 51, Sprawozdania miesięczne za styczeń i marzec 1924.

płodów rolnych na tamtejszy rynek, gdzie je do tej pory zbywano. Ludności, która znalazła się po polskiej stronie granicy, zostały również zablokowane wypłaty pieniędzy z jej kont założonych w czechosłowackich bankach[143]. Tym posunięciom towarzyszyła agitacja przedstawiająca Polskę jako kraj biedny i zacofany, a gloryfikująca sytuację ekonomiczną Czechosłowacji. Na miejscu kluczową rolę w tej propagandzie odgrywała część słowackich księży, którzy nadal podlegali diecezji spiskiej, leżącej na terenie Czechosłowacji[144].

W tej sytuacji trudno się dziwić, że na Spiszu część miejscowego społeczeństwa manifestowała swoją wolę przyłączenia do Czechosłowacji, co wyrażali chociażby wobec Komisji Delimitacyjnej, wytyczającej w terenie przebieg granicy[145].

W ciągu trzech pierwszych lat funkcjonowania starostwa niejednokrotnie konieczne było przeciwdziałanie inspirowanym z zewnątrz akcjom politycznym, zmierzającym do przyłączenia tych ziem do Czechosłowacji. Wymagało to od Bednarskiego szybkich i zdecydowanych pociągnięć, niekiedy nawet z użyciem siły. Np. w czerwcu 1921 r. dla zaprowadzenia na Spiszu porządku zmuszony był użyć 3. batalionu 4. Pułku Strzelców Podhalańskich[146]. Jesienią 1922 r. doszło do kolejnych niepokojów na Spiszu, które miały doprowadzić do powszechnego bojkotu na tym terenie wyborów parlamentarnych. Podejmowano tu m.in. działania zmierzające do uniemożliwienia sporządzenia list wyborców, a nawet zaszły przypadki ich niszczenia. Najbardziej brzemienne w skutkach były wydarzenia w Jurgowie. Został tam bowiem aresztowany jeden z uczestników zajść, co spowodowało, że ludność zaatakowała policjantów. Wówczas „padł strzał i położył trupem jednego napastnika i zranił kobietę"[147]. Bednarski, powiadomiony o sytuacji w Jurgowie, wysłał tam 60-osobowy oddział wojska oraz kilkunastu policjantów. Po otoczeniu wsi aresztowano trzydziestu mężczyzn, którzy zostali umieszczeni w jednym z nowotarskich pensjonatów (sic). Około „dziesięciu głównych prowodyrów zdołało mimo to czmychnąć za granicę. Rozwiązałem – pisał starosta – także Radę Gminną, ustanawiając komisarza. Zarządzenia te podziałały uspakajająco na cały Spisz, tak że i wybory przeszły spokojnie i wszystkie gminy wzięły w nich udział, o co mi się najwięcej rozchodziło"[148].

Jednym z podstawowych zadań starosty było przejęcie znajdującego się na powierzonym mu terytorium majątku państwowego oraz rewindykowanie z Czechosłowacji niektórych akt prawno-administracyjnych. Czynności te nie były jednak sprawą prostą do przeprowadzenia[149], zwłaszcza przekazywanie akt, które trwało latami i nie zostało zakończone przed likwidacją starostwa w 1925 r. W rezultacie jeszcze długo ludność z polskiej części Spiszu zmuszona była udawać się po różnego rodzaju zaświadczenia i odpisy do czechosłowackich urzędów w Starej Wsi Spiskiej[150].

Takich kłopotów nie było z przejęciem majątku państwowego i gminnego, który pozostał, w mniej lub bardziej kompletnym stanie, na terenie przyznanym Polsce. Istniał natomiast pewien problem z majątkiem Komposesoriatu Orawskiego, skupiającego spadkobierców byłych feudalnych

[143] MT-ZA, sygn. AR/NO/379/2, s. 113-114, Poselstwo RP w Pradze do ZG Towarzystwa Kresów Południowych, Praga 3 III 1927.

[144] *Ibidem*. Wpływ słowackich księży na ludność polską był już zresztą mocno ugruntowany, trwał bowiem od co najmniej 70-80 lat. Trafnie ujął to zagadnienie W. Haber: „Zrodził się spory zastęp patriotów słowackich, szczególnie wśród duchowieństwa. – Ci poszli między nasz lud na Spiszu, czy Orawie, stawali w jego obronie przeciw zakusom madziarskim, narażali się dlań wobec rządu węgierskiego, a przez to zyskali jego sympatię, tym bardziej, że mimo odrębnej mowy mogli się z nim jako tako porozumieć. Zyskali zaufanie ludności, które wykorzystali i nadużyli, rugując z kościoła i szkoły książkę polską i podsuwając w zamian słowackie wydawnictwa, wmawiając w nich słowackie pochodzenie. W następstwie [czego] lud polski, co zachował swą dawną prawie że nieskażoną mowę ojczystą, nie czuł się Polakiem, język słowacki uważał za «pański», za coś wyższego". W. H a b e r, *Walka o szkołę...*, Zob. również: J. M. R o s z k o w s k i, *Rola Kościoła na Spiszu i Orawie w podtrzymywaniu polskości oraz słowakizacji (od średniowiecza do czasów współczesnych)*, [w:] *Spisz i Orawa. W 75 rocznicę...*, s. 34-35; T. D u d a, *op. cit*., s. 138.

[145] *Ibidem*, s. 139; MT-ZA, sygn. AR/107, k. 16-17, list J. Bednarskiego do J. Dziedzica, Nowy Targ 4 IV 1921; APKr., KWPPKr., sygn. 133, s. 19-20, Sprawozdanie Policji Państwowej za czerwiec 1921.

[146] APKr., KWPPKr., sygn. 133, s. 19-20, Sprawozdanie Policji Państwowej...

[147] Zabitym był Jan Pawlak, a ranną – Maria Plucińska.

[148] J. M. R o s z k o w s k i, *Co się naprawdę wydarzyło 13 października 1922 r. w Jurgowie?*, „Na Spiszu" 1998, nr 46; MT-ZA, sygn. AR/107, k. 18-21, list starosty J. Bednarskiego do J. T. Dziedzica, Nowy Targ 26 XII 1922; APKr., KWPPKr., sygn. 133, s. 281-282, 371, Sprawozdania Policji Państwowej za wrzesień i październik 1922; oraz przechowywany w Archiwum Parafialnym w Jurgowie *Pamiętnik „Komitetu Budowy Kościoła Parafialnego w Jurgowie"*, wpis ks. A. Sikory, s. 26-27.

[149] Wynikało to nie tylko ze względów technicznych, ale również z utrudnień, które od samego początku stwarzała strona czechosłowacka, nie wahająca się nawet aresztować dwóch członków polskiej Komisji Odbiorczej. „Gazeta Podhalańska", nr 34, 22 VIII 1920.

[150] Było to uciążliwe nie tyle z powodu odległości, ile trudności z uzyskaniem od władz czechosłowackich przepustek granicznych. Nietrudno się więc domyśleć, że stało się to „powodem niejednego przekleństwa i sporego niezadowolenia". F. M a c h a y, *Dziesięć lat w Polsce*, „Gazeta Podhalańska", nr 33, 17 VIII 1930.

właścicieli dóbr zamkowych, czyli tzw. państwa orawskiego, ostatecznie jednak i on po 1933 r. został rozwiązany[151].

Historycznym, rzec można, zadaniem, stojącym nie tylko przed samym starostwem, ale przede wszystkim władzami centralnymi, była likwidacja na terenie powiatu pańszczyzny, zwanej tu „żelarką". Dotyczyła ona na Spiszu niespełna pięćdziesięciu rodzin (20 z Niedzicy, 19 z Falsztyna i 8 z Łapsz Niżnych)[152] oraz około dwudziestu na Orawie[153]. Na Spiszu odrabiali żelarze pańszczyznę przede wszystkim w wielkich majątkach ziemskich Jungenfeldów i Salamonów, a na Orawie wyłącznie w majątkach kościelnych[154]. Ich poddaństwo polegało na tym, jak to miało np. miejsce w Niedzicy, że żelarze mieszkali w domach wybudowanych na gruntach dworskich przez właściciela dóbr, który też oddawał im w użytkowanie po dwie morgi ziemi ornej i pozwalał wypasać na swoich łąkach po dwie krowy oraz przydzielał drewno opałowe. Za to każda rodzina musiała odpracować w majątku właściciela pewną liczbę dniówek w roku, wahającą się, w zależności od rodziny, od 90 do 132, zdarzały się jednak przypadki że i więcej[155].

Pańszczyzna, stanowiąca na tym terenie pozostałość z czasów węgierskich, nie występowała już na innych ziemiach polskich co najmniej od ponad pół wieku. Zniesienie tego feudalnego reliktu, jako bezsprzecznego anachronizmu, nie ulegało kwestii, tym bardziej że w okresie poprzedzającym plebiscyt władze polskie złożyły taką obietnicę[156]. Jednakże postulatowi temu, skądinąd słusznemu, towarzyszyły często w prasie i Sejmie demagogiczne głosy ze strony publicystów i posłów ludowych, korzystających z okazji, by wykazać swoje zaangażowanie w naprawianiu „krzywdy chłopskiej". Tymczasem sytuacja żelarzy nie była jednakowa. Otóż – oprócz tych z Niedzicy i Falsztyna, mniej lub bardziej biednych i niezadowolonych ze swojej egzystencji – istnieli „pańszczyźniacy" z Łapsz Niżnych całkiem usatysfakcjonowani warunkami, w jakich się znajdowali, a wśród sąsiadów uchodzący za zamożnych[157].

Na Orawie, jak to ustalił Okręgowy Urząd Ziemski w Krakowie, żelarze korzystali z gruntów plebańskich i kościelnych na podstawie czasowych umów o dzierżawę. Inaczej się przedstawiała sytuacja na Spiszu, gdzie tamtejsi żelarze użytkowali nieruchomości dworskie na zasadach wieczystej dzierżawy. Problem pańszczyzny na Orawie postanowiono rozwiązać, w pierwszej kolejności, poprzez zamianę robocizny na umiarkowane czynsze dzierżawne, a w dalszej perspektywie przez wykupienie powinności na podstawie dobrowolnej ugody między stronami. Natomiast na Spiszu zdecydowano się rozwiązać kwestię żelarki na drodze ustawy sejmowej, za wynagrodzeniem dla właścicieli[158]. Ostatecznie ustawa „o likwidacji stosunków żelarskich na Spiszu" została wydana 20 marca 1931 r.[159] Korzystając z niej żelarze, za pieniądze otrzymane od państwa, nabyli użytkowane dotychczas nieruchomości. Jednocześnie ustały ich świadczenia w robociźnie na rzecz posiadaczy ziemskich, tj. Jungenfeldów i Salamonów[160].

Większość ludności zamieszkującej polską część Spiszu trudniła się rolnictwem i hodowlą. Zajęcia te jednak nie wystarczały do utrzymania się mieszkańców, co zmuszało ich do szukania innych źródeł zarobkowania[161]. Najwięcej powierzchni

[151] BN, mfm 60311, t. 3, k. 94-95, pismo kierownika Zarządu Państwowego Dóbr Komposesorjatu Orawskiego do J. Bednarskiego, Żywiec 26 I 1924.

[152] S. K. M i c h a l c z u k, *op. cit*., s. 30. Wg. J. Bednarskiego rodzin tych było: w Niedzicy – 13, Falsztynie – 16 i Łapszach Niżnych – 6. AAN, MSW, sygn.179, s. 488-489, Starostwo spisko-orawskie do Prezydium Namiestnictwa we Lwowie, Nowy Targ 7 XI 1920.

[153] *Ibidem*.

[154] *Ibidem*.

[155] *Ibidem*.

[156] Podobną też deklarację uczyniły wówczas władze czechosłowackie.

[157] AAN, MSW, sygn. 179, s. 488-489, Starostwo spisko-orawskie do Prezydium Namiestnictwa...

[158] T. H i l a r o w i c z, *Organizacja administracji*..., s. 39-40.

[159] Dz.U.RP, 1931, nr 37, poz. 288.

[160] J. C i ą g w a (*Recepcja prawa*..., s. 220, przyp. 72, a także *Stan prawny*..., s. 148, przyp. 105) komentuje to stwierdzeniem: „mocno spóźnione okazały się więc obietnice, dawane przez ośrodki propolskiej propagandy pod koniec 1918 r." Warto więc w tym miejscu wyjaśnić, że sprawa nie była znowu taka jednoznaczna, aby zarzucać władzom RP opieszałość. Wiele w tej kwestii wyjaśnia pismo J. Bednarskiego. „W czasie okupacji czeskiej – pisał on – użyli okupanci sprawy pańszczyzny za swój atut agitacyjny, nie zajęli się nim jednak na serio. O ile mi wiadomo, próbował [też] pewien adwokat ze Starej Wsi [Spiskiej] zawrzeć w Łapszach Niżnych umowę w imieniu dworu, oddając na własność chłopom grunta, bez prawa jednak wypasu i opału – lecz pańszczyźniacy woleli pozostać w stosunku do dworu na dotychczasowych warunkach, co jest dowodem, że tym pańszczyźniakom nie powodzi się tak źle [...]. Kiedy ziemie te przypadły Polsce, sprawa ta musi być uregulowana, ale po należytym zbadaniu i to w drodze ustawy sejmowej; nie jest ona znowu taką nagłą, żeby nią się zajmowała R.O.P., drogą dekretu spisanego na kolanie". AAN, MSW, sygn. 179, s. 488-489, Starostwo spisko-orawskie do Prezydium Namiestnictwa we Lwowie, Nowy Targ 7 XI 1920.

[161] S. L e s z c z y c k i, *Region Podhala*..., s. 55, 196.

Procentowy udział niektórych roślin w ogólnym areale upraw na polskim Spiszu[164]

Nazwa miejscowości	żyto	jęczmień	owies	koniczyna	len, konopie	ziemniaki
Czarna Góra	0,4	15,8	46,0	19,7	–	18,1
Jurgów	–	8,6	37,8	15,3	5,9	28,0
Rzepiska	–	8,5	59,8	13,6	0,8	15,9
Dursztyn	0,5	16,0	66,0	8,7	0,5	8,2
Frydman	5,1	17,5	46,3	11,5	0,5	16,8
Kacwin	0,2	23,7	50,0	11,6	0,2	13,9
Łapsze Niżne	0,5	15,8	50,2	13,1	0,4	15,3
Łapsze Wyżne	–	16,4	45,2	20,4	0,4	17,2
Łapszanka	–	10,4	49,6	12,4	0,9	23,3
Niedzica	1,2	19,8	36,6	18,0	0,5	22,9
Trybsz	0,9	19,8	39,1	19,6	0,6	19,4
Krempachy	1,4	15,9	52,2	12,0	1,7	14,9
Nowa Biała	4,3	17,1	47,4	8,9	1,3	18,8

zajmowały tu uprawy: owsa, jęczmienia, koniczyny i ziemniaków, a w mniejszym stopniu żyta, lnu, konopi, kapusty i grochu. Pszenicy nie wysiewano niemal zupełnie[162]. Przeważały na tym terenie drobne gospodarstwa chłopskie. Wielka własność ziemska skoncentrowana była w trzech miejscowościach: w Niedzicy, gdzie należało do niej 437 ha (co stanowił 35,4% ogólnej powierzchni gruntów tej wsi), Frydmanie – 210 ha (16,4%) i Łapszach Niżnych – 182 ha (18,3%)[163].

Istotną rolę odgrywała hodowla trzody chlewnej[165], krów i owiec, a nieco mniejsze znaczenie posiadał chów koni[166]. W każdej wsi hodowano też woły, których liczba wahała się od 30 do 70 sztuk[167]. Natomiast szeroko tu niegdyś rozpowszechnione pasterstwo przetrwało tylko lokalnie w formie szczątkowej, przede wszystkim w Jurgowie, Czarnej Górze i Rzepiskach. Mieszkańcy tych wiosek, gdy możliwe było przekraczanie granicy, wypasali swoje trzody na terenie Czechosłowacji, w okolicach Jaworzyny Spiskiej[168]. W 1920 r., a więc jeszcze przed podziałem Spiszu, dwie wioski – Jurgów i Czarna Góra wypasały tam 573 sztuki bydła i 591 sztuk owiec[169]

Statystyka hodowli na polskim Spiszu (po 1925 r.) w liczbach bezwzględnych[170]

Nazwa miejscowości	konie	bydło rogate	trzoda chlewna	owce	kozy
Czarna Góra	111	392	141	550	–
Jurgów	112	496	146	152	–
Rzepiska	60	425	150	695	–
Dursztyn	48	184	62	46	–
Frydman	216	890	304	216	–
Kacwin	176	522	369	858	3
Łapsze Niżne	123	335	125	366	–
Łapsze Wyżne	146	493	221	403	–
Łapszanka	40	246	108	580	–
Niedzica	129	437	177	499	4
Trybsz	111	483	243	546	–
Krempachy	112	679	164	21	–
Nowa Biała	94	599	67	591	–

[162] *Ibidem*, s. 271-273.
[163] *Ibidem*, s. 86.
[164] Zestawienie własne na podstawie: S. Leszczycki, *Region Podhala*..., s. 271-273.
[165] Na Spiszu, w porównaniu z resztą „wielkiego" Podhala, hodowano najwięcej trzody chlewnej (*ibidem*, s. 123).
[166] *Ibidem*, s. 127.
[167] Zestawienie własne na podstawie: S. Leszczycki, *Region Podhala*..., s. 122.
[168] S. Leszczycki, *Osadnictwo Podhala w okresie międzywojennym*, Zakopane 1990, s. 29.
[169] AAN, MSZ, sygn. 12000, s. 16-17, informacja o naruszaniu przez Czechosłowację ustaleń dotyczących pastwisk jaworzyńskich, [1937].
[170] Zestawienie własne na podstawie: S. Leszczycki, *Region Podhala*..., s. 274-275.

Na zanikanie w spiskiej części starostwa gospodarki pasterskiej miało niestety wpływ postępowanie władz czechosłowackich, ograniczających, a w niektórych latach wręcz uniemożliwiających polskim pasterzom wstęp na hale, polany i łąki, położone po stronie słowackiej[171]. Działo się tak pomimo uzgodnień, które znalazły się w polsko-czechosłowackiej umowie, podpisanej 6 maja 1924 r. (tzw. protokoły krakowskie)[172]. Natomiast osadnictwo kośne przetrwało w gminach: Dursztyn, Łapsze Niżne i Wyżne oraz Kacwin i Niedzica[173].

Poza cegielnią w Niedzicy zakłady przemysłowe na tym terenie praktycznie nie istniały[174].

Starostwo spisko-orawskie, by przyspieszyć rozwój gospodarczy podległego sobie obszaru, zabiegało przede wszystkim o budowę i modernizację dróg. W pierwszej kolejności, na ile pozwalały na to środki finansowe, zajęło się tymi drogami, które łączyły Spisz i Orawę z siedzibą powiatu, jak chociażby 20-kilometrową drogą: Nowy Targ – Białka Tatrzańska – Jurgów. Następnie rozpoczęto budowę 16-kilometrowej drogi z Gronkowa do Niedzicy[175]. Na Spiszu została zaprojektowana też „dalekobieżna" droga, o charakterze nie tylko ogólnogospodarczym, ale i widokowo-turystycznym, która prowadziła z Bukowiny Tatrzańskiej do Niedzicy[176]. Do połowy 1922 r. wybudowano na niej m.in. most na rzece Białce, dzięki czemu usprawniono połączenie przez Bukowinę do Jurgowa i Czarnej Góry[177].

Utrzymanie i naprawa dróg gminnych (wicynalnych) i wiejskich należała do poszczególnych gmin, a starosta sprawował nad tym jedynie nadzór, wydając w razie konieczności stosowne zarządzenia. Władze powiatowe czyniły też starania o ułatwienie dostępu do komunikacji kolejowej[178].

W powiecie spisko-orawskim największy postęp, w porównaniu z zastaną sytuacją, osiągnięto w dziedzinie szkolnictwa[179], którym kierował inspektor szkolny – Wendelin Haber[180]. Organizował on, niemal od podstaw[181] i w niezwykle ciężkich warunkach, polską oświatę na tym terenie. Inspektor nie podlegał staroście, przez co mógł samodzielnie podejmować decyzje w ramach swoich kompetencji.

Istniejące tu szkoły przejęła administracja polska już 2 września 1920 r. Z 39 budynków na Spiszu było 10 szkół jednoklasowych i 4 dwuklasowe[182], a na Orawie wyłącznie 25 jednoklasowych. Ta sieć szkolna, odziedziczona jeszcze po państwie węgierskim, była co prawda dosyć gęsta, ale, jak widać, zdecydowanie przeważały szkoły jednoklasowe. Ponadto stan budynków przedstawiał obraz wysoce niezadowalający. Większość pomieszczeń była zdemolowana. Podstawowego wyposażenia, takiego jak ławki, krzesła, stoły, szafy, albo w ogóle nie było, albo nie nadawało się do użytku. W jeszcze większym stopniu dotyczyło to pomocy szkolnych[183]. W tych więc warunkach było niezmiernie trudno realizować

[171] W 1937 r. władze czechosłowackie nie wpuściły na hale i polany jaworzyńskie owiec z Polski, a liczbę przepuszczanego bydła ograniczyły do 108 sztuk. Od 1934 r. przestały w ogóle dopuszczać owce i bydło z Rzepisk na wspomniane pastwiska.

[172] AAN, MSZ, sygn. 12000, s. 16-17.

[173] *Ibidem*, s. 130-133.

[174] *Ibidem*, s. 194.

[175] *Ibidem*, s. 154.

[176] *Ibidem*, s. 199.

[177] AAN, MSW, sygn. 179, s. 471-475, Protokół posiedzenia odbytego w Starostwie Spisko-Orawskim, Nowy Targ 2 VIII 1922.

[178] Z czym był spory problem, gdyż szlaki kolejowe omijały teren tego powiatu, zwłaszcza jego część spiską, której mieszkańcy najbliżej mieli do stacji w Nowym Targu. Nieco lepiej było pod tym względem z częścią orawską, gdyż przez jej skraj przebiegała linia kolejowa: Nowy Targ–Czarny Dunajec–Sucha Góra (i dalej do Trzciany, już w Czechosłowacji). Jednakże w 1924 r. Polska wymieniła, jak wiadomo, tę miejscowość na pozostałą część Lipnicy Wielkiej, tak więc od tej pory nie było tu żadnej linii kolejowej.

[179] M. [W. M e c h], *Orawa ziemia biednych i zapomnianych*, „Kurier Poznański", nr 171, 13 IV 1928.

[180] Urodzony w Łapszach Niżnych 22 VII 1880 r., zmarł 13 II 1936 r. Absolwent Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie. W latach 1911-1914 pracował jako nauczyciel matematyki i fizyki w II Gimnazjum Państwowym w Tarnopolu. W czasie I wojny światowej walczył w szeregach armii austro-węgierskiej. Po wojnie, włączył się w polską akcję plebiscytową na Spiszu. 1 X 1920 r., dekretem lwowskiej Rady Szkolnej Krajowej, został powołany na p.o. inspektora szkolnego, w Inspektoracie Szkolnym dla Spisza i Orawy w Nowym Targu. 22 IX 1921 r., Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego mianowało go inspektorem szkolnym na dwa powiaty: spisko-orawski i nowotarski. „Gazeta Podhalańska", nr 44, 30 X 1921; W. H a b e r, *Wendelin Haber i Józef Wiśmierski*, [w:] *Spisz i Orawa. W 75 rocznicę*..., s. 181-183.

[181] Wspomnieć jednak należy, że na przełomie 1918-1919 r. przez kilka tygodni prowadzono już nauczanie w języku polskim w niektórych przyłączonych do Polski wsiach Spiszu i Orawy. Np. 2 grudnia 1918 r. powstała polska szkoła w Suchej Górze na Orawie, gdzie uczył dzieci jeden z żołnierzy tamtejszej Komendy WP – Jan Hołubowski. MT-ZA, sygn. AR/NO/385/1, k. 281, pismo Komendy Wojskowej w Suchej Górze do okręgowej Rady Szkolnej w Nowym Targu, Sucha Góra 5 XII 1918.

[182] Łącznie w spiskiej części starostwa znajdowało 18 izb lekcyjnych.

[183] Spustoszeń tych dokonano w okresie wojny, a zwłaszcza w czasie okupacji czechosłowackiej, w latach 1919-1920, kiedy w szkołach kwaterowało wojsko i żandarmeria. W. H a b e r, *Walka o szkołę*...

ambitne zadania edukacyjne odrodzonego państwa polskiego[184].

Dzięki jednak subwencji rządowej, a także lwowskiego koła Towarzystwa Szkoły Ludowej oraz zaangażowaniu samych gmin i spisko-orawskiej Rady Szkolnej Powiatowej, podstawowe braki udało się w dosyć szybkim czasie usunąć i już w połowie października 1920 r. szkoły, z wyjątkiem 4, zostały otwarte. Jednocześnie przekształcono 5 szkół jednoklasowych w dwuklasowe, tak że w połowie listopada funkcjonowało na Spiszu 8 dwuklasówek i 6 jednoklasówek[185].

Kolejnym problem był brak kadry nauczycielskiej. W szkołach powiatu spisko-orawskiego należało bowiem zatrudnić 48 nauczycieli, a tymczasem z dawnych nauczycieli pozostało tylko 9, z których 8 co prawda władało językiem polskim, ale w wersji gwarowej, spiskiej lub orawskiej. Brakowało więc minimum 40 nauczycieli. W celu skompletowania obsady pedagogicznej inspektor szkolny kilkakrotnie organizował konkursy na stanowiska nauczycieli. Zgłaszało się na nie wielu kandydatów, ale niestety większość z nich nie posiadała odpowiednich kwalifikacji, dlatego nie można ich było dopuścić do pracy w szkole. Na dodatek niektórzy już zatrudnieni, ze względu na wyjątkowo tu wówczas ciężkie warunki życia i pracy, nie pozostawali zbyt długo na swych posadach. Trudności te udało się dosyć szybko i z nie najgorszym skutkiem przezwyciężyć, gdyż 1 lutego 1921 r. na polskim Spiszu i Orawie pracowało już 41 nauczycieli[186], z czego jednak 6 nie miało matury[187]. Brakowało więc jeszcze co najmniej 7 pedagogów.

Na Spiszu i Orawie utworzono też szkoły zawodowe. Jedna działała w Nowej Białej, a druga w Lipnicy Wielkiej. Zarówno nauka, jak i zajęcia praktyczne odbywały się w nich głównie zimą, przeciętnie po 8 godzin dziennie. W Nowej Białej na Spiszu zorganizowany został kurs robót kobiecych, na który w 1923 r. zapisało się 29 dziewcząt. Kierowniczką tego kursu była Zofia Szlezingerówna. Poza kursem prowadziła ona również 3 razy w tygodniu zajęcia dla chłopców i dorosłych, podczas których uczyła pisania, rachunków, geografii, historii Polski i zasad gospodarowania.

Od samego początku we wszystkich szkołach powiatu spisko-orawskiego stosowano polskie ustawy i rozporządzenia władz szkolnych. Do szkół został też wprowadzony język polski, natomiast słowackiego używali w nauce religii tylko księża narodowości słowackiej, nie władający polszczyzną[188].

Nauczanie w języku polskim wywołało w kilku wsiach ostry sprzeciw, który był inspirowany z zewnątrz[189]. Organizatorzy protestów nie tylko wykorzystywali z powodzeniem istniejące wśród miejscowej ludności resentymenty, ale także niezadowolenie spowodowane dłuższym obecnie rokiem szkolnym. Pod rządami węgierskimi bowiem, a także w czasie z górą półtorarocznej administracji czechosłowackiej, honorowano zwyczajową zasadę, że wakacje trwały od Wielkanocy do 15 października, czyli ok. pół roku. W tym okresie młodzież w wieku szkolnym wraz z dziećmi pomagała rodzicom w pracach polowych i gospodarstwie domowym, a zwłaszcza pasła bydło, gdyż z braku wspólnych pastwisk bardzo rzadko stosowano na Spiszu zbiorowe wypasanie. Wydłużenie roku szkolnego stało się więc dla tutejszych rodzin, z reguły niezamożnych, sporą niedogodnością, a zważywszy jeszcze, że wielu rodziców nie posiadało wystarczającego zrozumienia dla roli nauczania i wychowania szkolnego, nic też dziwnego, że w takiej sytuacji pojawiały się oznaki niezadowolenia.

Inspektorowi Haberowi, który połączył w swych działaniach zdecydowaną postawę ze

---

[184] E. J a n o w i a k, *Zarys rozwoju oświaty na terenie polskiej Orawy w okresie międzywojennym*, [w:] *Spisz i Orawa. W 75 rocznicę...*, s. 73.

[185] *Ibidem*.

[186] W spiskiej części powiatu podjęli m.in. pracę: Matylda Fiedorowa w Czarnej Górze, Andrzej Silan w Jurgowie, Jan Pitoniak w Krempachach, Sławomir Chodoń w Łapszance, Józef Lechowicz i Jan Pluciński w Łapszach Wyżnych oraz Janina Rzepecka w Trybszu. Natomiast na Orawie: Marian Gotkiewicz w Podsarniu, Władysław Płomiński i Wendelin Dziubek w Jabłonce. Wg: J. K o w a l c z y k, *Oświata na Spiszu w dwudziestoleciu międzywojennym*, [w:] *Spisz i Orawa. W 75 rocznicę...*, s. 101-107; E. J a n o w i a k, *op. cit*., s. 67-83; i in.

[187] *Ibidem*.

[188] Takich szkół w 1921 r. było piętnaście. W. H a b e r, *Walka o szkołę...*

[189] Podburzana ludność domagała się dla swoich dzieci nauki w języku słowackim. Władze jednak nie zgadzały się na te postulaty, ponieważ wychodziły z założenia, że absurdem jest nauczanie w języku obcym uczniów polskiego pochodzenia, tym bardziej iż Czechosłowacja nie zamierzała wprowadzić języka polskiego do szkół w słowackich częściach Spiszu i Orawy, do których uczęszczali uczniowie polskiego pochodzenia (!). Po odrzuceniu słowackich postulatów językowych, doszło do prób bojkotu nauki, a niekiedy nawet szykanowania polskich nauczycieli. Najbardziej ostry przebieg miały protesty w Głodówce na Orawie, a na Spiszu w Jurgowie, Czarnej Górze oraz przede wszystkim w Trybszu, gdzie „spontanicznym" sprzeciwem ludności kierował ks. Franciszek Moś (František Móš). *Ibidem*; J. K o w a l c z y k, *op. cit*., s. 103-104; T. D u d a, *op. cit*., s. 139-140; APKr., UWKr., sygn. 266, k. 15-16, Sprawozdanie miesięczne z ruchu zawodowego i społeczno-politycznego za styczeń 1924, Kraków 12 II 1924.

sztuką koncyliacji, udało się doprowadzić do rozwiązania spornych kwestii. Miało to istotny wpływ na tworzenie się lepszej atmosfery wokół działalności szkół. Przyczyniły się również do tego coraz bardziej widoczne efekty pracy nauczycieli, nie tylko w dziedzinie edukacji i wychowania, ale także pracy społecznej, na rzecz miejscowych środowisk[190]. Szkoły wzmacniały się ponadto pod względem kadrowym, lokalowym, dbano o ich wyposażenie. Proces ten postępował nadal po likwidacji starostwa[191]. Wywarł na to zapewne m.in. wpływ fakt, że o kształcie i dalszym rozwoju spiskiego i orawskiego szkolnictwa mogli decydować przedstawiciele tych ziem, którzy zostali powołani do Rady Szkolnej Powiatowej w Nowym Targu[192].

Starostwo spisko-orawskie, pomimo pozytywnej oceny jego funkcjonowania przez władze zwierzchnie[193], istniało zaledwie pięć lat[194]. Po czym, ze względów polityczno-prawnych[195] i oszczędnościowych[196], uległo likwidacji na mocy rozporządzenia Rady Ministrów z 27 maja 1925 r., „o zniesieniu powiatu spisko-orawskiego"[197]. Podległy mu zaś teren oraz kompetencje przejął powiat nowotarski, najbardziej do niego zbliżony „pod względem topograficznym i etnograficznym"[198]. Pewnym śladem po zniesionym powiecie, były, funkcjonujące jeszcze przez pewien czas, dwie ekspozytury starostwa, które pozostawiono, by pomagały mieszkańcom Spiszu i Orawy załatwiać sprawy urzędowe[199].

30 lipca 1925 r. nastąpiło uroczyste pożegnanie dra Bednarskiego, starosty spisko-orawskiego. Na spotkanie przybyli przedstawiciele ludności Spiszu i Orawy, władz państwowych i samorządowych, duchowieństwa oraz delegaci organizacji społecznych i politycznych. W wygłaszanych przemówieniach padały oceny podsumowujące działalność Bednarskiego. Dziękowano mu jako twórcy „powiatu spisko-orawskiego, którym administrował dzielnie, sprawiedliwie i po ojcowsku". Wojewoda krakowski, podkreślając zasługi, wręczył mu medal pamiątkowy, wybity z okazji „Święta 3-go Maja". Wcześniej, bo 2 maja 1922 r., Bednarski, został odznaczony „za pracę narodową na Podhalu" Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski[200].

Przez kilka najbliższych miesięcy Bednarski usiłował jeszcze wpłynąć na władze, by w jakiś sposób zostały zachowane w administracyjnej nomenklaturze nazwy: Spisz i Orawa[201]. Nie przyniosło to jednak żadnych rezultatów. Istniały też w tej sprawie inne niezrealizowane plany, jak chociażby pomysł utworzenia powiatu klimatycznego, z siedzibą w Zakopanem, który obejmowałby południową, czyli podtatrzańską część Podhala oraz polskie fragmenty Spiszu i Orawy[202].

Zlikwidowane starostwo spisko-orawskie, stanowiło twór wyjątkowy w skali całego kraju. Jego fenomen polegał na obowiązującym tu, przede wszystkim w ustroju gminnym, ustawodawstwie węgierskim, co było w Polsce ewenementem,

---

[190] Zakładali i prowadzili: teatry amatorskie, orkiestry, chóry, „Domy Ludowe", koła Towarzystwa Szkoły Ludowej, biblioteki, jednostki ochotniczej straży pożarnej i wiejskie koła organizacji „Strzelec". W. H a b e r, *Walka o szkołę*...; „Gazeta Podhalańska", nr 45, z 6 XI 1921, nr 21 z 24 V 1925; i in.

[191] W 1930 r., w szkołach na terenie byłego powiatu spisko-orawkiego uczyło się 3782 dzieci (Spisz – 1450, Orawa – 2332), a pracowało 58 wykwalifikowanych nauczycieli. Z nich 2 było po wyższym kursie nauczycielskim, 43 po egzaminie kwalifikacyjnym lub praktycznym, a tylko 13 z wykształceniem maturalnym. W. H a b e r, *Walka o szkołę*...

[192] AAN, MSW, sygn. 33, s. 18, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego do Ministerstwa Spraw Publicznych, Warszawa 24 XII 1926.

[193] Wynikającej m.in. z trzech wizytacji przeprowadzonych przez Urząd Wojewódzki w Krakowie. Pierwsza odbyła się w październiku 1921 r., druga w maju 1923 r., a trzecia w styczniu 1925 r. „Gazeta Podhalańska", nr 45, 6 XI 1921; AAN, MSW, sygn. 179, s. 459-469, Sprawozdanie z lustracji Starostwa...; MT-ZA, sygn. AR/107, k. 31-32, list J. Bednarskiego do J. Dziedzica, Nowy Targ 22 I 1925.

[194] Zostało bowiem utworzone 27 sierpnia 1920 r., a działało do 30 lipca 1925 r.

[195] Przede wszystkim 6 maja 1924 r. doszło do zawarcia polsko-czechosłowackiego porozumienia w sprawie granicy (podpisanie tzw. protokołów krakowskich). Stąd też widoki na przyłączenie pozostałych części Spiszu i Orawy, zamieszkanych przez ludność polską, stały się mało realne. Według Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, daleko był również zaawansowany na tym terenie proces unifikacji prawa (zastępowania węgierskich przepisów polskimi), wskutek czego utraciła swoje znaczenie potrzeba wyodrębnienia Spiszu i Orawy. Ponadto w 1925 r. polska część Spiszu została włączona do diecezji krakowskiej. AAN, MSW, sygn. 179, s. 398 i 405, Uzasadnienie likwidacji powiatu spisko-orawskiego, Warszawa b.d. [1925].

[196] *Ibidem*.

[197] Dz.U.RP, 1925, nr 63, poz. 441.

[198] AAN, MSW, sygn.179, s. 398 i 405, Uzasadnienie likwidacji...

[199] MT-ZA, sygn. AR/107, k. 36-37, list J. Bednarskiego do J. T. Dziedzica, Nowy Targ 12 VIII 1925.

[200] *Ibidem*; MT-ZA, sygn. AR/NO/316, k. 107, Akt nadania Orderu J. Bednarskiemu, Warszawa 2 V 1922; M.W. [W. M e c h], *Pożegnanie starosty Bednarskiego*, „Góral", nr 12, 12 VIII 1925: J. M. R o s z k o w s k i, *„Orędownik słusznej sprawy"*...

[201] MT-ZA, sygn. AR/107, k. 38-39, list J. Bednarskiego do J. T. Dziedzica, Nowy Targ, grudzień 1925.

[202] „Gazeta Podhalańska", nr 35, 29 VIII 1920; AAN, MSW, sygn. 179, s. 477-487, uchwała Rady Gminnej w Zakopanem: *O ustrój administracyjny Zakopanego i Górnego Podhala*, Zakopane 9 V 1922.

gdyż wszędzie w kraju, oprócz terenu tego niewielkiego powiatu, obowiązywały jeszcze do pewnego czasu, w zależności od dzielnicy, przepisy głównych państw zaborczych, tj. Rosji, Niemiec i Austrii. Inną nietypową cechę starostwa stanowił jego komisaryczny charakter[203], tzn. z założenia miało ono funkcjonować do chwili, aż się ustabilizuje sytuacja na południowym pograniczu, co w dużej mierze nastąpiło, gdy w 1924 r. została ustalona granica polsko-czechosłowacka. Poza tym niepowtarzalność tej jednostki polegała na tym, że podległy jej obszar składał się z dwóch części, a jej władze rezydowały na terenie innego powiatu. Ów podział wymusił też utworzenie dwóch ekspozytur starostwa, jednej dla Spiszu, a drugiej dla Orawy, co było nowością w polskim ustroju administracyjnym.

Lata funkcjonowania starostwa były szczególnie trudnym okresem w dziejach II Rzeczypospolitej, co przede wszystkim wiązało się z odbudową kraju, problemem zintegrowania rozdzielonych do tej pory ziem w jeden organizm państwowy oraz powojennym kryzysem gospodarczym. Wszystko to również ujemnie rzutowało na sytuację w powiecie spisko-orawskim, który i tak się borykał ze swymi własnymi kłopotami, nie występującymi gdzie indziej. W rezultacie ludność tu mieszkająca nie odczuwała jakiejś radykalnej zmiany na lepsze, mało tego, w niektórych dziedzinach (np. na skutek wynikających ze stanowiska Czechosłowacji utrudnień w dostępie do leżących po drugiej stronie granicy pól, łąk i lasów, itp.) znalazła się w gorszej sytuacji niż przed wojną.

To oczywiście skłaniało tutejszą ludność do porównywania miejscowych warunków z tymi istniejącymi w Czechosłowacji. Złe wrażenie robiła „dewaluacja pieniądza polskiego, czego w Czechosłowacji nie było. Miliardy i miliony marek – jak pisał w 1930 r. ks. F. Machay – strasznie zdziesiątkowały szeregi kochających Polskę Orawiaków i Spiszaków. Twarde i przykre to były dni dla narodowo uświadomionych! Z prawdziwą dumą należy podkreślić piękną wierność tych ludzi, która stała się istotnym budowniczym polskości w sercach nieuświadomionych. Jest jednak w Polsce jedna rzecz, która wyrównuje straty dewaluacyjne i usposabia bardzo przychylnie do Polski. Są to znikome podatki gruntowe, obowiązujące małorolnych, z jakich składa się cała prawie Orawa i Spisz. Ta sprawa – stwierdzał ks. Machay – «boli» znów naszych ludzi w Czechosłowacji pozostałych”[204]. Z innych pozytywnych zjawisk należy przede wszystkim wymienić niewątpliwy postęp, jaki się tu dokonał w szkolnictwie i oświacie[205].

Die polnischen Bemühungen, die Zips anzugliedern und die ersten Jahre der Zugehörigkeit des Nordteils dieses Landes zu Polen (1918–1925)

Der Autor arbeitet in seinem Artikel folgende Fragen aus:

1. Die Tatsache des Nationalbewusstseins der Bewohner der nördlichen Zips vor dem Jahre 1918 und ebenso die polnische nationale Wiedergeburt, die unter den örtlichen Goralen ausgeführt wurde.

2. Polnische Aktivitäten (militärische, diplomatische, propagandistische, administrative) der Zentrale – ebenso auch Ortmachtorgane seit dem Ende des ersten Weltkrieges.

3. Das Plebiszit im Jahre 1920, polnische sowie tschechoslowakische Plebiszitpropaganda.

4. Die Entscheidung des Gesandtenrates über die Aufteilung der Zips und die Aufnahme dieser Entscheidung durch die öffentliche Meinung in beiden Ländern.

5. Die Gestaltung des Kreisamtes (starostwo) für Zips und Orava, zu dem der Polen angegliederte Teil der Zips gehörte.

6. Die Machtorganisation auf Ebene der Bezirke (powiaty), die Besonderheiten dieser territorialen Verwaltungseinheit, die Aktivitäten der Expositur des Kreisamtes in Łapsze Niżne (Unterlapsch, Nižné Lapše) in der Zips.

7. Die gesellschaftlich-politisch-wirtschaftliche Problematik des polnischen Teils der Zips in den Jahren 1920–1925.

8. Die endgültige Lösung des polnisch-tschechoslowakischen Grenzstreites (im Jahre 1924).

Die Ursachen der Aufhebung des Kreisamtes für Zips und Orava (im Jahre 1925) und die Übernahme seiner Kompetenzen durch das Kreisamt in Nowy Targ (Neumarkt).

[203] BJ-ZR, sygn. 6436, t. 1, k. 22, list J. Dunikowskiego (podsekr. stanu MSW) do prof. S. Głąbińskiego, Warszawa 13 III 1921; AAN, MSW, sygn. 179, s. 459-469, Sprawozdanie z lustracji...

[204] F. M a c h a y, *Dziesięć lat w Polsce...*

[205] M. [W. M e c h], *Orawa ziemia...*

Koreferát

Matej Andráš

Pán Roszkowski vo svojom príspevku hovorí, že na konci 19. storočia severnú a strednú časť Spiša obývalo takmer v kompaktnej mase obyvateľstvo poľského pôvodu a v poznámke ešte uvádza, že to potvrdzujú výsledky mnohých výskumov, ale vzhľadom na obmedzený rámec tohto príspevku uvedie len fragment knihy slovenského vedca Sama Cambela: „Je teda spolu (na Spiši) poľských obcí 51. Ich obyvateľov, podľa sčítania z roku 1900 spolu, t. j. vrátane s inojazyčnými menšinami: 30 111."

Keďže toto tvrdenie sa vzťahuje na slovenských Goralov, ktorí hovoria síce poľsko-slovenským nárečím, ale majú slovenské národné povedomie, musíme sa pri tomto probléme pristaviť a uviesť niekoľko poznámok. Nebudeme uvádzať a rozvádzať názory mnohých vedcov, či už poľských, českých alebo slovenských, eventuálne iných, lebo tu naozaj na to nie je priestor, treba však konštatovať, že od nastolenia problému z poľskej strany pred viac ako sto rokmi konfrontujú sa dve základné stanoviská: poľské, hovoriace o etnickej poľskosti týchto Goralov, a slovenské, ktoré sa opiera o slovenské národné povedomie týchto Goralov. Za tých viac ako sto rokov, počas celého 20. storočia sa udiali na slovensko-poľskom pohraničí mnohé dramatické udalosti, ale čo je pre danú tému dôležité, aj na poľskej strane mnohí vedci, vedení úsilím o objektivitu, dospeli k názoru, že nemožno obchádzať otázku národného uvedomenia. Tak napríklad Kazimierz Feleszko z Varšavskej univerzity konštatuje: „Zjawiska językowe pozwalające dowolną gware pogranicza języków blisko spokrewnionych uznawać za część diasystemu tego czy innego języka narodowego nie określają rzeczywistej świadomości narodowej samych użytkowników tej gwary." (!)[1]

Alebo Krzysztof Nowak: „Kisuczanie, nawet jeśli posługiwali się bądź nadal posługują gwarą polską nigdy nie dostali się w nurt oddziaływania polskiego życia narodowego, stąd określenie ich w niekórych dawnych opracowaniach mianem „Polaków" czy nawet „ludnosci polskiej" z badawczego punktu widzenia jest nieporozumieniem... (...) Właśnie Czadeckie jest przykładem, iż język w określonych okolicznościach wcale nie musi być wyznacznikiem danej narodowości, w które to ciekawe zjawisko osobom postronnym trudno niekedy uwierzyć."[2]

Zo slovenských bádateľov sa problematike slovenských Goralov systematicky a dlhodobo venuje profesorka prešovskej univerzity Júlia Dudášová-Kriššáková. Vo svojej publikácii *Kapitoly zo slavistiky* konštatuje:

„Až do úpravy hraníc roku 1920 oravské a spišské goralské nárečia na slovenskom a poľskom území tvoria jeden historický, zemepisný, jazykový, etnografický i kultúrny celok. V tom sú zajedno slovenskí i poľskí bádatelia. V čom sa však rozchádzajú? Predovšetkým v terminologickej otázke. Odlišný je tiež postoj k otázke národného povedomia goralského obyvateľstva, lebo postoje staršej poľskej vedy, ktoré sú už dávno prekonané, sa v hojnej miere šíria v súčasnej malopoľskej regionálnej tlači, čo značne znepríjemňuje život našim krajanom na poľskom území Spiša a Oravy.

V slovenskej dialektológii je zaužívaný termín goralské nárečia, kým v poľskej literatúre sa používa termín *‚polskie dialekty orawskie, spiskie, czadeckie'*.[3]

Aj keď v prácach poľských dialektológov z novšieho obdobia (M. Karaś 1965, Z. Sobierajski 1966–1977, A. Zaręba 1968) sa rozlišuje medzi poľským základom goralských nárečí a slovenským národným povedomím ich nositeľov, jednako tieto hlasy poľských vedcov zanikajú v záplave regionálnej malopoľskej tlače, vychádzajúcej v Zakopanom a Novom Targu. Táto malopoľská regionálna tlač naďalej šíri ešte aj dnes vedecky už dávno prekonané a faktmi nepodložené názory o poľskom národnom povedomí goralského obyvateľstva a naďalej vychádza zo stotožňovania poľského základu goralských nárečí a poľského charakteru goralského obyvateľstva. Šíritelia týchto názorov idú v šľapajach staršej poľskej vedy a za neustálym nastoľovaním otázky poľského pôvodu goralských nárečí treba hľadať vidinu poľskej národnej menšiny aj na juh od jej terajšej slovensko-poľskej hranice a následne zmeny hraníc.

Z hľadiska slovenskej dialektológie sú závažné predovšetkým vzťahy goralských a slovenských nárečí, resp. aj vzťahy goralských nárečí a spi-

[1] K. Feleszko: Dalekie pogranicze: Dialog polsko-słowacki na Bukowinie, in: *Slovensko-poľské vzťahy v reláciách interkultúrnej komunikácie*: *Zborník príspevkov z vedeckej medzinárodnej konferencie*, ed. J. Dudášová-Kriššáková. Prešov 2000, s. 177.

[2] K. Nowak: Ziemia Czadecka – znana i nieznana: Rys historyczny, in: *Czadecka ojcowizna*, ed. Krzysztof Nowak. Lublin 2000, s. 24

[3] J. Dudášová-Kriššáková: Goralské nárečia z pohľadu slovenskej a poľskej dialektológie, in: Táže: *Kapitoly zo slavistiky*. Prešov 2000, s. 14 a ďalšie. Osobne používam termín „slovenskí Gorali" na odlíšenie od „poľských Goralov", obývajúcich Podhale (*poznámka autora*).

sovného slovenského jazyka. Vývin prebiehal smerom k integrácii so slovenskými nárečiami, to znamená so slovenským jazykom, so slovenskou kultúrou, históriou, slovenským folklórom a napokon aj s psychickými faktormi, ktoré tiež sú súčasťou konkrétnej jazykovej situácie. Niekoľkostoročná izolovanosť goralských nárečí od bezprostredného vplyvu poľského jazyka i poľských nárečí podľa M. Karasia (1965) spôsobila, že goralské nárečia si na rozdiel od ostatných poľských nárečí zachovali samostatný, nezávislý systém i odolnosť voči vonkajšiemu vplyvu spisovnej poľštiny. Závažným faktorom vonkajšej motivácie vývinu goralských nárečí na poľskej časti Spiša a Oravy sa však v poslednom období stala spisovná poľština, čo súvisí s pripojením tohto územia k Poľsku.

Goralské nárečia sa nevyvíjali izolovane od slovenských nárečí, preto formovanie slovenského národného povedomia goralského obyvateľstva na Slovensku a na priľahlých častiach Spiša a Oravy v Poľsku treba skúmať v kontexte dejín slovenského národa. Tieto osobitné historické okolnosti vývinu goralských regiónov viedli k tomu, že goralské obyvateľstvo má slovenské národné povedomie, hoci jeho dialekt má zreteľný poľský základ. Nie je to ojedinelý jav, lebo z dejín európskych národov je známe, že pri formovaní národného povedomia nie je genéza jazyka rozhodujúca. Jazyk je len jedným z viacerých faktorov determinujúcich národnouvedomovací proces. Ako príklad nám môže poslúžiť jazyk moravských Slovákov, ktorý taktiež tvorí prechodný typ nárečia medzi slovenským a českým jazykovým prostredím. Hoci sa miestne obyvateľstvo aj samo nazýva Slováci (územie Slovácko), až na drobné výnimky sa tu ukončil český etnický proces a obyvateľstvo sa hlási k českej národnosti. České vedomie obyvateľstva nie je teda výsledkom jazykovej individuality obyvateľov Moravského Slovácka, ale skutočnosti, že územie, na ktorom toto obyvateľstvo žije, historicky patrilo a patrí k historickým českým krajinám. Nie inak je to so slovenskými Goralmi. Ich slovenské národné povedomie je dôsledkom prirodzeného historického vývinu a formovalo sa podľa nášho názoru v úzkej symbióze s národným povedomím slovenského obyvateľstva. Národnouvedomovací proces slovenskej národnosti vyvrcholil v 18. storočí, keď dochádza aj k prvým pokusom kodifikovať spisovnú slovenčinu. Dôležitú úlohu pritom zohralo predbernolákovské národnobuditeľské hnutie, do ktorého spadá aj začiatok národnouvedomovacieho procesu goralského obyvateľstva. Je to obdobie späté s činnosťou kamaldulských mníchov v Červenom Kláštore v Zamagurí na Spiši, kde vznikajú prvé závažné pokusy o kodifikáciu spisovnej slovenčiny.

Po dvestopäťdesiatich rokoch dostáva v týchto dňoch slovenská i svetová verejnosť do rúk fototypické vydanie ich prekladu Biblie do slovenského jazyka. Preklad vychádza v edícii *Biblia Slavica*, ktorú vydáva Komitét nemeckých slavistov. Okrem iných prekladov vyšla v tejto edícii *Kralická biblia*, *Svätováclavská biblia* a poľský preklad biblie známy ako *Leopolita* z roku 1561.

Rukopisný exemplár prekladu kamaldulskej biblie objavil na fare v Cíferi pri Bratislave roku 1946 historik Vendelín Jankovič. Čistopis rukopisu prekladu, pripraveného do tlače, sa zachoval v dvoch objemných zväzkoch. Prvý zväzok obsahuje *Starý zákon* až do *Knihy prorokov*. Druhý zväzok sa začína knihami *Veľkých a malých prorokov*, pokračuje *Prvou* a *Druhou knihou Machabejcov* a úplným *Novým zákonom*. V rukopise sa uvádzajú aj dátumy o začatí prepisu čistopisu. Prepisovať začali najprv *Nový zákon*, a to 6. mája 1756. Posledný dátum prepisu je 10. marec 1759. Ako tretí zväzok vyjde *Syllabus dictionarii latino-slavonicus* z roku 1763 s krátkou gramatikou slovenskou v úvode. Pôvodne sa pripisovalo autorstvo prekladu Biblie i vytvorenie slovníka Romualdovi Hadbavnému, no bádatelia dospeli k záveru, že autorom týchto vzácnych kamaldulských literárnych pamiatok nebol Hadbavný, ktorý bol hospodárskym správcom Červeného Kláštora a nemohol sa preto venovať takej náročnej tvorivej práci. Išlo zrejme o kolektívnu prácu mníchov kamaldulov. V každom prípade Červený Kláštor bol dôležitým ohniskom predbernolákovského národnobuditeľského hnutia v Zamagurí, čo nemohlo ostať bez vplyvu na svetské duchovenstvo a malo svoje pokračovanie v bernolákovskom národnobuditeľskom hnutí. Šíriteľmi týchto myšlienok boli národne uvedomelí kňazi, členovia Bernolákovho Tovarišstva, ktorí pôsobili v mnohých zamagurských obciach a školení boli zväčša v spišskokapitulskom seminári, v ktorom bola bernolákovčina dokonca oficiálnym jazykom výuky.

Profesorka Krišťáková sa nazdáva, že tieto okolnosti zohrali dôležitú úlohu v procese definitívneho dotvorenia slovenského národného vedomia u goralského obyvateľstva nielen v Zamagurí na Spiši, ale aj v iných goralských regiónoch. Národnouvedomovací proces goralského obyvateľstva prebiehal takto súbežne s uvedomovacím procesom slovenského obyvateľstva, pričom u Goralov urýchľoval tento proces nesporne aktívny kolektívny bilingvizmus.

Záverom profesorka Kriššáková zhŕňa svoje poznatky a kladie otázku: čím sa goralské nárečia líšia od slovenských nárečí a čo ich spája s poľskými nárečiami? Na túto otázku možno odpovedať z diachrónneho hľadiska, pretože v priebehu vývinu goralských nárečí v podmienkach slovensko-poľských jazykových kontaktov a slovensko-poľského bilingvizmu sa na seba navrstvili dve zásadne sa od seba odlišujúce skupiny javov. Staršiu, geneticky poľskú vrstvu javov tvoria tie zmeny, ktoré sa vykonali aj v ostatných poľských nárečiach v období ich interného vývinu, t.j. do 15. storočia. V období po 15. storočí začínajú vznikať a formovať sa slovensko-poľské jazykové kontakty, ktoré výrazným spôsobom zasiahli celý systém goralských nárečí. Tento vývin goralských nárečí po 15. storočí sa uberal k integrácii so slovenskými nárečiami. Tým sa začala utvárať druhá vrstva zmien, vývinovo mladšia, ktorá sa navrstvila v procese dlhodobých a intenzívnych slovensko-poľských jazykových kontaktov na staršie, geneticky poľské zmeny. To je vlastne tá druhá osobitosť goralských nárečí, čím sa odlišujú od poľských nárečí a čo ich spája so slovenskými nárečiami. Na jednej strane je to poľský jazykový systém, na druhej strane sú to výrazné zmeny v tomto poľskom systéme spôsobené vonkajším vplyvom slovenských nárečí.

Osobitne treba vyzdvihnúť lexikálnu stránku nárečia, ktorá sa zhoduje so slovníkom iných spišských slovenských nárečí až do tej miery, že ho činia Poliakovi, v tomto nárečí nezbehlému, do istej miery nezrozumiteľným.

Veľmi dôležitá je prízvuková stránka nárečia. Miesto poľského prízvuku na predposlednej slabike, prízvuk je tu na prvej ako v slovenčine. Aj prozódia ľudových piesní je budovaná na tých istých základoch ako slovenská. F. Machay spomína vo svojej knihe *Moja droga do Polski*, ako ho roku 1918 v tridsiatom batalióne poľských strelcov mladí poručíci verejne znevážili, aký je on Poliak, keď nepozná poľský akcent.[4]

Dôležitý je výskum archívneho materiálu. V listinách, či už sú latinské, alebo slovenské, vyskytuje sa veľa topografických i osobných mien, ktoré ukazujú, že osadníci, ktorí pomenúvali hory, rieky a polia, patrili k slovenskej jazykovej skupine.

Listina z roku 1320, ktorou majster Kokoš daruje svojmu synovi Rikolfovi územie okolo Dunajca a Bialky, uvádza názov druhej rieky ako Bela: „ex utraque parte fluvii Bela".[5] Táto hraničná rieka medzi severným Spišom a vlastným poľským územím, vyviera pod Vysokou vo Vysokých Tatrách a nazýva sa aj teraz v istom úseku v miestnom spišskom nárečí „Bielou vodou".[6] Asi od Lysej Poľany až po Dunajec Poliaci nazývajú ju Bialkou. Jurgovčania ju nazývajú „Poľskou vodou". Ak by teda išlo o rieku pôvodne pomenovanú poľským obyvateľstvom, uhorská listina by ju bola zapísala s poľským *–a*, a nie so slovenským *–e*.

Tieto topografické názvy – a je ich vo všetkých obciach severného Spiša veľa ešte spred 15. storočia – svedčia výrazne o pôvodnom, slovenskom autochtónnom obyvateľstve v tomto priestore. Pokiaľ ide o dobu príchodu prvých osadníkov z Poľska doktor M. Homza sa domnieva, že prišlo až po roku 1256, keď uhorský kráľ Belo IV. povolil pánom z Hrhova dosídliť časť Spiša pri hraniciach s Poľskom obyvateľstvom z Poľska a Kyjevskej Rusi.[7]

Toto obyvateľstvo sa naisto premiešalo s pôvodným. No nadovšetko, duchovný svet tohto ľudu v jeho komplexnosti zostal zakomponovaný s celou oblasťou spišskou a liptovskou, ako aj oravskou, s ľudom pod Tatrami a materskou Uhorskou krajinou a jej civilizáciou. V časoch nevoľníctva, ktoré v Uhorsku nastalo po roku 1514, ľud takmer všade reagoval na pomery vytvorením zbojníctva na čele s nejakou osobnosťou. Na Slovensku ústrednou osobnosťou zbojníkov, hôrnych chlapcov, bol známy Jánošík. A je skutočne pozoruhodné, ako táto legenda žila rovnako intenzívne medzi Goralmi na poľskom Podhaliansku, až to priviedlo poľského spisovateľa Kazimierza Przerwu-Tetmajera k napísaniu *Legendy Tatier*, v ktorej dal hlavnému hrdinovi meno Jánošík. V autorskej poznámke to odôvodňuje takto: „Tatranská legenda, podobne ako *Na skalnom Podhali*, s ktorým tesne súvisí, neopiera sa o ľudovú tradíciu. Historickou postavou je Napierski, ale spracovanie jeho príbehu je tu celkom voľné. Druhou autentickou postavou je Nędza Litmanowski, ktorý sa vŕšil na šľachte, ktorá neľudsky trestala sedliakov... Dal som mu Jánošíkovo meno v snahe vytvoriť poľského Jánošíka, lebo skutočný Jánošík bol Slovák."[8]

Pán Roszkowski uvádza, že od novembra 1918 v južnom Poľsku sa spontánne začali tvoriť

[4] F. Machay: *Moja droga do Polski*, vyd. 3. Kraków 1992, s. 90.
[5] G. Fejér: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, vol. 8. Budae 1829, s. 289.
[6] Býval som začiatkom dvadsiatych rokov s rodičmi v horárni na „Bielej vodže" (pozn. autora).
[7] Pozri článok M. Homza: K niektorým vzťahom stredovekého Spiša a Malopoľska v rokoch 1241–1270, in: *K stredovekým dejinám Spiša*, ed. Miroslav Števík, Stará Ľubovňa 2003, s. 73.
[8] K. Przerwa-Tetmajer: *Legenda Tatier,* trans. Matej Andráš. Bratislava 1964, s. 363.

komitéty rozličného druhu, s cieľom dosiahnuť pripojenie „etnických poľských území" Horného Uhorska a uvádza miesta týchto komitétov: Nowy Sącz, Nový Targ, Krościenko, Szczawnica, Zakopane, Krakov, Varšava... Išlo teda o výlučne poľské územie, kde tieto komitéty vznikali, a nie o územie slovenské, v danom prípade o Spiš. Ako výnimku uvádza Starú Ľubovňu, kde mala vzniknúť 3-členná „Poľská" národná rada. Značná časť poľského obyvateľstva na Spiši „vraj" očakávala čím skoršie pripojenie k Poľsku. Tento názor zdieľali „vraj" niektorí miestni predstavitelia iných národností, „hlavne Nemci a Maďari".

Zaujímavé v tejto súvislosti je svedectvo Ferdinanda Machaya, ktorý vo svojej knižke *Moja droga do Polski* opisuje túto situácia troška odlišne. Spomína, že v Starej Ľubovni vznikla „Spišská" (nie Poľská!) národná rada v polovici novembra, ktorá s pomocou Komitétu pre Spiš – Oravu v Nowom Sączi (sic!) s energickým profesorom Kopytkom na čele, v celej Popradskej doline urobili hneď poriadny ruch. S Maďarmi sympatizujúce kruhy sa tak preľakli tohto hlasu Poliakov, že zaraz začali organizovať separátnu "Spišskú republiku". Maďari chodili po dedinách a zbierali podpisy.[9] Machay ďalej hovorí, že na Spiši mal jedine Dr. Bednarski nejaké kontakty, ale neboli tu ľudia, korí by sa boli podujali zorganizovať pohyb, ako sa podarilo Machayovi na Orave. Darmo ich vraj Bednarski nahováral, že od nich musí vyjsť iniciatíva, že sami musia prísť a prosiť o vyslanie poľského vojska, atď.[10]

F. Machay doslova uvádza: „nepoznali sme vtedy Spiš a nemali sme medzi ľuďmi známych. Vystupovali sme jednako vždy aj v ich mene (!), či to v článkoch v novinách, alebo na zhromaždeniach, alebo v delegácii u PKL, u pána Stanisława Grabského, ktorý prišiel začiatkom decembra z Paríža, alebo u Wilsonovho tajomníka pána Greela atď."[11] Uzurpovanie si práva hovoriť v mene slovensky cítiacich Goralov a za nich je príznačné dodnes, a to i napriek tomu, že vyše 50 rokov majú v Poľsku svojich legitímne volených zástupcov.

Treba jednoznačne povedať, že poľská akcia na Spiši, ale aj na Orave, opierala sa o jednotlivcov a nemala masový ohlas medzi obyvateľstvom. Tak tomu bolo aj v prípade cesty „delegácie", v ktorej bol Machay, Borový a Halčin do Paríža, kde vystupovali bez poverenia v mene Spišiakov a Oravcov.

F. Machay podáva tiež zaujímavé svedectvo o národnom povedomí slovenských Goralov na Spiši a Orave. Doslova hovorí: „Zaujímavým výsledkom plebiscitnej práce bola skúsenosť alebo otázka, že o národnosti niekoho rozhoduje jazyk, reč alebo presvedčenie, hoci mylné. Vyskytovalo sa totiž veľa ľudí medzi našimi Goralmi-Poliakmi, ktorí boli presvedčení, a považovali sa za Slovákov, hoci hovorili čistučko po poľsky. Dlhé desiatky rokov klamania nášho ľudu dosiahlo svoje: mnohí Poliaci boli dokonca ochotní pod prísahou prehlásiť, že sú Slovákmi. Aj na takých sa opierala česko-slovenská práca, na tomto falošnom základe opierali Česi svoje nároky na poľské kraje... Máme teda do činenia so sociologickým zjavom vysoko zaujímavým a vyžadujúcim si pozornosť. Takže jazyk alebo presvedčenie má rozhodovať o príslušnosti k niektorému národu? Teória hovorí o jazyku, avšak život – bohužiaľ – tak často o presvedčení! Pre mňa sa táto vec javí byť jasnou a v podobných prípadoch nemajú riešiť spor veľké huby agitátorov, ale názor učených filológov. Mrzelo ma to a hnevalo tým viac, že medzi Slovákmi nenašiel sa ani jeden, ktorý by sa považoval za Poliaka. Aké to škaredé kvety vyrástli na poľskej lúke počas nevole."[12] Čo k tejto zvrátenej logike kaplána Andreja Hlinku dodať?

Azda ešte jedno svedectvo F. Machaya: „Usiloval som sa zo všetkých síl presvedčiť všetkých, že nás od Čechov, od ich republiky má odrádzať predovšetkým jazyk, to znamená naša poľskosť. Vysvetľoval som im, že katolícka viera je všeobecná, pre každý národ, ale Poľsko je pre Poliakov. Zriedkakedy sa im tie moje vysvetlenia páčili, všimol som si dokonca, že sú do istého stupňa rozčarovaní. (Sic!) Keď som videl márnosť tohto môjho presviedčania, aby totiž vieru nemiešali do politiky, keď máme taký ideálny nástroj na politický boj, to znamená národnú porobu, prestal som im hlásať svoje národné presvedčenie, keďže som jasne videl, že prenasledovanie katolíckej viery našich ľudí lepšie odháňalo od Čechov ako národnostný útlak."[13] Treba lepší dôkaz o slovenskom národnom povedomí, ako tu uviedol sám Machay?!

Č-SR aj Poľsko ako nástupnícke štáty opierali svoje nároky jednak o argumenty historické, jednak etnické. Pritom dohodové veľmoci si vyhradili právo rozhodovať o hraniciach a hľadali pritom aj možnosti vzájomných bilaterálnych dohôd.

[9] F. Machay: *Moja droga do Polski*, s. 121.
[10] *Tamže*.
[11] *Tamže*, s. 121.
[12] *Tamže*, s. 187.
[13] *Tamže*, s. 173.

Tak tomu bolo aj v prípade poľských nárokov na Tešínskom Sliezsku i na slovenskom úseku hraníc na Kysuciach, Orave a Spiši. Nemusíme opakovať, že tým došlo k porušeniu historických hraníc medzi bývalým Uhorskom a Poľskom. Mierová konferencia vychádzala z uznávania týchto hraníc a odporučila sporiacim sa stranám, aby sa dohodli. Tak došlo k prvým rokovaniam v Krakove. Predtým ešte prikázala poľskej strane stiahnuť svoje vojsko zo slovenských území, čím dala zreteľne najavo, že v danom prípade nehodlá uznať politiku dokonaných faktov, podopretých vojenskými akciami a vyhlásenými voľbami do Zákonodarného Sejmu, do ktorých bolo zahrnuté aj Tešínske Sliezsko, Kysuce, Orava a Spiš. Keďže priame rokovania nepriniesli kladné výsledky, Najvyššia rada rozhodla 27. septembra 1919 na základe poľského návrhu usporiadať na sporných územiach plebiscit. Prečo napokon nedošlo k plebiscitu, hoci prebiehali potrebné prípravy na ich uskutočnenie? Zjednodušene sa to zvykne vysvetľovať Benešovou diplomatickou šikovnosťou. Pán Roszkowski to vysvetľuje nasledovne:

„ODWOŁANIE PLEBISCYTU. Panujące wówczas na terenach plebiscytowych nastroje wskazywały, że referendum może zakończyć się sukcesem Polski... Nie uszło to uwadze władz czechosłowackich, dlatego też postanowiły do niego nie dopuścić, przeprowadzając skuteczną akcję dyplomatyczną, w wyniku której wielkie mocarstwa zgodziły się zmusić Polskę do rezygnacji z plebiscytu.

Na odpowiednią okazję nie trzeba było długo czekać. Rzeczpospolita znalazła się niebawem w obliczu ofensywy Armii Czerwonej, niosącej „płomień rewolucji proletariackiej" na zachód Europy. W tym krytycznym dla Polski momencie, kiedy ważyły się losy jej świeżo zdobytej niepodległości, Czechosłowacja i Niemcy odmówiły przepuszczenia amunicji i sprzętu wojskowego dla armii polskiej, czym jeszcze pogorszyły położenie militarne państwa polskiego. Gdy Warszawa była już bezpośrednio zagrożona zajęciem przez bolszewików, rząd polski zwrócił się do wielkich mocarstw o pomoc w zawarciu rozejmu z Rosją Sowiecką.

Pod presją sytuacji, za obietnicę poparcia Polski premier Władysław Grabski, zgodził się podczas konferencji w Spa (10 lipca 1920 r.) na daleko idące ustępstwa, w tym rezygnację z plebiscytu na Spiszu, Orawie, Śląsku Cieszyńskim, godząc się równocześnie na rozstrzygnięcie sporu przez Ententę."

Tento text núti povedať niekoľko poznámok:

1) Tvrdiť, ako by bol dopadol uskutočnený plebiscit, je odvážne. A či by bol dopadol rovnako na Tešínsku, ako na Spiši a Orave, je taktiež otázne. Na Slovensku sme boli presvedčení, že slovenskí Gorali by hlasovali za Slovensko.

2) Politické a ekonomické pražské kruhy mali eminentný záujem na udržaní Českého Tešínska, o tom niet sporu. Ich možnosti však boli limitované a nebyť poľskej politiky a iniciatív, ktoré viedli ku krokom, ktoré skončili zrušením plebiscitu, nič nemohlo zabrániť uskutočneniu plebiscitu.

3) Tvrdenie, že len *Česko-Slovensko a Nemecko odmietlo prepustiť zásielky vojnového materiálu...* a preto nasledovalo, čo nasledovalo, vystihuje večný pocit ukrivdenosti zakotvený v niektorých dušiach moderných Poliakov, no vonkoncom nevystihuje celkový obraz dejov. Nielen ľavica v ČSR a Nemecku bola proti poľským vojenským akciám na Východe, ale aj vo víťazných západoeurópskych štátoch, a rozhodujúce slovo predsa nemalo Česko-Slovensko alebo porazené Nemecko, ale víťazné mocnosti, ktoré rozhodovali, predovšetkým Francúzsko a Veľká Británia.

Aká teda bola situácia naozaj? Utváranie východných hraníc Poľska by zabralo veľa miesta, odcitujem preto len niektoré myšlienky náčelníka poľského štátu Pilsudského k tejto problematike: „Poľsko je vlastne bez hraníc a všetko, čo môže získať na západe, bude darom koalície, lebo tam vlastným silám za nič nevďačíme. Naproti tomu za zisky na východe budeme vďačiť výlučne sebe, našim vlastným silám."

Poľsko rýchlo budovalo svoju armádu a 1. apríla 1920 malo v zbrani už 200 tisíc vojakov. V apríli 1920 zaútočilo na východ a 7. mája poľské oddiely vkročili do Kyjeva. No v polovičke mája prešla Červená armáda do protiofenzívy a postupovala na Ľvov a Varšavu. Za tejto situácie 24. júna 1920 vznikla vo Varšave mimoparlamentárna vláda na čele s Władysławom Grabským, ktorý sa obrátil so žiadosťou o pomoc na západné mocnosti, ktoré v tých dňoch na konferencii v Spaa (5.–10. júla) rokovali o reparáciách Nemecka. Konferencia prerokovala žiadosť poľskej vlády a rozhodla, že západné mocnosti – Francúzsko a Veľká Británia – poskytnú Poľsku diplomatickú a vojenskú pomoc, ak Poľsko bude súhlasiť:

1) s podpísaním zmluvy o prímerí na základe hraničnej čiary, navrhovanej Najvyššou radou dňa 8. decembra 1919 (tzv. Curzonova línia), ponechávajúc Vilno v hraniciach Litvy a prijímajúc rozhraničujúcu líniu vo Východnom Haličsku podľa súčasnej frontovej línie;

2) zúčastniť sa po podpísaní zmluvy o prímerí na konferencii zvolanej do Londýna s účasťou Poľska, Ruskej federácie, Fínska, Litvy, Lotyšska a zástupcov Východného Haličska s cieľom nastoliť trvalý mier;

3) prijať rozhodnutie Najvyššej rady vo veci hraníc Litvy, budúcnosti Východného Haličska, rozdelenia Tešínskeho Sliezska a budúcej konvencie poľsko-gdanskej.

Na základe súhlasu predsedu poľskej vlády W. Grabského a ministra zahraničných vecí ČSR E. Beneša Najvyššia rada prijala rezolúciu vo veci zásad ustálenia poľsko-československej hranice a 28. júla 1920 Rada veľvyslancov prijala rozhodnutie o zrušení plebiscitu v Tešínskom Sliezsku, Orave a Spiši a o rozdelení týchto regiónov. V spomínanom súhlase Grabského a Beneša bol obsiahnutý aj záväzok definitívne prijať úpravu územného sporu v zmysle rozhodnutia veľmocí. Súhlasili s odvolaním, čiže so zrušením plebiscitu a zároveň sa zaviazali rešpektovať všetky opatrenia, ktoré si vyžiada riešenie sporu.

Najvyššia rada, zložená zo zástupcov Veľkej Británie, Francúzska, Talianska a Japonska, poverila konferenciu veľvyslancov vyniesť rozhodnutie o spornom území, pričom veľmoci inštruovali svojich delegátov ešte pred vynesením rozhodnutia jasnou direktívou, aby Poľsko dostalo z územia Spiša severozápadnú a z územia Oravy severovýchodnú časť.

Tento spôsob vyriešenia hraničného sporu na Spiši a Orave vyvolal na Slovensku veľké sklamanie a rozhorčenie.

Ako je známe, v januári 1919 prikázala Ententa poľskej strane stiahnuť svoje vojsko zo slovenského územia. Pán Roszkowski hovorí vo svojom príspevku, že česko-sovenské orgány po obsadení týchto území začali uplatňovať taktiku zastrašovania, ktorá pozostávala z provokácií, šikanovania a vyhrážok voči poľským činiteľom. Viedlo to k smrteľným obetiam na obidvoch stranách.

V súvislosti s poľskými aktivitami voči týmto územiam poznáme štyri obdobia:

– prvé začína koncom vojny a vyznačuje sa najmä poľskými vojenskými aktivitami v úsilí obsadiť územie Oravy a Spiša. Poznačené bolo napríklad vniknutím poľskej vojenskej jednotky od Żywca a streľbou do davu v Oravskej Polhore, kde boli ranení i mŕtvi.

– druhé začína príkazom Ententy stiahnuť poľské vojsko za hranice starého Uhorska a Galície v polovici januára 1919 a toto obdobie trvá do vyhlásenia plebiscitu v septembri 1919;

– tretie obdobie je obdobie príprav na plebiscit. Plebiscitová oblasť bola vyňatá zo správy česko-sovenských orgánov a podriadená medzinárodnej správe a trvala do zrušenia plebiscitu;

– štvrté obdobie, činnosť delimitačnej komisie a pričlenenie obcí hornej Oravy a severného Spiša k Poľsku, spor o Javorinu.

Obdobie príprav plebiscitu bolo poznačené na poľskej strane prácou, starostlivosťou a úsilím až príliš veľkým, ako napísal F. Machay vo svojej knihe: „A to počnúc od vlády vo Varšave a končiac posledným dôverníkom niekde v Herdutke na Orave. Bol by to skutočne čierny nevďak, ponosovať sa na štátne úrady. Plebiscitové územie Spiša – Oravy nebolo veľké, takže nás bolo ľahko uspokojiť, či to múkou, cukrom, alebo inými produktmi. Len bolo treba požiadať, vláda okamžite vyhovela a zrealizovala akýkoľvek sen plebiscitových pracovníkov. Žiaden minister sa nechcel vystaviť výčitke, že z jeho viny sme prehrali plebiscit."[14]

Len čo bol vyhlásený plebiscit, Poliaci rozoslali celé zástupy dobre platených agentov po všetkých dedinách plebiscitového územia. Začali všade zadarmo rozdávať múku, cukor, soľ, petrolej a žiadali za to podpisy a hlasy tohto ľudu za Poľsko. Od Piwnicznej pod Nowym Sączom až po hranice Tešínskeho Sliezska všade boli plebiscitné pracoviská, centrum mali v Nowom Targu. Okrem tejto „legálnej" činnosti pôsobili aj ozbrojené skupiny (*bojówki*), ktoré vnikali z poľského územia na spišsko-oravské územie a terorizovali slovenské obyvateľstvo. Okrem už spomínaného prípadu v Oravskej Polhore, v Jurgove na Spiši 15. mája 1920 prepadli poľskí teroristi československú žandársku stanicu a zavraždili strážmajstra Františka Kabáta.

V tú istú noc prepadli teroristi aj miestnu telefonickú stanicu, hodili do nej tri granáty a niekoľkokrát vystrelili.

Podobný teroristický prepad urobili 26. júna 1920 na obec Nedeca, kde zavraždili starostu Jána Stronček a, známeho ako horlivého Slováka. V tú istú noc navštívili teroristi dom vdovy Vonkovej, kde za obeť padol poľský chlapec, ktorý u vdovy slúžil ako pastier.

K mimoriadne brutálnemu prepadu došlo 20. júna 1920, ktorého obeťou sa stala skupina československých úradníkov z okresného sídla Spišská Stará Ves, ktorá si urobila aj s rodinnými príslušníkmi výlet do kúpeľov Smerdžonka. Pri návrate v podvečer ich na brehu Dunajca zajalo poľské ozbrojené komando a odvlieklo od Pienin (prednostu pošty aj s manželkou medzičasom prepustilo), kde ich okradlo o cennejšie predmety a okolo polnoci na nich vystrelilo z pištolí. Po tomto útoku dvaja úradníci zomreli a ďalší boli

[14] Machay: *Moja droga do Polski*, s. 180.

zranení. Po správe o tomto vražednom prepade rozhorčený dav v Spišskej Starej Vsi zaútočil na sídlo poľskej komisie a inzultoval jej členov, ktorí sa dali na útek. Profesor Wiśmirski utekal cez Dunajec, v ktorom sa utopil, lebo nevedel plávať.

Prípad dôkladne osvetlil slovenský historik Ivan Chalupecký v roku 1993 v článku *Krvavá hranica na Dunajci*, pričom sa neopieral o interpretácie rozvášnenej dobovej tlače, ale o archívne materiály, dokumenty, ktorých hodnovernosť posudzovali medzinárodné plebiscitné orgány.[15] V podaní p. Roszkowského vyzerajú tieto udalosti nasledovne: „Rabunkowy napad dokonany 20 czerwca 1920 r. koło Śmierdzionki, na czechosłowackich urzędników zakończony śmiercią dwóch spośród nich (t.j. Hajleka i F. Hanuša), został wykorzystany przez czynniki czechosłowackie do dalszego podgrzewania antypolskich nastrojów, co doprowadziło dwa dni później do zamordowania v Niedzicy prof. J. Wiśmirskiego..."

Poľská publicistika, ba i časť historiografie často a s ľahkosťou označuje slovenské obyvateľstvo Spiša a Oravy prívlastkom „faszystowskie" alebo „slovenskí nacionalisti". Tak isto často mu pripisuje činy, ktoré sa nikdy neudiali.

Jerzy M. Roszkowski napríklad tvrdí, že kňazi z územia Spiša a Oravy boli v období vojny „vydávaní" do rúk hitlerovcom, rukami ktorých hynuli v táboroch smrti a ako príklad uvádza priezviská Głuszek, Jan Góralik, Sikora, Józef Sosin a Józef Świstek.[16] Tvrdí taktiež, že Poliakov chytali a odovzdávali Nemcom. V skutočnosti nič také nebolo. Naopak, jestvuje veľa informácií o tom, že slovenská administratíva na pripojených územiach Spiša pomáhala utečencom z okupovaného Poľska. Zaujímavo túto činnosť opisuje Józef Bieniek v publikácii *Droga wiodła przez Spisz*,[17] na základe informácií Antoniny Pajor, Zbigniewa Pajor, Zbigniewa Rysia a Dominika a Stanisławy Stanków. Podľa týchto informácií s poľským podzemím spolupracovali: Andrej Lofaj, starosta z Fridmana, Zoltán Didič, starosta z Nedece, starosta Nižných Lápš Peter Uher, starosta Vyšných Lápš Imro Kozák, ako aj starosta Spišskej Starej Vsi Vojtech Lostofer. Nesmierne veľkú aktivitu v spolupráci s poľským podzemím preukázal Pavol Čarnogurský z Malej Frankovej. Jeho dcéra Oľga Slivková takto o tom spomína: „Otec vedel o nebezpečenstve, ktoré hrozilo poľským politikom. A vtedy ministra Hubického spolu s manželkou a dvoma ďalšími poľskými hodnostármi v tajnosti priviezol do Malej Frankovej – pretože bol poslancom a požíval poslaneckú imunitu – kde si rodičia postavili dom a ukrývali ich v tomto dome a v budove školy. Zaopatril im falošné doklady. A tak v čase vojny chránil Poliakov a taktiež židovské rodiny. V malej dedinke zachránil takmer 200 osôb."[18]

Nepravdivé je tiež tvrdenie, že uvedení kňazi boli vydaní zo Slovenska do koncentračných táborov, a preto tam zahynuli. Dvaja zo spomínaných: kňaz Antoni Sikora a kňaz Józef Świstek vôbec neboli v koncentračných táboroch. Kňaz Antoni Sikora sobášil 19. apríla 1954 v Kacvíne rodičov Ľubomíra Molitorisa, ktorý je tajomníkom Spolku Slovákov v Poľsku.[19] Antoni Sikora bol v rokoch 1921–1940 farárom v Jurgove. V roku 1940 bol skutočne zadržaný a dva mesiace strávil vo väzení v Ilave, avšak po intervencii spišského biskupa Jána Vojtaššáka bol farárom v bohatej farnosti vo Vikartovciach na Spiši. Do Jurgova sa vrátil v roku 1945 a potom bol v roku 1948 preložený do Kacvína.

Podobne je to s kňazom Józefom Świstekom, ktorý bol taktiež farárom v Kacvíne – do roku 1928 a potom v Nedeci do roku 1940. Po internovaní v júli 1940 kňaz Józef Świstek opustil Spiš a odišiel do Generálnej Gubernie. Spočiatku býval v Maniowach a potom od 12. júla 1942 bol vikárom v Sidzine. Po vojne kňaz Świstek býval v Dome kňazov dôchodcov a zomrel 21. novembra 1956.

Kňaz Józef Świstek bol veľkým milovníkom ľudovej kultúry Spiša a bol spriatelený so slovenskými farármi vo farnostiach susediacich s Kacvínom: vo Frankovej, Osturni, Hanušovciach, Matiašovciach a Spišskej Starej Vsi. Väčšina jeho zbierok materiálnej kultúry slovenského obyvateľstva Kacvína sa nachádza v Etnografickom múzeu v Krakove. Bol veľkým milovníkom slovenských piesní a napriek úradným zákazom okresného starostu z Nového Targu sám rád začínal v Kacvíne v kostole Všechsvätých slovenské piesne. Zvlášť si obľúbil koledu *Leží bača na salaši...* a svetskú pieseň *Zahučali hory, zahučali lesy...*[20] Ján Sondel o kňazovi Świstekovi zanechal nasledujúcu mienku: „Všetci – okrem orgánov administratívnych a politických – hovoria o ňom

[15] I. Chalupecký: Krvavá hranica na Dunajci, in: *Život*, 1993, č. 4, s. 7–8.
[16] J. Roszkowski: O zagadnieniu polsko-słowackiego pogranicza, in: *Orawa*, rocznik 1995, n. 33, s. 61.
[17] J. Bieniek: *Droga wiodła przez Spisz.* Nowy Sącz 1986, s. 8–12, 20.
[18] M. Kobera. *Żyć na tej ziemi*. Warszawa 1996 na 1. programe TVP.
[19] Ľ. Molitoris: Społeczne uwarunkowania powstania Towarzystwa Czechów i Słowaków na Spiszu i Orawie, in: *Almanach Slováci v Poľsku VIII*, Krakov 2001, s. 187.
[20] Zo spomienok Jána Molitorisa st. z Kacvína.

s veľkým uznaním."[21] Pobyt kňaza Józefa Świsteka v koncentračnom tábore nebol zaznačený ani v publikácii kňaza Wiktora Jacewicza *Martyrologium polskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego pod okupacją hitlerowską* 1939–1945.[22]

Sondelova informácia o negatívnom vzťahu poľských administratívnych a politických činiteľov voči kňazovi Świstekovi nachádza potvrdenie aj v protokoloch z porád organizovaných v dvadsiatych a tridsiatych rokoch 20. storočia poľským ministerstvom zahraničných vecí za účasti poľských diplomatov pôsobiacich v ČSR, sliezskeho vojvodu Grażyńského a krakovskej skupiny (Semkowicz, Goetel, Gwiżdż, Machay etc.), na ktorých sa organizovala poľská iredentistická činnosť proti Slovensku. Tak na porade v Katoviciach 25. mája 1934 v protokole sa uvádza: „Semkowicz upozorňuje na záškodníka kňaza Świsteka v Nedeci, ktorý zavádza slovenský jazyk do služieb božích..."[23]. Alebo v protokole z porady dňa 27. júna 1935, opäť Semkowicz: „V Jurgove a Nedeci pôsobí pre nás veľmi negatívne kňaz Świstek, o ktorom tu už často bola reč. Zavádza slovenské kázne medzi Poliakov a vôbec medzi nimi propaguje Slovensko. V tejto záležitosti je rozhodne treba pomyslieť na nejakú intervenciu."[24] Treba podčiarknuť, že kňaz Świstek bol poľskej národnosti, no bol to úprimný priateľ Slovákov.

Ale vráťme sa ešte k „našim" ďalším kňazom: Józefa Głuszeka, Jana Góralika a Józefa Sosina taktiež nevydali Slováci do rúk hitlerovcov, ako tvrdí Jerzy M. Roszkowski. Z publikácie W. Jacewicza vyplýva, že kňaz J. Głuszek, vikár farnosti Chochołów, bol Nemcami zatknutý 4. septembra 1939. Jeho spojenie s Oravou sa nám nepodarilo zistiť. Jan Góralik, farár v Podvlku (Podwilk) na Orave bol Nemcami uväznený 2. septembra 1939 a zomrel 26. októbra 1942 v Dachau a kňaz Józef Sosin, administrátor farnosti Chochołów, bol uväznený Nemcami taktiež 4. septembra 1939 a zastrelený v Dachau 17. februára 1941. Slováci s nimi neprišli do styku.

Diskusia

Alena Bartlová: Mali sme v Historickom ústave SAV v Bratislave asi pred rokom konferenciu na tému *Hranice Slovenska*. Zistili sme, že najpálčivejším problémom pre Slovensko aj pre celú Československú republiku, pokiaľ išlo o slovenské hranice, boli hranice s Maďarskom – to bol absolútne kľúčový a veľmi ťažký problém. Hranice s Poľskom boli, takto by som to povedala, až na druhom, možno až na treťom mieste, pokiaľ ide o Slovensko. Nie o Čechy, o Tešín, ale o slovenské záležitosti. To isté platilo nielen v roku 1918, ale aj v roku 1938. Zistili sme, že skutočne napriek tomu, že to bol, tak by som povedala, druhotný problém, narobil už v obidvoch národných celkoch veľa škody. Dokonca aj v takých politických stranách, ako bola SĽS, ktorá bola vyslovene priateľsky naklonená Poľsku a Poliakom počas celého medzivojnového obdobia. Tak Hlinka to nemohol prežuť a mal aj parlamentný prejav, aj Juriga a ďalší predstavitelia tejto strany. Napriek tomu hovorím, že tam išlo o nie podstatné územie pre obidva národy. Taktiež pre Poliakov to nebola kľúčová otázka. Tiež pre vás bol dôležitejší Východ a Západ a nie týchto pár dedín v slovensko-poľskom pohraničí...

Preto osobne vidím východisko z toho, lebo to sa prenáša – osobne som o tom písala už v roku 1971 v *Historickom časopise*, čo už je dlhá doba, a stále sa k tomu problému nejakým spôsobom vraciame – a nenachádzame nejaké spoločné stanovisko zmierenia. Preto by som povedala, a to som chcela aj navrhnúť aj do nejakej deklarácie, čo z tohto zasadania vyjde, že najschodnejším krokom k tomu by mohlo byť, keby sme vydali dokumenty k tejto problematike. Seriózne všetky dokumenty k tejto téme, ktoré by boli aj z Ministerstva zahraničných vecí v Prahe. Viem, že máte veľmi krásne dokumenty, ja ich dôverne poznám z Ministerstva zahraničných vecí vo Varšave, tam sú aj školstvo zvlášť, niekoľko krabíc je tam venovaných školskej problematike z tohto územia a celý ten proces takto zmapovať. Myslím si, že by sme vážne došli k nejakému záveru a vyhli sme sa už raz tomuto napätiu, ktorému ja vôbec nežičím, pretože si osobne bytostne prajem našu blízku spoluprácu.

Matej Andráš: Je to problematika tak široká, že by si to žiadalo urobiť konferenciu len na túto tému. Rozobrať situáciu, okolnosti, vydať pramene... Som právnik, pracoval som v diplomacii. Rozumiem, čo je medzinárodné právo, ale priznám sa, že nerozumiem konštrukcii pána Roszkowského, že severné Slovensko nepatrilo k Slovensku do roku 1918. Žili tam Gorali, ktorí nepatrili do štátu... Predsa tam boli hranice, ktoré platili stáročia. Je tu tradícia vyše 700 rokov pevnej hranice. Nikto ju nespochybňoval. Najprv to bola uhorsko-poľská hranica, potom uhorsko-haličská, teda rakúska... Ale tá hranica stále bola. Nerozumiem teda a chcem vedieť, ako tomu mám rozumieť, z akých predpokladov autor vychádza, keď tvrdí, že tieto územia boli ničie. Ja to preháňam, že ničie, štátne ničie. Tam žilo nejaké obyvateľstvo a z toho si nárokovali Poliaci a robili konkrétne opatrenia na to, aby ich Poľsko pričlenilo k Poľsku. Trošku tiež nerozumiem tomu, keď hovorí pán Roszkowski, či to bol príkaz Dohody, aby vyprázdnili Poliaci územia, ktoré neprávom na Slovensku okupovali. Muselo to byť rozhodnuté vyššie, ak Varšava ustúpila, nielen na zákrok našich Beneša a Osuského, ktorí boli v Paríži. Čiže ja z toho vychádzam. Nikto predsa nemohol územie Horného Uhorska, ako hovorili Maďari,

[21] J. Sondel: *Pamiętnik przedwojennego instruktora rolnego*. Warszawa 1970, s. 56.
[22] W. Jacewicza: *Martyrologium polskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego pod okupacją hitlerowską* 1939–1945. Warszawa 1978.
[23] Archiwum Państwowe w Katowicach, zespół: Urząd Wojewódzki Śląski, sygn. 338, k. 136–147.
[24] *Tamže*, k. 136–147.

no Slovensko je náš termín, len tak odovzdať, či spochybniť jeho staré hranice.

Jerzy Roszkowski: Oczywiście, mówiłem o Górnych Węgrzech czy – oficjalnie – o Królestwie Węgierskim w granicach do roku 1918. Słowacy, wśród innych narodowości, byli również jego mieszkańcami. Jednak ludność polskiego pochodzenia – nie mówię, że wszyscy je deklarowali – też wchodziła w skład tego państwa. Poza tym, polskie żądania terytorialne były tutaj podbudowane argumentami historycznymi, m.in. tradycją przynależności do Rzeczypospolitej starostwa spiskiego. Dzisiaj argumenty te są podważane, przede wszystkim przez stronę słowacką. Ale taki był ówczesny, tj. w 1918 roku, pogląd Polaków. Twierdzili oni więc, że ich żądania mają podstawy etniczne i historyczne. Uważali też, iż w sytuacji, gdy rozpadały się Austro-Węgry, a państwo węgierskie wycofywało się z tego terenu, każda ze stron powinna wziąć to, co jej się należy. Trzeba wyraźnie podkreślić, że w Polsce po I wojnie światowej rewindykacje na kresach południowych nie były postrzegane jako „zabieranie" tych terenów (tj. części Spiszu i Orawy) Słowakom. Panowało bowiem przekonanie, że do Rzeczpospolitej powinny zostać przyłączone polskie pod względem etnicznym miejscowości byłych Górnych Węgier. Początkowo taki punkt widzenia podzielali niektórzy słowaccy działacze, jak Ferko Skyčák, jak ks. Ignác Grebáč. Stali oni na stanowisku: „polskie miejscowości do Polski, a słowackie do Czechosłowacji". Potem, z upływem czasu, sytuacja się zmieniła i Słowacy zaczęli się wycofywać z tego stanowiska. Narastające w tej sprawie rozbieżności zaczęły się przeradzać w konflikt polsko-czechosłowacki.

Co do fiaska polsko-czechosłowackiej współpracy politycznej i wojskowej w okresie międzywojennym, ciekawą sprawą jest to, że zarówno Polska jak i Czechosłowacja korzystały z poparcia Francji. Paryż czuł się jakby protektorem nowych państw Europy Środkowej, tak samo jak Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców. Chciał też każdemu z tych państw w jakimś zakresie pomóc. Usiłował działać zarówno na korzyść Polski, jak i Czechosłowacji. W sporze tym poparł jednak Czechosłowację. Skąd się wzięło odstępstwo od przyjętej zasady? Otóż, w sytuacji, gdy między tymi dwoma „protegowanymi" wystąpił konflikt interesów, Francja musiała dokonać wyboru: w czym ma popierać Czechosłowację, a w czym Polskę? Stojąc przed takim dylematem, postanowiła widocznie, że skoro w znaczący sposób poparła Polskę w niezwykle dla niej ważnej sprawie granic z Niemcami, to Czechosłowacji należy się poparcie w kwestii granicy polsko-czechosłowackiej.

Wycofanie w połowie stycznia 1919 r. wojsk i administracji polskiej z zajętych wcześniej części Spiszu i Orawy okazało się decyzją brzemienną w skutki. Obecnie już wiadomo, że Polacy stali się tu ofiarami zręcznej mistyfikacji, o czym pisze m.in. prof. Ewa Orlof. Władzom polskim zakomunikowano bowiem wówczas, że muszą się ewakuować, ponieważ taki rozkaz wydał główny dowódca wojsk ententy marszałek Ferdynand Foch, a w rzeczywistości stał za tym francuski pułkownik Fernand Vix, szef misji wojskowej w Budapeszcie, który pozostawał w ścisłych związkach z Czechami.

Jozef Sulaček: Áno, územie dnešného Slovenska patrilo k Uhorsku. Bolo súčasťou Rakúsko-uhorskej monarchie. No Slováci už od roku 1848 máli štátoprávne predstavy, požiadavky, hoci neboli presne formulované územne. Boli určené ako Slovenské okolie, ktoré tvorili župy s prevahou slovenského obyvateľstva. Nebolo v silách slovenského národnopolitického hnutia, aby pre toto územie vybojovalo určité samosprávne orgány. No požiadavka a predstava Slovenského okolia sa objavuje v podstatných dokumentoch, žiadostiach v celom poslednom období Uhorska. Bola jasná a zreteľná. Masaryk už v roku 1914, keď predstúpil pred svetovú verejnosť s požiadavkami budúceho Československa, musel povedať, kde si tento štát predstavuje. Slovensko mal zakreslené viac-menej v štúrovsko a neskoršie generačne formulovaných predstavách.

Iný, spišský príklad. Vavro Šrobár so svojimi priateľmi navštívili Mojša na Zamagurí. Boli prekvapení, že starý Mojš, nakreslil mapu, na ktorej bude Česko-Slovensko. Šrobár dodáva, roku 1919 sa akoby len realizovali Mojšove predstavy. Teda tu boli vždy konkrétne predstavy o území Slovenska. V roku 1918 Washingtonská deklarácia uznala československú vládu. Ale ako mohlo byť uznané Česko-Slovensko bez konkrétneho štátneho územia a Slovensko vždy tam figurovalo. 28. októbra, a to považujem za štátno-politický akt, bolo Česko-Slovensko vyhlásené za suverénny štát. 30. októbra Slovenská národná rada vyhlasuje, že je jedinou predstaviteľkou slovenského národa, že sa pričleňuje k Česko-Slovensku. Teda stále je tu kontinuita konkrétnej predstavy Slovenska. To, že ju uhorská vláda nerešpektovala, to nie je vinou Slovákov, ale jej. Teda Slovensko sa nestalo súčasťou Česko-slovenskej republiky po Trianone, ale už 28. a 30. októbra 1918. Poliaci, keď vnikli na toto územie, už vnikli na územie Česko-slovenskej republiky, na územie Slovenska. Prosto nie je možné hovoriť, že vtrhli do Uhorska. Uhorsko vznikom ČSR prestalo *de facto* existovať. Takže to je len to isté, že v podstate pán Roszkowski preberá argumentáciu niektorých iných historikov, ktorí až Trianon považujú za právny akt, ktorý znamenal koniec historického Uhorska. Ale my sme nato takí citliví, ako napríklad na to, že niekde v Budapešti vidíme nápisy Félvidék.

Alena Bartlová: Veľmi krátko, k tejto problematike. Maďarská politická reprezentácia v roku 1918, keď ponúkla Slovákom autonómiu, mala predstavu o tom, že kde asi to Slovensko je. Ponúkali to už, keď už bola Martinská deklarácia. Povedali, že súhlasia s tým, že vznikla Slovenská národná rada. No, žeby veľmi akceptovali to, keby tá SNR konvenovala k Uhorsku. Faktom však je, že oni sami mali predstavu, že tam žije nejaký národný celok a že teda je to uzavretý celok slovenský.

Michał Pułaski: Trzeba tu przypomnieć, że wojna nie toczyła się w imię wyzwolenia narodów. W czasie jej trwania nie były przygotowywane szczegółowe plany zmian politycznej mapy Europy. Wiele działań podejmowano *ad hoc*, dostosowując się do sytuacji nieoczekiwanie rozwijających się w końcowym etapie wojny. Otworzyła się droga do improwizacji i podejmowania kroków mających doprowadzić wyobrażenia i zamiary do skutku, często przy użyciu metody faktów dokonanych i metody „wszystkie chwyty dozwolone". W konsekwencji musiało to sprzyjać rozmaitym konfliktom.

Alena Bartlová: Najlepšia bude už hádam tá Európska únia...

MATEJ ANDRÁŠ*

Severný Spiš v politických, vojenských a diplomatických aktivitách medzi rokmi 1918–1947

Northern Scepusia and the Political, Military and Diplomatic Activities between 1918 and 1947

1. The period of 1918 to 1920: A short description of the Slovak-Polish relations up to the outbreak of WWI is presented. Following the disintegration of the Austro-Hungarian Empire, Poland's aspirations to occupy Slovakia's northern borderland (the Slovak Gorals) are rendered along with the plebiscite that never took place. The Ambassadors Conference from 28 July 1920 and the dispute over Javorina close up the initial part.
2. The Inter-war Period (1920–1938) was affected by troublesome relations with Poland and the irredentism in Scepusia, Orava and Kysuce. Exploiting the Slovak autonomists in the political manoeuvres against the Republic of Czechoslovakia was followed by the Munich Crisis and a heated exchange of diplomatic notes between Prague and Warsaw that has hitherto been only partially analysed by scholars. The offer of President Beneš to lead direct negotiations met with Beck's refusal. The Polish occupation of Těšín and parts of Kysuce, Orava and Scepusia as well as the efforts of Slovak politicians to lead direct negotiations with Warsaw are depicted in this section. The first military clashes took place in the Slovak-Polish border.
3. Scepusia after 1945: Liberation of Scepusia and Orava by the Soviet Red Army in January 1945. The Slovak population was expressing its opposition to the re-annexation of the territories by Poland. Diplomatic struggle over the Czechoslovak-Polish border went on concurrently with terror imposed on Slovak citizens – over 6000 Slovaks were forced to flee to Slovakia. Activities carried out by the Refugees Committee and by the Slovak émigrés to the U.S. The Agreement on Friendship and Mutual Cooperation and its Additional Protocol of 10 March 1947 virtually ended the dispute. The situation of the Slovak minority in Poland before and after 1947 in the areas of education and minority rights as well as the policy of the Metropolitan Curia of Krakow are taken under scrutiny, namely, the interdict imposed on Nová Belá (1968). The summary gives a picture of the current situation.

Obnovenie poľského štátu a vznik česko-slovenského štátu[1] v roku 1918 utvorilo nové podmienky pre život našich troch národov. Napriek rozdielnym podmienkam v politickej, hospodárskej i kultúrnej oblasti, s ktorými vstupovali do svojich nových štátnych útvarov, dalo sa právom očakávať, že budú žiť v zhode a vzájomne si pomáhať, najmä vzhľadom na ďalší vývoj v Európe, ktorý sa dal očakávať napríklad zo strany porazených štátov, najmä Nemecka a Maďarska. Dobré vzájomné vzťahy boli aj v záujme Francúzskej republiky, hlavného garanta Versaillskej zmluvy.

Vývoj sa však začal uberať oveľa zložitejšie, ak nie celkom opačne, a k prvej otvorenej zrážke došlo v otázke vzájomných hraníc, a to ako na českom, tak aj na slovenskom úseku.

Pri určovaní hraníc sa uplatňovali dva princípy: a) etnický, b) historický. Boli prípady, keď sa tieto dva princípy kombinovali, a tak vznikali štáty, ktorých obyvateľstvo sa skladalo aj z početných menšín. Tak tomu bolo aj v prípade Poľska a Česko-Slovenska. Pri určovaní hraníc medzi týmito dvoma štátmi došlo ku konfliktnej situácii na úseku Tešínskeho Sliezska i na Spiši, Orave a Kysuciach. Zaujímať nás bude úsek slovensko-poľský, no kvôli komplexnosti sa nemôžeme vyhnúť ani tešínskemu úseku.

Poľská historiografia posledných desaťročí 19. a prvých 20. storočia,[2] rovnako ako poľská jazykoveda a etnológia tohto obdobia, definovala obyvateľov severných stolíc Uhorska ako potomkov poľských osadníkov z čias Boleslava Chrab-

* JUDr. Matej Andráš. Osobný tajomník V. Clementisa. V rokoch 1947–1950 konzul ČSR v Katoviciach. Prekladá z poľštiny a ruštiny. Zaoberá sa dejinami pohraničného sporu medzi ČSR a Poľskom po roku 1918.

[1] Štát vznikol ako Česko-Slovensko a taký bol aj jeho oficiálny názov do prijatia ústavy v roku 1920. Písanie so spojovníkom sa obnovilo po 6. októbri roku 1938, keď vplyvom Mníchovskej dohody vznikla druhá Česko-slovenská republika.

[2] Pozri prehľad názorov M. Homza: Prehľad názorov na vznik stredovekej severnej hranice Uhorska na Spiši a historických prác na tému vzájomných vzťahov Spiša a Malopoľska v najstaršom období, in: M. Homza a S. A. Sroka: *Štúdie z dejín stredovekého Spiša*. Krakov 1998, s. 19–62.

rého, resp. za síce poľsky hovoriacich, ale nie uvedomených Poliakov. Slovenská strana mala na vec práve opačný náhľad.[3] Tieto dve stanoviská sa potom stali určujúcimi po celé 20. storočie a poznačili natrvalo poľsko-slovenské vzťahy nielen v severnom pohraničí.

Pod vplyvom tejto spisby sa niektorí „zapálení" poľskí inteligenti objavujú v severnom pohraničí Uhorska a snažia sa presvedčiť miestnych Goralov hovoriacich dialektom blízkym poľštine, že sú vlastne Poliaci. Jedným z nich bol MUDr. Jan Bednarski, lekár v Novom Targu, ktorý bol iniciátorom založenia časopisu pre „Poliakov v Uhorsku" – *Pod zaborem węgierskim* (*Pod maďarskou okupáciou*), no na 1. zjazde Podhaliancov v auguste 1912 bolo rozhodnuté, že to bude orgán aj celého poľského Podhalianska. Prvé číslo *Gazety Podhalańskej* vyšlo na Nový rok 1913. Zásluhou miestnych oravských maďarónov Stercuľu a Matonoga šírila Gazeta protislovenské názory a mala podporu oficiálnych maďarských činiteľov i novinárov. V januári 1914 zišli sa napríklad v Liptovskom Svätom Mikuláši na zjazde maďarskí novinári z Horného Uhorska za účasti redaktorov *Gazety Podhalańskej* Gwiżdża a Stercuľu. Zjazd utvoril komisiu, ktorá mala za úlohu zistiť, v ktorých severoslovenských obciach a koľko je Goralov, ktorí sú poslovenčení celkom, ktorí čiastočne, ktorí sú ohrození poslovenčením a ktoré dediny sú celkom poľské. Ďalej mala komisia nadviazať kontakty s činiteľmi v Galícii a vypracovať program ďalšej spolupráce.[4]

Tieto aktivity a činnosti priniesli svoje ovocie v roku 1918, keď sa končila prvá svetová vojna. *Gazeta Podhalańska* 27. októbra 1918 uverejnila zoznam „všetkých poľských dedín v Uhorsku" s tým, že „Poľsko sa bude hlásiť o svoje deti v Uhorsku".

Ferdinandovi Machayovi, kňazovi pôvodom z Jablonky,[5] ktorý sa práve vrátil z frontu, kde bol ako kurát, a ktorý bol zapojený do polonizačnej akcie medzi slovenskými Goralmi, sa podarilo zvolať niekoľkých gazdov z hornej Oravy a presvedčil ich, že treba „hľadať cestu do Poľska" a 5. novembra 1918 podpísali rezolúciu, v ktorej sa hovorilo: „V našom susedstve vstáva z hrobu veľké, nezávislé, katolícke Poľsko. Poprosme ho, aby nás prijalo za svojich verných synov a my mu za to prinesieme náš život a našu zem."[6]

Dr. Bednarski ako predseda Národnej rady v Novom Targu nariadil 7. novembra 1918 odvody v celom Podhaliansku a požiadal tiež Krakov o vyslanie poľského vojska na Oravu. Medzi slovenskými Goralmi prebiehala usilovná agitácia za pripojenie k Poľsku a nie k „Čechom", ako sa tvrdilo, hoci poľským činiteľom bolo dostatočne známe, že vzniká Česko-Slovensko a nie „český štát". Ako tvrdí F. Machay vo svojej knihe *Moja droga do Polski*, na Orave do 18. novembra 1918 bola v poľských rukách už celá Babia hora s okolitými dedinami. Zvrat nastal, keď 18. novembra poľskí vojaci, ktorí vnikli na Oravu zo Żywca, streľbou do obyvateľstva v Oravskej Polhore jednu ženu zabili a niekoľkých Polhorčanov ťažko zranili. Občania bránili poľským vojakom vyviezť do Poľska potraviny a iné predmety pochádzajúce z vyrabovaných židovských krčiem.[7]

---

[3] Na začiatku 20. storočia publikovali viacerí poľskí autori vedecké i popularizačné články súvisiace s výskumom slovensko-poľských zmiešaných oblastí a etnicity Goralov. Napríklad R. Zawiliński: *Słowacy, ich życie i literatura*. Warszava 1899. Písal tu i o vplyve slovenčiny na goralské nárečia. V ďalších prácach sa hovorilo už o slovakizácii. E. Kołodziejczyk: Poľské obyvateľstvo v Hornom Uhorsku, in: *Świat Słowiański*, listopad, 1910, s. 217–250 tvrdí, že oblasti hornej Oravy sú čisto poľské a dolná Orava je jazykovo miešaná poľsko-slovenská. Poľské oblasti s poľsky hovoriacim obyvateľstvom posúval hlboko na juh... Na slovenskej strane sa problematiky goralských nárečí dotkol napríklad Š. Mišík: Spišskí Poliaci in: *Slovenské pohľady*, roč. 19, 1903, s. 353–373. Jeho národopisný, historický a jazykový výskum ho viedol k vysloveniu názoru, že jazyk nie je rozhodujúci pri deklarovaní národnosti, ale jej individuálna vôľa. J. Škultéty: Ludność polska na Górnych Węgrzech, in Slo*venské pohľady*, roč. 26, 1910, s. 766. Reagoval na E. Kołodziejczyka. Upozornil na napätie, ktoré môže vyplynúť z neobjektívnej snahy hľadať poľské prvky aj tam, kde ich nebolo a niet. To posúva jazykovedný výskum na „bojové pole". Za také označil Škultéty výskumy Kazimierza Nitscha a články Grzegorza Sólského a zdôraznil, že úlohou etnografa je zaznačiť stav „aký sa nachodí", a ak sa obyvatelia považujú za Slovákov, štatistik a etnograf ich nemôže brať za Neslovákov, hoci dialektológ vidí v ich jazyku neslovenský základ.

[4] F. Machay: *Moja droga do Polski*. Kraków 1992, s. 78, 79. Machay Ferdinand (pozri ďalej pozn. 5) takto hovorí o zjazde maďarských novinárov v Liptovskom Svätom Mikuláši: „Akí páni sa to tu zišli? Židia a slovenskí renegáti, pracujúci na rýchlom pomaďarčení Slovákov. Po objavení sa článkov v budapeštianskych denníkoch o Goraloch, matadori na vidieku formálne ochoreli na goralčinu. Tí páni videli v rozvinutí tohto pohybu smrteľného nepriateľa pre Slovákov – panslávov."

[5] *Ferdinand Machay* je najdôležitejším predstaviteľom uvedomeného poľského Goralstva zo Slovenska. Toto vedomenie však bolo azda viac psychologickou záležitosťou. Machay bol ako kaplán pred vojnou v roku 1913 pridelený do Ružomberka k Andrejovi Hlinkovi. V situácii na Slovensku pri vznikaní Česko-slovenskej republiky sa dobre vyznal. Bolo tiež individuálnou záležitosťou. Do Poľska ho nenasledovali ani príbuzní. Naopak, presťahovali sa na Slovensko, keďže ich rodná Jablonka sa dostala do Poľska. Pozri *Tamže,* s. 186–187. V slovenskom národnom hnutí sa angažovali jeho príbuzní Ján, Pavol a František a brat Vendelín vyučoval v medzivojnovom období budúcich slovenských učiteľov v Učiteľskom ústave v Modre a bol aj riaditeľom tohto ústavu.

[6] *Tamže,* s. 105.

[7] *Tamže,* s. 118.

Situácia na Spiši bola odlišná, nebolo tu poľských organizátorov typu Machaya, hoci v Nowom Sączu – to znamená mimo územia Spiša – vznikol „Komitet dla Spisza-Orawy". Ako uvádza F. Machay vo svojej knihe: „Nemali sme na Spiši medzi ľudom známych. Vystupovali sme jednako vždy aj v ich mene, či to v novinových článkoch, či na zhromaždeniach, či tiež v delegácii u p. Stanislawa Grabského, ktorý prišiel začiatkom decembra z Paríža, alebo u Wilsonovho tajomníka p. Greela atď."[8]

Rozhodujúcu úlohu zohral Tatranský spolok (Towarzystwo Tatrzańskie), ktorý už na začiatku novembra 1918 spracoval *Memorandum pre Mierovú konferenciu v Paríži*, v ktorom sa hovorilo o záujme pripojiť územie Horného Uhorska k Poľsku. V Krakove sa 23. novembra 1918 konala veľká konferencia za účasti Władysława Semkowicza, Romana Zawilińského, Ludomira Sawického a ďalších. Z konferencie vyslali F. Machaya do Varšavy informovať vládnych činiteľov. Tam ho minister Leon Wasilewski poslal k barónovi Danglovi, u ktorého na svoje prekvapenie našiel plány a projekty, a to aj vojenské. Zoznámil sa s poručíkom Bułowským a pánom Bratkowským, ktorí mali s ním odcestovať do terénu, preskúmať dôkladne politickú a vojenskú situáciu. Poručík Bułowski mal z Generálneho štábu splnomocnenie obsadiť Spiš poľským vojskom. Po príchode do Nového Targu sa od Dr. Bednarského dozvedeli, že 11. 12. 1918 poľské vojsko vkročilo od Nowého Sącza na Spiš do doliny Popradu a preniklo až do Kežmarku. V dňoch 14. a 15. decembra sa však poľské vojsko stiahlo bez výstrelu pred česko-slovenským vojskom prichádzajúcim od Popradu nazad na poľské územie. Dňa 20. decembra potom poľské vojsko opätovne zaútočilo na Spiš, tentoraz z Nového Targu na Spišskú Starú Ves, Jurgov a Javorinu. Česko-slovenské jednotky tiež postupovali z Kežmarku k hraniciam a pri stretnutí obidvoch vojsk padli aj výstrely, ale obetí nebolo. Na rokovaní v Poprade sa potom dohodla demarkačná čiara podľa zaujatých pozícií. V tom istom čase obsadilo česko-slovenské vojsko aj Oravu, kde v poľskej moci ostali dediny v Trstianskom okrese. Tento stav trval do 13. januára 1919, keď na príkaz Dohody museli Poliaci stiahnuť svoje vojsko zo Spiša aj Oravy na pôvodnú uhorsko-poľskú hranicu.[9]

Ako sme naznačili, problém stanovenia hranice na Spiši je jednako staršieho dáta, jednako súčasťou komplexného problému česko-slovensko-poľskej hranice po roku 1918.[10] Najnovšia história tohto konfliktu sa napríklad odvíjala od pôvodne ešte vnútroštátneho sporu o Morské oko, pri ktorom sa preslávil poľský historik O. Balzer.[11] Iný poľský slávny historik W. Semkowicz, nadšený vlasteneckým zápalom, zas okolo roku 1918 vypracoval elaborát dokazujúci historicitu prináležania severouhorských stolíc k Poľsku.[12] Koncom októbra 1918 vznikla poľská Národná rada Tešínskeho kniežatstva a v Tešíne 27. októbra 1918 na zhromaždení poľského obyvateľstva bola prijatá rezolúcia o prináležitosti Tešínskeho Sliezska k Poľsku a tiež požiadavky o pripojenie Spiša a Oravy. Vznikol tiež český *Zemský národní výbor pro Slezsko*. Medzi týmito dvoma orgánmi došlo 5. novembra 1918 k uzavretiu dohody o rozdelení Tešínskeho Sliezska, ktorú však ústredné orgány v Prahe neuznali za platnú.

Poľská vláda ohlásila 28. novembra 1918 voľby do zákonodarného snemu a zahrnula do nich

[8] *Tamže,* s. 122.

[9] Poliaci museli stiahnuť zo Spiša a Oravy svoju administratívu aj vojsko na priamy príkaz pplk. Vixa, šéfa medzispojeneckej komisie v Budapešti podľa rozkazu maršála Focha, pretože Dohoda trvala na platnosti starých uhorsko-haličských hraníc medzi Slovenskom a Poľskom. /A. Bielovodský, *Severné hranice Slovenska*, Slovenská liga v Bratislave, 1947, s. 64, taktiež Machay, *Moja droga do Polski*, s. 139/.

[10] A. Szklarska-Lohmannová: *Polsko-czechosłowackie stosunki dyplomatyczne w latach 1918–1925*. Wrocław; Warszawa a Kraków 1967, s. 16.

[11] Pri štúdiu poľských nárokov v oblasti Vysokých Tatier musíme napríklad spomenúť starší spor o Morské oko. Historickú argumentáciu poľskej strany pozri O. Balzer: O morskie oko. Wywód praw polskich przed sądem polubowym w Hradcu, in: *Przewodnik Naukowy i Literacki*, roč. 32–33, 1904–1905. Spor prebiehal medzi nemeckým kniežaťom Hohenlohe, ktorý kúpil v roku 1879 Javorinu (a ďalšie poľovné revíry, napríklad Vyšné Hágy) a grófom Zamoyským, ktorý nadobudol v roku 1889 Zakopane (a tým poľskú časť Vysokých Tatier). Trval takmer 20 rokov a nadobudol v poľskej spoločnosti obrovský ohlas. V rokoch 1892/93 Poliaci zo všetkých troch „zaborov" zozbierali na 34 tisíc podpisov pre „Poľské kolo vo Viedni", a to od ľudí zo všetkých vrstiev, stavov a povolaní. V roku 1902 medzinárodný tribunál v Štajerskom Hradci (Graz) rozhodol spor v prospech Galície. V roku 1909 knieža Hohenlohe definitívne svoj spor prehral. Bohužiaľ, nevedel sa preukázať podobne dôkladnou analýzou historických prameňov, ako predviedol Balzer. V každom prípade toto bol historický precedens, ktorý viedol poľskú stranu k spochybňovaniu historicity celej severnej hranice Uhorska. V tomto svetle potom treba vidieť i neskorší spor o Javorinu, ktorý bol vlastne pokračovaním sporu o Morské oko.V zásade tu išlo o to zmocniť sa územia vnútorných slovenských Tatier, za ktoré boli poľskí politici ochotní vymeniť obyvateľov Nedece a Kacvína, o ktorých ináč tvrdili, že sú to etnickí Poliaci. Pozri k tomu nižšie.

[12] W. Semkowicz: Granica polsko-węgierska w oświetleniu historycznem. Memoriał przedłożony przez Tow. Tatrz. Minist. Spraw zagranicznych w Warszawie, in: *Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego za lata 1919–1920*. Kraków 1920. Tento elaborát sa stal neskôr „*Svätým písmom*" poľskej iredenty.

aj Tešínske Sliezsko v časti pridelenej do Poľska v zmluve z 5. novembra 1918, ako aj na Kysuciach, Orave a Spiši. Česko-slovenská vláda reagovala na tento akt vypovedaním dohody z 5. novembra, lebo o hraniciach ešte nebolo vládami rozhodnuté. Voľby sa na týchto územiach potom ani nekonali. V druhej polovici januára 1919 česko-slovenské vojsko násilne obsadilo časť Tešínska, na ktorej je Bohumínsko-košická železničná trať. Na odporúčanie Najvyššej rady mierovej konferencie došlo napokon v Krakove k rokovaniam medzi českou a poľskou delegáciou. Na začiatku rokovania 22. júla 1919 St. Grabski, vedúci Poľskej delegácie, konštatoval, že mandáty českej delegácie sa týkajú len problému Tešínska, a upozornil, že mandáty poľskej delegácie sú širšie a týkajú sa všetkých sporných otázok medzi poľským a česko-slovenským štátom, teda aj iných hraničných sporov, menovite Kysúc, Oravy a Spiša. Za českú delegáciu poslanec Špaček prehlásil, že česká delegácia bola splnomocnená rokovať len o Tešínskom Sliezsku, po prestávke vedúci českej delegácie Štěpánek interpretoval splnomocnenie ako vzťahujúce sa na celok sporných otázok. Musíme jednoznačne konštatovať, že Slováci na rokovaní zastúpení neboli. Po niekoľkodňových márnych rokovaniach Poliaci navrhli uskutočniť na sporných územiach plebiscit. Prezident Česko-slovenskej republiky T. G. Masaryk rozhodol poslať do Varšavy nótu, v ktorej česko-slovenská vláda navrhla, aby ďalšie rokovanie a priame dorozumenie bolo zverené v Paríži I. Padarewskému, predsedovi poľskej vlády a E. Benešovi, ministrovi zahraničných vecí. Následne poslal Dr. Beneš list predsedovi Najvyššej rady G. Clémenceauovi, aby problém Tešínska opäť predložil mierovej konferencii.[13]

Najvyššia rada rozhodla 27. septembra 1919 usporiadať na sporných územiach plebiscit, ktorý sa mal konať 24. júla 1920. Boli vykonané potrebné opatrenia pre hladký priebeh ľudového hlasovania. Začala pracovať medzinárodná plebiscitová komisia v Tešíne (meste), zložená zo zástupcov veľmocí Veľkej Británie, Francúzska, Talianska a Japonska, ktorá spravovala plebiscitné územie a mala k dispozícii aj 80 francúzskych vojakov. Boli dokonca vydané aj osobitné poštové známky s pretlačou SO. Napokon sa plebiscit nekonal.[14]

Procedurálny postup zvolený veľmocami, ktoré boli zastúpené v Najvyššej rade (Veľká Británia, Francúzsko, Taliansko a Japonsko), uprednostňoval extenzívny systém účasti zainteresovaných strán vo forme delegovania zástupcov na konferenciu veľvyslancov, kompetentnú vykonávať rozhodnutia o spornom území. Stanovil povinnosť vypočuť pred vynesením bezodkladného rozhodnutia zástupcov Poľska a Česko-Slovenska, hoci veľmoci inštruovali svojich delegátov

[13] M. K. Kamiński: Czesko-polskie rozmowy polityczne w Krakowie (21–29 lipca 1919 r), in: *Od poznania do zrozumienia: Polacy Czesi Słowacy w XX. wieku*, ed. Wydawnictvo Wyszej Szkoly Pedagogicznej Rzeszów 1999, s. 21–33.

[14] Porozumieť tejto veci možno cez prizmu vývoja hranice povojnového Poľska. V mierových zmluvách (*Versaillskej*, čl. 81 a 87, *Saint-germainskej*, čl. 91, *Trianonskej*, čl. 75) si veľmoci vyhradili právo určiť hranice nových štátov. Takto boli stanovené západné hranice Poľska s Nemeckom (28. júla 1919). Poľsku pripadlo takmer celé Veľkopoľsko a časť Gdanského Pomoranska so 70 km pásmom morského pobrežia. Zmluva predvídala plebiscit na hornom Sliezsku, Warmii a Mazursku. Oblasť Gdanska s okolím bola vyčlenená z Pruska a vyhlásená za slobodné mesto Gdansk. Čl. 93 zmluvy ukladal Poľsku prijať záväzky ochrany práv národnostných menšín a zabezpečiť pre víťazné mocnosti špeciálne obchodné a tranzitné práva. Tieto otázky boli upresnené v *Dodatkovej zmluve*, ktorú poľská delegácia podpísala taktiež 28. júla 1919. Obidve zmluvy spolu úzko súviseli. *Dodatková zmluva* sa označovala ako *Malá versaillská zmluva*, prípadne *Menšinová zmluva*. Podpisovali ju len tzv. štáty novoutvorené (Poľsko, Česko-Slovensko, SHS) a niektoré štáty vo vojne porazené (Maďarsko, Rakúsko, Bulharsko, Turecko). Nemecko ju nemuselo podpísať.
Utváranie východných hraníc Poľska sa riadilo touto Pilsudského filozofiou: „Poľsko je vlastne bez hraníc a všetko, čo môže získať na západe, bude darom koalície, lebo tam vlastným silám za nič nevďačíme. Naproti tomu za zisky na východe budeme vďačiť výlučne sebe, našim vlastným silám". Poľsko v apríli 1920 zaútočilo na východ a 7. mája poľské oddiely vkročili do Kyjeva. No v polovičke mája prešla Červená armáda do protiofenzívy a postupovala na Ľvov a Varšavu. Za tejto situácie 24. júna 1920 vznikla vo Varšave mimoparlamentárna vláda na čele s Władysławom Grabským, ktorý sa obrátil so žiadosťou o pomoc na západné mocnosti, ktoré v tých dňoch na konferencii v Spaa (5.–10. júla) rokovali o reparáciách Nemecka, vyplývajúcich z mierovej zmluvy. Konferencia prerokovala žiadosť poľskej vlády a rozhodla, že západné mocnosti (Veľká Británia a Francúzsko) poskytnú Poľsku diplomatickú a vojenskú pomoc, ak Poľsko bude s ich podmienkami súhlasiť: 1) s podpísaním zmluvy o prímerí na základe hraničnej čiary, navrhovanej Najvyššou radou dňa 8. decembra 1919 (tzv. Curzonova línia), ponechávajúc Vilno v hraniciach Litvy a prijímajúc rozhraničujúcu líniu vo Východnej Haliči podľa súčasnej frontovej línie, 2) zúčastniť sa po podpísaní zmluvy o prímerí na konferencii zvolanej do Londýna s účasťou Poľska, Ruskej federácie, Fínska, Litvy, Lotyšska a zástupcov Východnej Haliče s cieľom nastoliť trvalý mier, 3) prijať rozhodnutie Najvyššej rady vo veci hraníc Litvy, budúcnosti Východnej Haliče, rozdelenia Tešínskeho Sliezska... Takto 28. júla 1920 Rada veľvyslancov prijala rozhodnutie (na základe predchádzajúceho návrhu Grabského a Beneša) o zrušení plebiscitu na Tešínskom Sliezsku, Orave a Spiši a rozdelení týchto regiónov. V spomínanom súhlase Grabského a Beneša bol obsiahnutý aj záväzok definitívne prijať úpravu územného sporu v zmysle rozhodnutia veľmocí. Súhlasili s odvolaním, čiže zrušením plebiscitu a zároveň sa zaviazali rešpektovať všetky opatrenia, ktoré si vyžiada riešenie sporu. Pozri *Dzieje Polski*, ed. J. Topolski. Warszawa 1975, s. 655.

na uvedenom fóre ešte pred začatím konkrétnej činnosti jasnou direktívou, aby Poľsko dostalo z územia Spiša severozápadnú a z územia Oravy severovýchodnú časť.[15]

Vytýčenie hraničnej čiary mala potom vykonať v teréne sedemčlenná rozhraničovacia komisia („Comission de delimitation"), ktorá bola oprávnená predkladať konferencii veľvyslancov prípadné návrhy na zmeny, ktoré sa jej budú zdať oprávnené v záujme jednotlivcov alebo vzhľadom na zvláštne miestne okolnosti.

Rozhodnutím konferencie veľvyslancov z 28. júla 1920 pripadlo Poľsku trinásť spišských obcí (Nová Belá, Krempach, Fridman s osadou Falštín, Tripš, Durštín, Čierna Hora, Jurgov, Repisko, Vyšné a Nižné Lapše, Nedeca, Kacvín, Lapšanka) a dvanásť oravských obcí (Srnie, Podvlk, Harkabúz, Vyšná a Nižná Zubrica, Orávka, Bukovina-Podsklie, Pekelník, Jablonka, Chyžné, Vyšná Lipnica, Hladovka, Suchá Hora).

Pri definitívnej úprave hraníc delimitačnou komisiou v teréne dňa 23. apríla 1921 na Orave došlo k vráteniu dedín Hladovka a Suchá Hora Slovensku výmenou za dedinu Nižná Lipnica, ktorá teraz pripadla k Poľsku. Stalo sa tak na žiadosť poľskej strany, s ktorou československá strana súhlasila. Na Orave prebehla takto práca delimitačnej komisie v zhode. Nie tak tomu bolo na Spiši. Odcitujme preto najprv text rozhodnutia konferencie veľvyslancov z 28. júla 1920:

„Na Spiši. Od bodu bývalej hranice medzi Galíciou a Uhorskom, ležiaceho na riečke Bialka asi 500 m východne od obce Brzegi, všeobecne smerom východo-severovýchodným až k bodu tejto hranice, ktorý leží v blízkosti kóty 487 na ceste z Czorsztyna do Spišskej Starej Vsi: čiara, určená na mieste samom a ktorá vedie cez kótu 1011 (Bryjov vrch), 909, 956 (Malorovka), 607 (na riečke Kacvínskej asi 2 km južne od Kacvína), 873 (dva km severovýchodne od Frankovej) a smerom severným cez kóty 751, 540."[16]

Poľská strana sa nechcela uspokojiť s takto určenou hranicou a vystúpila s požiadavkou určiť hranicu hlavným hrebeňom Vysokých Tatier od Rysov po Kopské sedlo, odtiaľ k severu cez Široké sedlo – Plačlivú – Havran – Javorinku – Repisko – Bryjov vrch, kde sa mala napojiť na pôvodne určenú hranicu. Na výmenu poľská strana ponúkala dve slovenské goralské obce Kacvín a Nedecu s hradom, ktoré jej boli 28. júla 1920 prisúdené.[17] Poľskej strane išlo teda o celé vnútorné Tatry s Javorinou a nie o ľudí.

Česko-slovenská strana trvala na tom, že hranica určená konferenciou veľvyslancov je definitívna. Keďže sa strany nevedeli dohodnúť a odmietali návrhy predkladané delimitačnou komisiou, táto napokon predložila spor 5. júla 1921 konferencii veľvyslancov. Tento spor „o Javorinu" sa rozrástol do nebývalých rozmerov, do ktorého riešenia boli zatiahnuté obidve vlády, politické strany, parlamenty a dostal charakter politický a prestížny, trval celé štyri roky. Konferencia veľvyslancov sa napokon 23. júla 1923 obrátila na Radu Spoločnosti národov a táto si vyžiadala dobrozdanie Medzinárodného súdu v Haagu. Medzinárodný súd dospel k stanovisku, že za definitívne hranice na tomto území treba považovať čiaru určenú konferenciou veľvyslancov.[18] Na tomto podklade Rada Spoločnosti národov vydala 12. marca 1924 rezolúciu potvrdzujúcu platnosť rozhodnutia z 28. júla 1920.

Spor bol „definitívne" uzavretý na rokovaní v Krakove 6. mája 1924 podpísaním dohody vládami Poľska a Československa.[19]

Pre získanie celistvého obrazu o poľských nárokoch v oblasti severného Slovenska po prvej svetovej vojne nezaškodí doplniť uvedené fakty niektorými doplňujúcimi údajmi.

Najvyššia rada rozhodla 27. septembra 1919 usporiadať plebiscit na celom Tešínskom Sliezsku, na Orave v dvoch okresoch (Trstená, Námestovo) a na Spiši v okrese Spišská Stará Ves a časti okresu Kežmarok. Najvyššia rada žiadala v priebehu 24 hodín presne označiť poľské požiadavky: administratívne jednotky mali byť uvedené vcelku a nie podľa etnickej hranice. Na Kysuciach a Orave označili hranicu okresmi Čadca, Námestovo a Trstená. Dlho sa radili nad ustálením hranice na Spiši, či zahrnúť do požiadaviek oblasť Spišskej Soboty, alebo nie. Veľmi im išlo o Smokovce, o získanie južných Tatier vcelku. Týchto porád sa zúčastňovali R. Dmowski, Wł. Grabski, G. Szura, J. Bartosiewicz a pochopiteľne F. Machay. Napokon sa rozhodli zo Spišskej Soboty rezignovať, no ako píše posledný spomenutý: „(...) usmievala sa im za to Tatranská Lomnica, Belianska jaskyňa v Kežmarskom okrese, no a celá Popradská dolina s Podolíncom, Ružbachmi a Ľubovňou... Kto by opísal ich bolesť,

[15] J. Klimko: *Vývoj územia Slovenska a utváranie jeho hraníc*, Obzor, Bratislava 1980, s. 116–117.
[16] F. Houdek: *Vznik hraníc Slovenska*, Bratislava 1931, s. 319.
[17] *Tamže*, s. 322.
[18] *Tamže*, s. 322.
[19] *Tamže*, s. 323.

ako vážne boli oklieštené ich požiadavky! Navrhovali šesť okresov: Čadca, Námestovo, Trstená, Spišská Stará Ves, Stará Ľubovňa a Kežmarok. Dali im na hlasovanie len polovičku: Čadcu, Ľubovňu a Kežmarok určili na večné odovzdanie Čechom!... Myšlienka nechať Oravu Čechom a žiadať celý Spiš sa páčila nie jednému z poľských politikov. Tatry, spišské mestá Stwoszom ozdobené, no a takmer spoločná hranica s Maďarmi, taká drahá niektorým politickým zoskupeniam..." [20]

Čo sa týka samotných príprav plebiscitu F. Machay píše: „plebiscitové územie Spiš – Orava nebolo rozsiahle, takže nás bolo ľahko uspokojiť, či to múkou, cukrom, alebo inými artiklami, i petrolejom. Bolo treba len požiadať, vláda okamžite urobila a uskutočnila každé želanie plebiscitových pracovníkov...".[21]

Zaujímavé je tiež svedectvo samotného Machaya o slovenskom národnom povedomí severouhorských Goralov: „Zaujímavým výsledkom plebiscitnej práce bola skúsenosť alebo otázka, či o národnosti niekoho rozhoduje jazyk, alebo presvedčenie, hoci mylné. Stretávalo sa totiž mnoho ľudí medzi našimi Goralmi – Poliakmi, ktorí sa z presvedčenia považovali za Slovákov, hoci hovorili čistulinko po poľsky! (...) Takže jazyk alebo presvedčenie má rozhodovať o príslušnosti k niektorému národu? Teória hovorí o jazyku, avšak život – bohužiaľ – tak často o presvedčení... Mrzelo a hnevalo ma to tým viac, že medzi Slovákmi nenašiel sa ani jeden, ktorý by sa bol považoval za Poliaka. Aké škaredé kvety vyrástli na poľskej lúke počas poroby! (...) Oveľa ľahšie bolo Slováka pre Poľsko získať ako poľských Goralov..."[22]

Ťažisko protičeskoslovenskej propagandy bolo preto poľskými činiteľmi často presúvané z poľa národného na pole náboženské a sústredilo sa na nevyberané útoky na české neznabožstvo. Takto získali napríklad na Orave Petra Borového z Rabče, predtým známeho slovenského bojovníka proti maďarizácii, alebo Vojtecha Halčina z Lendaku. Pritom sa usilovali presvedčiť obyvateľstvo, že z maďarského područia sa dostanú do područia českého, akoby nešlo o vznik spoločného štátu Čechov a Slovákov, ale o štát český. Aj v Machayovej knihe sa tým systematicky operuje a hovorí napríklad o láske kňaza Blahu[23] k Čechom...

Na margo neuskutočneného plebiscitu treba uviesť, že opodstatnené požiadavky obyvateľstva severného Slovenska riešiť spor plebiscitom stavali sa v ovzduší prestížnej konkurencie oboch štátov druhoradými, najmä keď Dr. Beneš na rokovaniach v Paríži a v Spaa označil karvinské bane a Košicko-bohumínsku železnicu za nepostrádateľné pre Česko-Slovensko a zahrnul ich do hospodárskeho minima česko-slovenského štátu. K tomu prispelo aj poľské vzdanie sa plebiscitu.[24]

O aktivitách slovenských Goralov svedčia početné žiadosti a petície. Známe boli podpisové akcie v jednotlivých obciach a návštevy delegácií z Oravy a taktiež zo Spiša u prezidenta T. G. Masaryka, ktorého žiadali urýchlene realizovať plebiscit. Masaryk reagoval na prednesenú žiadosť Spišiakov slovami: „Váš rečník sa zmienil o hlasovaní. V tom sme závislí na Dohode a mierových podmienkach. Myslím však, že vaša deputácia – a nie je prvá – svedčí o tom, že výsledok hlasovania bude taký, ako si ho prajeme. Postarám sa, aby bolo napravené, v čom sa vám krivdilo."[25] Dnes je známe, že prezident Masaryk na tomto mieste zavádzal, keďže tiež podporoval a presadzoval myšlienku kompenzovať Poliakom nároky na Tešínsku „ďaleko idúcimi územnými ústupkami na Spiši a Orave".[26]

Takto sa napokon stalo realitou to, čo na Slovensku nikto neočakával. A nielen na Slovensku.

---

[20] Machay: *Moja droga do Polski*, s. 176–180.

[21] *Tamže*, s. 180.

[22] *Tamže*, s. 186–187.

[23] *Tamže*, s. 183 a ď. Išlo o Mariána Blahu (1869–1940). Vysvätený za kňaza 1892. Kaplančil v Ždiari, Nižných Ružbachoch, Kežmarku, Čimhovej, Hubovej, Spišských Vlachoch, v rokoch 1899–1901 a 1907–1913 vychovávateľ v magnátskej rodine Zamoyskovcov v Krakove, od 1913 do 1919 hlavný tajomník Spolku svätého Vojtecha v Trnave, 1919–1920 kapitulárny vikár Spišského biskupstva, od roku 1920 banskobystrický biskup. Člen česko-slovenskej delegácie na mierovej konferencii v Paríži, člen medzinárodnej plebiscitnej komisie v česko-slovensko-poľskom spore o severnú Oravu a Spiš, vládny komisár na Spiši so sídlom v Spišskej Belej. (ŠUA SSR, fond MPS, krab. 305, pleb. 35, 101, 209). Spoluzakladeľ HSĽS, podporovateľ jej ideológie a politiky, in: *Slovenský biografický slovník* (ďalej *SBS*), I. zv. Martin 1986, s. 258. (Poznámka autora: Z uvedeného vyplýva, že Machayove označovanie M. Blahu ako nejakého zaslepeného „čechofila", je celkom nenáležité.)

[24] Klimko: *Vývoj územia Slovenska*, s. 116.

[25] T. G. Masaryk: *Cesta demokracie.* sv. I. Praha 1933, s. 278–279.

[26] A. Szklarska-Lohmannowa: Nieznane sprawozdanie Zygmunta Lasockiego z rozmowy z prezydentem Czechosłowacji Masarykiem w kwietniu 1919 r., in: *Slovenský biografický slovník* (ďalej *SBS*), I. zv. Martin 1986, s. 252–260. Pozri tiež v korešpondencii poľského vyslanca v Prahe Zygmunta Lasockého – *Správa vyslanectva Poľskej republiky v Prahe pre MZV vo Varšave zo 18. 3. 1927*, in: Archiwum Akt Nowych (AAN), Warszawa, Materialy MZV (ďalej AAN–MSZ) t. 10398, k. 12. Lasocki poznamenáva, že s Masarykom boli bývalí kolegovia z viedenského parlamentu.

Z poprevratových slovenských otázok nič tak nerozvírilo hladinu slovenského života v Amerike, ako otázka spišských a oravských dedín. Napríklad, americkí Slováci založili aj osobitný „Výbor pre celok Slovenska" a bez rozdielu politických strán zastávali stanovisko, že zo Slovenska neslobodno prepustiť ani piaď zeme. Už 6. októbra 1919 vydali rezolúciu Slováci z Oravskej a Spišskej župy zídení v Chicagu, v ktorej „naprosto protestujeme proti akémukoľvek činu a spôsobu, ktorým by mierová konferencia na akomkoľvek základe prideliť mohla patričné dediny vyšespomenutých žúp k Poľsku..."[27]

Problém Javoriny sa stal aj predmetom zrážky medzi A. Hlinkom a ministrom Benešom, keď tento predstavil Hlinku v sneme ako človeka, ktorý Beneša žiadal odovzdať Javorinu Poliakom. Andrej Hlinka prehovoril na sneme 26. októbra 1922 a uviedol, že „v spoločnosti poslanca Onderču a senátora Klimku odovzdal Benešovi memorandum amerických Slovákov, bolo to pred rokom, keď títo spišskí Slováci z Magury, bývajúci v Amerike, prišli s memorandom, aby sme našich slovenských bratov z Poľska za nejaké obete naspäť dostali. Keby sa to už nedalo inakšie, vtedy aby sa Javorina Poliakom dala, a tak aby všetky obce Spiša a Oravy boli nám vrátené. To bola žiadosť amerických Slovákov zo Spiša, ale nie Slovenskej ľudovej strany, a tým menej Hlinkova. My sa tu verejne osvedčujeme, – hovoril Hlinka, – že ani Poliakom, ani Čechom ani piaď slovenskej zeme nevydáme, lebo je to zem slovenská, a slovenská zem patrí Slovákom.[28]

Takto sa americkí Slováci ani po dokonanom fakte nemienili vzdať a napríklad 15. júna 1923 podala Slovenská liga v Amerike a Stály výbor pre celok Slovenska v Pittsburghu memorandum československej vláde ako *Súrnu žiadosť amerických Slovákov*. Vydali tiež brožúru *Ako prišiel horný Spiš a Orava pod Poľsko*.[29]

Medzi členmi slovenského katolíckeho Sokola v Pittsburghu bol rozšírený poľský časopis *Sokół Polski*, v ktorom poľskí sokoli protestovali proti utláčaniu poľskej menšiny v Československu. Americkí Slováci na to reagovali takto: „Keďže mnohí naši členovia pochádzajú zo Spiša a Oravy, rodiny mnohých sa nachádzajú v tej čiastke, ktorá bola odtrhnutá od Slovenska a pripojená k Poľsku, a zo skúseností a ponôs našich bratov vieme, že Slováci v Spiši a Orave, nachádzajúci sa pod poľským panstvom, pripravení boli o všetky svoje ľudské práva, či už náboženské, kultúrne alebo politické. Kňazi verní svojmu slovenskému rodu sú odstraňovaní zo slovenských dedín, deti môžu chodiť len do poľských škôl, slovenským dedinám vládnu len Poliaci. Keďže tiež vieme, že Poliaci v Československu majú svoje poľské školy všetkých druhov, platené československým štátom, že dostávajú zamestnania v štátnej službe, že si vládnu v obciach a že sú i na sneme v Prahe zastúpení, uznášame sa na tejto rezolúcii: Československú vládu žiadame, aby zakročila u poľskej vlády proti utláčaniu slovenskej menšiny v Poľsku, najmä v dedinách odtrhnutých od Spiša a Oravy, aby zabránené bolo popoľšťovaniu detí.

Dané v Pittsburghu 17. januára 1936. Za Zbor 16. slovenského katolíckeho Sokola rezolučný výbor: Jozef Maťašovský, Ján Kapolka, Paul Blahut."[30]

Vysťahovalci zo Spiša a Oravy sa v slobodných amerických podmienkach nielen spontánne hlásili k svojmu slovenskému pôvodu, ale sa aj angažovali za slovenskú vec svojich spoluobčanov od samého počiatku aktívne.

Po skončení tešínskeho konfliktu vládla v Poľsku atmosféra neprajná zblíženiu s Československom, ktorú ešte viac roznecoval zápas o Javorinu.[31] Francúzsko sa márne usilovalo pôsobiť na zblíženie Poľska s Československom (poťažne s Malou dohodou).

K istému uvoľneniu a novej etape spolupráce došlo, keď sa novým ministrom zahraničných vecí stal K. Skirmut a premiérom bol Wincenty Witos, vedúca osobnosť poľského roľníckeho hnutia, poľských ľudovcov. 20. októbra 1921 došlo v Prahe k podpísaniu hospodárskej a politickej zmluvy na päť rokov (Beneš – Skirmut), v ktorej sa Československo okrem iného zaviazalo nepodporovať ukrajinské hnutie vo Východnej Galícii a Poľsko sa zaviazalo nepodporovať slovenských separatistov... Obidve zmluvné strany sa taktiež zaviazali v priebehu 6 mesiacov vyriešiť otázku Javoriny cestou bezprostredného a priateľského porozumenia.

Tieto a ďalšie zmluvy, uzavreté v roku 1921, neboli ratifikované kvôli otázkam hraníc.

V rokoch 1923–1924 z okruhu osôb blízkych W. Witosovi prichádzali signály o ochote nadviazať

[27] A. Mišković: *Napravená krivda.* Turčiansky Sv. Martin 1940, s. 77.
[28] K. Sidor: *Slovenská politika na pôde pražského snemu 1918–1938*, vol. 1. Bratislava 1943, s. 202.
[29] Napísal F. Bury v mene Stáleho výboru pre celok Slovenska. Pittsburgh. Strán 40. S fotografiou Memoranda, ktoré americkí Slovíci odovzdali prezidentovi Wilsonovi. (Mišković, A.: Napravená krivda, s. 87.)
[30] A. Mišković: *Napravená krivda*, s. 87–89.
[31] Szklarska-Lohmannová: *Polsko-czechosłowackie stosunki*, s. 71 a nasl.

bližšie styky s Československou stranou agrárnou. O niečo neskôr došlo k osobným stretnutiam Witosa so Švehlom a Hodžom. Ba stretli sa tiež ministri Beneš a Skirmut na zasadnutí Ligy národov v Ženeve. Nový minister zahraničných vecí A. Skrzyński presadzoval politiku spolupráce s Prahou a sporné veci chcel riešiť diplomatickou cestou.

V septembri 1924 podpísali československí a poľskí zástupcovia Dohodu o založení prírodných parkov v Tatrách. V decembri 1924 nastúpil po viac ako trojročnom neobsadení postu poľského vyslanca v Prahe na toto významné miesto Zygmunt Lasocki a okamžite sa začali prípravy na podpísanie dohôd: obchodnej, arbitrážnej a likvidačnej, upravujúce otázky vyplývajúce z rozdelenia územia Tešínska, Spiša a Oravy a tiež vzájomné úpravy postavenia národnostných menšín. [32] Pripravované zmluvy boli v apríli roku 1925 podpísané. Znamenali usporiadanie vzájomných stykov v oblasti právnej, finančnej, ekonomickej, ako aj ochrany národnostných menšín, pričom bola zmluvne zakotvená zásada, podľa ktorej pre určenie národnosti je smerodajné vyhlásenie zainteresovanej osoby.[33] (Na tomto mieste treba jednoznačne povedať, že táto zásada nebola z poľskej strany vo vzťahu k slovenskej menšine na Spiši a Orave nikdy dodržiavaná.)

Uzavreté zmluvy boli ratifikované vo Varšave v júni a júli 1925, v Prahe niektoré v decembri 1925 a ostatné v roku 1926.

Ako ďalší politický vývoj ukázal, zblíženie v polovičke dvadsiatych rokov nemalo trvalý charakter, keďže v máji 1926 došlo v Poľsku k násilnému prevratu a do čela poľského štátu sa opäť postavil maršal Piłsudski, ktorý zaviedol postupne diktatúru, hoci maskovanú, s formálne fungujúcimi demokratickými inštitútmi štátu. Sám Piłsudski zastával funkciu ministra vojenstva a súčasne bol generálnym inšpektorom ozbrojených síl, v roku 1930 spôsobil rozpustenie sejmu, uväznil vodcov opozície a nechal ich odsúdiť (W. Witos žil potom v emigrácii v Československu). Piłsudski dosadil do významných funkcií svojich ľudí (najmä dôstojníkov). V zahraničnej politike lavíroval medzi Sovietskym zväzom a Nemeckom. Medzi Pilsudského obľúbencov patril najmä Józef Beck, plukovník jazdeckého delostrelectva (od roku 1932 minister zahraničných vecí, po Pilsudského smrti roku 1935 najdôležitejší politik v Poľsku).

Beck spomína vo svojej spomienkovej knihe *Ostatni raport*, ako ho na prelome rokov 1931 a 1932 maršal upovedomil, že by bol rád, keby na sviatky neodišiel a ostal kvôli prediskutovaniu medzinárodnej politiky... Na stretnutí potom Piłsudski konštatoval, že politická armatúra európskych vzťahov naďalej slabne. Tvrdil tiež, že sú dva štáty v Európe, ktoré nemajú šancu udržať sa, t.j. Rakúsko a Československo. Bola tu teda dohodnutá zásada, podľa ktorej niet politického uvoľnenia medzi Prahou a Varšavou bez zlepšenia osudu Poliakov na Zaolží. Varšava sa už ďalej nemala obracať k Spoločnosti národov do Ženevy, poľská menšina spájať s inými menšinami. Jedine spolupráca so Slovákmi by bola žiaduca...[34] Józef Beck sa potom držal týchto zásad. Až do horkého konca.

Poľský historik, ktorý pripravil na vydanie *Ostatni raport*, komentuje túto politiku v tom zmysle, že Poľsko, ktoré sa zrodilo z versaillského systému si spoluprácou s Nemeckom objektívne „pílilo konár, na ktorom sedelo". Prejavovalo sa to najvýraznejšie vo vzťahu k Československu, ktorého existencia bola podmienkou *sine qua non* bezpečnosti Poľska. Delenie Československa v spoločnosti s Nemeckom a Maďarskom bol teda neodpustiteľný omyl...[35]

Prístup Varšavy k Slovákom mal byť špecifický. Taký však bol už od vzniku Republiky. Známa je napríklad poľská pomoc Andrejovi Hlinkovi roku

[32] Rok 1925 bol v Európe v znamení konferencie v Locarne a Rýnskeho paktu, ktorým sa Nemecko zaviazalo uznávať nenarušiteľnosť svojich západných hraníc, čo sa však nevzťahovalo na hranice východné. To vyvolalo obavy Poľska, ktoré sa preto usilovalo o zblíženie s Československom. Beneš vychádzal z presvedčenia, že medzinárodné položenie Československa je v danom čase lepšie ako položenie Poľska, a preto sa nechcel viazať s Poľskom žiadnou zmluvou charakteru politického alebo vojenského a pred svojou cestou do Varšavy oznámil československým zastupiteľským úradom, že tam nedôjde k politickým rovnaniam ani o pristúpení Poľska k Malej dohode. Naproti tomu bol obapolný záujem usporiadať vzájomné vzťahy, čo našlo svoj výraz v uzavretí celého radu zmlúv, medzi nimi troch zásadného významu: obchodnej, arbitrážnej a likvidačnej v záležitostiach právnych a finančných, ktorá upravovala problémy v súvislostiach s rozdelením Tešínska, Spiša a Oravy, ako aj ochranu menšín. (A. Szklarska-Lohmannowa: *Polsko-czechosłowackie stosunki*, s. 153, 156, 157).

[33] *Zmluva medzi republikou Československou a republikou Poľskou o otázkach právnych a finančných,* čiastka III. Ochrana menšín, články 10 až 22, in: *Zbierka zákonov a nariadení*, č. 33 z 29. apríla 1926.

[34] J. Beck: *Ostatni raport*. Warszawa 1987, s. 31–32. Knihu napísal po septembrovej katastrofe roku 1939 v rumunskom exile.

[35] M. Wojciechowski: Politika Becka, in: J. Beck: *Ostatni raport*, s. 21–22 Prísny súd zjemňuje tým, že tradícia poľskej zahraničnej politiky bola prerušená delením Poľska. „V roku 1918 sa už nedalo nadviazať na rok 1772. Bolo treba všetko budovať odznova."

1919 pri jeho nelegálnej ceste do Paríža a následne podpora otvorených protičeských akcií slovenských hungaristicky orientovaných separatistov, ktorí našli azyl v Poľsku (Š. Mnoheľ, F. Jehlicska, F. Unger, Poľsko-slovenská liga, atď.).[36] V polovici dvadsiatych rokov (v čase odmäku medzi Československom a Poľskom) narastali pozície Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSĽS). Otvorené podporovanie promaďarsky orientovaných činiteľov, združených okolo Jehlicsku, strácalo pre Varšavu zmysel. Tým viac, že vplyvná časť HSĽS demonštratívne prejavovala svoje sympatie k Poľsku a k Poliakom. Emócie spojené so stratou častí Spiša a Oravy ustupovali do pozadia.

Paradoxom je, že slovenské sympatie k „slovanskému Poľsku" prebiehali v čase, keď varšavské ministerstvo zahraničných vecí vystúpilo s utajovanou iniciatívou uskutočniť plán, ktorý sa priamo dotýkal integrity Slovenska (dňa 9. februára 1927 pod č. K.I 756 /pf/180/27 zaslalo list poľským konzulátom v Bratislave a v Ostrave a vyslanectvu v Prahe s návrhom rozvinúť tajnú akciu s cieľom „prebudiť poľské národné vedomie" u obyvateľstva Spiša, Oravy a Kysúc. Okrem sondážneho charakteru list obsahoval aj konkrétny návod na postup celej akcie).[37]

Na tento list odpovedal vo vyššie citovanom liste vyslanec v Prahe Zygmunt Lasocki (18. marca 1927 č. 23/S/27). Pripomeňme len, že prezident Masaryk ponúkal Z. Lasockému už v roku 1919 „ďaleko idúce územné ústupky na Spiši a Orave...".[38] Toto je kľúč k pochopeniu postupu Benešovej diplomacie, k negovaniu plebiscitu. Kabinetnou diplomaciou sa mu nakoniec podarilo nájsť pre Čechov optimálne riešenie, pravda, na účet Slovenska.

Vyslanec Lasocki ako skutočný znalec pomerov v prvej Československej republike v zmienenom liste podáva ešte i ďalšie – pre našu tému signiflikantné – informácie: „terajšiu iniciatívu považujem za oneskorenú, nesplniteľnú a okrem toho za škodlivú pre styky medzi Poľskom a Československom. Tak vyslanectvu, ako ani konzulovi Staniewiczovi, s ktorým som rokoval o tejto veci pred jeho odchodom z Bratislavy, je existencia väčších poľských zoskupení na Slovensku neznáma (...) nemôže byť ani reči o desiatkach tisícov ľudí, ba dokonca o tisícoch by bolo ťažko hovoriť (...) Úspech uvedenej akcie považujem za vylúčený... Naproti tomu by musela vyvolať čo najsilnejší odpor (...) zo strany slovenskej spoločnosti, ktorá nemôže (...) zabudnúť na stratu niekoľkých obcí v prospech Poľska, v ktorých žijú Slováci."

Na tento list dostal vyslanec Lasocki z Varšavy odpoveď, v ktorej ho poučili: „Ministerstvo zahraničných vecí súčasne oznamuje, že mu nie je nič známe o slovenských obciach pripojených k Poľsku. Je pravda, že v niektorých obciach poľského Spiša a Oravy obyvateľstvo sa správa voči Poľsku rezervovane – vzhľadom na to, že hovorí po poľsky, treba ho považovať za poľské n e u v e d o m e l é obyvateľstvo a nie za Slovákov..."[39] Nie je bez zaujímavosti, že Z. Lasocki bol vzápätí odvolaný. Novým vyslancom sa stal 31. augusta 1927 Wacław Grzybowski.

Akcia uvedomovania poľsky hovoriacich slovenských Goralov rozbehnutá poľským ministerstvom zahraničných vecí pokračovala na operatívnych poradách uskutočňovaných vo Varšave. Neskôr sa ťažisko prenieslo do Katovíc, pretože iniciatívu prevzal sliezsky vojvoda Michal Grazyński, ktorý si vytvoril okruh spolupracovníkov. Okrem funkcionárov z ústredia ministerstva zahraničných vecí a zo zastupiteľských úradov v Československu (K. Ripa, konzul v Ostrave, Malhomé, gen. konzul v Ostrave, W. Łaciński, konzul v Bratislave), ho tvorila veľmi významná krakovská skupina (vysokoškolskí profesori W. Goetel, W. Semkowicz, M. Gotkiewicz), kňaz F. Machay, ďalej Dr. L. Wolf, poslanec československého snemu z Ostravy, riaditelia poľských gymnázií v Orlovej (ČSR) a v Novom Targu (Poľsko), senátor poľského sejmu F. Gwiżdż.[40] Zásady, ktorými sa táto akcia riadila, popísal svojho času W. Czajka.[41] Nie je bez zaujímavosti, že na ňu mali získavať podporu u miestneho „poľsky" hovoriaceho obyvateľstva i u Poľsku naklonených študentov na univerzite v Bratislave, či u klerikov v Spišskej Kapitule. Využívať sa pritom malo i poľské harcerstvo. Aktivisti sa mali vyhýbať otvorenej

[36] A. Hlinka: *Zápisky z Mírova*. Bratislava 1991, s. 5–8. A. Bartlová: *Andrej Hlinka*. Bratislava 1991, s. 65–71 .

[37] Uvedený list sa doteraz nepodarilo v archívoch nájsť. O jeho obsahu si možno urobiť záver iba na základe odpovede, ktoré dostávalo MZV vo Varšave. Pozri nasledujúcu poznámku. Ambivalentnosť poľskej zahraničnej poltiky voči Slovensku podrobne skúma článok W. Czajka: Politické aspekty v poľsko-slovenských vzťahoch 1927–1938, in: *HČ*, roč. 35, 1987, č. 2, s. 229–255.

[38] AAN–MSZ, t. 10 398, k. 12.

[39] AAN–MSZ t. 10 398, k. 12–17. orig. A4, s. 6.

[40] AAN–MSZ t. 10 398, k. 155–160, k. 212–220, Archiwum Państwowe w Katowicach, zespół: Urząd Wojewodski Śląski, sygn. 338, k. 296–312. Materiál spracoval aj W. Czajka: Politické aspekty v poľsko-slovenských vzťahoch, s. 229–255.

propagande. Potrebné financie boli vyčlenené z prostriedkov ministerstva zahraničných vecí a Sliezskeho vojvodstva.

V rokoch 1929–1938 sa uskutočnilo osem konferencií, ktoré sa sprvu venovali Spišu, Orave a Kysuciam, neskôr pod vplyvom krakovskej skupiny sa začlenil aj bod „Slovensko" ako také, so zámerom zapojiť do plánu tú časť slovenskej verejnosti, ktorá zaujímala priateľský postoj k Poľsku, pričom rozhodujúcu skupinu mali tvoriť kňazi z pohraničných dedín. Na konferencii 13. apríla 1931 sa rozhodlo: „Kňazi z poľského Tešínska nadviažu písomný styk s katolíckym duchovenstvom na Spiši, Orave a v oblasti Čadce za účelom získania niekoľkých kňazov, ktorí priaznivo naklonení poľskej veci mohli by tam neskôr vyvíjať aktivitu. (...) Možno takouto cestou sa podarí získať niektorého pre poľskú vec, najmä ak je poľského pôvodu".[42]

Úlohou Semkowicza, Goetla, Gotkiewicza bolo okrem iného udržiavať čo najsrdečnejšie kontakty so Slovákmi a Slovenskom. Tí istí ľudia, ktorí sa na slovenskom pohraničí vydávali za „buditeľov poľskosti", podnikali kroky, aby Slováci dostali štipendiá na Jagelovskej univerzite, organizovali výmenu študentov a veľkolepo vítali zájazdy a umelecké súbory zo Slovenska. Táto „zbližovacia akcia", čiže starostlivo pestovaná priazeň mala poslúžiť na ďalšiu, tentoraz pokojnú „delimitáciu" Tatier. Je známe, že Semkowicz bol vedený iracionálnym presvedčením, že výsledky „zbližovacej akcie" vytvoria takú situáciu, že „zanedlho bude možno hovoriť otvorene so Slovákmi o spišsko-oravských otázkach".[43] Pokiaľ ide o argumenty, o tie sa mala postarať rozmáhajúca sa akcia na pohraničí.

Profesor W. Semkowicz spolu s F. Machayom vypracovali v máji 1934 pre poľské ministerstvo zahraničných vecí memorandum, v ktorom boli zhrnuté i ďalšie argumenty ospravedlňujúce ich činnosť.[44]

Po podpísaní poľsko-nemeckej deklarácie o neagresii v januári 1934 Praha prestala byť pre Becka vážnejším partnerom. Oproti tomu Bratislava bola považovaná aj za kľúč k vzťahom k Budapešti. Minister Beck bol horlivým stúpencom obnovenia historického poľsko-maďarského susedstva, ktoré sa malo uskutočniť pripojením Slovenska k Maďarsku. Beck si postupne začal uvedomovať, že to narazí na odpor Slovákov, preto sa objavila myšlienka zabezpečiť Slovákom širokú autonómiu v rámci obnoveného „Uhorska". V decembri 1936 dokonca uvažoval o pláne utvoriť neutrálne Slovensko ako nárazníkový štát pod vplyvom a ochranou Poľska. Tento plán bol Beckovým príspevkom ku koncepcii politiky „tretej Európy" alebo „Medzimoria".[45]

Pre vypracovanie podrobného plánu akcií na slovenskom území požiadalo varšavské ministerstvo zahraničných vecí 12. júla 1937 poľské vyslanectvo v Prahe o situačnú správu a predloženie návrhov ďalšieho postupu. Vyslanec K. Papée odpovedal 6. októbra 1937, podrobne rozobral elementy slovenskej situácie a predložil návrhy na posilnenie poľských vplyvov na Slovensku. Papée uviedol, že napriek nespokojnosti s českou supremáciou Slováci vidia oporu v existencii československej štátnosti. Navrhol podporovať Slovákov v ich úsilí zabrzdiť postupujúcu čechizáciu, premeny Československa vo federáciu Čiech a Slovenska i v ambícii získať samostatnosť. Tiež radil finančne a organizačne podporovať separatistické a antikomunistické hnutie slovenskej mládeže... Tvrdil, že cez vyvolanie „filopoľských prúdov sa oslabujú prúdy filočeské, takže politická propaganda autonomistov by mala výhodnej-

[41] W. Czajka: Politické aspekty v poľsko-slovenských vzťahoch, *passim*.

[42] Archiwum Państwowe w Katowicach, zespół UWS, sygn, 338, k. 136–147.

[43] Protokol z konferencie o otázkach Spiša, Oravy, Kysúc a Slovenska, konanej u sliezskeho vojvodu 15. novembra. 1937, AAN–MSZ t. 10 412, k. 7.

[44] „Naša činnosť obsiahla nasledujúce oblasti: 1) Poľskú Oravu a Spiš, t.j. časť územia priznanú Poľsku, ktoré s ohľadom na nízku národnú uvedomelosť poľského obyvateľstva si vyžadovala prácu na jeho prehĺbení... 2) Československé časti Spiša, Oravy a Kysúc, kde býva kompaktné poľské obyvateľstvo v počte asi 80 000, ktoré priamo susedí s poľským osídlením na Tešínsku a v južnom Malopoľsku. Úsilie našej práce s týmto obyvateľstvom, ktorému takmer úplne chýba poľské národné povedomie a na 90% sa pokladá za Slovákov, smeruje k podchyteniu rozvíjajúcej sa buditeľskej akcie, ktorá tu naráža na veľké ťažkosti. 3) Slovenské územie: získanie prostriedkov a ciest na účely zblíženia a vybudovania priateľstva so slovenským národom, a to nielen vzhľadom na nevyhnutnosť vytvorenia priaznivých podmienok na prácu v bode 2), ale so zreteľom na celoštátny záujem, ktorého význam tu netreba bližšie zdôvodňovať..." (Rukopis Memoranda W. Semkowicza pre MZV (máj 1934) AAN–MSZ, t. 9590 IV, k. 2 (in: Czajka: Politické aspekty v poľsko-slovenských vzťahoch, s. 240.

[45] Ide o veľmi starý geopolitický koncept založený na tom, že medzi nemecky a rusky hovoriacim obyvateľstvom má vzniknúť politický organizmus schopný čeliť východnej i západnej forme imperializmu. V stredoveku tento koncept reprezentoval večný mier Svätého Vojtecha a Štefana medzi Uhorskom a Poľskom, či personálna únia oboch štátov. Od 17. storočia pracovala s týmto konceptom francúzska diplomacia. V druhej polovici 19. storočia ho oprášil knieža A. Czartoryski. Po druhej svetovej vojne slúžil ako základ k vytvoreniu intektuálneho katolíckeho exilu (Paríž a Rím) usilujúceho zastaviť sovietizáciu tohto priestoru.

šie pole činnosti".[46] Papéeho návrhy sa realizovali v roku 1937 vo Varšave založením Spolku priateľov Slovákov Ľ. Štúra s pobočkami v Krakove, Poznani, Częstochowej, Katoviciach a v Poľskom Tešíne. Spolok vydával bulletin pre poľskú tlač s informáciami o Slovensku, časopis *Ziem Podhalanska* mal stálu rubriku o histórii a kultúre Slovenska. Tento spolok bol v ustavičnom kontakte s poľským ministerstvom zahraničných vecí a pracoval na zásadách politickej diverzie a podporoval výlučne slovenských autonomistov a protičeské nálady. Demonštráciou tohto smerovania poľskej politiky voči Slovensku bolo slávnostné dekorovanie Andreja Hlinku, ktorý prišiel spolu s Karolom Sidorom do Krynice 15. augusta 1937, Veľkou stuhou Polonia restituta.[47]

V septembri 1938, keď vrcholil Hitlerov tlak na Československo, aktivizovali sa vo svojich územných požiadavkách popri Maďaroch aj Poliaci. Svedčí o tom návšteva poľského vyslanca Papéeho u vyslanca Dr. Ivana Krnu dňa 21. septembra 1938 ráno. Papée tu mal vystupovať len za svoju osobu, teda neoficiálne, napriek tomu vyhlásil, že by bolo dobre, keby Československo urobilo gesto dobrovoľným odstúpením Tešínska, čím by sa definitívne upravili československo-poľské vzťahy.[48] Toho istého dňa odovzdal potom pri druhej návšteve vyslanec Papée nótu, ktorou poľská vláda vypovedala poľsko-československú konvenciu z 23. apríla 1925 vo vzťahu k poľskej menšine v Československu. Poľská vláda v nóte vyslovuje očakávanie rozhodnutia československej vlády vo vzťahu k územiu obývanému obyvateľstvom poľskej národnosti, rozhodnutie bezprostredné a analogické tomu, ktoré československá vláda prijme vo vzťahu k problému nemeckému. Na druhý deň Dr. Krno oznámil telefonicky vyslancovi Papéemu, že nótu odovzdal ministrovi Kroftovi, ktorý vec predloží ihneď československej vláde. Československá vláda odpovedala nótou 25. septembra, a to v tom zmysle, že rokovania s vládami Francúzska a Veľkej Británie o nemeckom probléme prebiehajú na odlišnej báze. Napriek tomu československá vláda vyslovuje ochotu nadviazať s poľskou vládou bezprostredné rokovania o všetkých otázkach so zámerom dospieť k opravdivej dohode medzi Poľskom a Československom.

Súbežne sa už 23. septembra 1938 iniciatívne obrátil prezident Beneš osobným listom na prezidenta Moścického. Prezident Beneš tu výslovne navrhuje úpravu hraníc. List doručil osobne československesnký vyslanec vo Varšave Juraj Slávik 26. septembra.[49] Je pozoruhodné, že minister zahraničných vecí Československej republiky dňa 25. septembra 1938 tlmočil poľskému vyslancovi nasledujúci komentár k prezidentovmu listu: „... Pán prezident Beneš posiela (...) list, ktorý dopĺňa dnešnú nótu a obsahuje zásadu úpravy hraníc. Toto gesto je oveľa slávnostnejšie ako obyčajná diplomatická nóta. Pre budúcnosť vzájomných stykov je dôležité, aby nedošlo k rekriminániám z československej strany, že rozhodnutie bolo vynútené v ťažkej situácii. Preto chceme tento problém riešiť nezávisle od problému sudetského, čo vysvetľuje iniciatívne vystúpenie v tejto nóte. (...)"[50] Mościcki odpovedal listom 27. septembra, v ktorom zdôrazňuje, že vzťahy medzi Poľskom a Československom sa môžu zlepšiť, len ak budú rýchlo prijaté seriózne a efektívne rozhodnutia. Nasledujúce dni a hodiny prebiehali v znamení horúčkovitej diplomacie. Ako nás informuje rozsiahla dokumentácia obsiahnutá v *dossier* Ivana Krnu, do polnoci 30. septembra 1938 poľská strana nešetrným spôsobom (v zásade šlo o ultimatívny spôsob riešenia veci s hrozbou použitia sily) donútila československú stranu k odstúpeniu Tešínska. Prezident Beneš to akceptoval 1. októbra 1938 o 11.45 hod. Následne (o 12.30 hod.) sa vyslanec Papée dostavil do Černínskeho paláca a prevzal od Dr. Krnu nótu podpísanú ministrom Kroftom. Povedal, že ihneď oznámi text nóty telefonicky do Varšavy. Pripomenul tiež, že generál Krejčí už nadviazal styk s plk. Noëlom[51] ohľadne schôdzky vojenských odborníkov.

---

[46] E. Orlof: *Dyplomacja polska wobec sprawy słowackiej w latach 1938–1939*. Kraków 1980, s. 44–45.

[47] *Tamže*,, s. 45 a ďalej.

[48] Autor má kópiu *dossier* vyslanca Ivana Krnu z pohnutých dní septembra a októbra 1938, ktoré obsahuje okrem poľských a československých diplomatických nót, taktiež záznamy, súvisiace s výmenou spomínaných nót a návštev vyslanca Papéeho.

[49] Józef Beck to komentoval nasledovne: „Je prekvapivé a charakteristické pre vtedajšiu situáciu, že list Dr. Beneša, datovaný 23. septembra a ohlasovaný ako súrny, doručený bol až 26. septembra. Charakteristické je to preto, že v priebehu týchto troch dní práve došla slávna arogantná sovietska nóta, hroziaca nám dôsledkami, ktoré by mohli vyplynúť z akýchkoľvek našich agresívnych činností (...) Výrazná bola súvislosť medzi cestou listu Dr. Beneša a dátumom sovietskej intervencie". Pozri J. Beck: *Ostatni raport*, s. 148–149. Treba len poznamenať, že sovietska nóta bola odovzdaná vo Varšave 23. septembra (sic!). Beckova výpoveď je charakteristická pre vtedajšiu atmosféru.

[50] Spolu s kópiami všetkých citovaných nót i záznamov o rokovaniach s vyslancom Papéem v *dossier* Ivana Krnu. V tom jedinom prípade nie je uvedené, akým spôsobom minister tlmočil vyslancovi komentár k listu – či osobne, alebo telefonicky.

[51] Pplk. Bronisław Noël bol vojenský atašé na poľskom vyslanectve v Prahe.

Takto začala okupácia českého Tešínska už 1. októbra 1938, hoci Mníchovska „dohoda" zaviazala československú vládu, aby sa do troch mesiacov dohodla o územných požiadavkách beckovského Poľska a hortyovského Maďarska. Poľské ultimátum hrubo odmietlo návrhy československej vlády i prezidenta Beneša. Poľská armáda dokonca predbehla hitlerovcov. Beckov postup sa ukázal perspektívne kontraproduktívny. Legitimizoval československú stranu vrátiť sa postupne podľa celkového vývoja vojenskej a diplomatickej situácie k stavu veci pred Mníchov. V tom boli zajedno všetky víťazné veľmoci – ZSSR, Veľká Británia, USA i Francúzsko. (!)

Slovenskí autonomisti sa spoliehali na Poľsko. Karol Sidor bol v septembri 1938 v neustálom kontakte s poľským konzulom v Bratislave a vyslancom Papéem v Prahe. Parlamentný klub poslancov HSĽS v Prahe prijal 28. septembra rozhodnutie navrhnúť Poľsku uzavretie dualistickej únie. Toto rozhodnutie oznámil osobne Tiso a Sidor vyslancovi Papéemu, ktorý správu odoslal do Varšavy. Ako uvádza E. Orlof, v archíve poľského ministerstva zahraničných vecí sa nachádza Papéeho telegram tohto znenia: „Dnes Sidor a Tiso odovzdali do mojich rúk zásadnú deklaráciu poľskej vláde, formulujúcu program nezávislého slovenského štátu pod garanciou Poľska."[52] Varšava na tento návrh nijako nereagovala. Bola plne zaujatá riešením sporu o Tešínsko. Slovenské veci nesúrili, skôr naopak. Beck sa bol po 1. októbri vyjadril, že paralelne s obsadzovaním českého Tešínska očakával obsadenie Slovenska maďarskou armádou.[53]

E. Orlof tiež uvádza, že vedenie HSĽS sa 22. septembra rozhodlo vyslať do Varšavy, Budapešti a Ríma zvláštnych pozorovateľov. Do Varšavy vraj vtedy prišiel Ján Farkaš.[54] Osobné svedectvo J. Farkaša však svoje poslanie do Varšavy odvodzuje z osobnej iniciatívy menovaného. Legitimizovalo ho len poverenie J. Tisu, ktoré si Farkaš vyžiadal. Cesta sa navyše uskutočnila až po Mníchove. Správou o výsledkoch svojej misie mal Tisu informovať do 6. októbra. Bol to deň pripravovaného zasadnutia výkonného výboru HSĽS v Žiline. Čo sa aj stalo.[55]

8. októbra W. Semkowicz pripravil a predložil Ministerstvu zahraničných vecí vo Varšave schizofrenické m e m o r a n d u m, v ktorom sa okrem iného uvádza: „... Dnes, hoci máme na svojej strane nielen právo, ale aj silu, a nepotrebujeme v tejto záležitosti prihliadať k rozhodnutiu alebo stanovisku nikoho, vstupuje do hry moment iný, veľmi dôležitý, moment politického charakteru, veľmi delikátny. Dnes naša akcia na území Spiša a Oravy nie je už namierená proti Čechom, ale proti Slovákom: proti národu, na ktorého priateľstve nám musí veľmi záležať... (...) Vedľa emocionálneho momentu zohráva tu nepochybne úlohu tá okolnosť, že práve na Spiši a Orave medzi poľskými Goralmi hlinkovská strana mala veľmi silnú oporu a mnohých i horlivých prívržencov. Opätovné siahnutie na ďalšie pohraničné územia vyvolá medzi Slovákmi nepochybne veľké rozhorčenie. Na to musíme byť pripravení, akokoľvek tento ohľad nesmie zavážiť pri rozhodovaní o započatí revindikačnej akcie, a zodpovedným spôsobom urobené dohody a rozhovory so Slovákmi môžu otupiť v značnej miere ostrie tohto rozhorčenia."[56]

Následne definuje maximálne a minimálne územné požiadavky Poľska voči Slovensku, z ktorých ustúpiť „by už bolo na škodu našich práv a životných záujmov."[57] Prof. Semkowicz

[52] E. Orlof: *Dyplomacja polska wobec sprawy słowackiej*, s.89–90. P. Čarnogurský: Deklarácia o únii Slovenska s Poľskom z 28. septembra 1938, in: *HČ*, roč. XVI, 3, 1968, s. 407–423.

[53] Maďarskí politici skutočne v lete a na jeseň roku 1938 intenzívne vyjednávali v Berlíne o záruky pre takúto agresiu. Pozri podrobne J. A. Mikuš: *Slovensko v dráme Európy*, trans. B. Markušová, ed. M. Homza. Martin 2002, s. 90–93.

[54] Orlof: *Dyplomacja polska wobec sprawy słowackiej*, s. 89.

[55] J. Farkaš: Moja cesta do Poľska a Maďarska v dňoch 2.–5. októbra 1938, in: *Proglas*, roč. 12, 2001, č. 2, s. 38–41. Vo Varšave a Budapešti mal vysondovať, či by v prípade rozpadu ČSR zaujali kladné stanovisko k osamostatneniu Slovenska. O jeho ceste boli informovaní len A. Mach a F. Ďurčanský. Vo Varšave s pomocou senátora Gwiżdża bol prijatý 3. 10. na MZV v zastúpení ministra Becka iným pracovníkom (meno neuvádza), ktorý počas rozhovoru asi dva až trikrát odišiel asi po inštrukcie a záverom Farkašovi odporúčal, aby budúcnosť Slováci budovali na tradíciách minulosti... a nezabudol pripomenúť poľskú menšinu na Spiši a Orave... Beckov pracovník ďalej umožnil Farkašovi cestu lietadlom do Budapešti. Tu ho na letisku už čakal štátny tajomník MZV Maďarského kráľovstva p. Apor, s ktorým potom večeral v spoločnosti štátneho tajomníka predsedníctva vlády Patakyho. Dňa 5. októbra ho prijali na MZV ministri Kánya a Teleki. Taktiež reprezentant maďarskej menšiny na Slovensku J. Esterházy a maďarský vyslanec v Berlíne Sz. Döme. Z takmer dvojhodinovej debaty vyplynulo, že Slováci môžu rátať so všestrannou pomocou maďarskej vlády, ale v akej forme a za akých podmienok, to sa vopred nedá presnejšie určiť, pretože Maďari musia vychádzať z tisícročnej histórie Uhorska (chceli pripojiť Slovensko k Svätoštefanskej korune na základe širokej autonómie pre prevažne slovenské okresy). J. Farkaš doručil výsledky svojej misie Tisovi do Žiliny listovne prostredníctvom J. Esterházyho, ešte pred začatím rokovania, na ktorom bola prijatá 6. októbra 1938 autonómia Slovenska v rámci druhej Česko-slovenskej republiky.

[56] Citované podľa Orlof: *Dyplomacja polska wobec sprawy słowackiej*, s. 191–198.

[57] *Tamže.* Minimálne požiadavky sú tieto: Na Kysuciach celý okres Čadca. Na Orave obce: Rabčice, Rabča, Oravská Polhora, Sihelné, Veselé, Mútne, Novoť, Klín Zakamenný, Herdutka a Bendikov... Hladovka, a Suchá Hora... Na Spiši:

sa nevdojak priznal k svojej iredentistickej činnosti, keď na jednom mieste svojho memoranda uviedol: „Poľské obyvateľstvo spomínaných obcí, hoci vo svojej väčšine bez národného uvedomenia, je jednako zásluhou akcie riadenej z poľskej Oravy, ako aj niekoľkými statočnými jednotlivcami, vyvíjajúcimi činnosť na mieste, dostatočne pripravené na pripojenie...“[58]

Za tejto situácie slovenská autonómna vláda vyslala do Varšavy osobu najkompetentnejšiu – Karola Sidora. 19. a 20. októbra 1938 tu rokoval s viceministrom zahraničných vecí grófom Janom Szembekom a jeho spolupracovníkmi. Počas rokovaní mu poľskí hostitelia predložili mapu, na základe ktorej sa viedol rozhovor o poľských územných požiadavkách. Podľa osobného Szembekovho záznamu mal vtedy Karol Sidor vyhlásiť: „Slováci vám (t. j. Poliakom) dôverovali, no vy im chcete vytrhnúť kus živého mäsa. Slovenská vláda vás žiada odložiť rokovanie o týchto požiadavkách.“[59] Druhá strana sa usilovala presvedčiť Sidora, že ide o bezvýznamné úpravy hraníc, ktoré sú väčšinou neobývané! Šlo skutočne aj o neobývané územia, boli to však perly slovenskej prírody vo Vysokých Tatrách a Pieninách. Poliaci tiež naliehali na Sidora, aby Slováci zintenzívnili svoje úsilie o získanie úplnej nezávislosti od Prahy a sľubovali im pomôcť pri rokovaniach s Maďarmi.

Sidor sa po návrate do Bratislavy usiloval upokojovať slovenskú verejnosť článkom: „O aké poľsko-maďarské hranice ide?“ Uviedol v ňom: „Hoci nemôžeme predbiehať udalostiam a dopúšťať sa indiskrétnosti, jednako však správy, akoby Poliakom išlo o spoločnú hranicu poľsko-maďarskú cez Slovensko, vyhlasujeme, že tieto správy sú úplne falošné. Poliaci nechcú ani jednu slovenskú dušu, ani územie.“[60] Ani táto poloprava Sidorovi nepomohla udržať vedúce pozície polonofilského krídla v HSĽS.

V polovici októbra česo-slovenská vláda vymenovala delegáciu, ktorá rokovala s Poliakmi o ich územných požiadavkách. Z poverenia poľskej vlády rokovania viedol vyslanec Kazimierz Papée. Na schôdzke 18. októbra Papée požiadal o odstúpenie železničnej trate od Zwardoňa, potom Jablunkovského priesmyku a Javoriny. Dňa 22. októbra predložil ďalšie požiadavky, týkajúce sa Vysokých Tatier. Nový minister zahraničných vecí Česko-Slovenska Fr. Chvalkovský rozhodol preniesť právo viesť rokovania s Poľskom na novoutvorenú autonómnu slovenskú vládu.[61]

25. októbra poľský vicekonzul v Bratislave W. Krzyżanowski predložil slovenskej vláde poľské požiadavky. Úplný zoznam poľských požiadaviek obsahovala až inštrukcia poľského ministerstva zahraničných vecí, ktorú obdržalo vyslanectvo Poľskej republiky v Prahe i konzulát v Bratislave 31. októbra 1938 a na druhý deň s dátumom 1. novembra vyslanec Papée predložil oficiálne nótu ministrovi Chvalkovskému, ktorá obsahovala podrobné poľské požiadavky o celkovú zmenu hraníc. Na slovenskom úseku sa požiadavky vzťahovali na územia v oblasti Čadce, Oravy, Vysokých Tatier, Spiša, Pienin, Ździestowa–Pivničnej, Lupkova-Cisnej. V nóte sa ustanovilo, že zmiešané komisie na delimitáciu hraníc začnú pracovať okamžite po výmene nót a ukončia práce na českom úseku do 15. novembra a na slovenskom úseku do 30. novembra 1938.[62]

Zverejnenie poľských požiadaviek vyvolalo medzi obyvateľstvom Slovenska šok, lebo nič také od Poliakov nečakalo. Časove sa to zbehlo s Viedenskou arbitrážou, ktorou boli 2. novembra odtrhnuté od Slovenska veľké južné oblasti

---

„Nepochybne najcennejšou časťou poľských pohraničných území za Karpatmi je úsek spišský, na ktorý sa vzťahuje najviac argumentov, ktoré odôvodňujú naše práva, lebo nielen etnické, ale taktiež geografické a historické; Preto tam sme najbolestnejšie pocítili krivdu, spôsobenú rozhodnutím Ligy národov, ktoré nás pozbavilo perly Tatier – nezabudnuteľnej spišskej Javoriny. Naše požiadavky na Spiši, od ktorých nemožno ustúpiť, zahrňujú celú uzavretú oblasť poľského osídlenia, do ktorej však musí byť zahrnuté aj nemecko-poľské mesto Kežmarok, ako hospodárske centrum Spiša, a susedná, taktiež čiastočne nemecká Ľubica. Táto hranica by viedla od štítu Čubrina v hlavnom najvyššom chrbte Tatier, pozdĺž toho chrbta až na Ľadový, odtiaľ na Lomnický štít, z ktorého by zostupovala do Popradskej doliny, ponechávajúc na slovenskej strane Smokovce a Tatranskú Lomnicu (zahrňujúc naproti tomu celú Javorinu spolu s Kežmarským kotlom aj celé Belianske Tatry), ďalej by zahrňovala mesto Kežmarok a Ľubicu, odtiaľ by bežala ďalej smerom severovýchodným na chrbát Braniska (Levočské hory), obiduc slovenské Ruskinovce a ďalej po Branisku, ako rozvodím Popradu, až po poľskú hranicu v prelome Popradu. Na tomto území by sa ocitlo isté množstvo kežmarských Nemcov, prevažne katolíkov, istý počet lemkovských osád v kolene Popradu i dve slovenské obce Plaveč a Plavnica, ktoré sa nachádzajú v tom kolene. Minimálne ústupky by boli vzdať sa Kežmarku a Ľubice, pod podmienkou, že centrum hospodárskeho života by sa prenieslo do Spišskej Belej.“

[58] Na tomto mieste sa jednako Semkowicz trochu precenil. Skutočnosti zodpovedá jeho vyššie tvrdenie: „...práve na Spiši a Orave medzi poľskými Goralmi hlinkovská strana mala veľmi silnú oporu a mnohých i horlivých prívržencov.“ *Tamže.*

[59] J. Szembek: Journal 1933–1939, vyd.: *Plon.* Paris 1952, s. 359–362.

[60] K. Sidor: O aké poľsko-maďarské hranice ide?, in: *Slovák 23. 10. 1938, s. 1.*

[61] Orlof: *Dyplomacja polska wobec sprawy słowackiej*, s. 108–109

[62] *Tamže*, s. 109–110.

so státisícmi obyvateľov nielen maďarskej, ale aj slovenskej národnosti s mnohými mestami so slovenskou väčšinou až po Košice vrátane.

Slovenská autonómna vláda 3. novembra menovala do slovensko-poľskej delimitačnej komisie Dr. Franiška Hrušovského ako predsedu a členov Dr. Ivana Krnu, Ing. Jána Slávika, mjr. Generálneho štábu Štefana Jurecha, Pavla Čarnogurského, Antona Granatiera a Milana Poláka. Iná možnosť, ako ustúpiť nátlaku poľskej vlády, nebola. Nezaujatý W. Churchill neskôr vyhlásil, že okrem nemeckých supov sa Maďari a Poliaci vrhli na Česko-Slovensko „ako dravé šelmy..."[63]

Odpor slovenského obyvateľstva voči poľským nárokom bol okamžitý a spontánny. Dr. Hrušovský si o udalostiach viedol súkromný denník od 8. do 27. novembra 1938, v ktorom živo zachytáva atmosféru, fakty, postoje, ale aj citové reakcie slovenských občanov na územiach, ktoré si nárokovala poľská vláda. Na všetkých úsekoch – na Kysuciach, Orave, v Tatranskej Javorine, Pieninách zúfalí ľudia protestovali a všade hrozili fyzickým napadnutím poľských členov delimitačnej komisie. „To, čo sme tam (na Kysuciach) videli a počuli, otriaslo celou našou bytosťou, lebo ešte nikdy nemali sme príležitosť vidieť zúfať a plakať ľudí pre svoju prítulnosť a oddanosť k svojmu slovenskému rodu."[64]

Kvôli objektívnosti siahneme aj po knihe poľského autora E. Długaczyka. Autor v nej uvádza, že po diplomaticko-vojenskom vyriešení otázky Tešínska v prospech Poľska, v inštrukcii z 11. októbra prikázal Beck vyslancovi Papéemu oznámiť Prahe, že je pripravený uzavrieť dohodu, ktorá zabezpečí „racionálnu rektifikáciu hraníc..."[65] Táto inštruktáž precízovala tiež hraničné požiadavky na Kysuciach, Orave a Spiši. Definitívne požiadavky obsahovala poľská nóta z 1. novembra 1938: „Južne od Jablunkova, poniže Mostov začína Slovensko. Dnes sa tam nachádza hranica oddeľujúca obidve republiky, ktoré vznikli po rozdelení Československa. Potom ďalej rovnobežne s hranicou, už na slovenskom území, vedie cesta a železničná trať, ktorá spája Čadcu so Zvardoňom. Poľsko požiadalo o časť tejto železničnej trate od Svrčinovca cez Čierne a Skalité smerom na Zwardoń."[66] Následne autor popisuje

[63] W. Churchill: *Druhá svetová vojna: Blíži sa búrka*, vol 1, trans. Z. Hron. Praha 1992, s. 291 a ďalej.

[64] F. Hrušovský: Denník Delimitačnej komisie čsl.-poľskej, ed. Šimončič, in: *SA*, roč. XXVII, 1992, č. 1, s. 105–109. Profesor Šimončič našiel v Štátnom okresnom archíve v Martine v pozostalosti Dr. Fr. Hrušovského zošit s názvom „Denník Delimitačnej komisie čsl.-poľskej", 29 strán, ako súkromný komentár od 8. do 27. novembra 1938. Prof. Šimončič uvádza: „Veľmi presne zachytáva atmosféru, fakty, postoje slovenských i poľských členov komisie, ale aj slovenskú citlivosť, neinformovanosť a neznalosť širších súvislostí". K tomu treba dodať, že je to závažný dokument o udalostiach na slovenskom úseku československo-poľských hraníc v jeseni roku 1938, ktorých spracovanie v našej historickej literatúre stále absentuje, resp. je neúplné.
Stručne poukážeme aspoň na niektoré fakty. Hrušovský podrobne opisuje prácu komisie na úseku kysuckom, ako aj reakcie slovenského obyvateľstva. Na prvej pracovnej schôdzke komisie 16. XI. v Žiline slovenskí členovia zistili, že medzi čs. a poľskou hraničnou čiarou je v niektorých prípadoch značný rozdiel, ktorý proti zneniu poľskej nóty z 1. XI. zvyšuje poľské požiadavky, a to tak v úseku Čadce, ako aj v Tatrách v úseku Javoriny posunuli novú hraničnú čiaru viac na východ až k okraju dediny Ždiaru a najväčšmi prekvapila hraničná čiara v Pieninách, lebo mala ísť nad severným krajom Spišskej Starej Vsi, Lechnice a zaberala pre Poľsko Smerdžonku a Lesnicu, aby sa dostal do Poľska celý národný park a aj celý kataster obce Lesnica. V nasledujúce dni do 23. XI. pracovala komisia na úseku kysuckom za neustávajúcich protestov miestneho obyvateľstva. Dielči protokol podpísala komisia v Jablunkove 23. novembra a nasledujúci deň sa mala presunúť na Oravu. V Oravskom Podzámku 24. XI. zastavili rozzúrení ľudia autobus s poľskou delegáciou, rozbili obloky na ňom, dvoch členov zranili, celú cestu zabarikádovali vozmi, skalami. Kordón vojska bránil Poliakov. Poľská časť delegácie sa potom vrátila cez Žilinu a Čadcu do Zakopaného. Slovenskí delegáti odišli do T. Lomnice. Nasledujúci deň 25. XI. sa telefonicky spojil Dr. Hrušovský s predsedom poľskej časti komisie Dr. Zaborským, ktorý už bol v Zakopanom a od neho sa dozvedel, že čakajú na rozhodnutie Varšavy, ako sa bude ďalej pokračovať. Večer sa dozvedeli, že toho dňa (25. novembra) o 13.00 hod. vyslanec Papée odovzdal čs. vláde nótu, podľa ktorej Poliaci ešte dnes obsadia čadčiansky úsek a 27. novembra ostatné úseky tak, „ako sme sa to s poľskou delegáciou proti zneniu pôvodnej nóty predbežne a ešte nepresne dohodli". 26. novembra došlo k telefonickej dohode, že „v zmysle príkazu varšavskej vlády bude sa v rokovaní pokračovať zajtra, t. j. 27. XI. o 14.00 hod. v Zakopanom".
Ráno 27. novembra sa stretol Dr. Hrušovský v Tatranskej Lomnici s gen. Šidlíkom, ktorý práve vydával rozkazy pre jednotky, rozmiestnené v úsekoch, v ktorých mala delimitačná komisia vytýčovať novú hranicu... Do denníka si napísal: „Pravda... presná hraničná čiara v našich mapách ešte schválená nebola". Cestou do Javoriny na Strednici postretli poľské vojsko a dozvedeli sa, že „pred chvíľou... českí vojaci ešte strieľali z guľometu a zabili majora Regu a kaprála ťažko poranili". V Zakopanom „panovala divná nálada. Naveľa predsa len komisia rokovala. Naši protestovali proti obsadeniu Smerdžonky a časti chotára obce Haligovce. V týchto veciach poľská delegácia bola ochotná k ústupkom, – „ale pri Javorine sme narážali na húževnatý odpor, ktorý prof. Zaborski odôvodňovali tým, že varšavská vláda dala poľskej delegácii príkaz neustupovať v Javorine ani o krok."
Týmto končí denník Dr. Hrušovského. Rokovania Delimitačnej komisie československo-poľskej pokračovali potom už len v Zakopanom a dohoda o slovensko-poľskej hranici bola podpísaná 30. novembra 1938.

[65] E. Długajczyk: *Tajny front na granicy cieszyńskiej. Wywiad i dywersja w latach 1919–1939*. Katowice 1993, s.173

[66] *Tamže*, s.173

na základe potvrdených očitých svedectiev poľských účastníkov priebeh zaberania slovenského územia, ktoré potvrdzuje Hrušovského zápisky, vrátane opisov zbytočných strát na životoch.[67]

Spomínané incidenty podávajú výrečné svedectvo o „dobrovoľnosti" odstúpenia slovenského územia Poľsku po Mníchove v roku 1938. Odpovedajú aj na otázku, kto ako prvý strieľal na poľsko-slovenských hraniciach ešte pred vypuknutím vojny. Ďalší akt slovensko-poľskej tragédie nastal skoro – 1. septembra 1939. Slovenská armáda po boku hitlerovského Nemecka prepadla Poľsko. Výsledkom ťaženia bolo obnovenie slovensko-poľských hraníc podľa stavu z roku 1918, to znamená prinavrátenie poľských záborov z rokov 1920 aj 1938.

Hitlerov útok na ZSSR v roku 1941 spôsobil, že poľská exilová vláda v Londýne nadviazala 30. júla 1941 diplomatické styky s Moskvou a mala záujem utvoriť z poľských „zajatcov", ktorí sa ocitli v ZSSR roku 1939, poľské vojenské útvary. Generál Władysław Anders navštívil Stalina, aby ho požiadal umožniť realizovať tento zámer. Vyvstal problém, že bol dostatok poľských radových vojakov, ale neboli dôstojníci. Stalin chvíľu kamufloval. Prišiel však blesk z jasného neba – Katyň.[68] Poľská exilová vláda prerušila styky s Moskvou dňa 25./26. apríla 1943. No sovietska armáda sa už blížila k poľským územiam. V júli 1944 vznikol poľský Výbor národného oslobodenia so sídlom v Ľubline, ktorý sa 31. decembra 1944 zmenil na dočasnú poľskú vládu. Táto na oslobodených územiach preberala fakticky moc. Sovieti zároveň vyvíjali tlak na československú exilovú vládu v Londýne a na prezidenta Beneša. Československá exilová vláda totiž udržiavala diplomatické styky s poľskou exilovou vládou v Londýne a prebiehali medzi nimi rokovania o projekte povojnovej česko-slovensko-poľskej konfederácie. Vzájomné vzťahy narúšal problém uznania československých predmníchovských hraníc. Poľská exilová vláda odmietala odsúdiť Beckovu agresiu proti Československu v roku 1938. Od októbra 1944 sa Beneš musel rozhodnúť, komu dá v budúcnosti prednosť. Sovietska strana zastávala stanovisko, že okupácia Tešínska bola aktom agresie, ktorý nemôžu uznať. Ľublin považoval Tešínsko za spornú otázku. Sám sa obrátil na československú vládu v Londýne v úsilí nadviazať s ňou diplomatické styky. Beneš mlčal. Sovieti vyslovili počudovanie, že československá vláda zatiaľ ešte neuznala ľublinský výbor. Takto Moskva z veci urobila aj záležitosť československo-sovietskych vzťahov. Beneš chcel vyhlásenie o uznaní predmníchovských hraníc. Sovieti navrhovali uznať ľublinskú vládu a potom s ňou rokovať o Tešínsku. Prijať tento návrh by znamenalo, že aj Československo pripúšťa Tešínsko ako problém. Britskí politici zasa naliehali na Beneša, aby vo vzťahu k Ľublinu neurobil rozhodnutie

[67] *Tamže*, s. 174. Pre nedostatok miesta nemôžeme odcitovať všetky úryvky. Ako ilustrácia celkom postačí výpoveď Stanisława Kossowského, záložného dôstojníka 1. pluku podhalianských strelcov v Nowom Sączy, ktorý bol po mobilizácii začiatkom novembra prevelený k 1. batalión, umiestnenému v Jablunkove: „V noci z 24. na 25. novembra 1938 bol poplach v súvislosti so zneuctením poľskej delimitačnej komisie pri Oravskom Zámku. Prvý batalión dostal rozkaz obsadiť územie, ktoré nám bolo priznané, to znamená Kysuce až po železničnú trať, vedúcu od Čadce cez Svrčinovec – Čierne – Skalité do Zwardoňa. Po príchode k dočasne vytýčenej hranici v Šanciach (okraj obce Svrčinovec), batalión zastal a čakal na rozkaz zaútočiť. Prvá rota, ako predná, tvorila čelo v sile čaty. Veliteľom čaty som bol ja. Po obdržaní rozkazu „napred", po prekonaní 80 metrov o 8.25 hod. padol prvý výstrel zo strany československej hliadky a potom nasledoval náš normálny útok (bez delostreleckej podpory) na priestore dva a pol kilometra. V priebehu hodiny bol ten úsek zaujatý (...) napriek paľbe Čechov. Moja čata ako prvá a vysunutá dopredu v hlavnom smere pozdĺž cesty mala najťažšiu úlohu, pretože musela zabezpečovať rozvíjanie sa roty, čoho výsledkom boli najväčšie straty, to znamená dvaja zabití (Mlekodaj a Storch) a siedmi ranení, pričom iné čaty mali len dvoch ranených. Paľba Čechov trvala od samého rána až do súmraku takmer bez prestávky. O hod. (?) začalo sa zakopávanie na čerstvo obsadenom území Svrčinovca pod paľbou čs. guľometov a delostrelectva, ktoré trvalo až do súmraku."
E. Długajczyk túto kapitolu končí výrečne: „30. novembra 1938 Poľsko podpísalo v Zakopanom so slovenskou vládou hraničnú dohodu. Drobné, vynútené korektúry hrahničnej čiary priniesli Poľsku viac škody ako úžitku. Otriasli polonofilstvom dokonca aj tých najviac oddaných Slovákov."

[68] Katynskoje delo. Možno li postaviť točku?, in: *Vojennyje Archivy Rosii*, ed. 1. Vypusk 1993, s. 123–174. Nemci, ktorí už ustupovali pred Červenou armádou, objavili hroby poľských dôstojníkov a tvrdili, že je to dielo Sovietov. Sovieti to popierali a obviňovali nacistov.
Pravda uzrela svetlo sveta až v roku 1992, keď sa prikročilo k otvoreniu dôverných zväzkov, pochádzajúcich z tajných archívov ÚV KSSZ. V zväzku označenom číslom jeden – išlo o normálnu spisovú obálku, ktorá obsahovala niekoľko listov písaných strojom a čiastočne rukou. Boli to dobre zachované originály: list z 5. marca 1940 podpísaný Berijom a adresovaný ÚV VKS (b) s návrhom na zastrelenie 14 700 poľských vojnových zajatcov a 11 000 civilných osôb, ďalej výpis uznesenia politického byra z toho istého dňa, určený Berijovi – všetkých bez súdu zastreliť.
V žurnáli sú uvedené všetky dokumenty, ktoré za desaťročia v spise pribudli. Až v roku 1992 dal vtedajší prezident B. Jeľcin príkaz informovať poľského prezidenta Wałęsu a potom pravdu zverejniť.

bez konzultácie s nimi. Chceli dosiahnuť splynutie londýnskej a ľublinskej vlády na pripravovanej Jaltskej konferencii. Beneš však do Moskvy oznámil, že v prípade dohody s Ľublinom o hraniciach, ľublinskú vládu uzná, a to i za cenu konfliktu s Veľkou Britániou a USA. Stalin zavrhol podmienečné uznanie ľublinskej, resp. varšavskej vlády. Beneš a československá vláda pod jeho tlakom 30. januára 1945 uznal poľskú dočasnú vládu bez akýchkoľvek vyhlásení. Problém česko-slovensko-poľských hraníc ostal nevyriešený.[69]

Oblasť Tešínska oslobodil 4. ukrajinský front 3. mája 1945 za účasti 1. československej samostatnej tankovej brigády a boli tu obnovené hranice podľa stavu pred Mníchovom. Ustanovili sa národné výbory, v ktorých boli zastúpení aj občania poľskej národnosti. Miešali sa tu prvky spolupráce občanov oboch národných skupín s prejavmi celkom opačnými. V júni 1945 boli otvorené poľské školy, ktoré cez vojnu Nemci zavreli.

V polovici júna 1945 došlo k „ratiborskému incidentu", keď československé jednotky vnikli na ratiborskom úseku na bývalé nemecké územie, ktoré už mali Poliaci vo svojej správe. Do sporu, ktorý hrozil prerásť do otvoreného konfliktu, zasiahli Sovieti a pozvali poľských i československých zástupcov na rokovanie do Moskvy. Rokovania sa uskutočnili v dňoch 22.–25. júna 1945. Prebiehali bez účasti sovietskych zástupcov. Skončili sa neúspešne. Poľskej strane sa nepodarilo zmedzinárodniť spor o Tešínsko, pretože aj tri západné veľmoci – Veľká Británia, Francúzsko a USA – zaujímali pre Československo kladné stanovisko.

Nastalo obdobie „nacionálneho štvania, perzekúcie a hrozieb", ktoré sa po štyroch mesiacoch skončilo ponukou Varšavy 5. novembra 1945 spoločne preskúmať „súhrn otázok hraničných, politických, hospodárskych, kultúrnych a iných".[70] Československá vláda ponuku prijala. Vyslovila podmienku, že „základom rokovania nebude požiadavka jednej strany o cessiu štátneho územia druhej strany". K rokovaniam síce vo februári 1946 v Prahe došlo, ale skončili sa opätovne neúspešne. Poliaci trvali na rokovaniach o Tešínsku a československá strana to odmietla s odôvodnením, že „poľské požiadavky na Tešínsko nie je možné vziať za základ rokovania, pretože znamenajú porušenie predmníchovských hraníc a potvrdenie mníchovského násilia".[71] Takto padla aj možnosť rokovať o Spiši a o Orave.

Od pripojenia na jeseň 1939 až do januára 1945 žili obyvatelia severného Spiša a hornej Oravy ako organická súčasť Slovenskej republiky a zaznamenali hospodársky, kultúry a národný rozvoj. Po oslobodení bolo treba riešiť aj otázku poľsko-slovenských hraníc. Nebolo to ľahké, ani jednoduché, pretože slovenské obyvateľstvo Spiša a Oravy sa aktívne bránilo opätovnému pripojeniu k Poľsku. Podľa vzoru povstaleckého Slovenska si založilo v obciach národné výbory a zorganizovalo si aj vlastnú občiansku milíciu. Uskutočnilo aj „plebisciť", podľa ktorého sa 98 % obyvateľstva prihlásilo k slovenskej národnosti a presviedčalo orgány sovietskej armády, že patrí k Československu.[72]

Sovietsko-nemecký front sa zastavil na línii Chyžné – Veľká Lipnica, čiže oslobodené bolo územie severného Spiša a hornej Oravy pririeknuté roku 1920 Poľsku. Dňa 15. februára 1945 krakovský vojvoda vydal nariadenie zaviesť poľskú administratívu na Spiši a Orave. V Jurgove tomu zabránil odpor slovenskej milície a pohraničnej stráže, podporovaný zástupom asi 300 osôb. Obdobne tomu bolo aj v iných spišsko-oravských obciach, napríklad 14. apríla v Jablonke okolo 300 Slovákov napadlo a obsadilo stanicu poľskej milície, vyslanej z Nového Targu. Podobne 1. marca v Nižných Lapšoch atď. V tejto situácii je zaujímavé, že na 11. apríla ohlásené odvody do československej armády sa vzťahovali aj na územie hornej Oravy a severného Spiša, k čomu generál Svoboda získal súhlas velenia 4. ukrajinského frontu.[73]

Slovenské obyvateľstvo spišsko-oravských obcí vyvíjalo horúčkovitú činnosť. Správu o nej nám neskôr podal Komitét utečencov zo Spiša a Oravy. V prvej polovici februára 1945 vydali spišské obce vyhlásenie o samourčení, ktoré podpísalo 95–99 % obyvateľstva.[74]

Dňa 7. apríla zástupcovia oravských obcí navštívili prezidenta Beneša v Košiciach a dožadovali sa pripojenia Spiša a Oravy k Československu.

Dňa 22. apríla Okresný národný výbor v Trstenej podal prezidentovi Benešovi memorandum vo veci hornej Oravy, v ktorom sa konštatuje, že až 95 % obyvateľstva chce prináležať Československu. K memorandu pripojili podpisové hárky

[69] K. Kaplan: *Pravda o Československu 1945–1948*. Praha 1990, s. 43 a nasl.
[70] *Tamže*, s. 59.
[71] Kaplan: *Pravda o Československu*, s. 58.
[72] *Slovo ľudu Hornej Oravy a Spiša rodákom v Československu a svetovej verejnosti*. Bratislava 1947, s. 29.
[73] J. Kwiek: *Żydzi, Łemkowie, Słowacy w województwe krakowskim w latach 1945–1949/50*. Kraków 1998, s. 164.
[74] *Slovo ľudu*, s. 26.

zo súpisovej akcie, robenej bez vyzvania ONV a petície, datované 19.–22. apríla zo všetkých obcí, v ktorých miestne národné výbory priklincovali, že obyvatelia týchto obcí sú až 95 % Slováci... Memorandum sa odvoláva na sčítanie ľudu, robené v roku 1940, keď z počtu 17 372 duší sa prihlásilo za Poliakov iba 188.

Dňa 12. mája obyvateľstvo Jurgova a okolia na verejnom zhromaždení prijalo manifest, v ktorom sa osvedčuje za slovenskú národnosť, žiada slovenské školy a v kostole slovenské bohoslužby.

20. mája bolo v Jablonke za daždivého počasia manifestačné zromaždenie hornooravského ľudu za pripojenie hornej Oravy a Spiša k Československu. Protestovalo tu 3 tisíc osôb. V ten istý deň major Milan Polák v zastúpení Slovenskej národnej rady odovzdal v Trstenej Spiš a Oravu poľským zástupcom.

29. mája 1945 delegovaní zástupcovia spišských obcí na zhromaždení v Spišskej Starej Vsi rezolúciou sa ohradili proti tomu, aby boli proti svojej vôli odtrhnutí od Československa a pripojení k cudziemu štátu – k Poľsku. V rezolúcii sa okrem iného uvádza: „Sme všetci Slováci, preto rozhodne žiadame, aby naše presvedčenie a naša vôľa bola príslušnými kruhmi – tak československými, ako aj inými – rešpektovaná v zmysle prirodzeného ľudského práva.“[75]

Otázka poľsko-slovenských hraníc bola predmetom rokovania československej vlády v Košiciach 5. mája 1945 a bolo rozhodnuté vrátiť Poľsku severné územie Spiša a Oravy. Bolo to rozhodnutie bez kladenia akýchkoľvek podmienok, zdôraznený bol slovenský charakter týchto území.[76]

Odovzdanie Spiša a Oravy prebehlo spôsobom rýchlym a pre poľskú stranu prekvapujúcim. Novotarské starostovstvo o odovzdaní týchto území bolo upovedomené dňa 20. mája veliteľom sovietskej pohraničnej stráže v Novom Targu. Delegácia starostovstva sa preto bezodkladne odobrala do Trstenej na Slovensku, kde toho istého dňa došlo k podpísaniu príslušného protokolu predstaviteľmi oboch strán. Poľskú stranu reprezentovali: novotarský vicestarosta Jan Witek, predseda okresnej národnej rady Leon Leja a zástupca poľského vojska podporučík Jan Choma, československú stranu zastupoval major Milan Polák, podpredseda Slovenskej národnej rady. Po podpísaní protokolu bola slovenská pohraničná stráž stiahnutá za hranice spred roku 1938.

V poľskej literatúre sa náhle a rýchle odovzdanie Spiša a Oravy Poľsku spája so zavedením českej administratívy na Tešínsku: „To znamená na území, ktoré malo prednostný význam pre československé hospodárstvo. Preto československá strana prešla akoby nič nad manifestáciou slovenského obyvateľstva v Jablonke. V tomto kontexte treba chápať podčiarknutie platnosti predmníchovských hraníc. Československá strana chcela takto donútiť poľskú stranu k podobnému kroku na Tešínsku.“ (...) „Bol to vypočítavý krok, lebo československé orgány dobre vedeli, že poľskej administratíve nebude ľahké začať úradovať v podmienkach ostrých protestov miestneho slovenského obyvateľstva.“[77] V tejto súvislosti hodno zaznamenať aj iný názor poľskej historiografie: „Poľská strana bola ochotná vzdať sa Horného Spiša a Oravy výmenou za získanie Tešínska (Zaolzia). Avšak Praha nemala zámer stratiť tešínsky kraj bohatý na uhlie a huty, hoci obývaný viac ako stotisícovou väčšinou Poliakov, aby sa vyhovelo túžbe niekoľkých tisícok Goralov hornej Oravy a Spiša.“[78]

Protesty a antipoľské vystúpenia a nálady slovenského obyvateľstva prinútili novotarského starostu obrátiť sa 23. mája 1945 na krakovského vojvodu s prosbou o vyslanie vojska... Definitívne bola poľská administratíva zavedená až v júli 1945, keď sa stalo jasným, že júnové rozhovory poľsko-československé v Moskve sa skončili fiaskom. Poľské vojsko obsadilo Spiš 17. júla a Oravu 14. augusta 1945. Slovenské obyvateľstvo privítalo príchod poľských vojakov nepriateľskými výkrikmi a hádzaním kameňov.[79]

Slovenské obyvateľstvo sa nechcelo zmieriť s opätovným pripojením k Poľsku. Ďalej sa obracalo s memorandami na najvyššie miesta na Slovensku i v Československu a pri príležitosti konania Postupimskej konferencie v lete 1945 sa obrátili telegramami na J. V. Stalina, Harryho Trumana a Winstona Churchilla... Domáhalo sa plebiscitu, ktorý mal byť už v roku 1920 a neuskutočnil sa.

Vlna podporných protestov proti odstúpeniu Spiša a Oravy prebehla celou slovenskou krajinou. Zapájali sa do nej spoločenské organizácie i politické strany, resp. poslanci politických strán. Keď

[75] *Tamže*,, s. 27–28.
[76] Kwiek: *Żydzi, Łemkowie, Słowacy*, s. 165
[77] K. Kamiński: *Polsko-czechosłowackie stosunki polityczne 1945–1948*. PWN, Warszawa 1990, s. 83.
[78] K. Kamiński: *Z dziejów stosunków polsko-czechosłowackich po II wojnie światowej przed wydarzeniami lutowymi 1948*, Wrocław 1980, s. 83–84.
[79] Kwiek: *Żydzi, Łemkowie, Słowacy*, s. 166.

sa napriek prísľubom neprikročilo k riešeniu tejto otázky, vytvoril sa „Oslobodzovací výbor pre Spiš a Oravu" so sídlom pre Oravu v Trstenej a pre Spiš v Spišskej Starej Vsi. No už 6. februára 1946 vydalo Ministerstvo zahraničných vecí v Prahe príkaz Povereníctvu vnútra, aby vyrozumelo tento „Oslobodzovací výbor", že sa má premenovať na „Komitét pre podporu utečencov z hornej Oravy a Spiša" a má existovať na spolkovom princípe.[80]

Vysťahovalci z týchto obcí za more, tak ako v období po prvej svetovej vojne, tak aj teraz hneď od roku 1945 prejavovali živý a neustávajúci záujem o osud svojich blízkych v „kraju". V Pittsburghu vznikol „American Liberation Comitee for Spis and Orava". Komitéty vznikali po celých Štátoch i v Kanade (v Mocanaqua, Chicago, Clifton, N. J., Garfield, N. J., Readling, Pa., Toronto, Ontario), ba ozvali sa krajania aj z Montevidea, menovite „Centro Eslovaco del Uruguay" (Perth, Amboy, N. J., Passaic, N. J.,) atď.

Dlhý by bol rad všetkých spolkov a združení na americkom kontinente, ktorým ležal na srdci osud slovenského ľudu Spiša a Oravy. *Ľudový denník* (*The People's Daily*) napríklad na konci leta toho istého roku uverejnil na titulnej strane článok, v ktorom sa okrem iného hovorí: „V utorok poobede vo William Penn hoteli sa zišli slovenskí zástupcovia s členom poľskej ľudovej vlády Michałom Szyszkom, viceministrom poľného hospodárstva, aby si pohovorili ohľadne slovenských obcí Spiša a Oravy, ktoré sa teraz nachodia pod poľskou správou. Bolo poukázané, že ľud týchto obcí chce patriť do Československa."[81]

Americký delegát Jozef Matiašovský ml. navštívil Československo a v mene „Oslobodzovacieho výboru pre Spiš a Oravu v USA" a jeho odbočiek, ako aj v mene všetkých amerických slovenských spolkov, od ktorých mal poverenie, spolu so zástupcami „Komitétu utečencov zo Spiša a Oravy" a zástupcami odtrhnutých obcí podal dňa 10. septembra 1946 súrny a posledný apel na okamžité riešenie teraz už veľmi pálčivej otázky severného Spiša a Oravy, adresovaný pánu prezidentovi Československej republiky, Predsedníctvu vlády Československej republiky, Československej delegácii na mierovej konferencii v Paríži, Predsedníctvu snemu, Predsedníctvu Slovenskej národnej rady... [82]

Medzitým v polovici júna 1945 poľská strana rozhodla zabezpečiť východný úsek poľsko-československých hraníc. 17. júla na Spiš a 14. augusta na Oravu vkročilo poľské vojsko... V Nedeci a Kacvíne poľské oddiely privítalo miestne obyvateľstvo nepriateľskými výkrikmi a hádzaním kameňov. Preberanie týchto území prebiehalo za ostrého odporu slovenského obyvateľstva. Na príkaz novotarského starostu K. Chlipalu už predtým 2. júla odišiel osemdesiatčlenný oddiel poľskej milície z Nového Targu na Oravu s poslaním odzbrojiť stanice slovenskej občianskej milície a zriadiť poľské stanice. Oddiel najprv obsadil Podvlk, kde nechal šesťčlennú stanicu MO. Potom pokračoval do Oravky a vzal so sebou ako rukojemníka slovenského kňaza z Podvlka. Po odzbrojení slovenskej stanice šiel ďalej do Jablonky, kde došlo ku krátkej zrážke so slovenskou milíciou, v dôsledku ktorej došlo k zadržaniu štyroch slovenských milicionárov. Na intervenciu zástupcov sovietskej pohraničnej stráže Poliaci prepustili kňaza aj slovenských milicionárov. Po odchode milície ozbrojené slovenské obyvateľstvo zaútočilo na poľskú stanicu. Prvý útok bol odrazený,

[80] Slovenský národný archív (ďalej SNA), Povereníctvo vnútra – bezp. 95–III/3, dôv.–46, ak. 486.

[81] Porada s členom poľskej vlády vo veci Spiša, Oravy, in: *The People's Daily Pittsburgh, pa. XXXIX.*, 1945, z 15. novembra 1945, s. 1. Slovenskí zástupcovia sa tu ďalej sťažovali na prenasledovanie vo svojej starej vlasti. Minister mal zdôrazniť, že poľská strana má záujem na pokojnom riešení krízy a že: „Problém Tešínska, Spiša a Oravy, akákoľvek úprava hraníc bude urobená priateľským a demokratickým spôsobom na základe ľudového plebiscitu..."

[82] *Slovo ľudu*, s. 55: „Menovaný delegát v čase od 2. do 9. septembra 1946 navštívil slovenské obce na Spiši a Orave, kde sa stretol so stovkami utečencov. Na mieste zistil neslýchané výsledky poľského jednoročného teroru na tomto bezbrannom slovenskom obyvateľstve, a to 14 vrážd, niekoľko sto ťažko ranených, väznených a okolo 6 000 utečencov. Okrem toho zistil, že doteraz skoro každá obec bola vydrancovaná a niektoré aj viackrát (...) Stálym drancovaním ozbrojených jednotiek s poľskými výsostnými znakmi, obyvateľstvo vyšlo už úplne na mizinu a proti tomu nemôže nájsť nikde ochranu (...) Na majetky Slovákov uvaľujú sa väčšie dane a poplatky, ako na rovnako veľké majetky Poliakov (...) Najnovšie do akcie proti slovenskému obyvateľstvu vstúpila ilegálna „Armia Krajowa" (AK), partizánska skupina Błyskawica, ktorej velí istý Ogień, ktorá pod trestom smrti vypovedá Slovákov z tohto územia. Od obcí a jednotlivcov žiadajú pod tými istými vyhrážkami, ako aj vyhrážkou vypálenia, veľké peňažné sumy od 100 až 400 000 poľských zlotých. Obyvateľstvo žije takto v stálom strachu a hrôze. Mužské obyvateľstvo z obavy o život nenocúva doma, ale sa skrýva. Cennejšie predmety ľudia si musia zakopávať.
Americkí Slováci nechápu, že takéto pomery môžu vládnuť a trpia sa v strede Európy a na hranici dvoch bratských slovanských národov.
Z uvedených dôvodov americkí Slováci, ako aj splnomocnenci postihnutých obcí žiadajú okamžité prinavrátenie severného Spiša a Oravy, ak treba aj p l e b i s c i t o m. Nech ľud sám dá Poliakom patričnú odpoveď a slobodným hlasovaním rozhodne o svojom osude."

podarilo sa dokonca zadržať štyroch útočníkov, ktorých odoslali do Nového Targu, odkiaľ prišla do Podvlka posila, ďalších trinásť milicionárov.

O 3. hod. 4. júla ráno skupina asi 300 Slovákov zaútočila na poľskú stanicu. Poliaci zorganizovali obranu v budove stanice a na kostolnej veži. Po vyčerpaní munície okolo 12.30 hod. sa Poliaci vzdali. Dav smrteľne zranil veliteľa stanice čatára Wronu a dvoch milicionárov. Milicionárov zajatých Slovákmi prepustili až v Malej Lipnici sovietski dôstojníci.

Udalosti v Podvlku sa stali predmetom dôkladnej kontroly a analýzy medziministerskej komisie, ktorá za príčiny udalosti označila: 1.) existenciu silných antipoľských nálad, ktoré sú výsledkom situácie na týchto územiach počas okupácie, ako aj činnosti slovenských učiteľov a kňazov, 2.) fakt trojnásobnej zmeny hranice na Spiši a Orave od času zakončenia vojnových činností, 3.) unáhlené činy novotarského starostu (vydanie rozkazu slovenským učiteľom a kňazom opustiť toto územie, rokovanie so slovenskými orgánmi o otázke hraníc, vydanie rozkazu odzbrojiť slovenskú milíciu, ako aj nedostatok spolupráce so sovietskymi vojenskými orgánmi), 4.) nepopulárnosť poľskej milície medzi miestnym obyvateľstvom.[83]

Aký bol vzťah poľskej spoločnosti k Slovákom na Spiši a Orave, svedčí aj návrh dočasnej rady obce Bukowina listom vláde Poľskej republiky vo Varšave dňa 24. marca 1945: „aby osoby považujúce sa za Slovákov a bývajúce v obciach Jurgov, Javorina, Repiská a Čierna Hora opustili dobrovoľne a v prípade odporu – z donútenia územie poľského štátu."[84] Ako je známe, takých Slovákov – Goralov opustilo vtedy územie poľského štátu asi šesť tisíc. Ďalšie tisíce však ostali!

Aký bol priebeh slovenského exodu zo Spiša a Oravy? Po odovzdaní tohto územia dňa 20. mája 1945 a potom po obsadení v júli – auguste poľskými vojenskými oddielmi, nastalo obdobie nemilosrdného prenasledovania každého, kto sa hlásil k slovenskej národnosti. Proti týmto výčinom protestovalo Ministerstvo zahraničných vecí Československej republiky diplomatickou cestou.[85] Opieralo sa o prípady dokumentované výpoveďami konkrétnych osôb, ktoré československé orgány protokolárne zachytili. Týmto osobám sa podarilo utiecť na československé územie (nie každému postihnutému sa podarilo nadviazať kontakt s československými orgánmi). Protislovenská činnosť poľských štátnych orgánov (štátnej správy, bezpečnostných orgánov, cirkevných hodnostárov – vypovedali slovenských učiteľov a kňazov, diskriminácia pri zásobovaní a podobne), sa ešte umocňovala teroristickou činnosťou jednotlivcov a najmä skupín, ktoré vyvíjali zločineckú činnosť na vlastnú päsť. V tom vynikala najmä Ogňova banda, ktorá sa neštítila ani vrážd.[86]

V dňoch 20.–26. júla 1946 navštívila Moskvu československá vládna delegácia.[87] Vedúci delegácie Klement Gottwald mal osobný rozhovor so Stalinom a vyslovil súhlas so sovietskym odporúčaním uzavrieť s Poľskom spojeneckú zmluvu. Stalin potom poslal 27. júla 1946 Benešovi telegram a o dva dni obdobný Gottwaldovi. Obidva obsahovali námet na uzavretie Zmluvy o priateľstve a vzájomnej pomoci medzi Československom a Poľskom s tým, že vzájomné územné požiadavky bude možné vyriešiť v priebehu budúcich dvoch rokov vo vzájomnej dohode. Obdobné telegramy dostali od Stalina aj vo Varšave. Československo-poľské vzťahy sa viditeľne zlepšili. V auguste 1946 rokovali na mierovej konferencii v Paríži ministri zahraničných vecí obidvoch štátov o spoločnom postupe na konferencii, ako aj o vzájomnej pomoci. V decembri 1946 bol schválený text zmluvy. Na oboch stranách zaznievali hlasy a požiadavky, ktoré nepriaznivo ovplyvňovali vzájomné vzťahy. Napokon opäť zasiahla Moskva. Stalin a Molotov v telegramoch 25. a 27. februára 1947 vyzvali ostrým spôsobom Gottwalda, aby československá vláda urýchlene schválila pripravený text zmluvy s Poľskom... „Ďalšie prieťahy vytvárajú škandálnu situáciu..." V druhom telegrame z 27. februára 1947 sa doslova hovorí: „Súdruhovi Gottwaldovi. Veľvyslanec Zorin nás informoval o besede s Vami a Clementisom, z čoho

[83] Kwiek: *Żydzi, Łemkowie, Słowacy*, s. 166–167.

[84] *Tamže*, s. 171.

[85] Nóta MZV ČSR č. 69 326/II–2/46 zo dňa 6. mája 1946, in: *Most, tlačový orgán Únie slovenských spisovateľov umelcov a kultúrnych tvorcov žijúcich mimo územia Slovenska*, roč. 43, 1998, č. 1–2, s. 74–86.

[86] V nóte sa uvádza aj prípad z 15. apríla 1946: „Oddiel poľského vojska" (preoblečení príslušníci Ogňovej bandy)odvliekli Jána Ščureka, Jozefa Chalúpku, Jána Kraka a Jána Lapšanského. V zmienenej verbálnej nóte MZV ČSR sa uvádzalo, že „O ich ďalšom osude nie je nič známe." Ako sa neskôr ukázalo, všetkých štyroch zavraždila Ogňova banda. V rámci osláv 50 rokov Spolku Slovákov v Poľsku dňa 16. novembra 1997 po slávnostnej slovenskej svätej omši sa delegácia krajanov a Únie slovenských spisovateľov, umelcov a kultúrnych tvorcov žijúcich mimo územia Slovenska poklonila ich pamiatke a položila kyticu kvetov na hrob týchto štyroch Slovákov na cintoríne v Novej Belej. Vo všetkých obciach Spiša a Oravy teroristi v rokoch 1945–1946 zavraždili 21 občanov slovenskej národnosti, čo bolo zápisnične zistené, ale počet nebol konečný. (*Slovo ľudu*, s. 48.)

[87] Autor sa zúčastnil oficiálnej návštevy čs. delegácie Moskvy ako osobný tajomník Dr. V. Celementisa.

je zrejmé, že Vy ste nedali žiadnu odpoveď na náš dotaz. Clementisovu odpoveď nepovažujeme za odpoveď na náš odkaz, nehovoriac už o tom, že je celkom neuspokojivá (otvet sovieršenno neudovletvoriteľnym). My žiadame Vašu odpoveď, lebo sme sa obrátili na Vás a nie na Clementisa. Odpoveď dáte Vy, alebo nie?"[88]

Dňa 10. marca 1947 podpísali Gottwald a Masaryk za Československo a Cyrankiewicz a Modzelewski za poľskú stranu vo Varšave Zmluvu o priateľstve a vzájomnej pomoci a Dodatkový protokol, ktorým sa okrem iného zabezpečovali menšinové práva Poliakov v Československu a Čechov a Slovákov v Poľsku a tiež sa v ňom hovorilo o riešení hraničných problémov do dvoch rokov. Avšak krátko po jej ratifikácii vystúpili do popredia európskej politiky celkom iné otázky. Dovŕšilo sa rozdelenie Európy. Sovietsky zväz pretvoril sféru svojho vplyvu na pevne organizovaný mocenský blok. Hraničné spory medzi štátmi jeho bloku odporovali zahranično-politickým záujmom Moskvy, a tak tešínska otázka – a s ňou súvisiaca otázka hornej Oravy a severného Spiša – bola vyriešená zachovaním predmníchovskej hranice Československa.

V marci 1949 uplynul dvojročný termín riešenia sporných hraničných otázok medzi Poľskom a Československom, predvídaný v Dodatkovom protokole. Zatiaľ sa poľská strana nepokúšala nastoliť rokovanie o štátnej príslušnosti Českého Tešínska (Zaolžia). nechcela však ani formálnym spôsobom uznať jestvujúce rozdelenie Tešínskeho Sliezska. Zámenou za sľub nehýbať otázkou Tešínska v medzištátnych rozhovoroch, čo bolo v Prahe prijaté ako neoficiálne vzdanie sa nárokov na toto územie, veľvyslanec Olszewski získal v januári 1949 súhlas československej strany s predĺžením platnosti Dodatkového protokolu o ďalšie dva roky. Československí činitelia váhavo súhlasili s takýmto riešením a oznámili, že „viac predlžovať nebudú a očakávajú od poľskej strany formálne uznanie terajšieho stavu vecí dokonca ešte pred uplynutím nového dvojročného termínu." (Správa Olszewského z 15. februára 1949, AMSZ)[89]

Postupne boli rozširované práva zabezpečené Dodatkovým protokolom obyvateľstva hornej Oravy a Spiša, považujúceho sa za Slovákov. Počet slovenských škôl vzrástol do októbra 1948 na 25 (koncom roka 1947 ich bolo 10), do konca roka plánovali otvoriť ešte ďalších 6 škôl. Poľské centrálne orgány boli pripravené podľa slov riaditeľa Politickej sekcie MZV Š. Wierblowského (predtým veľvyslanca v Prahe, pozn. M. A.) uznať, že „dokonca istý prehnaný liberalizmus bude menej škodlivý ako pokračovanie v ‚machayovských tradíciách' a prelomenie odporu miestnej administratívy, zastávajúcej negatívne stanovisko voči akcii priznávania práv..."[90]

Na deň 21. októbra 1948 na varšavské MZV zvolaná konferencia s účasťou predstaviteľov rezortov, podieľajúcich sa na riešení problémov horného Spiša a Oravy, ako aj orgánov miestnej úrovne rozhodla o urýchlení tempa priznávania práv slovenskej menšiny. (Protokol z AMSZ). V novembri dokončili prípravy k utvoreniu slovenských spolkov. Vybavili taktiež problém slovenského družstevníctva, a to v rámci roľníckej svojpomoci. Povolili zaviesť dvojjazykové nápisy a pustili sa do opravy do Ľudového domu v Chyžnom určeného pre slovenskú menšinu a umožnili jej väčší podiel na obecnej samospráve.[91]

Die Zips in politischen, militärischen und diplomatischen Aktivitäten zwischen 1918 und 1947

Die nordslowakische (historisch nordungarische) Grenze galt als unproblematisch bis zum Ende des ersten Weltkrieges. Da kamen die Polen mit den Ansprüchen auf Gebiete die von Goralen bewohnt wurden. Einen Vorwand dazu fanden sie in der gemischten polnisch-slowakischen Mundart. Den Konflikt sollte ein Volksplebiszit entscheiden, zu dem aber wegen dem polnisch-sowjetischen Krieg nicht kam. Anstatt dessen löste den Konflikt die Ambassadorenkonferenz. So kamen im Jahre 1920 13 Dörfer von Zips und 12 Dörfer von Orava zu Polen. Da entflammte aber noch ein Streit um Javorina (eigentlich handelte es sich um einen Teil der Hohen Tatra), der nach 4 Jahren zu Gunsten der Tschechoslowakei endete. Die slowakischen Goralen bekamen in Polen keine Minderheitsrechte mit der Begründung, dass sie keine Slowaken, sondern Polen sind. Nach dem Münchener Diktat nützte auch die polnische Regierung die Gelegenheit aus und schloss einige slowakischen Gebiete – auch Javorina – an. Damals hat man auch zum ersten Mal vor dem 2. Weltkrieg auf der polnisch-slowakischen Grenze geschossen. Die Slowakei als Deutschlands Verbündete nützte den Kriegsausbruch am 1. September 1939 aus und inkorporierte die an Polen im Jahre 1920 und 1938 abgetretenen Gebiete zurück in die Slowakei. Nach dem Kriegsende im Jahre 1945 wollte die slowakische Bevölkerung von Zips und Orava nicht wiederum zu Polen angegliedert werden und unternahm alle

[88] Drug, Š: *Vladimír Clementis. Život a dielo v dokumnetoch*. Bratislava 1993, s. 343.
[89] Kaminski, Polsko-czechosłowackie stosunki polityczne 1945-1948, s. 368.
[90] *Passim*
[91] *Passim*

mögliche Schritte – bis bewafnetem Widerstand. Mehr als zwei Jahre dauerte dieser Streit zwischen Tschechoslowakei und Polen. Die slowakischen Lehrer und Priester wurden vertrieben und wegen Verfolgung und auch Raubüberfällen von bewaffneten Banden, flohen mehr als 6 000 Bürger slowakischer Nationalität in die Slowakei.

Dieser Zustand endete nach zwei Jahren durch ein Abkommen mit einem Zusatzprotokol vom 10. III. 1947, wodurch zwischen der Tschechoslowakei und Polen die vormünchner Grenze bestätigt wurde. Jetzt bekamen auch die Slowaken in Polen ihre Minderheitsrechte – slow. Schulen, slow. Lieder in Kirchen, kulturelle Gesellschaft, usw.

Koreferát

Jerzy M. Roszkowski

Zasadniczą sprawą – od której powinno się zaczynać naukowe dociekania, zwłaszcza gdy dotyczą one złożonych zagadnień międzynarodowych – jest ustalenie pojęć i terminologii. W toczącej się również między nami dyskusji, aby była ona owocna, ważne jest używanie terminów adekwatnych do rzeczywistości, czasu i przestrzeni, którą powinny odzwierciedlać.

Niestety, w tekście p. Mateja Andráša można znaleźć określenia, które nie mają uzasadnienia w ówczesnej rzeczywistości (historycznej, prawnej, etnicznej itd.), przez co utrudniają przeprowadzenie obiektywnej oceny zjawisk. Do tego typu terminów należy np. pojęcie „północna Słowacja", odnoszące się do lat 1918-1920, a nawet czasów wcześniejszych, kiedy obszar ten stanowił część Królestwa Węgierskiego. Jak wynika z kontekstu, określeniem „północna Słowacja" obejmuje referent również tereny, co do których nie rozstrzygnięto jeszcze wówczas o ich przynależności państwowej, tj. północne obszary Spiszu i Orawy. Fragmenty tych ziem na mocy decyzji z 28 lipca 1920 r. weszły w skład państwa polskiego i znajdują się w jego granicach do tej pory. Tak więc rozciąganie na nie określenia „północna Słowacja" jest nieuzasadnione ze względów historycznych i prawno-politycznych, wreszcie zaś dobrosąsiedzkich. Może ono np. sugerować, że Polska posiada w swoich granicach tereny... słowackie. Nie jest to bynajmniej podejrzenie rzucane „na wyrost", gdyż w jednym miejscu referent określa wręcz te ziemie, jako „oderwane od Słowacji" [*sic*].

Na podobnych zasadach M. Andráš posługuje się określeniem „słowaccy górale", pod które podciąga trzy polskie grupy etnograficzno-językowe, tj. górali spiskich, orawskich i czadeckich, a nawet czwartą – górali podhalańskich, gdyż jej przedstawiciele zamieszkują dwie wioski orawskie: Suchą Górę i Głodówkę, znajdujące się obecnie w granicach Słowacji. O ich polskim pochodzeniu wie każdy, kto się chociaż trochę interesuje zagadnieniami etnicznymi Karpat. W ciągu półtora wieku zarówno polscy naukowcy, jak i czescy, słowaccy, węgierscy, a także autorzy innych narodowości napisali na ten temat setki artykułów i wiele książek[1]. Wyniki badań językoznawców i etnografów dały też podstawy do opracowania specjalistycznych map, które przedstawiają zasięg osadnictwa poszczególnych narodowości[2]. Nie jest to też sprawa zupełnie nieznana referentowi, gdyż w pewnym miejscu pisze on, że górale ci mówią „dialektem bliskim językowi polskiemu". Stwierdzenie to jednak rozmywa cały problem, gdyż każdy dialekt jest częścią jakiegoś jednego systemu językowego, nie ma bowiem dialektów istniejących w oderwaniu od konkretnego języka. Stąd też gwary spiskie, orawskie i czadeckie są dialektami języka polskiego[3].

Wobec tego nie można się również zgodzić ze stanowiskiem M. Andráša, który uważa, że Polacy prowadzili akcję polonizacyjną wśród słowackich górali [*sic*], gdyż w rzeczywistości było to budzenie polskiej świadomości narodowej wśród polskich górali ze Spiszu i Orawy.

Używanie takich terminów, jak wyżej przytoczone, a więc nieadekwatnych, ustawia już na samym wstępie naszą dyskusję na niewłaściwej płaszczyźnie. Rozpatrując chociażby historyczny

[1] Ostatnio przeglądu tej literatury dokonali: J. M. Roszkowski, *Kształtowanie się stosunków etnicznych na Górnej Orawie do 1910 r.*, „Almanach Karpacki «Płaj»", nr 15, jesień 1997; tenże, *Piśmiennictwo polskie o Spiszu do końca XIX wieku*, „Prace Pienińskie" 1997, t. 9 oraz M. Skawiński, *Górale orawscy w czeskiej i słowackiej literaturze naukowej*, „Orawa" 1996, nr 34.

[2] Jedną z pierwszych tego typu prac była mapa *Země národa československého*, autorstwa Antonina Boháča i Františka Trávníčka, którą w 1913 r. wydała czeska „Společnost národopisného musea". Na tej mapie granica zasiedlenia polskiego na Górnych Węgrzech odpowiadała ustaleniom polskich badaczy.

[3] Z nowszych polskich prac na ten temat zob.: M. Małecki, *Język polski na południe od Karpat (Spisz, Orawa, Czadeckie, wyspy językowe)*, Kraków 1938; Z. Sobierajski, *Gwary spiskie na pograniczu polsko-słowackim*, „Rocznik Podhalański" 1997, t. 7, s. 169-184; A. Zaręba, *O polskich gwarach na Orawie*, „Rocznik Podhalański" 1992, t. 5, s. 147-165. Zbieżne ze stanowiskiem polskim są ustalenia czeskiego językoznawcy V. Vážnego (*Nářečí Slovenska*, [w:] *Československá vlastivěda*, díl III, Praha 1934), a także J. Dudášovej-Krišákovej, która aktualnie zajmuje się na Słowacji problematyką dialektów pochodzenia polskiego (*Goralské nárečia*, Bratislava 1993).

już dzisiaj problem polskich roszczeń terytorialnych na Spiszu i Orawie[4], mogłoby wyglądać, że wszelkie polskie w tym kierunku działania, nie pozbawione przecież rzetelnych argumentów, mogą uchodzić za zupełnie bezpodstawne. Wyglądałoby na to, że Polska występowała o rdzennie „słowacką ludność" i rdzennie „słowackie ziemie", które na dodatek odbierała państwu słowackiemu, chociaż takiego wówczas nie było.

Co do innych wniosków zasadniczych, wypływających z lektury tekstu M. Andráša, należy stwierdzić, że poświęcił on zbyt dużo miejsca sprawom ogólnie znanym, niekiedy wręcz podręcznikowym, a przede wszystkim nie wiążącym się bezpośrednio z problematyką spiską. To z kolei powoduje, że ja również, chcąc ustosunkować się do referatu M. Andráša, muszę wkraczać w zagadnienia etno-językowe, a także w sferę historii międzynarodowych stosunków politycznych oraz wewnętrznych – Polski i Czechosłowacji. Nasuwa się też wiele uwag szczegółowych, ale ze względu na ograniczone ramy koreferatu zmuszony jestem ograniczyć się tylko do przedstawienia niektórych spostrzeżeń.

Autor – pisząc o konferencji przedstawicieli wielkich mocarstw, podczas której zadeklarowali oni chęć utworzenia „zjednoczonego i niepodległego państwa polskiego z wolnym dostępem do morza" – podaje błędnie, że odbyła się ona 3 marca 1918 r. W rzeczywistości miała ona miejsce trzy miesiące później, tj. 3 czerwca 1918 r.[5] Warto przy okazji przypomnieć, że przełomową w tej sprawie była zapowiedź odbudowy niepodległego państwa polskiego zawarta w 14-punktowym orędziu prezydenta Stanów Zjednoczonych, Thomasa W. Wilsona, wygłoszonym 8 stycznia 1918 r.[6]

Referent określa jako „doniosły" bolszewicki dekret komisarzy ludowych, wydany 29 sierpnia 1918 r. Podkreślanie rzekomej roli owego aktu dla powstania niepodległej Polski było jeszcze kilkanaście lat temu oficjalnym stanowiskiem nie tylko historiografii sowieckiej, ale także PRL-owskiej. W rzeczywistości dekret ten miał dla sprawy polskiej marginalne znaczenie, gdyż decydujący był tu przede wszystkim jednoczesny upadek trzech państw rozbiorowych, jak również dążenia Polaków oraz ich militarna i polityczna aktywność. Ogłaszając wspomniany dekret, bolszewicy bynajmniej nie zamierzali przyczynić się do odbudowy państwa polskiego, a jedynie uzyskać korzystny dla siebie efekt propagandowy.

Niezbyt też jasny jest fragment dotyczący celów i przebiegu wojny polsko-bolszewickiej[7]. Z tego co pisze Andráš, mogłoby wynikać, że Polacy byli tu stroną agresywną, wobec tego na dramatyczną sytuację, w jakiej się znaleźli na skutek ofensywy Armii Czerwonej (lipiec-sierpień 1920 r.), w zupełności sobie zasłużyli. Fakty mówią jednak, że na polskie kresy wschodnie, opuszczone przez armię niemiecką, pierwsze wkroczyły wojska rosyjskie, gdzie już zimą 1918/1919 r. doszło do walk z Polakami. Opinia współczesnych historyków polskich zgodna jest co do tego, że Rosja była największym zagrożeniem dla odradzającej się Polski. „Silna bowiem Polska, o ustabilizowanych granicach nie mieściła się w rosyjskich planach"[8]. Emigracyjny historyk P. Zaremba tak ujął te zagadnienie: „Wojnę z Polską rozpoczął był rząd Lenina nie ukrywając jej celu politycznego. Celem tym było przeciwstawienie się polskiej koncepcji dopomożenia dążeniom wolnościowym narodów niegdyś podbitych przez carat, nad którymi rząd bolszewicki chciał obecnie rozciągnąć swą władzę. Na tym jednak cele wojenne Armii Czerwonej się nie kończyły. Zamierzenia polityczne szły dalej i obejmowały likwidację niepodległości państwa polskiego"[9].

Pisząc o niezrealizowanych oczekiwaniach współpracy między Polską a Czechosłowacją, autor wspomina również o wynikających z tego korzyściach dla Francji. Należy ten problem nieco szerzej wyjaśnić. Otóż pożądana, zwłaszcza z punktu widzenia Francji, współpraca Polski i Czechosłowacji – na gruncie przeciwdziałania dążeniom Niemiec i Węgier do rewizji granic i odbudowy potencjału militarnego – nie posiadała praktycznie szans na realizację. II Rzeczpospolita nie widziała bowiem interesu w zabezpieczaniu się przeciwko Węgrom,

[4] Strona polska zgłaszała swoje żądania terytorialne w latach 1918-1920 (1924) i w 1938 r.

[5] Zob. np. J. P a j e w s k i, *Historia powszechna 1871-1918*, Warszawa 1968, s. 444; H. Z i e l i ń s k i, *Historia Polski*, Wrocław 1983, s. 42; S. S i e r p o w s k i, *Historia najnowsza (1918-1997). Podręcznik dla szkoły średniej*, wyd. III, Warszawa 1998, s. 15.

[6] Deklaracja ta znalazła się w punkcie 13. tego orędzia. *Dzieje Polski*, praca zbior. pod red. J. Topolskiego, Warszawa 1977, s. 624; H. Z i e l i ń s k i, *op. cit.*, s. 42.

[7] Skoro już podjął referent ten temat, to powinien przedstawić nieco szersze tło polsko-rosyjskich zmagań wojennych w latach 1919-1920. Chociażby przypomnieć o tym, że w tzw. wyprawie kijowskiej, która miała na celu wyzwolenie Ukrainy spod okupacji zarówno „czerwonej", jak i „białej" Rosji, sojusznikiem Polaków był rząd Ukraińskiej Republiki Ludowej, z atamanem Semenem Petlurą na czele.

[8] R. K u p i e c k i, K. S z c z e p a n i k, *Polityka zagraniczna Polski 1918-1994*, Warszawa 1995, s. 22.

[9] P. Z a r e m b a, *Historia dwudziestolecia (1918-1939)*, Paryż 1981, t. 1, s. 154.

którym odebrała jedynie skrawki Spiszu i Orawy, o co zresztą w zaistniałej sytuacji Budapeszt nie miał do Polaków większych pretensji. Natomiast Praga – zapewniana przez dyplomację niemiecką, że nie ma jakichś zasadniczych sprzeczności między Rzeszą Niemiecką a Czechosłowacją – nie dostrzegała niemieckiego zagrożenia, w związku z tym nie wyrażała większej ochoty do współdziałania z Polską przeciwko Niemcom. Na dodatek Pragę i Warszawę dzielił spór graniczny, a także wzajemne animozje. Wynikały one m.in. – z jednej strony – ze wsparcia, jakiego udzielała Czechosłowacja antypolskim działaniom Ukraińców – a z drugiej – z popierania słowackich aspiracji narodowych przez Polskę.

Autor przedstawia dwie zasady: etniczną i historyczną, którymi się miały po I wojnie światowej kierować wielkie mocarstwa w organizowaniu nowego ładu w Europie. Należy do nich dodać jeszcze inne: geograficzną i gospodarczą. Nie przeceniałbym jednak wagi tych wszystkich zasad, mających bardziej znaczenie teoretyczne niż praktyczne, gdyż w ostateczności nie one decydowały o powstawaniu nowych państw czy wytyczaniu wersalskich granic. Podejmowane w tych kwestiach decyzje były bowiem wypadkową aktualnych możliwości zainteresowanych stron oraz celów politycznych wielkich mocarstw, zwłaszcza Wielkiej Brytanii i Francji. W przypadku południowej granicy Polski decydujące znaczenie miało stanowisko Francji. Otóż Paryż – występujący w roli zarówno protektora Polski, jak i Czechosłowacji – starał się być rzecznikiem interesów i Polaków, i Czechów oraz Słowaków. Takie podejście mogło być dla każdej ze stron pożyteczniejsze, pod warunkiem że ich dążenia nie kolidowały ze sobą. Niestety, dzieliło je wiele spraw, w tym kwestia wspólnej granicy. Po bezowocnych próbach ich pogodzenia Paryż zdecydował się poprzeć tu Czechosłowację, wychodząc widocznie z założenia, że Polska i tak już korzysta ze znacznego poparcia francuskiego w sprawie swoich granic zachodnich i północnych, wobec czego powinna ustąpić Czechosłowacji, gdy chodzi o granice południowe.

Sugestia jakoby słowacki etnograf, ks. Štefan Mišík, miał powątpiewać w istnienie na Spiszu ludności polskiej jest wysoce nieuzasadniona, gdyż w rzeczywistości było wręcz odwrotnie. Świadczy o tym chociażby jego praca zatytułowana, ni mniej, ni więcej, ale właśnie: *Spišski Poliaci*[10], jak też zgodna opinia znanego słowackiego dialektologa – Samo Czambela[11] oraz polskich naukowców, którzy uważali, że ks. Mišík nigdy nie negował, iż na północnym i środkowym Spiszu mieszka ludność polska[12]. Wyrażał się on również krytycznie o ówczesnej statystyce węgierskiej, nie wykazującej oficjalnie Polaków na Spiszu. „Czym innym jest statystyka z jej martwymi cyframi – stwierdzał – a czym innym rzeczywiste życie narodów [...] Kto zatem chce poznać i studiować stosunki narodowościowe, niech oprócz statystyki sięgnie do źródeł, które tkwią w rzeczywistym życiu narodów"[13]. Od 1880 r. spisy ludności nie ujmowały bowiem Polaków na Górnych Węgrzech, zaliczając ich do Słowaków. Tak więc urzędowa statystyka oraz pobieżne badania terenowe, prowadziły do wypaczonych wniosków, jak chociażby w przypadku czeskiego etnografa – prof. Lubora Niederle, który w swej *Národopisnej mape* zaliczył polskie miejscowości na Spiszu do słowackich[14].

O pułapkach czyhających na niesumiennych badaczy stosunków etnicznych, którzy znajomość języka słowackiego przez polskich górali uznawali za wystarczający dowód na to, że są oni Słowakami, pisał Marian Gotkiewicz. Przypomniał on o zupełnym braku na Górnych Węgrzech polskich szkół, co się przyczyniało do tego, że tamtejsi górale uważali własny język za mniej wartościowy od „mowy węgierskiej czy słowackiej, która panowała w kościele, szkole i urzędzie. I drukowane słowo, świeckie czy kościelne, nie było polskie lecz węgierskie a jeszcze częściej słowackie. W takich warunkach posługiwanie się *reczą* słowacką w rozmowie z obcymi, zwłaszcza odzianymi *z pańska* stało się takim nawykiem, że musiał się z nim liczyć każdy lingwista chcący ustalić jakim dialektem mówią mieszkańcy badanej wioski". Autor na dowód przytacza szereg przykładów, w tym wypowiedź Czambela, który w swej książce[15] wspominał: „Ja sam spędziłem w Małym Sławkowie [na Spiszu – J.R.] pół dnia, nie mogąc rozpoznać, jakiej narodowości jest ta wieś. Wszyscy ludzie rozmawiali ze mną narzeczem wschodnio-słowackim i opowiadali mi

[10] Š. M i š í k, *Spišský Poliaci*, „Slovenské pohľady", R. 23, 1903.
[11] S. C z a m b e l, *Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov*, Turčianský Svätý Martin 1906, s. 64-65.
[12] Dodatek do „Gazety Podhalańskiej", nr 33, 17 VIII 1919.
[13] Š. M i š í k, *Národopisné pomery na území Spiša dľa najnovšieho krajinského popisu*, „Slovenské pohľady", R. 23, 1903, s. 420.
[14] Czynił mu z tego powodu zarzut S. C z a m b e l, *op. cit.*, s. 64-65.
[15] *Ibidem*.

podania w tym narzeczu. Ponieważ atoli objawy te sprzeciwiały się moim przypuszczeniom, a bardzo mi zależało na tej wsi z powodu jej geograficznego położenia, zostałem tam jeszcze pół dnia. I okazało się, że moje przypuszczenie miało podstawę. Mieszkańcy między sobą mówią po polsku, z obcymi po słowacku"[16].

M. András omawia także stanowisko Edmunda Kołodziejczyka, ale dość nieprecyzyjnie oddaje jego myśli, co wypacza ustalenia tego zasłużonego badacza. Generalny wniosek – jaki należy wyciągnąć z jego opracowania poświęconego ludności polskiej na Górnych Węgrzech[17] – sprowadza się, po pierwsze, do konstatacji, że ludność ta zamieszkiwała w zwartym zasiedleniu jedynie północną część komitatu trenczyńskiego (tzw. ziemia czadecka), Górną Orawę oraz północny i środkowy Spisz. Po drugie – ludność ta żyła również w rozproszeniu, w poszczególnych miejscowościach innych komitatów Górnych Węgier, czy to w polskich wioskach, stanowiących „wyspy" językowe w „morzu" ludności słowackiej, czy też w miejscowościach z ludnością mieszaną; polsko-słowacką, polsko-rusińską i polsko-niemiecką[18].

Pewne zdziwienie może budzić odwoływanie się przez M. Andráša do autorytetu Roberta Williama Seton-Watsona, którego nazywa „uczciwym humanistą". Ten historyk szkockiego pochodzenia, znany także pod pseudonimem Scotus Viator był bowiem (obok dziennikarza H. Wickhama Steeda) „największym i najuczynniejszym agentem propagandy brytyjskiej"[19].

Referent stwierdza, że w zabiegach o korzystny kształt polskich granic południowych „rozstrzygającą rolę odegrało Towarzystwo Tatrzańskie, które już na początku listopada 1918 r. opracowało memorandum na Konferencję Pokojową w Paryżu o konieczności przyłączenia Górnych Węgier do Polski". W tym jednym zadaniu jest zawartych kilka nieścisłości. Po pierwsze – rola Towarzystwa Tatrzańskiego nie była w tej kwestii „rozstrzygająca", lecz co najwyżej „duża", znacznie bowiem większy wkład wnieśli tutaj polscy działacze z Podhala oraz ze Spisza i Orawy. Po drugie – Towarzystwo Tatrzańskie nie opracowało na początku listopada 1918 r. „memorandum na Konferencję Pokojową w Paryżu"[20], chociażby z tej przyczyny, że wyprzedziłoby w ten sposób bieg historii, ponieważ dopiero 11 listopada zostało podpisane zawieszenie broni między Niemcami a państwami koalicji, tak więc na początku listopada nikt jeszcze nie mógł do końca być pewien, czy w najbliższym czasie wojna rzeczywiście się zakończy i gdzie prowadzone będą rokowania pokojowe[21]. Po trzecie – ani Towarzystwo Tatrzańskie, ani ktokolwiek w Polsce nie domagał się przyłączenia do państwa polskiego całych Górnych Węgier, gdyż wysuwane były jedynie roszczenia do niewielkiej części tego obszaru, a mianowicie północnego Spiszu, Orawy i Czadeckiego.

M. András słusznie widzi różnice w sytuacji polityczno-społecznej Polaków i Słowaków na przełomie XIX i XX stulecia. W tej dziedzinie rzeczywiście najlepsze warunki mieli Polacy w zaborze austriackim i dzięki temu mogli m.in. wykształcić dosyć liczną grupę własnej inteligencji. W pozostałych zaborach było wówczas pod tym względem znacznie gorzej. Ówczesne położenie Słowaków w Królestwie Węgierskim najbardziej przypominało to, z czym mieli do czynienia Polacy w zaborze pruskim. Jednakże – co należy podkreślić – Polacy na Węgrzech, w porównaniu ze Słowakami, znajdowali się w jeszcze trudniejszej sytuacji, co chociażby uwidoczniło się w braku własnej inteligencji. Natomiast Słowacy posiadali, chociaż stosunkowo nieliczną, warstwę rodzimej inteligencji, uprawiającą wolne zawody, a zwłaszcza księży, w których szeregach było wielu narodowo usposobionych aktywistów. Księża ci prowadzili wśród polskiej ludności Górnych Węgier działalność w języku słowackim, zarówno duszpasterską, jak i polityczną.

Stwierdzenie, że „Gazeta Podhalańska" rozpowszechniała „antysłowackie poglądy i miała poparcie węgierskich czynników oficjalnych

[16] M. G o t k i e w i c z, *Z sobą po polsku – z obcymi po słowacku*, „Prace Pienińskie" 1998, t. 10, s. 121-123.

[17] E. K o ł o d z i e j c z y k, *Ludność polska na Górnych Węgrzech*, „Świat Słowiański", R. 6, t. 2, 1910 (artykuł ten ukazał się również jako osobna nadbitka).

[18] *Ibidem*, *passim*.

[19] H. B a t o w s k i, *Rozpad Austro-Węgier 1914-1918 (Sprawy narodowościowe i działania dyplomatyczne)*, wyd. II, Kraków 1982, s. 119-120 i in.; F. F e j t ö, *Rekviem za martvou Říši. O zkáze Rakouska-Uherska*, Praha 1998, s. 221-223 i in.

[20] Pierwszą inicjatywą Towarzystwa Tatrzańskiego w tej sprawie było powołanie 23 listopada 1918 r. Komisji, dla „naukowego opracowania zasięgu osiedlenia i praw Polaków na północnych Węgrzech".

[21] Konferencja Pokojowa w Paryżu (Wersalu) rozpoczęła się dopiero 18 (lub jak chcą niektórzy 12) stycznia 1919 r. Natomiast polskie Biuro Prac Kongresowych, jako wewnętrzny organ „pomocy fachowej i naukowej" MSZ, zostało powołane 26 listopada 1918 r., a 30 stycznia 1919 r. zreorganizowane. AAN, MSZ, sygn. 1480, mfm B17677, s. 10-11, rozporządzenie w sprawie utworzenia Biura Prac Kongresowych, Warszawa 30 I 1919. Polskie memoriały na Konferencję Pokojową, poświęconą sprawie granic południowych, zaczęły powstawać dopiero od połowy grudnia 1918 r.

i dziennikarzy" wymaga z mojej strony szerszego wyjaśnienia i sprecyzowania. Wspomniane pismo, jak to słusznie podkreśla M. Andráš, rzeczywiście było w znacznym stopniu adresowane do „Polaków na Węgrzech", w tym również na Spiszu. To zadanie jednak, aby mogło być skutecznie realizowane, musiało posiadać akceptację władz węgierskich, co z kolei uniemożliwiało zbyt ostrą krytykę polityki Budapesztu, chociaż nie wszyscy współpracujący z „Gazetą" dziennikarze do końca mogli się z nią zgodzić. Wyrazem tego są pojawiające się od czasu do czasu na jej łamach artykuły krytykujące węgierską politykę narodowościową, co skutkowało zakazem rozpowszechniania pisma na terytorium Królestwa Węgierskiego. Natomiast etykieta rzekomo antysłowackiego charakteru pisma jest nieusprawiedliwiona. Wzięła się ona zapewne z tego, że „Gazeta" zdecydowanie przeciwstawiała się procesowi słowakizowania polskich górali. Jednakże dla pełnego obrazu należy tu równocześnie podkreślić, że z sympatią odnosiła się do narodowych i niepodległościowych aspiracji Słowaków, co ze względu na cenzurę nie mogło być jednak zbyt mocno wyartykułowane przed listopadem 1918 r.

M. Andráš, opierając się na wspomnieniach ks. Ferdynanda Machaya, stwierdza: „18 XI [1918 r. – J. R.] polscy żołnierze, którzy wkroczyli na Orawę z Żywca, strzelali do mieszkańców Półgóry, zabijając jedną kobietę, a innych półgórzan ciężko ranili[22]. Chłopi bronili polskim żołnierzom wywieźć do Polski żywność i inne przedmioty, pochodzące z obrabowanych żydowskich karczem". Z takiej wersji, jaką przedstawia referent, mogłoby wynikać, że polscy żołnierze obrabowali Żydów, a miejscowa ludność próbowała nie dopuścić do wywiezienia zrabowanego przez Polaków mienia. Niestety, nie wczytał się on dokładnie w treść relacji ks. Machaya, gdyż według tego autora sprawa przedstawiała się nieco inaczej. Otóż Półgóra, jak wiele innych górnowęgierskich miejscowości, stała się w listopadzie 1918 r. areną antyżydowskich wystąpień. Do polskich żołnierzy, którzy wkroczyli do Półgóry, zwrócili się Żydzi o obronę oraz pomoc w odzyskaniu zrabowanych im przez miejscową ludność dóbr. Zacytuję tutaj ks. F. Machaya, na którego się przecież M. Andráš powołuje, ale jak widać nie do końca oddaje sens jego wypowiedzi. Ks. Machay pisze: „Żydzi wiedząc dokładnie, gdzie się ich sprzęty znajdują, służyli żołnierzom wskazówkami. Gdy żołnierze całe stosy poprzywozili na placówkę, ludzie zaczęli wrzeć przeciwko nim. Rozgniewana ludność zgromadziła się licznie przed placówką [...] Komendanta w ten dzień nie było, poszedł do Kubina na rozmowę z żupanem [...]. Na pogróżki ludzi żołnierze odpowiedzieli też pogróżką, że będą strzelać". Uzbrojeni ludzie zaczęli wygrażać żołnierzom oraz zbliżać się do nich z „widłami i siekierami. Żołnierze wówczas strzelili do tłumu"[23].

W podobny sposób postępuje referent także z innymi fragmentami książki ks. Machaya. Powołując się jakoby na jego opinię, sugeruje np., że polscy działacze nie posiadali żadnego oparcia wśród ludności Spiszu. W pierwszej części zdania stanowiącego podstawę tego opacznego wniosku, której nie dostrzegł M. Andráš, ks. Machay pisze wyraźnie: „ani księża Sikorowie, ani Piekarczyk, ani ja nie znaliśmy wtenczas Spisza i nie mieliśmy wśród ludu znajomych"[24]. Należy w tym miejscu wyjaśnić, iż wymienione tu osoby były polskimi działaczami z Górnej Orawy. Wobec czego nie oznacza to wcale, że wszyscy polscy działacze spisko-orawscy, skupieni w Nowym Targu, Nowym Sączu, Zakopanem, Krakowie itd., nie znali Spiszu i nie mieli żadnych kontaktów z tamtejszą ludnością, lecz tylko wspomniani wyżej Orawianie. Na podstawie innych źródeł można natomiast bez trudu ustalić, że kontakty między polskimi „budzicielami" a Spiszakami istniały już od dawna, co najmniej od 1895 r., i były nie mniej intensywne niż z mieszkańcami Orawy. Wśród wielu Spiszaków, którzy na przełomie XIX i XX w. opowiedzieli się po stronie polskiej, byli m.in.: Wojciech Halczyn, Jakub Bednarczyk, Mateusz Koszczak (z Lendaku), Julian Bojarski, Teodor Kawecki, Franciszek Czarnecki, Józef i Zygmunt Kuczkowscy (ze Starej Lubowli), ks. Karol Horański (z Podolińca), Kolomann Weiss (z Białej Spiskiej), Wojciech Lorencowicz (z Krempachów), Jan Pluciński (z Jurgowa), Walenty i Filip Czekowscy (z Żaru), Wendelin Haber (z Łapsz Niżnych) oraz Juliusz Bochniarz (z Haligowiec).

Referent usiłuje również na podstawie wypowiedzi ks. Machaya udowodnić tezę, że polscy górale ze Spisza i Orawy to – Słowacy. Czy rzeczywiście tak sądził Machay, można się przekonać zestawiając jego wypowiedzi cytowane przez

[22] Ten tragiczny wypadek, który był – z jednej strony – następstwem niewielkiego doświadczenia młodych żołnierzy, a – z drugiej – koniecznością obrony własnej, nie może jednak przysłonić faktu, że znacznie więcej Spiszaków i Orawiaków zginęło w tym okresie z rąk czechosłowackich żołnierzy i żandarmów.

[23] F. M a c h a y, *Moja droga do Polski. Pamiętnik*, wyd. III, Kraków 1992, s. 118.

[24] *Ibidem*, s. 122.

M. Andráša z tymi, które on opuścił (te drugie pisane kursywą). „Ciekawym wynikiem pracy plebiscytowej – stwierdzał ks. Machay – było doświadczenie, albo pytanie, czy o narodowości czyjejś rozstrzyga język, mowa, czy też przekonanie, choć błędne. Spotykało się bowiem sporo ludzi wśród naszych górali-Polaków, którzy się z przekonania uważali za Słowaków, choć czyściuteńko po polsku mówili. *Długie dziesiątki lat tumanienia naszego ludu osiągnęły swoje: liczni Polacy gotowi byli nawet przysięgą zaświadczyć, że są Słowakami. I na takich opierała się praca czesko-słowacka, na tej fałszywej podstawie podtrzymywali Czesi swoje roszczenia do polskich ziem* [...] Więc język, czy przekonanie ma stanowić o przynależności do jakiegoś narodu? Teoria mówi o języku, życie zaś – niestety – tak często o przekonaniu! *Dla mnie sprawa ta* – kontynuował Machay – *przedstawia się jasno i w podobnych wypadkach nie wielkie gęby agitatorów, lecz zdania uczonych filologów powinny rozstrzygnąć spór*. Mierziło i gniewało mnie to tym bardziej, że wśród Słowaków nie znalazł się ani jeden, który by uważał się za Polaka. Jakie to brzydkie kwiaty wyrosły na niwie polskiej podczas niewoli! *Słowaków, wypierających się swej narodowości, nie spotkaliśmy na terenie plebiscytowym, ale przyjaciół Polski bardzo dużo. Słowackie miasteczko Trzciana (Trstena), było po Jabłonce największą twierdzą agitacji polskiej. I wielka szkoda, że nie było głosowania, choćby dlatego, żeśmy się o tym namacalnie nie przekonali*. O wiele łatwiej było Słowaka dla Polski pozyskać, aniżeli górali polskich, *błędnie po słowacku czujących*"[25].

Posłużę się jeszcze jednym, ale niezwykle znamiennym, cytatem ze wspomnień ks. Machaya: „W Czecho-Słowacji jeszcze i dziś nie wolno nazywać ludu polskiego tak, jak go Słowacy przezywają. Nie wolno nazywać Polaka jego własnym imieniem"[26].

W jednym ze swoich artykułów istotę problemu słowakizowania polskich górali ujął ks. Machay w sposób następujący: „Od roku 1870 ciągle się naszemu ludowi mówi: Słowak a Słowak, aż koniecznie wszyscy uwierzyli w tę niemożliwość, w tę nieprawdę. Czarny uwierzył, że jest białym, orzeł uwierzył, że on jest właśnie sokołem. Polak uwierzył, że jest Słowakiem. A tę wiarę podtrzymywali między nami wszyscy: księża, nauczyciele, służni (orsacki), notariusze, kupcy, krawcy, Madziarzy, Niemcy, Żydzi, słowem wszyscy wokół nas żyjący"[27].

Chociaż pamiętnik ks. Machaya, aczkolwiek raczej opacznie przez M. Andráša interpretowany, stanowi dla niego jedno z podstawowych źródeł informacji, to mimo wszystko próbuje on zdyskredytować autora *Mojej drogi do Polski*. Przedstawia go bowiem jako niemal jakiegoś odmieńca, który swoją propolską postawą zdecydowanie się wyróżniał na tle innych członków rodziny.

Referent pisze bowiem, że „krewni Machaya nie naśladowali go [w jego dążeniu – J. R.] do Polski, ale pozostali, tzn. przesiedlili na Słowację, kiedy ich rodzinna Jabłonka przeszła do Polski. W słowackim ruchu narodowym angażowali się jego krewni Jan, Paweł i Franciszek, a brat Wendelin uczył w okresie międzywojennym przyszłych nauczycieli słowackich w Instytucie Nauczycielskim w Modrej".

Sprawa ta wymaga wyjaśnienia. Otóż rzeczywiście niektórzy Machayowie, rodzina bardzo liczna i rozgałęziona, już od XVIII w. migrowali na południe, na tzw. dolne ziemie, czy nawet do Ameryki. Większość jednak pozostała na miejscu. Nazwisko Machay (= Machaj) jest nadal dosyć popularne na polskiej Orawie. Z samej tylko Jabłonki są obecnie wymienione w książce telefonicznej 24 osoby o tym nazwisku. Natomiast co do rodzeństwa ks. Ferdynanda Machaya wiadomo, że miał on dwóch braci: starszego – Karola, który był księdzem i proboszczem w Lipnicy Wielkiej, oraz Eugeniusza – pierwszego kierownika Ekspozytury Starostwa Spisko-Orawskiego w Jabłonce, a także siostrę Józefę – autorkę relacji *Za Polskę. Notatki z więzienia czeskiego*[28]. Józefa została żoną Emila Miki. W czasie II wojny światowej za działalność w polskim ruchu oporu oboje byli aresztowani przez Niemców. Józefę zamordowało w 1942 r. gestapo, a jej mąż zginął w 1941 r. w Oświęcimiu. Całe rodzeństwo opowiedziało się więc za Polską, a siostra Józefa oraz jej mąż oddali nawet za nią życie.

Nikt natomiast nie słyszał[29] o jeszcze jednym bracie F. Machaya, a mianowicie Wendelinie. Podobnie też szczery „aż do bólu" ks. Ferdynand Machay, który wielokrotnie wymienia w swym pamiętniku oraz w niepublikowanych wspomnieniach[30] zarówno swoich rodziców, jak i obu braci oraz siostrę, nic nie pisze o tajemniczym Wendelinie.

[25] *Ibidem*, s. 187-188.
[26] *Ibidem*, s. 10.
[27] F. M a c h a y, *Polacy czy Słowacy?*, „Gazeta Podhalańska", nr 2, 12 I 1919.
[28] J. M a c h a y ó w n a, *Za Polskę. Notatki z więzienia czeskiego*, wyd. F. Gwiżdż, Kraków 1920.
[29] Poza jednym źródłem, jakim jest antypolska książka: A. B i e l o v o d s k ý, *Severné hranice Slovenska*, Bratislava [1946], s. 160.
[30] F. M a c h a y, *Wspomnienia duszpasterskie*, mps przechowywany w Archiwum Metropolitalnym w Krakowie.

Dużym zaskoczeniem jest też określenie Piotra Borowego (1858-1932), polskiego działacza z Górnej Orawy, mianem „znanego słowackiego bojownika przeciw madziaryzacji". Borowego jak wiadomo, w pierwszej kolejności absorbowały sprawy religijne[31], a jego propolska orientacja zaczęła się stopniowo kształtować już w latach dziewięćdziesiątych XIX w., co było jego własnym i świadomym wyborem[32].

Według M. Andráša: „W drugiej połowie stycznia 1919 r. czechosłowackie wojsko obsadziło część Śląska Cieszyńskiego, przez którą przebiegała bogumińsko-koszycka linia kolejowa". Konieczne jest tu wyjaśnienie, że Czesi, łamiąc wcześniejsze umowy, zajęli obszar znacznie przekraczający teren przylegający do wspomnianej linii. Opanowali bowiem nie tylko Bogumin, ale także Cieszyn, a nawet dotarli do Wisły, gdzie zostali ostatecznie zatrzymani[33].

Referent twierdzi, że „27 IX 1919 r., Rada Najwyższa postanowiła przeprowadzić plebiscyt na spornych terenach, który miał się odbyć 24 lipca 1920 r." Informacja ta wymaga sprostowania, gdyż 27 września 1919 zapadła jedynie oficjalna decyzja o przeprowadzeniu wspomnianego referendum, natomiast sama data głosowania pozostawała kwestią otwartą aż do chwili odwołania plebiscytu. Główną przyczyną odwlekania terminu referendum była niemożliwość zapewnienia na obszarach objętych plebiscytem takich warunków, które dawałyby obu stronom, w przygotowaniach do głosowania, w miarę jednakowe szanse. Takich warunków zaś nie było, gdyż tereny plebiscytowe znajdowały się od połowy 1919 r. pod kontrolą Czechosłowacji, co pozwalało jej organom wywierać presję na tamtejszą ludność, a także utrudniać na miejscu polskie przygotowania i akcję propagandową.

Skorygowania wymaga również historyczna data podpisania Traktatu Wersalskiego oraz uzupełniającego go Traktatu Dodatkowego. Oba dokumenty zostały bowiem podpisane nie 28 lipca – jak pisze M. Andráš – ale miesiąc wcześniej, tj. 28 czerwca 1919 r.

Pisząc o narzuconym przez Ententę 28 lipca 1920 r. rozstrzygnięciu polsko-czecho-słowackiego sporu granicznego, referent istotną wagę przywiązuje do oświadczenia ministra Beneša, który podczas „pertraktacji w Paryżu i w Spa określił karwińskie kopalnie i kolej koszycko-bogumińską jako niezbędne (nepostrádateľné) dla Czechosłowacji i zaliczył je do gospodarczego minimum państwa czechosłowackiego". Wydaje się że sprawa była znacznie prostsza, ponieważ gdyby nie wyjątkowo trudna sytuacja, w jakiej znalazła się Polska latem 1920 r., cokolwiek by Beneš mówił i z kimkolwiek by pertraktował, nie wpłynęłoby to na zmianę stanowiska Warszawy w sprawie plebiscytu na Śląsku Cieszyńskim, Spiszu i Orawie. Stało się jednak inaczej.

Przedstawiona przez M. Andráša teza o rzekomym zrekompensowaniu strat Polski, poniesionych na Śląsku Cieszyńskim, skrawkami Spiszu i Orawy jest nie do przyjęcia ze względów logicznych i faktograficznych. Odrzucają ją zarówno historycy polscy[34], jak i czescy, m.in. Jarosław Valenta, który stwierdził, że takie stawianie sprawy nie jest nowością, gdyż „przed wojną należało do sztandarowego repertuaru antyczeskich zarzutów ludackiej propagandy"[35]. Dwaj inni historycy czescy: Mečislav Borák i Rudolf Žáček podkreślają natomiast w swej pracy[36], że dzięki zręcznej polityce czechosłowackiej, przede wszystkim Edvarda Beneša, udało się w przetargach z Polską ograniczyć obszar spornych ziem do terytorium Śląska Cieszyńskiego, Spiszu i Orawy, a w dalszych trudnych rokowaniach osiągnąć kompromis, który był „jawnym sukcesem" Czechosłowacji[37].

W tej kwestii jest natomiast bardziej prawdopodobne, że wielkie mocarstwa przyjęły wręcz odwrotne rozwiązanie. Może o tym świadczyć wypowiedź Allena W. Dullesa, amerykańskiego

[31] O działalności religijno-kulturalnej Piotra Borowego pisał L. R y d e l (*Pierwszy poeta Orawy*, „Markowe Szczawiny", wiosna 1987): „Wędrując pieszo od wsi do wsi, głosił kazania, w których gromił pijaństwo, rozpustę i zabobon. Uczył przypowieściami. Na odpusty i jarmarki chodził z wędrownym kramikiem książek. Organizował teatr ludowy, w którym grał pierwszą rolę. Jego pisma, bajki, złote myśli – to unikat naszej literatury ludowej, które wchodzą do piśmiennictwa polskiego jako poezja prozą, wysoce dojrzała i stylowa, to zjawisko zupełnie niepospolite". W 1919 r. P. Borowy, wraz z ks. F. Machayem i Wojciechem Halczynem (ze Spiszu), prosił w Paryżu prezydenta T.W. Wilsona o przyłączenie Spiszu i Orawy do Polski. Za swoją patriotyczną działalność został odznaczony przez władze polskie Krzyżem „Polonia Restituta". Obecnie jest w toku jego proces beatyfikacyjny.

[32] Zob. np. J. L a n k a u, *Orawa straciła orędownika* (przedruk ze „Światowida" – 1932), „Ziemia Orawska", 1991, s. 35-37.

[33] W. P o b ó g - M a l i n o w s k i, *Najnowsza historia polityczna Polski*, t. 2: *1914-1939*, Gdańsk 1990, s. 177; A. S z k l a r s k a – L o h m a n n o w a, *Polsko-czechosłowackie stosunki dyplomatyczne w latach 1918-1925*, Wrocław 1967, s. 34.

[34] Zob. np. E. O r l o f, *Kwestia pogranicza polsko-słowackiego*, „Prace Pienińskie" 1995, t. 7, s. 103-104.

[35] *Ibidem*.

[36] *Ukradené vesnice. Musí Češi platit za 8 slovenských obcí?*

[37] Za: E. O r l o f, *op. cit.*, s. 103.

przedstawiciela w Komisji Cambona, podczas rozmowy ze Stanisławem Patkiem, Władysławem Semkowiczem i ks. F. Machayem. Otóż usprawiedliwiał on decyzję tej Komisji, ograniczającej na Spiszu obszar plebiscytowy, przy czym wyszło na jaw, że nie odróżniał Czechów od Słowaków. Stwierdził wówczas, że straty, jakie mieli rzekomo ponieść Czesi na Śląsku Cieszyńskim, zostały im zrekompensowane większymi zdobyczami na Spiszu i Orawie[38].

M. Andráš, podejmując temat polsko-czechosłowackiego sporu o Jaworzynę Spiską (1920-1924), próbuje uzasadnić, że był on kontynuacją galicyjsko-węgierskiego sporu o Morskie Oko, rozstrzygniętego w 1902 r. Jest to wniosek dosyć zaskakujący, gdyż oba zagadnienia są zgoła przeciwieństwem siebie. Nie miejsce tu, by przedstawiać chociażby zasadnicze różnice, wystarczy powiedzieć, że pod względem formalnoprawnym zarówno w jednym, jak i w drugim przypadku różne były strony sporu, a także innych obszarów dotyczyły ich dążenia.

Omawiając spór o Morskie Oko, podaje referent informacje wymagające skorygowania. Mianowicie sformułowanie, że Władysław Zamoyski nabył w 1889 r. Zakopane, a „w tym polską część Tatr Wysokich", jest nieścisłe. Hr. Zamoyski bowiem nie był właścicielem całych polskich Tatr Wysokich, a jedynie wschodniego ich pasa, od Doliny Rybiego Potoku ku północy, wzdłuż rzeki Białki, stanowiącej wówczas granicę galicyjsko-węgierską. Posiadał także w Tatrach Zachodnich całą Dolinę Kościeliską (aż po główną grań Tatr) oraz m.in. kompleks lasów reglowych ciągnących się od tej doliny po Kuźnice i Jaworzynkę. Nieścisłe jest również stwierdzenie, że spór ten „trwał niemal 20 lat". Tyle bowiem ciągnął się, w przybliżeniu, spór między ks. Christianem Hohenlohe-Öhringen a hr. Władysławem Zamoyskim (1889-1909). Należy jednak pamiętać, że już w 1880 r. Hohenlohe wystąpił przeciwko innym polskim właścicielom w rejonie Morskiego Oka, tj. Towarzystwu Tatrzańskiemu i rodzinie Nowobilskich z Białki. Jednakże w rzeczywistości spór ten rozpoczął się jeszcze wcześniej, gdyż w połowie XIX w., a stronami jego byli ówcześni właściciele dworu jaworzyńskiego – Palocsayowie i zakopiańskiego – Homolacsowie[39].

Pisząc natomiast o sporze dotyczącym Jaworzyny Spiskiej (1920-1924), M. Andráš dowodzi, że polscy działacze szukając możliwości, jak by się „dostać do zasadniczej części wewnętrznych Tatr [...], gotowi byli na wymianę ludności, [czyli – J. R.] mieszkańców Niedzicy i Kacwina, co do których twierdzili, że są etnicznymi Polakami. Wyszło więc szydło z worka, jak mówi ludowe przysłowie".

To prawda, że władze polskie usiłowały, pomimo sprzeciwu części działaczy (J. Bednarski, ks. F. Machay i in.) wynegocjować z rządem czechosłowackim, wymianę Niedzicy i Kacwina na Jaworzynę Spiską. Jednakże nie tyle miało to na celu – jak twierdzi referent – dostanie się do „zasadniczej części wewnętrznych Tatr", by – jak należy się domyślać – zaspokoić turystyczno-sportowe potrzeby polskich kręgów taternickich, ile oparcie w tym rejonie granicy polsko-czechosłowackiej na głównej grani Tatr, czyli przywrócenie linii granicy historycznej, jaka przez wieki rozdzielała Polskę od Węgier. Przebiegała ona na tym odcinku przez Wysoką, Zadni Gerlach, Polski Grzebień, Jaworowy, Lodową Przełęcz itd.[40] Gdyby udało się to przeprowadzić, byłby to powrót do naturalnej rubieży, która powszechnie jest uważana za najwłaściwszy sposób rozgraniczania poszczególnych państw. Przede wszystkim jednak Polacy czynili zabiegi o włączenie Tatr Jaworzyńskich z uwagi na znajdujące się tam hale i polany, na których mieszkańcy przyłączonych do Polski wsi spiskich, tj. Jurgowa, Czarnej Góry i Rzepisk, wypasali od pokoleń swoje stada owiec i krów, a jednocześnie znajdowali zatrudnienie w tamtejszych lasach. Odcięcie owych terenów od wspomnianych wsi, idące w parze z czynionymi przez władze czechosłowackie utrudnieniami w dostępie do nich, wywoływało wielkie niezadowolenie wśród mieszkańców tych miejscowości. Nastroje te obracały się w dużej mierze przeciwko państwu polskiemu, dlatego zrozumiałe jest, że czyniło ono zabiegi o przeprowadzenie tej wymiany, nie tylko ze względów ekonomiczno-społecznych, ale także politycznych. Co zaś do „etnicznych Polaków" z Niedzicy i Kacwina, o których wspomina referent, to chociaż decydowano się na ich włączenie w granice Czechosłowacji, działając zresztą pod presją tzw. wyższej konieczności, to jednak w zamian państwo polskie przyłączyłoby do swojego terytorium innych „etnicznych Polaków", mieszkańców Jaworzyny Spiskiej i Podspadów. Należy przypomnieć, że do tego typu wymiany doszło w tym czasie na orawskim odcinku granicy, kiedy za część wsi

[38] *Ibidem*, s. 104.
[39] Zob. J. M. R o s z k o w s k i, *Towarzystwo Tatrzańskie wobec sporu o Morskie Oko w latach 1873-1902*, [w:] *Spór o Morskie Oko*, pod red. J. M. Roszkowskiego, Zakopane 1993, s. 25-45.
[40] Zob. np.: K. D r o ž, *Tatry*, Ružomberok 1897, s. 160.

Lipnica Wielka, pozostającą po stronie czechosłowackiej, Polska odstąpiła Suchą Górę i Głodówkę. Można jeszcze zadać pytanie: dlaczego władze czechosłowackie, skoro uważały mieszkańców Niedzicy i Kacwina za rodowitych Słowaków, nie skorzystały z polskiej oferty? Odpowiedź jest prosta: istniejąca linia graniczna – jak już wspomniano – wywoływała wśród Spiszaków mieszkających po polskiej stronie duże niezadowolenie, co było dla polityki czechosłowackiej zjawiskiem korzystnym, gdyż na nim budowała swoje dążenia do opanowania pozostałej części Spiszu.

M. András podaje interesującą informację, zwłaszcza dla polskiego czytelnika, że problem Jaworzyny Spiskiej stał się przedmiotem starcia między ks. Andrejem Hlinką a ministrem Benešem, kiedy tenże przedstawił w sejmie Hlinkę jako człowieka, który domagał się oddania Jaworzyny Polakom. W odpowiedzi 26 października 1922 r. Hlinka w swym wystąpieniu sejmowym oświadczył, że „w obecności posła Onderča[41] i senatora Klimka[42] przekazał Benešowi memorandum amerykańskich Słowaków, a było to przed rokiem, kiedy to spiscy Słowacy z Magury [sic], przebywający w Ameryce, wystąpili z memorandum, abyśmy naszych słowackich braci z Polski za jakąś ofiarę z powrotem dostali. Kiedy by się nie dało tego uzyskać inaczej, wówczas można by przekazać Jaworzynę Spiską Polakom, tak aby wszystkie miejscowości Spiszu i Orawy zostały nam zwrócone. Takie było żądanie amerykańskich Słowaków ze Spiszu, a nie Slovenskej ľudovej strany (Słowackiej Partii Ludowej), a tym bardziej Hlinki. My tu publicznie oświadczamy – mówił Hlinka – że ani Polakom, ani Czechom ani piędzi ziemi nie oddamy, gdyż jest to ziemia słowacka, a słowacka ziemia należy do Słowaków".

Wydaje się jednak, pomimo pompatycznych protestów Hlinki na forum czechosłowackiego parlamentu, że przypisywanie mu postawy aprobującej pomysł przekazania Polsce Jaworzyny Spiskiej nie było do końca bezpodstawne. Świadczy o tym rozmowa, jaką odbył on w 1924 r. z polskim wicekonsulem w Koszycach. Ks. Hlinka powiedział wówczas: „naród słowacki jest za ubogi na zbytki i Jaworzynę, jako teren bez ludności, mający znaczenie dla turystyki, klimatu i parku narodowego, oddałby go z całą gotowością w imię porozumienia, gdyby mógł o tym decydować lub był o to pytany"[43].

Referent kilkakrotnie odwołuje się do wydanych w okresie międzywojennym przez „amerykańskich Słowaków" rezolucji i memoriałów w sprawie polsko-czechosłowackiego sporu granicznego. Przytacza też fragment rezolucji 16. drużyny Słowackiego Katolickiego „Sokoła", którą podpisali, jako komitet rezolucyjny: J. Maťašovský, J. Kapolka i P. Blahut. Ponieważ dokument ten ma wyraźny wydźwięk polityczno-propagandowy, dlatego też należy go spokojnie rozważyć. Przede wszystkim obraz sytuacji ludności polskiej w Czechach, a konkretnie na Zaolziu, gdyż tylko tamtejszym Polakom przyznano w Czechosłowacji prawa mniejszości narodowej, został w tej rezolucji znacznie wyidealizowany. Autorzy rezolucji nie chcieli lub nie potrafili dostrzec, że zachodzi wyraźna różnica między Polakami na Zaolziu a ludnością polskiego przecież pochodzenia, która uważała się za Słowaków. Wyjaśnienie zarzutów stawianych w tym dokumencie ówczesnym władzom polskim wymaga przybliżenia sytuacji, jaka się ukształtowała na pograniczu polsko-słowackim po podziale obszaru plebiscytowego, w 1920 r. Otóż po obu stronach granicy mieszkali w zwartej masie przedstawiciele dwóch polskich grup etnograficzno-językowych, tj. górale spiscy i orawscy. Stan świadomości narodowej tej ludności, na skutek złożonego procesu historycznego, a także prowadzonej tu akcji wynaradawiana, był różny, jedni spośród nich uważali się za Polaków, inni za Słowaków, a jeszcze inni za Węgrów. Znaczna ich część nie utożsamiała się w ogóle z żadną narodowością, a jedynie uważała się za „tutejszych" górali, tj. Spiszaków albo Orawian. Zdarzały się też przypadki wewnętrznego podziału rodziny na różne opcje narodowościowe.

Ówczesne władze polskie nie widziały powodu pogłębiania trwającego już od kilku pokoleń procesu słowakizacji znacznej części polskich górali ze Spiszu i Orawy. Tym bardziej że po stronie słowackiej nie został dopuszczony – tam gdzie mieszkała ludność polskiego pochodzenia – język polski do szkół i kościołów. Nie był on też obecny w innych przejawach życia publicznego. Władze czechosłowackie stały zdecydowanie na stanowisku, że na Słowacji, zwłaszcza przy granicy z Polską, nie ma żadnej ludności polskiej. Konsekwencją tego stanowiska był nie tylko brak na tym terenie polskich szkół, podobnie jak za czasów węgierskich, ale również utrudnienia,

[41] Štefan Onderčo, polityk ludacki.
[42] Július Klimko, polityk ludacki.
[43] E. O r l o f, *op. cit.*, s. 104.

czynione tamtejszej młodzieży, która chciała się uczyć lub studiować w Polsce. Polegało to chociażby na tym, że odbierano jej paszporty.

Co najmniej zdziwienie musi budzić pointa M. Andráša, dotycząca rezolucji wydanej 17 stycznia 1936 r. w Pittsburghu przez 16. drużynę Słowackiego Katolickiego „Sokoła". W swym komentarzu stawia on bowiem wyżej polityczno-propagandowe wystąpienie emigrantów niż wszystkie razem wzięte rezultaty badań naukowych etnografów, językoznawców i historyków, nie tylko zresztą polskich, ale także słowackich, czeskich i węgierskich.

M. András porusza również sprawę zmian granicznych, dokonanych jesienią 1938 r. między Polską a Słowacją. Wyjaśnienia wymaga tu ówczesne stanowisko strony polskiej. Otóż u podstaw podjętych przez Polskę w 1938 r. kroków, które zmierzały do korekty granicy z Czechosłowacją na odcinku słowackim, leżało fatalne rozstrzygnięcie, jakiego dokonały w tym względzie wielkie mocarstwa 28 lipca 1920 r.

Ta wysoce krzywdząca Polskę decyzja Rady Ambasadorów wywołała rozgoryczenie wśród Polaków, potęgowane jeszcze okolicznościami, w jakich do niej doszło. Bez skrupułów została bowiem wykorzystana przeciwko Polsce jej dramatyczna sytuacja militarna w wojnie z Rosją Sowiecką[44], kiedy to wydawało się, że niedawno zdobyta niepodległość legnie w gruzach. Na upadek II Rzeczypospolitej, albo przynajmniej znaczne jej osłabienie, nie bez powodu liczyła pozostająca z nią w sporze terytorialnym Czechosłowacja, przyczyniając się jednocześnie istotnie do pogorszenia sytuacji polityczno-militarnej Polski[45]. Odmawiała mianowicie zgody na przepuszczanie przez swoje terytorium transportów z zaopatrzeniem wojskowym dla armii polskiej[46]. Miało to o tyle swoje fatalne konsekwencje, że w tym czasie podobne stanowisko zajęły Niemcy, blokując dostawy od strony zachodniej i północnej. W rezultacie, wobec przeważającej siły wroga i wyczerpania armii polskiej, równoczesne odcięcie od dostaw poważnie utrudniało skuteczną obronę przed bolszewikami, przybliżając widmo klęski, gdyż polskie zapasy (zwłaszcza broni i amunicji) już się wyczerpywały[47].

W tej dramatycznej sytuacji, podczas międzynarodowej konferencji w Spa, w zamian za obietnicę poparcia w zmaganiach z Rosją, zostało Polsce narzucone porozumienie z Czechosłowacją, według którego oba państwa rezygnowały z rozstrzygnięcia sporu terytorialnego na podstawie wyniku plebiscytu i zgadzały się zaaprobować w tej sprawie werdykt wielkich mocarstw, który został niezwykle szybko wydany, w postaci znanej decyzji Rady Ambasadorów (z 28 lipca 1920 r.).

W okresie międzywojennym zarówno polska opinia publiczna, jak i oficjalna nie pogodziła się z narzuconą w 1920 r. linią graniczną na Orawie i Spiszu. Cały czas żywiono też nadzieję, że wkrótce zostaną naprawione błędy, jakie zostały wówczas popełnione.

Krótko po zajęciu Zaolzia przez Polaków w 1938 r.[48] przywoływany tu wielokrotnie ks. F. Machay w następujący sposób uzasadniał konieczność uregulowania jeszcze słowackiego odcinka granicy: „Śląsk za Olzą należy już do Polski. Już sobie nie wchodzimy [z Czechami – J. R.] w drogę. Wierzę, że i ziemie Spisza, Orawy i Czadeckiego będą również połączone z Macierzą. W ten sposób znikną przeszkody, które braterskie współżycie zatruwały i jątrzyły. Na terenie Spisza, Orawy i Czadeckiego niebezpieczeństwo rozjątrzonych stosunków wzajemnych (w razie nie przyłączenia tych ziem do Polski) byłoby tym większe, że ludność polska mieszka tam w zwartej masie i stanowi nie ułamek ludności w poszczególnych miejscowościach, lecz pełnych sto procent"[49].

Dogodna sytuacja do rozwiązania tego problemu nastąpiła, jak uważano wówczas w Polsce, w drugiej połowie 1938 r. Wiązało się to z cofnięciem, w imię „ratowania" europejskiego pokoju, swego poparcia dla Pragi przez Francję i Wielką Brytanię, co otworzyło drogę do zmiany granic państwowych Czechosłowacji[50], głównie na korzyść Niemiec i Węgier, ale również, chociaż w znacznie mniejszym stopniu, Polski.

---

[44] AAN, MSZ, sygn. 1480, mfm B17677, s. 338-339, opinia dotycząca stosunków polsko-czechosłowackich, Warszawa 12 I 1921.

[45] Np., jak wspomina lord Edgar d'Abernon, podczas spotkania w Pradze przedstawicieli Ententy z Masarykiem, które odbyło się 24 lipca 1920 r., prezydent Czechosłowacji „ostrzegał nas abyśmy nie organizowali żadnej pomocy militarnej na korzyść Polski". E. V. d' A b e r n o n, *Osiemnasta decydująca bitwa w dziejach świata pod Warszawą 1920 r.*, Warszawa 1932, s. 27.

[46] Znajduje to m.in. odbicie w opublikowanych przez czeskiego historyka Mečislava Boráka dokumentach. Zob. M. B o r á k, *Rozmowy Polaków z Beneszem w sprawie polskich transportów wojskowych przez Czechołowację w lipcu i sierpniu 1920 r.*, „Pamiętnik Cieszyński" 1999, t. 14, s. 110-118.

[47] AAN, MSZ, sygn. 218, s. 1-6, II Oddział Sztabu Generalnego WP, analiza aktualnej sytuacji politycznej, Warszawa 1 VIII 1920.

[48] Odziały polskie zajmowały Zaolzie od 2 do 10 października 1938 r.

[49] Z posłowia do II wydania książki (12 X 1938), [w:] F. M a c h a y, *Moja droga…*, s. 193.

[50] Przełomowym momentem był układ monachijski, podpisany 30 IX 1938 r.

Do tej pory w słowackich publikacjach dominuje stanowisko, podkreślające, z jednej strony, bezpodstawność podjętych przez Polskę kroków, a z drugiej – krzywdę zadaną Słowakom przez silniejszego sąsiada[51]. Jednocześnie charakterystyczną cechą tych prac jest to, że tak jak bardzo chętnie eksponują one fakt wykorzystania w 1938 r. przez Polaków trudnej sytuacji politycznej Czechów i Słowaków, tak zupełnie pomijają milczeniem, albo przynajmniej nie wyciągają z tego wniosków, iż osiemnaście lat wcześniej narzucono właśnie Polsce krzywdzące rozwiązanie, w momencie znacznie poważniejszego jej osłabienia i opresji. Umyka też z ich pola widzenia istotna kwestia, a mianowicie to, że nowa granica nie była narzucona mocą aktu militarnego czy jakimś międzynarodowym arbitrażem, tak jak to się stało z innymi granicami Czechosłowacji, ale została ustalona na podstawie dwustronnych negocjacji polsko-słowackich. Dlatego też należy przez to rozumieć, że Słowacy uznali słuszność polskich pretensji do tych terenów, które zwrócili II Rzeczypospolitej.

Jaki były więc rzeczywiste motywy podjętych przez Warszawę kroków? Otóż, generalnie rzecz biorąc, rząd polski zmierzał do ostatecznego zakończenie sporu na słowackim odcinku granicy, który nie został w zadowalający sposób rozstrzygnięty w 1920 r. Bardzo wymowny był też moment, w którym Polska zażądała dokonania poprawek granicznych. Otóż stało się to wówczas, gdy w „Warszawie zorientowano się, że Słowacja […] zostanie prawdopodobnie zwasalizowana przez Niemcy"[52]. Spełnienie polskich żądań w tej sprawie miało bardziej symboliczny niż rzeczywisty charakter, gdyż – po pierwsze – Polacy rezygnowali ze znacznie większych rewindykacji, jak najbardziej uzasadnionych pod względem historycznym i etnicznym, a – po drugie – przekazywali jednocześnie Czechosłowacji tereny leżące do tej pory w granicach Rzeczypospolitej (położone nad rzeką Poprad)[53].

W końcowym fragmencie swojego referatu M. András zupełnie bagatelizuje fakt napaści słowackiej na Polskę 1 września 1939 r., pisząc jednocześnie o odzyskaniu przez Słowację „polskich zaborów" [*sic*]. Wspomniana agresja, przeprowadzona u boku sojuszniczej III Rzeszy, została przecież dokonana na wielu odcinkach wspólnej granicy, a wojska słowackie wkroczyły m.in. do Zakopanego i Nowego Targu, nie mówiąc już o tym, że cała Słowacja stała się bazą wypadową dla niemieckiej inwazji na Polskę od strony południowej.

Diskusia

Mateusz Gniazdowski: Pan dr András w swoim wystąpieniu powoływał się na pana profesora Kazimierza Feleszko. Profesor Feleszko był rzeczywiście zwolennikiem tezy, że język nie zawsze musi być czynnikiem decydującym o ukształtowaniu się konkretnej świadomości narodowej, jednak z drugiej strony wobec bukowińskich Polaków (wywodzących się z Czadeckiego i Orawy) bronił ich prawa do polskości przed słowackimi „roszczeniami". Zarówno w przypadku Bukowiny, jak i polsko-słowackiego pogranicza raczej bym się skłaniał do tych koncepcji, które narodowość oceniają według rzeczywistych manifestacji przynależności, czy to do narodu słowackiego, czy też do polskiego. Pogląd doktora Andráša rozumiem w ten sposób: przebiegał tu proces narodowy, proces tworzenia się narodów, ale się zakończył. Górale żyjący w Królestwie Węgier zdecydowali się być Słowakami i nie ma o czym rozmawiać. Kwestia Polaków na Słowacji nie istnieje. Ale jak w takim razie rozumieć niektóre wypowiedzi słowackich działaczy w ówczesnej prasie, które mówią o tym, że kwestia polska na Słowacji istnieje? Wobec polskiego ruchu narodowego poczyniono nawet kurtuazyjne gesty. Była to jednak bardziej odpowiedź na aktywność intelektualistów polskich z Galicji, niż na oddolny polski ruch narodowy na Spiszu i Orawie. W prasie słowackiej na przykład spotkałem się z wypowiedzią, że to, co Polacy nam zabrali „w sposób naukowy", to wprawdzie boli, ale z drugiej strony – to w porządku, „zostaniemy Słowianami". To było chyba w 1911 roku na łamach „Narodních novín", wstępniak pt. *Poľská otázka v Uhorsku*, zakończony życzeniami powodzenia w walce ze wspólnymi zagrożeniami. Więc kwestia polska na Węgrzech istniała, przynajmniej w prasie słowackiej, w łonie słowackiego ruchu narodowego. Nie była to tylko kwestia „zewnętrzna". Była tu wola polityczna Słowaków, aby dostrzec złożony problem polsko-słowackiego pogranicza językowego. Mówię tu o martinskim centrum ruchu narodowego. To były wypowiedzi przywódców, konkretnych ludzi, na przykład samego Vajanskiego.

Jerzy Roszkowski: Zacznę od problemu istnienia na terytorium Polski w latach 1919-1920 rzekomego legionu słowacko-węgierskiego czy węgiersko-polskiego. Wydaje mi się, że strona czechosłowacka zupełnie bezpodstawnie podejrzewała Warszawę o jakąś polsko-węgierską współpracę wojskową skierowaną przeciwko Słowakom.

[51] Zob. np.: J. Š i m o n č i č, *Denník Delimitačnej komisje čsl.-poľskiej roku 1938*, „Spiš – Orava", R. II, 1992, č. 4, s. 5 i 7, ten sam tekst również w: SA, t. XXVII, 1992, č. 1, s. 105-109; A. B i e l o v o d s k ý, *op. cit*.

[52] J. K o z e ń s k i, *Czechosłowacka jesień 1938*, Poznań 1989, s. 122-123.

[53] Zob. *Protokół delimitacyjny granicy państwowej między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Czechosłowacką, podpisany w Zakopanem 30 XI 1938 r.*, [w]: *Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1939*, pod red. T. Jędruszczaka i M. Nowak-Kiełbikowej, t. 2: *1933-1939*, Warszawa 1996, dok. nr 87, s. 198-199.

W dokumentach, które odnalazłem w archiwach Lewoczy (akta żupy spiskiej) i Bratysławy (akta Pełnomocnego Ministerstwa dla Słowacji), można natrafić na takie zapytania centralnych władz w Pradze i Bratysławie do podległych im czynników na pograniczu: „Co tam słychać o legii polsko-słowackiej (nazywanej również polsko-węgierską)? Czy ona nadal istnieje?". Czechosłowaccy urzędnicy terenowi byli lepiej zorientowani niż ich zwierzchnicy i odpowiadali, że takiej legii nie ma albo że o niej nic nie wiedzą. W rzeczywistości istniała jedynie przez krótki czas (lata 1919-1920) składająca się z dwóch kompanii legia spisko-orawska, która była ochotniczą jednostką Wojska Polskiego. Służyli w niej przede wszystkim Polacy ze Spiszu i Orawy, a więc z terenów zajętych wówczas przez Czechosłowację. Byli oni uciekinierami, którzy opuścili swoje rodzinne miejscowości z powodu panującego tam terroru lub po to, aby uniknąć wcielenia do armii czechosłowackiej. W legii tej służyli również Niemcy spiscy oraz po kilku Węgrów, Cyganów i Słowaków pochodzących głównie ze Spiszu i Orawy.

Alena Bartlová: ...tak možno odhadovať, veď viete aké sú správy. V archívoch nachádzate správy, jeden policajt zaznamená, že na tej a tej akcii sa zúčastní 50 ľudí, iný hlási, že na tej istej akcii bolo 300 ľudí. Teda je to veľmi, veľmi skreslené. Martinská deklarácia bola vyvrcholením pohybu, ktorý sa začal prakticky od jesene 1917. Bolo viacero centier. Nebolo len centrum martinské, ja by som povedala, že ešte aktuálnejšie boli v zahraničí, teda v dnešnom poňatí v zahraničí, čiže Budapešť a Viedeň. Lebo tam bola sústredená inteligencia, ktorá tam vydávala noviny, *Slovenský denník* vychádzal v Budapešti a kolportoval sa na Slovensko. No a napríklad vo Viedni sídlil Milan Hodža s Dérerom a celou, tak by som to povedala, verchuškou sa neskôr dostal do vysokých funkcií v rámci česko-slovenského štátu. Takže, keď sa pripravovala Česko-slovenská republika, už mali plán, vypracovanú svoju predstavu, ako by sa malo zaradiť Slovensko, majúc istý druh samosprávy a ďalšie veci. Takže to nie je náhoda, že vznikla Slovenská národná rada v Martine, ale národné rady vznikli v asi 300 v obciach po celom Slovensku...

Jozef Sulaček: Vrátane Spišskej Starej Vsi a Richvaldu...

Alena Bartlová: ...okamžite. Čiže boli na to pripravení. To už nehovorím o českých úradoch. Ministerstvá hneď druhý deň po 28. októbri začali fungovať. Takže to nemohlo vzniknúť ad hoc. Ministerstvá sa rozdelili od apríla 1918, no na rozdiel od Slovákov, ktorí nemali samosprávu a nemuseli to financovať, Česi robili zbierky, aby mohli tieto orgány začať okamžite existovať a už sa pripravovali konkrétne dátumy. Prijímali sa zákony a 14. novembra zasadalo Národné zhromaždenie, ktoré prijalo prezidentskú ústavu a zvolilo prezidenta. Čiže tieto veci sa nemohli začať rodiť až 30. októbra alebo 28. októbra, to boli veci pripravené. Často lepšie ako v roku 1989...

(Smiech...)

Mateusz Gniazdowski: Ja toto nespochybňujem. To sú fakty. Ale na druhej strane Poliaci, pre nich prvý signál zdola, že dôjde k zmene, mohol byť až Liptovský Mikuláš [manifestácia 1. 5. 1918 – prvý otvorený ohlas zo Slovenska za prvej svetovej vojny]. To je v poriadku, skôr to byť nemohlo, no z poľského hľadiska, v bežnom povedomí poľskom, pohraničné územie nebolo „slovenské". V poľskom prostredí sa šírilo tvrdenie, že keď sa už Svätoštefanská koruna rozpadá a každý si berie svoje, Česi si berú územia obývané Slovákmi, prečo my by sme si nemali zobrať pohraničné, goralské územia? Ja nehovorím teraz, či bol to správny názor, no prevažoval, tak sa písalo.

Alena Bartlová: Keď sa zišla SNR v Martine, tak pod oknom jej pochodovali maďarskí žandári a hneď bol zavretý predseda SNR a ďalší bol zavretý o pár dní nato. Situácia bola taká, že keby sa o tom bolo vedelo, že sa schádzali, my máme dokumenty, že sa schádzali počas vojny, a to i napriek tomu, že vyhlásili v 1914 roku politickú neaktivitu, SNR sa schádzala, oni sa schádzali, je o tom málo dokumentov, lebo predstavte si, že by ich zápisnicu dostala do rúk polícia, boli to disidenti, však by boli skončili....

Mateusz Gniazdowski: ...na Piave...

Alena Bartlová: ...alebo inom ťažkom fronte.

Mateusz Gniazdowski: Snažil som sa vysvetliť pohľad, že poľská verejná mienka o tom nevedela...

Jozef Suláček: To je v poriadku, ale napríklad v poľských politických kruhoch na jeseň 1918 muselo byť známe, že československá armáda bola akceptovaná, včlenená do dohodových vojsk ako suverénny štát, ktorý sa zúčastnil vojny proti ústredným mocnostiam. No a poľská armáda tým, že bojovala proti československej armáde, bojovala proti Dohode, ale na území Slovenska.

Matej Andráš: Česko a Slovensko, či Česko-Slovensko. Vznikol česko-slovenský štát so spojovníkom. To bola uznávaná skutočnosť, vtedy v tom roku osemnástom a devätnástom. Veď mierová zmluva uzavretá s Česko-Slovenskom má v texte Česko spojovník Slovensko. Teda až od roku dvadsiateho, keď bola prijatá prvá ústava, československá ústava, je napísané Československo bez spojovníka. Až tu bol deklarovaný československý národ a z tejto ideovej chyby sa odvíja potom tá nešťastná politika Česka voči Slovensku. Chceli, vysvetľovali to, aby nás bolo proti Nemcom viac, ako keby to bolo inak, keby český a slovenský národ vytvorili Česko-Slovensko ako dva štátotvorné národy. Táto chybná koncepcia vyšla od Masaryka a toto nám narobilo obrovské ťažkosti pri tvorbe štátu, vnútornej politike, lebo Česi si potom zvykli nazývať štát Česko. Používali to skrátene, a tak sa to zaviedlo aj za hranicami. A čo sa týka používania skratky český v Poľsku, ja som o tom rozmýšľal, lebo Ferdinand Machay bol vzdelaný kňaz. Prvá štácia, na ktorej pôsobil, bola u Andreja Hlinku v Ružomberku, čiže on sa v týchto politických pomeroch na Slovensku orientoval viac ako dobre. Bol perfektne informovaný. Bolo mu jasné, že ide o Česko-Slovensko. Súčasne mu bolo jasné, že Slováci nemajú inteligenciu, ktorá by to presadila. Uvedomte si prosím, že Poliaci mali len v zábore rakúskom dve univerzity Ľvov a Krakov, a to už od druhej polovice 19. storočia. Česi si už čechizovali Karlovu univerzitu tiež od 19. storočia a Slováci prišli o posledné tri gymnáziá v roku 1875. Nemali teda ani jednu strednú školu. Nemali sme inteligenciu, len nejakých kňazov po dedinách

a pár ľudí, ktorí vyštudovali, povedzme, v Čechách, alebo v Nemecku, a inak nikto. Aj tí doma, teda v Uhorsku nemali možnosť sa uplatniť, iba keby podľahli maďarčine a neskôr celej asimilačnej mašinérii. Boli z nich Maďari, nie Slováci. Absolútne nevýhodná situácia. No napriek tomu, nedávno som hovoril s jedným študentom, ktorý študuje v Bratislave na vysokej škole. Ten nechápal, ako je možné, že slovenský národ za krátky čas od roku 1918 do roku 1938 dosiahol také obrovské výsledky. Bolo to ako výbuch. Inteligencia, všestranná, atď. To ale nevzniklo z ničoho. To je ďalší taký omyl. Hovorí sa, že Slováci v Uhorsku boli utláčaní tisíc rokov. To sa musí revidovať – musím to povedať, – boli utláčaní od vyrovnania rakúsko-uhorského. Odvtedy ten útlak, organizovaný, celoplošný. Napriek tomu však nie celkom účinný. Veď slovenské elity sa účinne napriek tomu zapájali do uhorského politického života i v tom najhoršom čase a neskôr v roku 1918 vstúpili s ambíciou hrať rovnú hru do československého štátu. Naproti tomu téza, že niet slovenského národa, utrpela fiasko. Teraz som preložil prejav Aponyiho, ktorý vyšiel v *Kultúre* pred dvoma týždňami. Ten prejav mal Aponyi na mierovej konferencii v Paríži, ešte pred Trianonom. Argumentuje hlavne tým, že Maďari sú vzdelaní, úžasný element v Karpatskej kotline. Hovorí o Rumunoch, o Nemcoch, ale Slovákov ani nespomenie. Lebo Slováci pre nich ešte stále neexistovali. Áno, skrátim to a poviem vám to celkom jasno. Nás a mňa osobne veľmi uráža, keď nás Poliaci prehliadajú. Používajú termín český miesto československý. Áno, majú diferencovať, čo je české, je české, a čo bolo československé, bolo československé, to nebolo české, a čo je slovenské, je slovenské...

Alena Bartlová: Tiež musíme rozoznávať medzi tým, kto bol na konci 19. storočia Slovák a kto bol „asimilovaný" Maďar. Napríklad taký Boros, či Boroš, ktorý sa stal uhorským štátnym ministrom. Jeho rodina pochadzala z Trenčína a ešte jeho otec nevedel po maďarsky ani „mäkké ť". Napriek tomu on sám urobil vynikajúcu kariéru v maďarskej komunite. Prečo? Skončil vysokú školu v maďarčine, naučil sa po maďarsky vynikajúco. Stal sa súčasťou ich spoločnosti. Takýchto príkladov však nájdeme ďaleko viac. V čom je rozdiel oproti Čechom? Oni si svojich „Rakúšanov" jednoducho prevzali po roku 1918. Svojich úradníkov... Samozrejme, že hovorili po nemecky. Príklad predseda správneho súdu v Rakúsku, sa stal predsedom správneho súdu v Československu a nikto v tom nevidel problém. Oproti tomu, veľmi sa o tom nehovorí, ale po roku 1918 sa zo Slovenska do Maďarska presťahovalo okolo 50 tisíc ľudí. Zväčša stredných vrstiev: úradníci, lekári, advokáti, ktorí sa nie celkom identifikovali s Maďarstvom, maďarskou civilizáciou atď, len nemali istotu, či im nový štát zaplatí ich penziu, či budú mať prácu? No tak jednoducho odišli i so svojimi rodinami. Takto odišli aj štyria z piatich katolíckych biskupov, hoci oni aj museli, ale aj tak. Čo som tým chcela povedať. Inteligencia tu bola, ale musela odísť. A tiež toľko, že tu bol rozdiel medzi českým a slovenským prístupom. My sme o inteligenciu prišli a oni jej mali nadmieru.

Matej Andráš: Mnohí z nich však naozaj nemali základ v národe, v ľude. Napríklad na Spiši Maďari nikdy vo väčšej miere nežili, a tak aj tí, čo sa Maďarmi v uvedenom období z vlastnej vôle stali, alebo tí, ktorí sem jednoducho prišli ako učitelia napríklad, radšej po roku 1918 zasa odišli.

Alena Bartlová: Ja len hovorím to, že museli odísť. No boli takí, ktorí tu ostali, hoci sa už cítili ako „asimilovaní" Maďari? Ešte na začiatku roku 1938 prijímalo mestské zastupiteľstvo týchto ľudí za československých občanov, oni sa prihlasovali ešte potom postupne. Videli, že nemohli nájsť miesto, jednoducho nikto ich nechcel do zamestnania, lebo odmietli zložiť sľub republike. No a tak to je samozrejmé, že keď gymnaziálny profesor odmietol zložiť sľub republike, keby to bolo v akomkoľvek štáte a akomkoľvek režime, tak jednoducho by nemohol v tej republike asi pôsobiť. To však znamená, že títo ľudia akoby ani neexistovali. Nemohli, alebo nechceli pôsobiť verejne. No a pochopiteľne, že sa z nich grupovala potom protišátna opozícia. No ale svojím spôsobom sa do toho dostali sami. Dám iný príklad na zváženie . V roku 1968 bolo 90 zo 100 ľudí za Dubčeka a za mesiac bolo 90 ľudí proti Dubčekovi. Všetci sme to podpísali, lebo sme vedeli, že musíme existovať. Vtedy to ľudia neurobili, lebo jednoducho neboli zvyknutí na také prudké zmeny. Uhorský štát trval 900 rokov. Jednoducho čakali, že sa situácia zvrtne, ale nestalo sa.

Ján Michálek: Chcel by som nadviazať na túto úvahu a upozorniť, že situácia Slováci a Maďari tak, ako sa u nás historicky vyvíjala a formovala, v podstate vytvárala u Slovákov aj taký pocit potreby hľadania partnera k spolupráci. Siaha to oveľa hlbšie ako do roku 1848. Tam už to bolo otvorené vystúpenie, i vojenské, ktoré muselo mať veľmi kvalitnú prípravu, a aj malo. Siaha to veľmi hlboko do času, ktorý sa zvykne nazývať národným obrodením. Celý tento pohyb mal veľa spoločného s českým národným obrodením a tu sa vytvárali také postavy, také osobnosti ako napríklad Šafárik, či Kollár atď. Potom z generácie mladých štúrovcov tu vyrástli ľudia, ktorí dokázali zorganizovať ozbrojený odpor proti Maďarom, a tým dali najavo, že tu existuje nejaké národné spoločenstvo, ktoré sa hlási na scéne európskych národov o vlastnú emancipáciu. Áno, takto vlastne vstúpili Slováci na scénu európskeho pohybu. A kde to malo najsilnejšiu zložku? Pán doktor András pred chvíľou poznamenal, že však to boli títo naši ľudia, ktorí nepochádzali zo vzdelaných rodín, ktorí mali obyčajne roľnícke zázemie. No a s našou šľachtickou vrstvou to bolo veľmi, veľmi zložité, komplikované, často aj pochybné. Pochopil to už Kollár, keď prejavil veľkú starostlivosť o ľudovú pieseň. No on ešte narážal na odpor svojich vlastných ľudí, ktorí mu mali v tom pomáhať. Argumentovali napríklad takým spôsobnom, že však čo sa ty ako kňaz nestaráš o svojich cirkevníkov a duchovnú pieseň, ale staráš sa o pieseň svetskú... 30. október 1918 nevyrástol na zelenej lúke. Má storočné zázemie a my to máme v niektorých vedných disciplínach už veľmi dobre spracované. Áno, druhá stránka veci je, že málo sa o tom všeobecne vie aj doma, no a pravdaže ešte menej vonku. Dovoľte ešte jeden príklad. V roku 1895 bola v Prahe jedna obrovská výstava, ktorá sa volala Národopisná výstava československá. Slováci boli na nej zastúpení vynikajúcim spôsobom. Myslím, z odborného hľadiska, reprezentatívneho hľadiska. Táto výstava mala za cieľ, aby sa svet dozvedel prostredníctvom Prahy o tom, že Slováci sú tu a sú samostatným národom a sú pripravení i ťarchu budovania nového štátu perspektívne prevziať na seba a nečakať, že sa budú stále skrývať kdesi pod čapicou niekoho iného. V prípravnej skupine boli takí vynikajúci ľudia ako bol

napríklad, povedzme, Dušan Jurkovič, neskorší slávny architekt. Okrem iného tvorca štefánikovskej mohyly na Bradle. Vtedy tam umiestnil ako reprezentačný príklad Slovenska, vzhľadom na ľudové staviteľstvo, čičmiansky dom... No a takýchto príkladov by sa dalo menovať veľa. Chcem v tej súvislosti dospieť k tomu, o čom sa tu hovorilo predpoludním, pokiaľ sa hovorilo o myšlienke vydávania dokumentov. Táto záležitosť je podľa mojej mienky kľúčová a je to vôbec predpokladom alebo súčasťou jednej etapy vedeckej práce vo vzťahu k akémukoľvek problému. Len tam, kde existujú publikované dokumenty prístupné komukoľvek a nielen vedeckým kruhom, tam sa stráca možnosť s takýmto materiálom manipulovať. Ktokoľvek siahne bez takýchto fondov uverejnených k čiastkovému dokumentu, alebo súboru dokumentov, má možnosť s nimi pracovať už len preto skreslene, že ich všetky nemá k dispozícii. Siahne k časti a cez tú časť chce vidieť celok a robiť závery o celku, o procesoch, o výsledkoch, o ľuďoch, o postavách atď. Toto je veľmi vážna vec. Preto by som navrhoval, aby som dlho nehovoril, že by som rád videl a privítal, keby sme my tu z tejto sekcie podali taký návrh pre plénum, alebo závery konferencie, taký impulz, aby sa pracovalo na príprave vydania dokumentov, ktoré súvisia s poľsko-slovenskými vzťahmi.

Jerzy Roszkowski: W każdym razie jest jeszcze wiele spraw, które powinny być tutaj omówione, na przykład stosunek do księdza Ferdynanda Machaya. Wydaje mi się, że jest on przez słowackich autorów oceniany zbyt ostro. I trzeba by było to przewartościować, bo naprawdę on nie zasłużył sobie na miano jakiegoś diabła lub podobne. Ferdynand Machay nie powinien być traktowany w Słowacji jako działacz antysłowacki. On był w zasadzie prosłowacki. To trzeba jasno powiedzieć...

Matej Andráš: Počujem to po prvý raz...

Jerzy Roszkowski: Pan doktor dobrze zna jego wspomnienia *Moja droga do Polski*. Czy on tam kiedykolwiek źle się wypowiadał na temat Słowaków? Można co prawda powiedzieć, że Eugeniusz Stercula i Aleksander Matonog – dwaj polscy działacze z Orawy, u boku których F. Machay występował – okazywali niekiedy swoją niechęć do słowackich aspiracji narodowych. Ze względu na ich postawę, która nie odpowiadała Machayowi, ich drogi się rozeszły. To oczywiste – ci dwaj byli prowęgierscy, co do tego jest zgoda, jednak Machay zawsze wyrażał poglądy prosłowackie.

Matej Andráš: Predovšetkým propoľské...

Jerzy Roszkowski: No tak, nie powinno chyba nikogo dziwić, że reprezentował takie stanowisko. Działał jako polski polityk, był też senatorem, przywódcą Związku Górali Spiszu i Orawy. To, że nie zgadzał się z tymi, którzy uważali górali ze Spiszu i Orawy za Słowaków, i polemizował z nimi, nie oznacza jednak, iż był antysłowacki. Wręcz odwrotnie – wydaje mi się, biorąc pod uwagę jego bogaty dorobek publicystyczny, że tak naprawdę był prosłowacki.

Co do innej kwestii – dr András twierdzi, że jego rodzony brat angażował się w słowackim ruchu narodowym. Ksiądz Machay nigdy nie pisał o tym, że ma brata „Petra". Natomiast wiadomo, że miał siostrę Józefę, którą władze czechosłowackie prześladowały za jej propolską działalność. Jest ona znana między innym jako autorka broszury *Za Polskę. Notatki z więzienia czeskiego*. A poza tym Machay miał brata Karola, księdza w Lipnicy Wielkiej. I był jeszcze brat Eugeniusz, z zawodu nauczyciel, który został pierwszym kierownikiem ekspozytury Starostwa Spisko-Orawskiego w Jabłonce. Jego syn, jak mi wiadomo, mieszka we Wrocławiu. Być może chodzi tu więc o jakiegoś dalszego krewnego ks. Ferdynanda. Machayów jest bowiem wielu. Gdy na przykład otworzyłem książkę telefoniczną, to znalazłem w Jabłonce 24 osoby noszące to nazwisko.

Losy ludności pogranicza są zawsze bardzo złożone. Jedni mieszkają po tej stronie granicy, drudzy po tamtej, a jeszcze inni w Ameryce. Pan doktor wspominał o tych Spiszakach i Orawiakach, którzy poczuli się Słowakami i założyli w Stanach Zjednoczonych szereg organizacji. Pochodzący z tych samych terenów emigranci uważający się za Polaków takich organizacji nie zakładali. Wstępowali jednak do działających tam polskich towarzystw, zwłaszcza Związku Podhalan w Ameryce. Tacy działacze, jak Piotr Borowy z Orawy i Władysław Halczyn też wyjeżdżali do Ameryki…

Józef Ciągwa: Wojciech...

Jerzy Roszkowski: ... ja powiedziałem Władysław? Oczywiście, że Wojciech, przepraszam. Otóż jest z nim związana śmieszna, ale niezwykle wymowna historia. Gdy w 1919 r. uczestniczył wraz z Borowym w audiencji u prezydenta Stanów Zjednoczonych Wilsona, aby domagć się przyłączenia Spiszu i Orawy do Polski, to rozmawiali w języku angielskim. Prezydent się wówczas zdziwił, że polscy górale mówią po angielsku, a oni przecież obydwaj po parę lat spędzili w Stanach.

Sprawy świadomości na pograniczu są, jak widać, dość złożone, ale mam nadzieję, że z czasem wszystko zostanie wyjaśnione.

Józef Ciągwa: W niektórych kręgach Ferdynand Machay był postrzegany jako Węgier. Jako przykład podam książkę Stefana Kisielewskiego *Abecadło Kisiela*, w której pod hasłem „ksiądz Ferdynand Machay" pisze m.in.:*Kanclerz Kurii, Węgier ze Słowacji z pochodzenia* (S.Kisielewski: *Abecadło Kisiela*. Warszawa 1990, s. 63). Myślę, że w organizacjach, na które powołuje się doktor Roszkowski, żądających przyłączenia Spiszu i Orawy do Polski, nie uczestniczyła ludność miejscowa, lecz działacze spoza terenu Spiszu i Orawy. O tym, że było zupełnie inaczej, to znaczy, że miejscowa ludność chciała jednoznacznej przynależności tych terenów do Słowacji, świadczą na przykład wspomnienia amerykańskiego ambasadora Cranea. Pierwszy ambasador USA w Czechosłowacji – Richard Teller Crane odbył podróż po wschodniej Słowacji i badał nastroje tamtejszej ludności. Spotkał się z żupanem Rumanem. Wyraźnie akcentował, że ludność Spiszu żąda przyłączenia północnego Spiszu do Republiki Czechosłowackiej, że składa propozycje służby wojskowej w Czechosłowacji, że podatki chce płacić na Słowacji (*Historický časopis*, r. 42, 1994, č.1). O wyraźnie prosłowackich sympatiach mieszkańców Spiszu pisali zresztą i polscy historycy – Czajka, Duda, Kwiek i inni. W protokołach z posiedzeń Komitetu Spisko-Orawskiego w Warszawie i w Katowicach, w których zazwyczaj uczestniczył Ferdynand Machay, wskazy-

wano na potrzebę ostrożnego działania, aby Słowacy nie zorientowali się, że chodzi o irredentę. Gdyby było tak, jak twierdzi doktor Roszkowski, same spotkania Komitetu Spisko-Orawskiego nie miałyby sensu.

Jest już najwyższy czas, aby sprostować błędy historyczne, czynione często przez niektórych polskich historyków, zamierzone ze względów propagandowych, a dotyczące na przykład śmierci profesora Wiśmierskiego. Pisał już o tym na podstawie dokumentów archiwalnych docent Ivan Chalupecký, który pokazał cały kontekst zdarzenia, oraz to, że pracownik plebiscytowy utonął w Dunajcu. Sekcja zwłok wykazała, że nie jest prawdą, iż Słowacy wrzucili go konającego do Dunajca. W czasie wystawy lewockich źródeł archiwalnych w Nowym Targu dokument sekcji był prezentowany w tamtejszym Domu Kultury. Niestety, nie spowodował zmiany stanowiska niektórych polskich historyków, którzy nadal twierdzą, że Wiśmierskiego zabili Słowacy, lub – jak to pisze docent Chalupecký – o istnieniu protokołu z sekcji zwłok „taktne mlčia". Julian Kowalczyk – w pracy o akcji plebiscytowej – zapewne celowo nie skomentował faktu, że drugi z pracowników plebiscytowych – Karpiński wydostał się z Dunajca dzięki pomocy reagujących dotychczas agresywnie Słowaków. Miałem w ręku instrukcje polskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych dla uczestników rozmów w Krakowie w maju 1924 roku, zakończonych podpisaniem *Protokołów krakowskich*. W instrukcji MSZ proponuje wymianę Kacwina i Niedzicy za Jaworzynę Spiską. W komentarzach do tej instrukcji czytałem, że była to trafna propozycja, gdyż te dwie wioski są naprawdę słowackie. Powstaje tutaj problem, jakie było kryterium tej słowackości, skoro w obu wsiach posługiwano się takim samym dialektem spiskim jak w pozostałych 12 miejscowościach północnego Spiszu?

Trzeba podkreślić, że strona polska od samego początku i praktycznie po dzień dzisiejszy operuje starym, już współcześnie zupełnie odrzuconym kryterium językowym przy określaniu narodowości ludności pogranicza (i nie tylko pogranicza). Na tej podstawie polski emisariusz Milewski zakwalifikował w latach trzydziestych biskupa spiskiego JánaVojtaššáka i Pavla Čarnogurskiego jako Polaków, zupełnie nie zwracając uwagi na problem ich świadomości narodowej. Gdyby tak istotnie było, to siedzący tutaj doktor András byłby 100-procentowym Polakiem, gdyż jako rodak ze Žďiaru opanował bezbłędnie „goralské nárečie".

Matej Andráš: Nie tylko ja to mogę o sobie powiedzieć...

Michał Pułaski: Tak rzecz ujmując, trzeba powiedzieć, że język stanowi tylko jeden sygnał. Ponieważ nie jestem filologiem, nie chciałbym wypowiadać się w tej kwestii rozstrzygająco.

Józef Ciągwa: Profesor Władysław Semkowicz, autor znanego *Memoriału do polskiego MSZ*, sporządzonego 8 października 1938 roku, żądającego przyłączenia do Polski kilkudziesięciu miejscowości słowackich, operował też wyłącznie kryterium językowym. Myślę, że było to dla niego szokiem, że ci niby Polacy z Czarnego, Świerczynowca i Skalitego, ale nie tylko oni, nie chcieli przyłączenia do Polski w 1938 roku, jak o tym czytamy w *Dzienniku Polsko-Słowackiej Komisji Delimitacyjnej*, napisanym przez Františka Hrušovskiego, przewodniczącego (ze strony słowackiej) Komisji. Uproszczenia profesora Semkowicza były dostrzegane na Słowacji już w latach trzydziestych. Na przykład w dzienniku *Slovák* znalazłem kilka małych notek, pokazujących, kim naprawdę jest profesor Semkowicz. Słowaccy autorzy tych krótkich artykulików pisali, że już po kilkugodzinnym pobycie w konkretnych miejscowościach słowackich, których ludność posługuje się dialektem zbliżonym do polskiego, twierdził z całą stanowczością, że żyją tam wyłącznie Polacy.

Układ o przyjaźni i wzajemnej pomocy między Rzecząpospolitą Polską a Republiką Czechosłowacką, podpisany w Warszawie 10 marca 1947 roku (Dz.U.RP z 1948 r., Nr 7, poz. 47) , nie regulował kwestii granic. Sprawa ta miała być załatwiona do dwóch lat od podpisania Układu (punkt pierwszy Protokołu-Załącznika). W praktyce jednak stan tymczasowości trwał lat 11, gdyż problem granic uregulowała dopiero polsko-czechosłowacka umowa o ostatecznym wytyczeniu granicy państwowej, podpisana w Warszawie dnia 13 czerwca 1958 roku (Dz.U. PRL z 1959 r., Nr 25, poz. 159).

Nie jest mi znany fakt, o którym mówił doktor Roszkowski, to znaczy nic nie wiem o tym, aby ludność słowacka ze Słowacji żądała przyjmowania jej dzieci do szkół polskich. Wręcz przeciwnie. Otóż w czasie ostatniej wizyty na Słowacji, premier Miller zaproponował premierowi Dzurindzie zorganizowanie sieci polskich szkół na Orawie dla tamtejszej ludności „polskiej". Premier słowacki odniósł się do propozycji bardzo pozytywnie. Pomysł polskiego premiera nie został jednak zrealizowany, gdyż chęć zapisu do polskiej szkoły zadeklarowało na całej Orawie tylko 7 uczniów. To kolejny dowód zawodności kryterium językowego przy określaniu narodowości mieszkańców.

Michał Pułaski: Z tego wynika, że my polonizujemy Słowację. Tego zaś nie chcemy...

(Smiech)

Józef Ciągwa: Profesor Mišković pisze, że bezpośrednio po drugiej wojnie światowej uciekło na Słowację, chroniąc się przed polskim terrorem 6500 osób. Myślę, że uproszczeniem byłoby widzieć tę emigracje wyłącznie w kontekście działalności Józefa Kurasia, *alias* „Ognia". W literaturze polskiej wskazuje się, niezgodnie z prawdą historyczną, że przyczyny tej emigracji były wyłącznie natury ekonomicznej. Trzeba jednak uwzględnić fakt, że znaczny procent emigracji stanowiła młodzież i dzieci w wieku szkolnym, a tej części emigracji w żaden sposób nie możemy posądzać o myślenie, czy też działanie w kategoriach ekonomicznych. Terror polski dokumentują jednoznacznie protokoły Komitetu Wyzwolenia Spiszu i Orawy (Liberation Committee for Spiš and Orava), przemianowanego następnie - ze względu na polskie protesty - na Komitet Uciekinierów ze Spiša i Oravy (Committee for Refugees from Spiš and Orava). Na marginesie chcę wspomnieć, że Protokoły te znajdują się w Archiwum Państwowym w Bytči, i że nawiązuje do nich rozprawa doktorska, napisana pod kierunkiem profesora Jozefa Šimončiča, młodej orawskiej badaczki Viery Kapičákovej.

W przyszłym roku ukaże się drugie wydanie monografii historyka ruchu ludowego, Bolesława Derenia, poświęconej Józefowi Kurasiowi. Niestety, jest to bardzo nieobiektywna praca, pokazująca „Ognia" jako nieomal świętego, obrońcę prawdziwej wolności. W imię tej

wolności i w imię walki z komunizmem Kuraś uzurpował sobie funkcje organu państwowego, nakładając kontrybucje, wydając i wykonując wyroki śmierci, nakazując słowackim urzędnikom, księżom i nauczycielom natychmiastowe opuszczenie terytorium Polski. Walczył więc nie tylko z komunistami, lecz także z ludźmi, którzy nie mieli pojęcia, co to jest komunizm.

Gdy jesienią 1938 roku Polska inkorporowała z terytorium autonomicznej Słowacji obszar o powierzchni 226 km^2 z prawie 6 tysiącami mieszkańców, będący przedtem w Warszawie Karol Sidor zdecydowanie protestował przeciwko przygotowywanej agresji: „Netrhajte z tela malého Slovenska". Minister spraw zagranicznych Józef Beck nie potrafił tego zrozumieć i zapewniał, że chodzi tylko o małe korekty granicy. Uważał, że Słowacy nie potrafią docenić tego, że Polska wzięła tak mało, choć należało się jej znacznie więcej. Trzeba tu przypomnieć, że dla małego i mało znaczy wiele.

Z referatu doktora Roszkowskiego wynika, że słowackość na obszarze północnego Spiszu była efektem pracy słowackich księży. Nie uważam, żeby to było zgodne z historyczną prawdą. Czemu więc efekty pracy polskich księży były w roku 1930, a więc po 10 latach od przyłączenia Spiszu do Polski, tak mizerne, że trzeba było przy pomocy policji konfiskować w Kacwinie, Niedzicy i innych miejscowościach „slovenské modlitebníky" i „podielové knihy Spolku svätého Vojtecha"?

Michał Pułaski: Mieliśmy tutaj cały koreferat...

Józef Ciągwa: À propos języka, który i dziś strona polska uważa za jedyne kryterium przynależności do narodu. Otóż, czeski językoznawca, profesor Václav Vážný, język, jakim posługują się między innymi mieszkańcy północnego Spiszu, nazwał „goralským nárečím". Według niego, jak i innych badaczy, jest to w zasadzie język polski. Taki pogląd prezentowali też niektórzy słowaccy filolodzy, na przykład Czambel, czy Mišík. Z drugiej strony wybitne autorytety naukowe, na przykład profesor Paulíny, profesor Mišković, a w zakresie leksyki także profesor Dudášová, są przeciwnego zdania, lokując „goralské nárečie" w grupie języków wschodniosłowackich. Taki pogląd reprezentuje również doktor František Sova, rodak z Dursztyna na Spiszu. W książce Ferdynanda Machaya *Moja droga do Polski* mamy kilka przykładów tego, że optujący za przyłączeniem Orawy do Polski Machay posługiwał się językiem polskim, który nie zawsze był dla Polaków zrozumiały. Sam Machay pisze, że na jednym z polskich przedstawień teatralnych: „a tu w tym teatrze ani gdybyś na tureckim kazaniu siedział," nie rozmiejąc w ogóle, o co chodzi. Prof. Mišković pisze w jednej ze swoich książek, cytując wspomnienia jurgowskiego rodaka – Andreja Šilana – „Raz sme boli s rektorom Rozpontom na Wawele na omši a kázni. Kázal bol Machay. Po kázni rektor Dr. Rozpont povedal skupine klerikov: - Takto mówią kazania księża słowaccy" (Napravená krivda. II.vyd.. T. Sv. Martin , s. 165). Myślę, że problem klasyfikacji języka mieszkańców północnego Spiszu, więc czy jest to język polski, czy słowacki, czy wreszcie gwara przejściowa, jest nadal otwarty. Wydaje mi się, że filolodzy nie powiedzieli tutaj jeszcze ostatniego słowa.

Jerzy Roszkowski: Z przykrością muszę stwierdzić, że pan profesor powołuje się na antypolskie publikacje propagandowe pisane w czasie wojny w stylu gebelsowskim, do takich właśnie prac należy wspomniana *Napravená krivda*. O jej „obiektywności" świadczy już zresztą sam tytuł. Jej autor – Alojzy Miśkowicz (Mišković), polski góral z Jurgowa, który wybrał słowacką opcję narodową, w czasie II wojny światowej, a także po jej zakończeniu, gorliwie angażował się w działania słowacyzacyjne na okupowanych terenach polskiego Spiszu i Orawy, publikując paszkwile na Polskę i Polaków. Taki charakter posiadają jego książki: *Naša pravda zvíťazila* i *Severné hranice Slovenska* (wydana pod pseudonimem A. Bielovodský). Pomijając już, że prace Miśkowicza były tendencyjne, to w kwestii językoznawstwa (dialektologii) nie może on uchodzić za eksperta, specjalizował się bowiem w historii literatury słowackiej i publicystyce politycznej. Natomiast inny autorytet naukowy, o którym wspomina prof. Ciągwa, tj. prof. Paulíny (myślę, że chodzi tu o Eugena Paulínyego), był rzeczywiście znanym językoznawcą słowackim, ale z tego, co mi wiadomo, nie badał gwary górali spiskich.

Ze zdziwieniem też przyjmuję, że polskość gwary mieszkańców północnego Spiszu jest do tej pory jeszcze kwestią otwartą. Zaskakujące jest dla mnie również to, co pan mówi na temat doktora Franciszka Sowy, znanego do tej pory jako osoba podzielająca powszechnie panującą opinię (nie tylko zresztą wśród polskich językoznawców), że mowa górali spiskich jest gwarą języka polskiego. Jeśli rzeczywiście dr Sowa tak zasadniczo zmienił swoje stanowisko w tej sprawie, jak twierdzi pan prof. Ciągwa, to można by powiedzieć, że skompromitował się pod względem naukowym. Wydaje mi się jednak, że cała sprawa wynika z jakiegoś nieporozumienia, ponieważ wiadomo, iż gwary wschodniosłowackie posiadają wiele cech języka polskiego, stąd też nie różnią się aż tak bardzo od gwary spiskiej.

Myślę, że stwierdzenie, iż strona polska uważa język za jedyne kryterium przynależności narodowej, jest zbyt daleko idącym uogólnieniem. Z pewnością, w odróżnieniu od świadomości narodowej, jest to kryterium obiektywne. Jednakże o przynależności do danego narodu świadczą także inne czynniki, jak na przykład rodzima kultura materialna i duchowa.

Józef Ciągwa: W Polsce teraz i w okresie międzywojennym, a myślę, że i dawniej byli w parafiach spiskich polscy księża. Zna pan przecież pracę T. Trajdosa *Polscy plebani na Zamagurzu Spiskim*. Dlaczego szerzenie przez nich polskości nie dało żadnych wyników? Ano dlatego, że spiscy górale mieli słowackość już od dawna wypisaną w sercach i nie pozwolili jej sobie wyrwać.

I jeszcze jedna kwestia. W polemice ze mną – na temat wydarzeń w Jurgowie – 13 października 1922 roku – pan doktor Roszkowski napisał: „Pozostaje jedynie niepotrzebna śmierć młodego człowieka, który chociaż padł od kuli polskiego policjanta, faktycznie był jednak ofiarą polityki obcego rządu, sięgającego po polską ziemię." Tu dwa pytania do Autora polemiki. Panie doktorze, na podstawie jakiego kryterium zaklasyfikował pan północny Spisz jako polską ziemię (historycznego; kryterium „polskiej" świadomości narodowej jego mieszkańców; przynależności politycznej Spiszu w jesieni 1922 roku); w jesieni 1922 roku północny Spisz należał już do Polski, więc obcy rząd nie musiał już sięgać po „polską ziemię"?

Jerzy Roszkowski: *Sorry*, ja się zajmuję historią, a nie polityką bieżącą, i nie chcę wyjść ze swej roli. Wiem oczywi-

ście, że w latach 1993-1999 r. słowaccy parlamentarzyści co najmniej dwukrotnie wysuwali wobec polskich posłów żądanie rewizji granicy z Polską. W podobnym tonie występowała też prasa słowacka. Chciałbym jednak, abyśmy trzymali się faktów. Pojawiło się tu kilka kwestii wymagających sprostowania. Zacznę może od sprawy wymiany Niedzicy i Kacwina na Tatry Jaworzyńskie, którą przywołał profesor Ciągwa, aby – jak sądzę – udowodnić, że sami Polacy uważali, iż mieszkańcy tych dwóch spiskich wiosek nie są Polakami. Po pierwsze, nie wszyscy górale spiscy, mimo ewidentnie polskiego pochodzenia, czuli się w 1920 r. i później Polakami. Jak u typowej społeczności pogranicza dawało się zauważyć u nich co najmniej trzy opcje narodowościowe: polską, słowacką i lokalną (tj. spiską). Po drugie, pomysł wymiany Niedzicy i Kacwina na Jaworzynę Spiską nie cieszył się poparciem całej polskiej opinii publicznej. Przeciwni temu byli m.in. znawcy problematyki polskich kresów południowych - dr Jan Bednarski i ks. Ferdynand Machay. Oponowali w tej sprawie właśnie dlatego, że uważali, iż nie powinno się oddawać polskiej ludności pod obce panowanie. Należy jednak zauważyć, że gdyby plan wymiany doszedł do skutku, to Polska, tracąc Niedzicę i Kacwin, zyskałaby Jaworzynę Spiską i Podspady wraz z ich ludnością. Po trzecie, polski rząd zdecydował się forsować plan wspomnianej wymiany z powodu „wyższej konieczności", tzn. obligowały go do tego dwie podstawowe przyczyny: dążenie do przywrócenia przedrozbiorowej (czyli historycznej i naturalnej) granicy na głównej grani Tatr oraz względy gospodarcze. Przyznane bowiem Polsce wioski spiskie, tj. Jurgów, Czarna Góra i Rzepiska, uraciły dostęp do Tatr Jaworzyńskich, gdzie do tej pory ludność tych wsi znajdowała zatrudnienie oraz posiadała swoje tereny wypasowe. Odcięcie od tych obszarów wywoływało jej niezadowolenie, które z powodzeniem wykorzystywała czechosłowacka propaganda przeciwko Polsce, podkreślając, że takich problemów by nie było, gdyby ludność ta mieszkała w granicach Czechosłowacji.

Józef Ciągwa: ... to je čistá fantázia...

Jerzy Roszkowski: To są fakty, które można sprawdzić. Oczywiście rozumiem, że niektórym Słowakom to się nie podoba i nie chcą tego przyjąć do wiadomości, ale z takiej postawy nic dobrego nie wyniknie. Co do roku 1938, kiedy miała miejsce korekta granicy polsko-czechosłowackiej, wiemy, że ludność Jaworzyny Spiskiej przeciwko temu protestowała, ale z relacji świadków (zarówno Polaków jak i Słowaków) wynika, iż wystąpienia te nie były spontaniczne, lecz specjalnie inspirowane.

Jeszcze jedna sprawa do profesora Ciągwy i doktora Andráša. Twierdzicie panowie, że Lipnica Wielka – to znaczy ta część, która pozostała po stronie czechosłowackiej – została w 1921 r. wymieniona za Suchą Górę i Głodówkę. Ta wymiana nastąpiła trzy lata później, dopiero 5 czerwca 1924 r.

Matej Andráš: ...ale dohodnuté to bolo už 1921...

Jerzy Roszkowski: Co do tych 6 000 ludzi wygnanych rzekomo przez Józefa Kurasia (Ognia). Ten dowódca partyzancki, a następnie komendant powiatowy Milicji Obywatelskiej, nigdy nie dysponował takimi siłami, aby wygnać kilka tysięcy osób. Przyczyny przesiedlania się tej ludności były natury ekonomicznej. Zresztą, wielu z nich dosyć szybko powróciło.

Józef Ciągwa: ...nie len Rusinów!

Jerzy Roszkowski: No dobrze, w każdym razie były przypadki, że ludzie wracali. Znam takiego górala właśnie z Jabłonki. Wyjechał, a następnie wrócił. Nie wiem, czy jeszcze żyje… Tak więc, jeżeli mogę to podsumować, jednorazowo nigdy nie było tych ludzi aż 6 000, a znacznie mniej.

(Nesúhlas)

Jerzy Roszkowski: Oczywiście, były przypadki, że przesiedleńcy zostawali w Słowacji. Zwłaszcza na Spiszu, gdzie zwykle dostawali bogate gospodarstwa poniemieckie, dobrze zaopatrzone w sprzęt itd. Należy przy okazji przypomnieć, że górale ze Spiszu i Orawy przenosili się dobrowolnie także na polskie Ziemie Odzyskane. Czy przypadkiem pan profesor Ciągwa ich również nie zalicza w poczet owych „wypędzonych"?

W sprawie regulacji granicy na Spiszu i Orawie z 1938 r. uważam, że z polskiej strony była to raczej honorowa kapitulacja niż uzyskanie rzeczywistych korzyści terytorialnych. Oczywiście, zdaję sobie sprawę z tego, iż w Słowacji zupełnie inaczej to odebrano. Na ten temat kilkakrotnie się już wypowiadałem, więc odsyłam zainteresowanych do moich artykułów.

Matej Andráš: Čo sa týka tých utečencov, samozrejme, že skladba utečencov bola rozličná. Predovšetkým odchádzala školská mládež, ktorá chcela slovenské školy, takže ktorí mohli, odchádzali na druhú stranu. To je prvá skupina. Tá druhá fáza, to už je iná vec, lebo tam odchádzali už celé rodiny. Je rozdiel aj medzi emigráciou zo Spiša a emigrantmi z Oravy. Čo sa týka Spišiakov, tí sa zdržiavali hneď za hranicou, lebo na Spiši boli nemecké dediny, v ktorých im domy prideľoval Komitét utečencov so sídlom v Spišskej Starej Vsi. Inak bolo na Orave, kde bola situácia oveľa vypätejšia, lebo tu bolo viac ozbrojených zrážok a tu došlo k masovej emigrácii, odišlo okolo 1 100 rodín a tie rodiny nemali na slovenskej strane okamžité umiestnenie, tie bolo treba z Trstenej prevážať až do Skleného a odtiaľ boli potom rozmiestňované po južnom Slovensku. Bola to teda dosť zložitá operácia. Máme to spracované jednou doktorandkou na Trnavskej univerzite. Samozrejme že dochádzalo aj k ďalším pohybom, lebo tento útek Slovákov z hornej Oravy a Spiša sa odohral v roku 1945, ale v každom prípade bolo postihnutých viac ako 6 tisíc osôb. Napriek tomu ostalo na Orave a Spiši v Poľsku toľko Slovákov, že po uzavretí medzištátnej dohody v marci 1947 bolo potreba otvoriť napríklad 33 slovenských základných škôl.

Čo sa týka pána F. Machaya. Náš vzťah k nemu je iný ako vzťah poľskej strany. Je pochopiteľné, že jeho rodáci, ktorí majú slovenské cítenie, ho považujú za zradcu, čo prejavovali vtedy po prvej svetovej vojne, keď sa chystal plebiscit, a potom taktiež po druhej svetovej vojne. Prečítam vám citát z jeho knihy *Moja droga do Polski.* Tu je:

„Usiloval som sa zo všetkých síl presvedčiť všetkých, že nás od Čechov, od ich republiky má odrádzať predovšetkým jazyk, to znamená naša poľskosť. Vysvetľoval som im, že katolícka viera je všeobecná, pre každý národ, ale Poľsko je pre Poliakov. Zriedkakedy sa im tieto moje vysvetlenia páčili, všimol som si dokonca, že sú do

istého stupňa rozčarovaní." (Koniec citátu.) Keď im teda hovoril, že sú Poliaci, tak boli rozčarovaní, ale ako veriaci katolíci sa nevedeli zmieriť s českou protikatolíckou politikou. Pokračujem v citáte: „Keď som videl márnosť tohto môjho presviedčania, aby totiž vieru nemiešali do politiky, keď máme taký ideálny nástroj na politický boj, to znamená národnú porobu, prestal som im hlásať svoje presvedčenie, keďže som jasne videl, že prenasledovanie katolíckej viery našich ľudí lepšie odháňa od Čechov ako národnosť." (Koniec citátu.)

Michał Pułaski: Czegoś mi brakuje w tej części obrad. Jeżeli mówimy o XIX w., to trzeba zaznaczyć, że słowackie dążenia narodowe zawsze znajdowały zrozumienie, a nawet poparcie w polskim ruchu narodowym.

Matej Andráš: Panie profesorze, sprawa wygląda tak w XIX wieku – Polacy odkrywają Słowację. To jest właśnie okres, kiedy dochodzą do wniosku, że w tej części Węgier żyją Słowacy. Predovšetkým Poliaci u nás objavujú svojich bratov, s ktorými sa ľahko dorozumejú. Keď som prekladal Żeromského *Popioły*. Je tam opísaná zhruba takáto situácia: Przychodzi jakiś Węgier gdzieś tam do Galicji i ten Węgier mówi z nimi i oni go rozumieją. Jaki Węgier to był?

Michał Pułaski: Sympatia dla Słowaków w Polsce była powszechna i z tego wywodziło się poparcie ich w dążeniach narodowych...

Matej Andráš: ...i na odwrót, jest przecież ogólnie znany udział słowackich ochotników w polskim powstaniu 1831 roku. Mówię przede wszystkim o znanym poecie Samuelu Chalúpce...

Józef Ciągwa: Michał Jagiełło, jeszcze niedawno wiceminister kultury w kilku rządach Rzeczypospolitej Polskiej, a obecnie dyrektor Biblioteki Narodowej w Warszawie, przygotowuje do druku monografię o obrazie Słowaka i narodu słowackiego w polskiej literaturze i publicystyce.

Michał Pułaski: Monografii takiej brakowało tym bardziej, że są to sprawy aktualne do dziś. Przejawy sympatii i współpracy w przeszłości jest to kapitał, na którym trzeba budować. Sytuacja Słowaka w Polsce jest znacznie lepsza niż Czecha. Sympatia dla Słowaka jest prawie automatyczna.

Matej Andráš: Wie pan, stosunek Słowaka do Kościoła katolickiego jest taki sam jak Polaka, więc tutaj ciężko porównywać sytuację Słowaków w Polsce i w Czechach....

Michał Pułaski: W XIX w. szczególnie widoczne są różnice językowe, kulturowe...

Matej Andráš: …one trwają...

Michał Pułaski: Dobrze, ale ja teraz nie mówię o tym, że dziś idziemy polonizować akurat Słowaków żyjących w Polsce. Tu skutki są minimalne. Natomiast istnieje także poczucie „tutejszości". Jest ono niesłychanie silne. To do niego nawiązuje pojęcie tożsamości narodowej. Czasami nawet jest tak, że górali po stronie słowackiej Polak może lepiej zrozumieć niż górali po stronie polskiej. To jest rzecz, której w dyskusji jakoś zabrakło. Zabrakło również wskazania wpływu emigracji słowackiej w końcu XIX w. i w czasach pierwszej wojny światowej, która była poważnym czynnikiem w konstytuowaniu się słowackiej świadomości narodowej.

Jak wiadomo, pojęcie granic etnicznych jest produktem ostatnich kilkudziesięciu lat XX w., no i - jak pokazują doświadczenia ostatnich lat XX w. (przede wszystkim wojny w Jugosławii) - są to granice chyba niemożliwe do ustanowienia. Co nie oznacza jednak, że nie warto próbować tego typu rozwiązań. Na pograniczu polsko-słowackim dobrym przykładem jest właśnie działanie Ognia (Kurasia). To niesłychanie skomplikowana sprawa. Jak oceniać jego działania w kontekście kontaktów polsko-słowackich? Mamy do czynienia z człowiekiem związanym z polskim, antykomunistycznym podziemiem, który z tego powodu był przez władze przez całe dziesięciolecia niesłychanie potępiany. Działał on na pograniczu polsko-słowackim, ale czy to może być oceniane ze strony słowackiej jako przykład stosunku Polaków do Słowaków? Przecież on był…

Matej Andráš: Polakiem...

Michał Pułaski: No i co z tego? To nie może być zrozumiane jako zbiorowa odpowiedzialność Polaków czy państwa polskiego za to, co on tutaj zrobił. Jak powiedziałem, jest to niesłychanie skomplikowana sprawa i ciągle nie ma tutaj jednoznacznego stanowiska. Bez wątpienia wiele rzeczy robił pod naciskiem sytuacji typowych dla wojny czy okresu bezpośrednio po wojnie.

I jeszcze w sprawie publikacii źródeł. Jak zauważyłem, panuje w tej kwestii w gronie naszych dyskutantów zgoda. Naukowa, publiczna krytyka wszystkich dostępnych dokumentów, a następnie interpretacja, to jedyna możliwa metoda prowadząca do racjonalnych rozwiązań skomplikowanych problemów historycznych. Inne podejście jest bardziej ryzykowne. Chodzi o podejście publicystyczne, które czasem jest nieproduktywne i manipulatywne. Czy na publicystyce można budować tezę? Ja nie wiem. To nie jest źródło, które by cokolwiek potwierdzało. Publicystyka przedstawia osobisty pogląd, a poglądy są zawsze niesłychanie oryginalne, rozmaite. Ale czy na nich można budować tezę?

Józef Ciągwa: Czy można polską historiografię budować na poglądach Machaya?

Michał Pułaski: Panie profesorze, proszę sobie uświadomić jedną rzecz. Gdyby z naszych obrad wynikła konkluzja, iż to Polska, Polacy występują przeciw słowackiej państwowości, to byłaby katastrofa. Przecież nigdy nie występowali. Nawet w okresie międzywojennym ...

Józef Ciągwa: ...i te „dobre" stosunki polsko-słowackie doprowadziły do tego, że Polska zabrała w jesieni 1938 r. 226 km^2 słowackiego terytorium.

Michał Pułaski: Nie chciałem tego argumentu używać, ale wobec stwierdzenia pana profesora przypomnę, że my niedługo czekaliśmy na rewanż słowacki.

Matej Andráš: Ja začnem tam, kde pán profesor skončil. Ja vo všetkých článkoch, ktoré publikujem na túto tému, všade uvádzam, že v roku 1939 nasledovala posledná časť poľsko-slovenskej tragédie, keď slovenská armáda

po boku nemeckej armády vtrhla do Poľska. Slováci veľmi citlivo reagovali na poľskú politiku a veľmi nás bolelo, keď sme sa z poľskej strany stretli s takými činmi, aké nasledovali v roku 1938 po Mníchove. Zamýšľam sa nad tým, aké mohli byť poľsko-slovenské vzťahy, nebyť poľských nárokov na slovenské územia na Spiši, Orave a Kysuciach od roku 1918. Mohla to byť nepredstaviteľná idyla, priam selanka. Nazdávam sa, že pre nás je to oveľa bolestnejšie ako pre Poliakov, toho sme si boli vždy vedomí, lebo Poliaci sú veľký národ s bohatou históriou aj kultúrou. Nechcem to porovnávať so slovensko-českými vzťahmi, ktoré boli po stáročia veľmi blízke, konkrétnosti nejdem spomínať, lebo to by som musel hovoriť o celej histórii alebo aspoň posledných päť storočí... a že to medzi nami niekedy aj zavŕzgalo, nuž aj medzi bratmi sa to niekedy stáva. Na dobrých slovensko-poľských vzťahoch nám však tiež vždy záležalo. Ak hovoríme o slovenských Goraloch, tak nám skutočne záleží na tom, aby v týchto veciach bolo jasno. Nemôžeme prijať tézu, keď niekto na poľskej strane tvrdí, že na základe jazykových prvkov žije na Slovensku 80- alebo 150-tisícová poľská menšina a na základe toho si robí územné nároky na slovenské územia, predovšetkým v oblasti Vysokých Tatier a Pienin. Poviem vám to na mojom osobnom životnom príbehu, povedal by som, že som typicky slovenský goral. Vždy som mal kladný vzťah k poľskému národu, najmä k poľskej kultúre, literatúre. Preložil som napríklad desiatky poľských diel – Sienkiewicza, Żeromského, Prusa, Iwaszkiewicza, Tetmajera, Dąbrowskú a mnoho ďalších. Poľský minister kultúry mi udelil už v roku 1970 „w uznaniu zasług położonych w propagowaniu sztuki i kultury polskiej odznakę Zasłużony dla kultury polskiej". Ale čo sa týka mojej národnosti, tu nemám a nikdy som nemal nijaké pochybnosti, tak ako ich nemali predo mnou Slováci, ktorí napríklad v medzivojnovom období študovali – a mali aj poľské štipendiá – napríklad na Jagelovskej univerzite v Krakove, spomeniem aspoň Hrušovského, Stanu, Germušku, Sedláka alebo Choluja. Ja medzi nich nepatrím, lebo som absolvoval vzdelanie na slovenských školách. Ako slovenský vlastenec som vždy obraňoval slovenské záujmy. To mi neprekážalo, aby som prispieval k slovensko-poľskému poznávaniu a zbližovaniu, ako to napokon robili aj spomínaní slovenskí absolventi poľských škôl.

Teraz ešte k pôsobeniu Kurasia-Ognia, ktorý má na svedomí celý rad vrážd aj Slovákov na Spiši, napríklad odvlečenie a následné zavraždenie štyroch Slovákov, otcov rodín, 15. apríla 1946 v Novej Belej. Pritom už redaktor Lowell uverejnil v *Życiu literackom* obsiahlu reportáž o udalostiach, ktoré sa potom o 20 rokov odohrávali v spomínanej Novej Belej v súvislosti so spormi o užívanie slovenčiny v kostole, a vtedy riaditeľ poľskej školy v tejto obci prezradil Lowellovi „dedinské tajomstvo", že Slováci v Novej Belej sú presvedčení, že zavraždenie štyroch Belančanov v roku 1946 si objednali ich spoluobčania poľskej orientácie. Pravda, Kuraś-Ogień vraždil aj Poliakov, ako o tom hovorí napríklad svedectvo poľského kňaza Dr. Władysława Zarębczana *Sylwester 1945 w Gronkowie*, kde došlo k vyvraždeniu takmer celej nevinnej rodiny.

Michał Pułaski: To jest problem. Jako historyk muszę powiedzieć, że powinienem analizować historię bez emocji. Wiem, że to trudne. Zawsze mamy do czynienia z dużą ilością możliwych interpretacji. Tak samo jest z obserwatorami. Każdy to widzi inaczej, z innej perspektywy...

Matej Andráš: Každý to vidí svojimi očami...

Michał Pułaski: Naukowiec nie powinien mówić: „ja tu byłem". Pracuje on z perspektywy czasu, z dystansem i widzi bardziej obiektywnie. Jest intelektualistą, który powinien rozróżniać niuanse. Nad tragedią trzeba płakać, ale to nie może przesłonić jej obiektywnego opisu.

Matej Andráš: Więc obiektywnie Kuraś mordował Słowaków, Izraelitów i funkcjonariuszy...

Michał Pułaski: ... i nie można dopuścić do tego, aby takie rzeczy się powtarzały. Rola historyków polega także na tym, żeby w tym pomóc. Istnieją krzywdy niewątpliwe. Jednak ustawiczne rozdrapywanie ran nie prowadzi do niczego. Stała się tragedia, nie wolno o niej zapominać, ale też nie wolno jej bez potrzeby w nieskończoność rozdrapywać. Pamiętajmy, że powodów do sporu nigdy nie zabraknie. Ale czy należy ich poszukiwać?

Natomiast jaka jest sytuacja Słowaków w Polsce? Każdy może się swobodnie określać jako Słowak. Premier państwa przyjeżdża do ich Towarzystwa, które działa w Krakowie, mają swoje czasopismo, ukazują się ich publikacje. Pan profesor jako Słowak pracuje na polskim uniwersytecie...

Józef Ciągwa: ...na dwóch...

Michał Pułaski: ...na dwóch!

EWA ORLOF*, JERZY M. ROSZKOWSKI**

Regulacje granicy państwowej na Spiszu w okresie międzywojennym (1920-1938)

State Border Adjustments in Scepusia between the Two World Wars (1920-1938)

The article introduces the dispute over Scepusian Javorina, Poland's territorial aspirations to the territory of Scepusia in 1938, and the economy, culture and education in the region within the period under scrutiny.

Problem Jaworzyny Spiskiej (1920-1924)

Chociaż Jaworzyna obejmowała stosunkowo niewielki obszar, który wraz z przyległościami liczył zaledwie około 86 km^2, to jednak spór o nią okazał się dosyć skomplikowany, a przede wszystkim wyzwalający po obu stronach wiele emocji[1].

Sprawa jaworzyńska pojawiła się po znanej decyzji[2] Konferencji Ambasadorów[3] z 28 lipca 1920 r., dotyczącej polsko-czechosłowackiego sporu granicznego o Śląsk Cieszyński, Spisz i Orawę[4]. Na mocy tego aktu została również utworzona Międzynarodowa Komisja Delimitacyjna[5], która miała także uprawnienia do przeprowadzenia pewnych korekt granicznych. We wspomnianym dokumencie istniał bowiem wyraźny zapis: „Komisja będzie całkowicie upoważniona do proponowania Konferencji Ambasadorów modyfikacji, które wydałyby się jej usprawiedliwione w interesie mieszkańców lub gmin w sąsiedztwie linii granicznej i biorąc pod uwagę specjalne okoliczności miejscowe"[6].

Wspomniany werdykt Konferencji Ambasadorów wywołał w Polsce ogromne oburzenie i rozgoryczenie, gdyż przyznawał jej jedynie niewielkie fragmenty spornych ziem, pozostawiając po drugiej stronie granicy znaczne skupiska ludności polskiego pochodzenia. Na Spiszu, w wyniku decyzji Konferencji Ambasadorów, pozostało po stronie czechosłowackiej wiele miejscowości polskich pod względem etnicznym, tj.: miasteczko powiatowe Stara Wieś Spiska („stolica" Zamagurza), Frankowa, Frankówka, Matjaszowce, Hanuszowce, Hagi, Relów, Jeziersko, Gibel z Potokiem, Hafka, Lechnica Dolna i Górna, Czerwony Klasztor, Śmierdzonka, Leśnica, Haligowce, Rychwałd – z powiatu starowiejskiego; Jaworzyna Spiska, Podspady, Żar, Lendak, Słowiańska Wieś, Kryg,

---

* Prof. dr hab. Ewa Orlof. Profesor Instytutu Historii Uniwersytetu Rzeszowskiego. Zainteresowania badawcze: najnowsza historia Europy Środkowej, w tym stosunków polsko-czesko-słowackich.

** Dr Jerzy M. Roszkowski. Kierownik Działu Zbiorów Archiwalnych Muzeum Tatrzańskiego w Zakopanem. Zainteresowania badawcze: historia polityczna Polski i powszechna, historia regionalna (w tym Spisz, Orawa, Podhale), sprawy etniczne pogranicza polsko-słowackiego.

[1] M. Ś w i e r z, *Kilka słów o znaczeniu terenów jaworzyńskich dla turystyki polskiej*, „Wierchy", R. I, 1923, s. 194-203; E. O r l o f, *Orawa i Spisz w stosunkach polsko-słowacko-czeskich w latach 1918-1920*, [w:] *Stosunki polsko-czesko-słowackie w latach 1918-1945*, pod red. E. Orlof, Rzeszów 1992, s. 95-96.

[2] Prowizorycznie wyznaczającej, na spornych terenach, linię graniczną między Polską a Czechosłowacją. Zob. *Decyzja Konferencji Ambasadorów w sprawie Śląska Cieszyńskiego, Spisza i Orawy*, [w:] *Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918-1939*, t. 1: *1918-1932*, wyd. T. Jędruszczak i M. Nowak-Kiełbikowa, Warszawa 1989, Aneksy, s. 503-509, dok. nr 6.

[3] Zwanej także Radą Ambasadorów. Był to stały organ Głównych Mocarstw Sprzymierzonych i Stowarzyszonych (Francji, Wielkiej Brytanii, Włoch, Japonii i Stanów Zjednoczonych), powołany w styczniu 1920 r. dla opiniowania i podejmowania wspólnych decyzji. Składał się z akredytowanych w Paryżu ambasadorów wspomnianych państw, obradujących pod przewodnictwem francuskiego ministra spraw zagranicznych, którego zastępował Jules Cambon (b. ambasador Francji w Berlinie). Ponieważ Stany Zjednoczone nie ratyfikowały Traktatu Wersalskiego, ich ambasador uczestniczył w obradach Konferencji jedynie w charakterze obserwatora. E. J. O s m a ń c z y k, *Encyklopedia spraw międzynarodowych i ONZ*, Warszawa 1974, s. 422; i in.

[4] Do tego momentu strona polska liczyła, że Tatry Jaworzyńskie przypadną jej w wyniku przeprowadzonego na tym terenie plebiscytu, który jednak się nie odbył.

[5] W niektórych publikacjach używana jest także nazwa: Międzysojusznicza Komisja Delimitacyjna. Tu przyjmujemy wersję, jaka występowała w oficjalnych dokumentach rządu polskiego (por. np. „Protokół krakowski", tj.: *Załącznik do oświadczenia rządowego z dnia 19 grudnia 1925 roku*, Dz.U.RP, 1925, nr 133, poz. 925). W skład tej Komisji wchodzili przedstawiciele „Głównych Mocarstw Sprzymierzonych i Stowarzyszonych, jak również Polski i Czechosłowacji". Miała być ona powołana w „miesiącu następnym po dacie niniejszej decyzji", czyli po 28 VIII 1921 r. *Decyzja Konferencji*..., s. 503-509.

[6] *Ibidem*; M. K. K a m i ń s k i, *Stosunki polityczne pomiędzy Rzecząpospolitą Polską a Republiką Czechosłowacką (styczeń-maj 1921 r.)*, KH, R. CV, 1998, z. 4, s. 40.

Jurskie, Krzyżowa i Mały Sławków – z powiatu kieżmarskiego; Stara i Nowa Lubowla, Podoliniec, Gniazda, Mniszek, Kacze, Pilchów, Kołaczków, Forbasy, Łąckowa, Drużbaki Dolne i Górne, Sadek – z powiatu lubowelskiego. Oprócz wspomnianych miejscowości można by jeszcze wskazać na Spiszu wiele innych, gdzie ludność polska przeważała, ale obok niej mieszkali także Słowacy, Niemcy czy Rusini[7].

Ponadto decyzją z 28 lipca dokonano w kilku miejscach wręcz absurdalnych rozgraniczeń, zarówno pod względem społeczno-gospodarczym, jak i geograficznym oraz administracyjnym[8]. Przede wszystkim dotyczyło to podzielenia na dwie części Cieszyna, Lipnicy Wielkiej na Orawie oraz odcięcia na Spiszu przyznanych Polsce wiosek – tj. Jurgowa, Czarnej Góry i Rzepisk – od Tatr Jaworzyńskich (tj. gminy Jaworzyna Spiska) i części gminy Jurgów – stanowiących dla nich naturalne zaplecze gospodarcze.

Władze polskie dostrzegły w działalności Międzynarodowej Komisji Delimitacyjne szansę na przeprowadzenie korekty przynajmniej niektórych najbardziej krzywdzących i absurdalnych postanowień dotyczących przebiegu granicy. Uwaga czynników polskich skoncentrowała się przede wszystkim na Jaworzynie Spiskiej, której włączenie w granice II Rzeczypospolitej uważano za konieczne nie tylko z lokalnych względów gospodarczo-społecznych, ale także po to, by przywrócić na tym odcinku przedrozbiorową i jednocześnie naturalną granicę Polski, biegnącą wododziałem europejskim, tj. główną granią Tatr. Nie bez znaczenia było tu także dążenie do odbudowania autorytetu państwa polskiego, który znacznie ucierpiał na skutek fatalnych rozstrzygnięć Konferencji Ambasadorów. Spełnienie postulatu Warszawy w sprawie Jaworzyny Spiskiej umożliwiało Polsce wyjście z honorem z całego pasma niepowodzeń, których do tej pory dostarczały stosunki z Pragą[9]. Stąd dobrze oddaje istotę sprawy określenie, jakiego użył dla tego aspektu jaworzyńskiego problemu znany prześmiewca, Adolf Nowaczyński: „Jaworzyna – Prestiżyna"[10].

Międzynarodowa Komisja Delimitacyjna dla Śląska Cieszyńskiego, Spiszu i Orawy zaczęła funkcjonować jesienią 1920 r. W jej skład weszli: przedstawiciel Francji – podpułkownik Uffler (przewodniczący); Wielkiej Brytanii – podpułkownik Carey; Włoch – podpułkownik Pellicelli i Japonii – major Ando. Ze strony polskiej do komisji tej został przydzielony, jako komisarz dla delimitacji granicy polsko-czechosłowackiej, dr Walery Goetel[11] oraz jego zastępca – major Bronisław Romaniszyn[12]. Obaj byli działaczami Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego. Czechosłowację reprezentował inż. Václav Roubík. Zarówno strona polska, jak i czechosłowacka korzystała też przy różnych okazjach z pomocy rzeczoznawców.

8 marca 1921 r. delegaci polscy przedstawili Komisji Delimitacyjnej plan korekty granicy na Spiszu i Orawie[13]. Opierał się on na założeniu, że wyrażając zgodę na korzystne dla Czechosłowacji poprawki terytorialne na Śląsku Cieszyńskim[14], strona polska uzyska przychylność Pragi dla swoich postulatów w sprawie korekt granicznych na Orawie i Spiszu. Na orawskim odcinku granicy postulaty polskie dotyczyły wymiany wsi Sucha Góra i Głodówka na pozostającą po stronie Czechosłowacji zachodnią część Lipnicy Wielkiej, a na spiskim – wymiany Kacwina i Niedzicy na Jaworzynę Spiską[15].

---

[7] Należy przypomnieć, że niedoszły do skutku plebiscyt miał objąć na Spiszu swym zasięgiem jedynie powiat starowiejski oraz gminę Jaworzyna Spiska z powiatu kieżmarskiego, czyli tylko część obszaru zwartego zasiedlenia polskiego. Zob. M. O r ł o w i c z, *Rozstrzygnięcie Koalicji w sprawie Spisza i Orawy*, „Rzeczpospolita", 1920, za: „Myśl Narodowa", nr 31, 4 VIII 1923; S. R a u b a l, *Granica polityczna polsko-czechosłowacka*, Warszawa 1927, s. 58-60; i in.

[8] W. G o e t e l, *Spór o Jaworzynę a Park Narodowy Tatrzański*, „Wierchy", R. III, 1925, s. 13-14.

[9] Zob. np. J. Ł u k a s i e w i c z, *Dyplomata w Paryżu 1936-1939*, wyd. W. Jędrzejewicz i H. Bułhak, Warszawa 1995, s. 91-93.

[10] A. N o w a c z y ń s k i, *Jaworzyna*, „Myśl Narodowa", nr 31, 4 VIII 1923. Publicysta ten, zadeklarowany zwolennik zbliżenia polsko-czechosłowackiego, nie zawężał jednak sprawy do samego prestiżu: „Jaworzyna zaś choćby w tej przepołowinie i w tym raczej fragmencie – pisał – jest nam potrzebną bezwzględnie, nie jako obiekt prestiżu, ambicji, dumy, podrażnionej godności [...]. Jest nieodzownie potrzebna, niezbędna dla całego narodu, jako mocny, na skalistych fundamentach kładziony most zgody z Czechami, na którym dopiero podamy sobie ręce w braterskim wieczystym uścisku już połączone. Innego mostu niema". *Ibidem*.

[11] Walery Goetel (1889-1973) – wybitny geolog, profesor Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie, w latach 1919-1920 przewodniczący Głównego Spisko-Orawskiego Komitetu Plebiscytowego w Nowym Targu, badacz Tatr, redaktor „Wierchów", współtwórca Tatrzańskiego Parku Narodowego, członek PAN.

[12] Bronisław Romaniszyn (1880-1963) – śpiewak operowy, pedagog, działacz ochrony przyrody, od 1914 r. służył w Legionach, a następnie w Wojsku Polskim (do 1928 r.).

[13] *Documents relatifs à l'avis consultatif nr 8 (Jaworzina)*, [w:] *Publications de La Cour Permanente de Justice Internationale*, série C: *Actes et documents relatifs aux arrêts et aux avis consultatifs de la Cour*, Leyde [1923], s. 158-171, dok. nr 30.

[14] Polegały one na przekazaniu Czechosłowacji części gminy Leszna Górna niedaleko Trzyńca, części gminy Jaworzynka oraz fragmentu południowego stoku między Małą a Wielką Czantorią. M. K. K a m i ń s k i, *op. cit.*, s. 66.

[15] *Documents relatifs*..., série C, s. 158-171, dok. nr 30.

Strona polska poparła swój wniosek licznymi argumentami ekonomicznymi, geograficznym i komunikacyjnymi. Były one na tyle przekonywające, że Komisja Delimitacyjna postanowiła się tą sprawą zająć, co przyniosło częściowo pozytywny skutek. 23 kwietnia 1921 r. podjęła bowiem decyzję o przeprowadzeniu, w myśl polskich postulatów, korekty granicy na Orawie. Nie uwzględniła natomiast, z powodu sprzeciwu Czechosłowacji, polskiego wniosku w sprawie Jaworzyny Spiskiej[16]. Polscy komisarze jednak nadal starali się go przeforsować. Na razie uzyskali przynajmniej tyle, że w następnym miesiącu członkowie Komisji dokonali w Jaworzynie szczegółowej wizji lokalnej[17].

Jesienią 1921 r. sprawa Jaworzyny Spiskiej zeszła jednak z porządku prac Komisji Delimitacyjnej i stała się jednym z tematów bezpośrednich polsko-czechosłowackich rokowań politycznych. Toczyły się one w Pradze, a głównymi negocjatorami byli: polski poseł Erazm Piltz i czechosłowacki minister spraw zagranicznych, a zarazem ówczesny premier, Edvard Beneš. Czechosłowacki polityk bardziej jednak interesował się negocjowaną równolegle w Warszawie umową gospodarczą – która gwarantowała jego krajowi klauzulę największego uprzywilejowania oraz tranzyt przez Polskę towarów do Rosji Sowieckiej – niż rozmowami z polskim posłem. Natomiast Piltz, gorący zwolennik normalizacji stosunków z Czechosłowacją[18], dążył do podpisania porozumienia niemal za wszelką cenę. Stąd też przedstawiał swoim zwierzchnikom przebieg rokowań nader optymistycznie, pomijając milczeniem czynione przez Beneša trudności, a także nieprzychylną kompromisowym rozwiązaniom postawę praskiej większości parlamentarnej z Karelem Kramářem i jego narodowymi demokratami na czele. Dlatego zarówno minister spraw zagranicznych – Konstanty Skirmunt, jak i polska opinia oficjalna oraz publiczna nie zdawali sobie do końca sprawy z tego, jak dalece czechosłowackiemu partnerowi brakuje woli ustępstw. Zwłaszcza w najistotniejszych wówczas dla Warszawy kwestiach, którymi były prawa narodowe mniejszości polskiej na Zaolziu oraz Jaworzyna Spiska[19].

Negocjowany układ miał być „traktatem przyjaźni", otwierającym nowy etap w stosunkach polsko-czechosłowackich, stwarzającym podstawy nie tylko do współpracy bilateralnej, ale także na arenie międzynarodowej. Usuwał on wiele kwestii spornych, które uniemożliwiały do tej pory zbliżenie między Pragą a Warszawą. Odpowiadał również francuskim koncepcjom politycznym dotyczącym Europy Środkowo-Wschodniej, toteż uzyskał zdecydowane poparcie ze strony Paryża[20].

Po wstępnych rozmowach Piltza z Benešem do Pragi udał się minister Skirmunt, by sfinalizować rokowania. 6 listopada 1921 r. obaj ministrowie podpisali porozumienie, które składało się z układu politycznego, aneksu i tajnego protokołu. Ponadto Beneš w liście do Skirmunta obiecywał poparcie jego starań w sprawie Galicji Wschodniej[21].

Najdrażliwsze dla opinii publicznej obu państw kwestie zostały zawarte w aneksach. Dotyczyło to również sprawy Jaworzyny (aneks B), którą obie strony zobowiązały się uregulować w ciągu sześciu miesięcy, w bezpośrednich rokowaniach, na zasadzie przyjaznego porozumienia[22]. Tajny protokół (którego istnieniu Beneš 16 listopada 1921 r. wobec praskiego Zgromadzenia Narodowego zaprzeczył) zawierał obietnicę tzw. *bons offices* rządu czechosłowackiego na rzecz Polski w sprawie Galicji Wschodniej oraz zobowiązanie do niepodejmowania niczego, co by mogło podważyć prawomocność polsko-sowieckich granic ustalonych w Traktacie Ryskim[23].

Polscy negocjatorzy – Konstanty Skirmunt i Erazm Piltz – nie zdołali jednak uzyskać w umowie żadnego bardziej widocznego ustępstwa strony czechosłowackiej, które można by było uznać za gest pojednania. Najbardziej nadawała się do tego sprawa Jaworzyny. Niebawem okazało się, że podpisując układ, Skirmunt nie wziął w dostatecznym stopniu pod uwagę nagromadzonego rozgoryczenia

[16] W. G o e t e l, *op. cit*., s. 14.
[17] A. S z k l a r s k a - L o h m a n n o w a, *Polsko-czechosłowackie stosunki dyplomatyczne w latach 1918-1925*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967, s. 76; W. G o e t e l, *op. cit*., s. 14; S. S c h i m i t z e k, *Drogi i bezdroża minionej epoki. Wspomnienia z lat pracy w MSZ (1920-1939)*, Warszawa 1976, s. 32-33.
[18] K. S k i r m u n t, *Moje wspomnienia 1866-1945*, wstęp i oprac. E. Orlof i A. Pasternak, Rzeszów 1998, s. 119-121.
[19] M. K. K a m i ń s k i, M. J. Z a c h a r i a s, *Polityka zagraniczna II Rzeczypospolitej 1918-1939*, Warszawa 1987, s. 76-77.; S. S c h i m i t z e k, *op. cit*., s. 40; A. N o w a c z y ń s k i, *op. cit*.
[20] K. S k i r m u n t, *op. cit*., s. 120; J. Ł u k a s i e w i c z, *op. cit*., s. 93; P. Ł o s s o w s k i, *Stabilizacja pozycji międzynarodowej Polski (czerwiec 1921-marzec 1923)*, [w:] *Historia dyplomacji polskiej*, t. 4: *1918-1939*, praca zbior. pod red. P. Łossowskiego, Warszawa 1995, s. 190-191; A. E s s e n, *Polska a Mała Ententa 1920-1934*, Warszawa-Kraków 1992, s. 51-67.
[21] S. S c h i m i t z e k, *op. cit*., s. 41.
[22] *Documents relatifs*..., s. 196, dok. nr 52.
[23] S. S c h i m i t z e k, *op. cit*., s. 41.

i niechęci, które narosły w Polsce wobec południowego sąsiada w ciągu ostatnich lat[24].

Ratyfikacja umowy polsko-czechosłowackiej natrafiła w Sejmie, pod wpływem wzburzenia opinii publicznej, na duże trudności. Żądano dowodów, że polityka Czechosłowacji wobec Polski rzeczywiście weszła na nowe tory. Najczęściej wysuwano sprawę Jaworzyny oraz gwarancji dla polskiej mniejszości narodowej na Śląsku Cieszyńskim[25]. Strona czechosłowacka nie zamierzała jednak brać pod uwagę tych nastrojów i dążeń. Domagała się przyspieszenia ratyfikacji układu politycznego przez Sejm, co miało stanowić dowód dobrej wiary ze strony polskiej. Stała na stanowisku, że to dopiero miało stworzyć w Czechosłowacji przychylną atmosferę do załatwienia kwestii Jaworzyny.

W tej sytuacji ratyfikowanie umowy uległo zawieszeniu. Chociaż dyplomacja francuska czyniła usilne zabiegi, by jednak doszło do polsko-czechosłowackiego porozumienia, a także mimo iż czynniki wojskowe po jednej i drugiej stronie opowiadały się za niezbędnością umowy politycznej, która utorowałaby drogę sojuszowi wojskowemu – Skirmunt nie był w stanie przeforsować ratyfikacji. Nie po raz pierwszy okazało się, że dyplomacja może działać jedynie w określonych ramach, uwzględniając nastroje społeczeństwa i postawę Sejmu. Próba przekroczenia tych ram nie powiodła się. Sprawa układu z 6 listopada była jednocześnie dowodem i na to, jak dyplomaci polscy nadmiernie ulegali naciskom i zręcznym manewrom negocjatorów czeskich, którzy wykorzystując swą dogodną pozycję, usiłowali osiągnąć maksymalne korzyści w zamian za minimalne ustępstwa. Ostatecznie jednak Czechosłowacy przeciągnęli strunę, co przekreśliło całą tę grę[26].

Stosowana przez rząd czechosłowacki taktyka w sprawie Jaworzyny Spiskiej polegała przede wszystkim na odwlekaniu w czasie momentu rozstrzygnięcia sporu, co dawało Pradze perspektywę korzystnego dla niej rezultatu[27]. Umożliwiała to decyzja Konferencji Ambasadorów z 6 grudnia 1921 r., którą udało się Benešowi uzyskać miesiąc po podpisaniu polsko-czechosłowackiego układu. W swej decyzji Konferencja zapowiadała, że jeśli obie strony nie osiągną w ciągu sześciu miesięcy porozumienia w tej sprawie[28], wówczas Komisja Delimitacyjna bezzwłocznie wytyczy linię graniczną według postanowienia z 28 lipca 1920 r., które, jak wiadomo, pozostawiało całą Jaworzynę oraz część gruntów Jurgowa po stronie czechosłowackiej[29].

Oczywiście czynniki polskie, zdając sobie z tego sprawę, że czas działa na ich niekorzyść, czyniły starania o wdrożenie w kwestii jaworzyńskiej dalszych procedur, m.in. przez powołanie polsko-czechosłowackiej komisji opiniodawczej, co Praga ostatecznie zaaprobowała. W związku z tym 4 lutego 1922 r. obie strony podpisały „Statut Delegacji polsko-czechosłowackiej dla Śląska Cieszyńskiego, Spisza i Orawy". Delegacja, zwana popularnie „komisją jaworzyńską", miała się składać z dwóch subdelegacji, polskiej i czechosłowackiej, a sprawy, w których subdelegacje nie mogłyby dojść do porozumienia, miały być kierowane na drogę dyplomatyczną[30]. Do polskiej subdelegacji weszli dwaj posłowie: wicemarszałek Sejmu Stanisław Osiecki (z Polskiego Stronnictwa Ludowego „Piast") i prof. Stanisław Grabski (ze Związku Ludowo-Narodowego) oraz wybitni naukowcy: prof. Eugeniusz Romer (geograf), prof. Henryk Arctowski (geograf) i Władysław Semkowicz (historyk)[31]. Pierwsze zebranie organizacyjne tego gremium odbyło się w Warszawie 24 marca 1922 r.

Niemal do ostatniej chwili czyniono starania, aby do „komisji jaworzyńskiej" jako reprezentant polskiego „świata nauki" wszedł prof. Oswald Balzer, znakomity znawca historii prawa, który w decydujący sposób przyczynił się przed dwudziestu laty do zwycięstwa Galicji w słynnym sporze z Węgrami o Morskie Oko. O podjęcie się tej misji prosiła Balzera m.in. gmina Zakopane[32]. Prosił go o to również prof. Semkowicz, który właśnie jego, a nie siebie, widział w składzie subdelegacji. Balzer jednak odmówił z powodu złego stanu zdrowia[33].

---

[24] *Ibidem*, s. 43.
[25] *Ibidem*, s. 32-33; M. K. K a m i ń s k i, M. J. Z a c h a r i a s, *op. cit*., s. 77.
[26] P. Ł o s s o w s k i, *op. cit*., s. 190-191; A. E s s e n, *op. cit*., s. 66.
[27] W. P o b ó g - M a l i n o w s k i, *Najnowsza historia polityczna Polski*, wyd. II, t. 2: *1914-1939*, Gdańsk 1990, s. 584, przyp. 9.
[28] Do czego się wcześniej zobowiązały w aneksie B, do układu z 6 listopada 1921 r.
[29] A. Ch.[y b i ń s k i], *Ostatnie fazy walki o Jaworzynę*, „Wierchy", R. II, 1924, s. 217-218; S. S c h i m i t z e k, *op. cit*., s. 43.
[30] *Ibidem*, s. 47-48.
[31] W. G o e t e l, *op. cit*., s. 17.
[32] E. S ł o k a, *Dobra sprawa górę wzięła... Gratulacje dla Oswalda Balzera jako wyraz reakcji społeczeństwa polskiego na wygranie procesu o Morskie Oko*, [w:] *Spór o Morskie Oko. Materiały z sesji naukowej poświęconej 90 rocznicy procesu w Grazu*, pod red. J. M. Roszkowskiego, Zakopane 1993, s. 79, przyp. 19.
[33] Tj. znacznej utraty słuchu. MT-ZA, sygn. AR/Zb/167, b.pag., kartka pocztowa W. Semkowicza do J. Zborowskiego, Kraków 22 III 1922.

Zresztą, jak się niebawem okazało, kwestie obsady komisji były mało istotne, ponieważ z powodu stanowiska Czechosłowacji „komisji jaworzyńskiej" i tak nie dane było odegrać żadnej roli. Beneš bowiem odwlekał decyzję w sprawie zwołania posiedzenia obu subdelegacji. Jeszcze na początku kwietnia 1922 r. po raz ostatni deklarował, że do takiego spotkania dojdzie po 19 maja (tj. po zakończeniu konferencji genueńskiej). Jego deklaracja spowodowała przedłużenie przez Konferencję Ambasadorów terminu rozstrzygnięcia sporu, przez bezpośrednie porozumienie się zainteresowanych państw, o dalsze trzy miesiące, tj. do 6 sierpnia 1922 r.[34] Następnie Beneš już całkiem otwarcie zerwał współpracę z Polską na gruncie „komisji jaworzyńskiej". Jako powód podał, że powstała ona na podstawie aneksu do umowy z 6 listopada, a skoro umowa ta nie została ratyfikowana, to postanowienia aneksu również nie obowiązują[35].

21 lipca polska subdelegacja uchwaliła rezolucję, w której przypisywała stronie czechosłowackiej winę za przewlekanie sprawy. Ponieważ zbliżał się wyznaczony przez Konferencję Ambasadorów termin ostatecznego załatwienia problemu Jaworzyny, komisja zwróciła się do rządu polskiego, aby zażądał od Pragi podania daty, kiedy mogłyby się spotkać obydwie subdelegacje. W udzielonej 26 lipca odpowiedzi Beneš stwierdził, iż wspólna konferencja komisji nie jest możliwa[36]. Wobec takiego oświadczenia 7 sierpnia rząd polski w specjalnej nocie obarczył Czechosłowację odpowiedzialnością za niezałatwienie sprawy Jaworzyny zgodnie ze wcześniejszymi porozumieniami. Strona czechosłowacka nie zareagowała na to, przygotowując się do formalnego włączenia Jaworzyny w obręb swojego państwa[37].

Na przeszkodzie stanął jednak wniosek Międzynarodowej Komisji Delimitacyjnej z 25 września 1922 r. Otóż, pięcioma głosami przeciwko jednemu głosowi czechosłowackiemu, podjęła ona uchwałę przyznającą Polsce większą część (trzy piąte) obszaru Jaworzyny w zamian za przekazanie Czechosłowacji Kacwina i Niedzicy. Przeciwko tej uchwale złożył protest komisarz czechosłowacki. Zastrzeżenie zgłosił również komisarz polski, ponieważ tylko część Jaworzyny została przyznana Polsce, a dwie wspomniane miejscowości miały być odstąpione w całości[38].

W odpowiedzi czechosłowackie MSZ rozpoczęło akcję zmierzającą do skłonienia Konferencji Ambasadorów, by uznała, że Komisja Delimitacyjna przekroczyła swoje uprawnienia, i do wydania jej polecenia, aby przystąpiła do wytyczenia linii granicznej ściśle według decyzji z 28 lipca 1920 r. Beneš wysunął też sugestię wznowienia rozmów z Polską, ale minister Gabriel Narutowicz[39], oceniając to jako manewr, nie wyraził zgody. Równocześnie Warszawa podjęła starania, ażeby wniosek z 25 września uzyskał sankcję Konferencji Ambasadorów[40].

W tej sytuacji współpraca polsko-czechosłowacka zaczęła się załamywać. Bezpośrednią przyczyną zmiany przez Warszawę kursu wobec Pragi stała się wypowiedź Beneša na konferencji Małej Ententy w Mariańskich Łaźniach: „opinia Czechosłowacji nie jest przygotowana – stwierdzał on – do pogodzenia się z przyznaniem Polsce Galicji Wschodniej". W odpowiedzi na to Narutowicz wystąpił przeciwko kandydaturze Beneša do Rady Ligi Narodów, przyczyniając się do tego, że czechosłowacki polityk nie został do Rady wybrany. Wobec tego Beneš wycofał formalnie swoje poparcie dla Polski w sprawie Galicji Wschodniej. To z kolei spowodowało, że władze polskie rozszerzyły pomoc dla słowackich działaczy niepodległościowych. W tej fazie stosunków nie było już miejsca w Pradze dla rzecznika porozumienia, jakim był Erazm Piltz, który został stamtąd odwołany w grudniu 1922 r.[41]

Kolejny etap sprawy Jaworzyny Spiskiej oznaczał przeniesienie jej na forum Konferencji Ambasadorów, a następnie Rady Ligi Narodów. Tutaj, jak już wspomniano, rząd czechosłowacki prowadził usilne zabiegi o unieważnienie uchwały Komisji Delimitacyjnej z 25 września 1922 r.[42] W swych staraniach dysponował mocnym argumentem w postaci decyzji Konferencji Ambasadorów z 6 grudnia 1921 r. Powołując się na nią, kwestionował uprawnienia Komisji Delimitacyjnej do wydania wspomnianej uchwały. Jednak Benešowi nie udało

[34] S. Schimitzek, *op. cit*., s. 48.
[35] *Ibidem*, s. 49-52.
[36] A. Szklarska-Lohmannowa, *op. cit*., s. 94; P. Łossowski, *op. cit*., s. 205-206.
[37] *Ibidem*.
[38] A. Szklarska-Lohmannowa, *op. cit*., s. 99-100.
[39] Nowy (od 28 czerwca 1922 r.) szef resortu spraw zagranicznych.
[40] P. Łossowski, *op. cit*., s. 205-206.
[41] *Ibidem*; S. Schimitzek, *op. cit*., s. 49-52.
[42] *Edvard Beneš (diplomat na cestách). Depeše z padesáti zahraničních cest ministra Beneše 1919-1928*, [wyd.] J. Čechurová i J. Čechura, Praha 2000, s. 53.

się przekonać do swojego punktu widzenia członków Konferencji, którzy przez swego przewodniczącego zawiadomili 13 listopada 1922 r. obie strony, że wobec braku między nimi porozumienia Konferencja sama podejmie decyzję w sprawie Jaworzyny, przy czym – co z polskiej strony uznano za sukces – okazać się mogą niezbędne pewne odchylenia od linii granicznej ustalonej przez Konferencję Ambasadorów 28 lipca 1920 r.[43]

Stanowisko Konferencji Ambasadorów z 13 listopada było przełomowym momentem dla kwestii jaworzyńskiej. Od tej chwili sprawa zaczęła przybierać obrót coraz bardziej negatywny dla Polski, a korzystny dla Czechosłowacji. Z pewnością przyczyniła się do tego mocna pozycja Beneša i jego wpływy, zarówno w kraju, jak i w Paryżu oraz Genewie. Dyrektywy swojego ministra sprawnie też realizował dobrze już okrzepły aparat dyplomatyczny i propagandowy. Nie można tego samego powiedzieć o polskich placówkach dyplomatycznych, które w tym czasie zachowywały się pasywnie, a niektóre nawet defensywnie. W pewnym stopniu spowodowane to było „docieraniem" się nowych władz resortu i jego przedstawicieli dyplomatycznych. Sytuacja taka nie ułatwiała załatwienia problemu jaworzyńskiego po myśli Polaków[44]. Niewiele zresztą lepiej przedstawiała się sytuacja po stronie polskiej przez cały czas trwania sporu o Jaworzynę, tj. w latach 1920-1924, kiedy aż dziesięciokrotnie zmieniali się szefowie MSZ, a z każdym – jak pisał W. Goetel – „zmieniał się sposób myślenia, ujęcia i prowadzenia akcji, a z niektórymi zmienili się niestety niemal wszyscy ważniejsi współpracownicy i rwały się wszystkie nici rozpoczętej, czy będącej w pełnym toku akcji". Natomiast po stronie czechosłowackiej cały czas trwał na swym stanowisku minister Beneš, a z nim „jeden system, jedna konstrukcja myślowa, jednolita akcja, ci sami sprawę znający i z nią związani ludzie"[45].

Pod niewątpliwym wpływem Beneša, który przez kilka miesięcy nie próżnował[46], zaczęła z początkiem wiosny 1923 r. kiełkować wśród członków Konferencji Ambasadorów myśl, by sprawę Jaworzyny przekazać do załatwienia Lidze Narodów. Pomysł ten udało się jeszcze Polakom udaremnić. Jednakże kolejny okres odwlekania decyzji, jaki teraz nastąpił, też nie był dla nich korzystny, chociażby z tego względu, że sytuacja wewnętrzna kraju konsekwentnie zmierzała do przesilenia rządowego[47].

Przeciąganie sprawy wywoływało również niezadowolenie i irytację wśród polskiej opinii publicznej. Nastroje te udzielały się także posłom. Przykładem może być nagły wniosek Medarda Kozłowskiego i Stanisława Osieckiego, który wnieśli pod koniec kwietnia 1923 r., podczas 35. posiedzenia Sejmu. W konkluzji tego wniosku stwierdzali: „Są nawet pewne oznaki, że Rada Ambasadorów zaczyna się wahać. Benesz zagroził jej, że rozstrzygnięcie tej sprawy na niekorzyść Czechosłowacji wywoła w Pradze przesilenie rządowe i rząd francuski zawahał się w ostatniej chwili.

Dość już ustępstw rządu polskiego. W naszej polityce wobec Czech nie mamy dotąd ani jednego sukcesu. Polska musi stanąć twardo i domagać się, aby ustępstwa ustały. Wniosek nasz wzywa rząd, aby jak najrychlej dołożył starań celem uzyskania od Rady Ambasadorów decyzji, przyznającej Polsce Jaworzynę, oraz aby zaznaczył, że dalszą zwłokę musiałaby Polska odczuć jako bolesną dla siebie krzywdę, która nie przyczyni się do pomyślnego ułożenia stosunków czesko-polskich"[48].

Niedługo po tym, jak doszło w Warszawie do zmiany rządu, ponownie uaktywniła się w sprawie jaworzyńskiej Konferencja Ambasadorów. 27 lipca podjęła ona decyzję o przekazaniu tej sprawy Lidze Narodów. Wywołało to w Polsce kolejną falę oburzenia, która znalazła odbicie w jednomyślnie podjętej przez Sejm rezolucji, wzywającej rząd, by w odpowiedzi na decyzję Konferencji wycofał swoich przedstawicieli z Komisji Delimitacyjnej – co rzeczywiście nastąpiło – oraz by w Lidze Narodów przystąpił do rozpatrywania sprawy Jaworzyny w powiązaniu z całokształtem stosunków polsko-czechosłowackich (w tym również kwestią cieszyńską) – do czego nie doszło. Na wrześniowej sesji Rady Ligi Narodów ugodowo nastawiony delegat polski K. Skirmunt bardziej się koncentrował na zabiegach dotyczących wyboru przedstawiciela Polski do Rady LN, zakończonych zresztą fiaskiem, niż na sprawie jaworzyńskiej[49].

[43] *Ibidem*, s. 57-60; A. Ch.[y b i ń s k i], *op. cit*., s. 217-218.
[44] W. M a t e r s k i, *Dyplomacja RP wobec problemu bezpieczeństwa państwa (maj 1923-maj 1926)*, [w:] *Historia dyplomacji polskiej*, t. 4, s. 228.
[45] W. G o e t e l, *op. cit*., s. 16.
[46] Już 28 listopada 1922 r. informował z Paryża premiera A. Švehla, że: „Ohledně Javoriny stojíme celkiem dobře. Dostal jsem ujištění od prezidenta Milleranda a ministerského předsedy Poincarého. Prosím zachovat tuto zprávu v naprosté důvěrnosti". *Edvard Beneš... Depeše...*, s. 58.
[47] Tj. upadku rządu Władysława Sikorskiego, po którym nastał gabinet Wincentego Witosa..
[48] „Wierchy", R. I, 1923, s. 294.
[49] S. S c h i m i t z e k, *op. cit*., s. 82-87; A. Ch.[y b i ń s k i], *op. cit*., s. 219.

Rozpatrywanie polsko-czechosłowackiego sporu w Genewie polegało na tym, że członkowie Rady ze źle maskowanym znudzeniem przysłuchiwali się pełnej wzajemnej kurtuazji polemice między Skirmuntem a Benešem. Po czym wyznaczony przez Radę sprawozdawca, hiszpański dyplomata Quiñonès de Léon, odczytał 27 września 1923 r. przygotowane wcześniej przez Sekretariat Ligi sprawozdanie, zakończone wnioskiem o przekazanie sprawy Jaworzyny do zaopiniowania Stałemu Trybunałowi Sprawiedliwości Międzynarodowej w Hadze[50].

Rozprawa w Hadze toczyła się 13 i 14 listopada 1923 r. Stronę polską reprezentował prof. Jan Mrozowski, prezes Sądu Najwyższego w Warszawie. Oprócz niego członkami delegacji byli urzędnicy Poselstwa Polskiego w Paryżu: radca prawny Józef Błociszewski i sekretarz Stanisław Schimitzek. Czechosłowackich tez bronił prof. Jan Krčmář z Pragi i radca Poselstwa Czechosłowackiego w Paryżu – Ivan Krno, który był Słowakiem[51].

Przed haskim Trybunałem obie strony nadal podtrzymywały swoje dotychczasowe stanowisko. Przedstawiciele Pragi twierdzili więc, że kwestię Jaworzyny definitywnie rozstrzygnęła na korzyść Czechosłowacji decyzja Konferencji Ambasadorów z 6 grudnia 1921 r., czyli że Komisja Delimitacyjna oraz Konferencja Ambasadorów nie były już kompetentne do podjęcia swych uchwał i decyzji z 25 września i z 13 listopada 1922 r. Natomiast Polacy utrzymywali, że wspomniana uchwała Komisji Delimitacyjnej – oparta na instrukcji zawartej w artykule II decyzji Konferencji Ambasadorów z 28 lipca 1920 r. – jest pod względem formalnoprawnym ważna, a tym samym w sporze jaworzyńskim rozstrzygająca, co dodatkowo potwierdziła wydana 13 listopada 1923 r. decyzja kompetentnej w tej sprawie Konferencji Ambasadorów.

Wydana 6 grudnia 1923 r. przez Trybunał opinia[52] otwierała na nowo drogę do dwojakiej interpretacji, co chociażby uwidoczniło się w tym, że obie strony uznały ją za zadowalającą. Zawarto w niej różne rozważania, np. przy omawianiu zagadnienia nienaruszalności dawnej granicy węgiersko-galicyjskiej znalazło się stwierdzenie, że modyfikacje tej granicy mogą być przeprowadzone w sposób ograniczony oraz że zmiany linii granicznej z 28 lipca 1920 r. nie powinny oznaczać całkowitego zniesienia tej linii. W zasadniczej jednak kwestii, sformułowanej w zapytaniu Rady LN, opinia była wyraźnie dla Polski korzystna. Stwierdzano w niej bowiem, że w świetle decyzji z 28 lipca 1920 r. Konferencja Ambasadorów i Komisja Delimitacyjna były i są nadal kompetentne do rozstrzygania sprawy jaworzyńskiej, co burzyło podstawę tezy czechosłowackiej[53].

Generalnie wyrok haski stwarzał Lidze Narodów możliwość rozstrzygnięcia sporu po myśli Polaków, jednakże Rada LN z tego nie skorzystała. Z uzasadnienia jej decyzji wynika wyraźnie, że nagięła wywody Hagi do z góry powziętego zamiaru[54].

Przed decydującym posiedzeniem Rady Ligi K. Skirmunt otrzymał instrukcję, w której polecono mu, by dążył do przyjęcia przez Radę wniosku Komisji Delimitacyjnej z 25 września 1922 r. jako rozwiązania zalecanego przez nią Konferencji Ambasadorów. Strona polska nadal uważała ten wniosek za „prostą i sprawiedliwą, bo kompromisową rezolucję".

W czasie trwającej od 10 do 20 grudnia sesji Rady Ligi Narodów[55] sprawozdawca Rady starał się nakłonić obie strony, reprezentowane przez Beneša i Skirmunta, do przyjęcia kompromisowego rozwiązania. Skoro zabiegi te nie dały efektu, 17 grudnia Rada po stosunkowo długiej dyskusji przyjęła wniosek o konieczności opracowania przez Komisję Delimitacyjną nowego projektu wytyczenia granicy, zgodnego z opinią Trybunału w Hadze. W lutym 1924 r. Komisja Delimitacyjna przedłożyła Konferencji Ambasadorów raport zawierający propozycję nowej linii granicznej, uwzględniający także racje ekonomiczne, ułatwienia komunikacyjne itp. Raport ten przewodniczący Konferencji Ambasadorów – R. Poincaré przekazał 5 marca 1924 r. sekretarzowi generalnemu Ligi Narodów.

Tak więc sprawa Jaworzyny Spiskiej ponownie znalazła się w Radzie. W dyskusji nad raportem, który przedstawił Quiñonès de Léon, prócz sprawozdawcy oraz Beneša i Skirmunta uczestniczył

[50] S. S i e r p o w s k i, *Udział Ligi Narodów w rozwiązywaniu konfliktów granicznych w latach 1920-1924*, [w:] *Problem granic i obszaru odrodzonego państwa polskiego (1918-1990)*, pod red. A. Czubińskiego, Poznań 1992, s. 132-134; *Recueil des avis consultatifs*. *Affaire de Jaworzina (frontière polono-tchécoslovaque)*, [w:] *Publications de La Cour Permanente de Justice Internationale*, série B, nr 8, Leyde 1923, s. 6.

[51] S. S c h i m i t z e k, *op. cit*., s. 82-87.

[52] Opublikowana w: *Recueil des avis consultatifs*..., série B.

[53] *Ibidem*; A. Ch.[y b i ń s k i], *op. cit*., s. 219-220.

[54] *Ibidem*.

[55] Przewodniczył jej Szwed Hjalmar Branting.

jedynie lord Parmoor, popierający zresztą czechosłowacki punkt widzenia. Pozostali członkowie Rady oczekiwali rychłego zamknięcia sprawy. Długo odkładany krok Rada Ligi uczyniła 12 marca 1924 r., przyjmując rezolucję, w której szczegółowo wytyczono granicę państwową na Spiszu. Zgodnie z nową sugestią Komisji Delimitacyjnej Jaworzyna pozostała w granicach Czechosłowacji. Pewnym ustępstwem na rzecz Polski było wyraźne zalecenie przyjęcia specjalnego protokołu dotyczącego ułatwień komunikacyjnych oraz uwzględniającego interesy ekonomiczne miejscowej ludności. Przewodniczący Rady, Alberto Guani z Urugwaju, dziękował sprawozdawcy za doprowadzenie ciągnącego się przez kilka lat sporu do szczęśliwego finału. Quiñonès de Léon z kolei podkreślał doniosły wkład Beneša i Skirmunta. Ci dwaj zaś, akceptując powzięte decyzje, zgodnie chwalili zasługi sprawozdawcy i całej Rady, która w swych decyzjach uwzględniła zarówno „interes Czechosłowacji, jak i Polski". Rezolucja Rady LN powróciła do Konferencji Ambasadorów, która zaakceptowawszy 26 marca rozwiązanie przyjęte w Genewie, przekazała je do wykonania Komisji Delimitacyjnej[56].

Aczkolwiek Polsce nie przyznano obszaru Jaworzyny, to jednak uzyskała ona na mocy decyzji Rady Ligi Narodów i Konferencji Ambasadorów pewne terytorium, odcięte poprzednio „linią Ambasadorów" z dnia 28 lipca 1920 r., tj. pola stanowiące własność polskiej gminy Jurgów. Chociaż był to teren niewielki, zaledwie kilkaset morgów, to jednak został on uzyskany bez żadnej terytorialnej rekompensaty[57].

W myśl zalecenia Rady LN z 12 marca i rezolucji Konferencji Ambasadorów z 26 marca 1924 r. Komisja Delimitacyjna zwróciła się do polskich i czechosłowackich przedstawicieli w Komisji z propozycją wynegocjowania do 6 maja tego roku dwustronnych protokołów. Obrady delegacji polskiej i czechosłowackiej odbyły się w Krakowie i zakończyły się podpisaniem projektów protokołów w wyznaczonym terminie, tj. 6 maja 1924 r.[58]

Protokoły wprowadzały bardzo daleko idące ułatwienia gospodarcze i komunikacyjne dla ludności mieszkającej w 15-kilometrowym pasie po obu stronach granicy. Ludność ta uzyskała prawo do swobodnego przekraczania granicy, np. w celach zarobkowych, a także poruszania się w owym 30-kilometrowym pasie. Mogła bez cła przewozić narzędzia rolnicze, drewno, przepędzać owce i bydło na pastwiska. By korzystać z tych uprawnień, wystarczyło posiadać, gdy się było obywatelem polskim, legitymację wystawioną przez starostwo spisko-orawskie. W rejonie Jaworzyny Spiskiej pas ten został rozszerzony do głównego grzbietu górskiego, tj. do 17 km. Mieszkańcy Jurgowa uzyskali prawo do swobodnego dostępu do swych pól, położonych w Słowiańskiej Wsi (40 km od granicy), a mieszkańcy Sromowiec Wyżnych i Niżnych na podejmowanie pracy w Osturni i Frankowej.

W protokołach przewidziano również ochronę ryb na granicznych rzekach, Białce i Dunajcu, oraz zapewniono stronie polskiej użytkowanie tzw. siły wodnej Białki. Turystom i letnikom umożliwiono zwiedzanie całych Tatr i korzystanie z uzdrowisk podtatrzańskich, do czego miała upoważniać 3-miesięczna legitymacja wydawana przez starostwo nowotarskie. Poza tym miały obowiązywać 6-dniowe legitymacje dla uczestników wycieczek oraz roczne dla członków Towarzystwa Tatrzańskiego.

Protokół przewidywał też zawarcie w przyszłości: 1) konwencji turystycznej dla całego górskiego pogranicza polsko-czechosłowackiego i 2) konwencji o Parku Narodowym w niektórych „gniazdach" karpackich (Tatry, Babia Góra, Gorgany i Howerla)[59].

5 września 1924 r. Konferencja Ambasadorów zaaprobowała polsko-czechosłowackie uzgodnienia zawarte w „protokole krakowskim".

Korekta granicy w 1938 r.

U podstaw podjętych przez Polskę w 1938 r. kroków, które zmierzały do korekty granicy z Czechosłowacją na odcinku słowackim, leżało fatalne rozstrzygnięcie, jakiego dokonały w tym względzie wielkie mocarstwa 28 lipca 1920 r. Ta wysoce krzywdząca Polskę decyzja Rady Ambasadorów wywołała rozgoryczenie wśród Polaków, potęgowane jeszcze okolicznościami, w jakich do niej doszło. Bez skrupułów została bowiem wykorzystana przeciwko Polsce jej dramatyczna sytuacja militarna w wojnie z Rosją Sowiecką, kiedy to wydawało się, że niedawno zdobyta niepodległość legnie w gruzach. Na upadek Rzeczypospolitej, albo przynajmniej znaczne jej osłabienie, nie bez powodu liczyła pozostająca z nią w sporze tery-

[56] S. S i e r p o w s k i, *op. cit*., s. 132-134.
[57] *Ibidem*, s. 16-17.
[58] A. Ch.[y b i ń s k i], *op. cit*., s. 221.
[59] *Załącznik do oświadczenia rządowego z dnia 19 grudnia 1925 roku*, Dz.U.RP, 1925, nr 133, poz. 925.

torialnym Czechosłowacja, jednocześnie przyczyniając się znacząco do pogorszenia sytuacji polityczno-militarnej Polski.

W tej dramatycznej sytuacji podczas międzynarodowej konferencji w Spa, w zamian za obietnicę poparcia w zmaganiach z Rosją, zostało Polsce narzucone porozumienie z Czechosłowacją, według którego oba państwa rezygnowały z rozstrzygnięcia sporu terytorialnego opartego na wyniku plebiscytu i zgadzały się zaaprobować w tej sprawie werdykt wielkich mocarstw, który został niezwykle szybko wydany w postaci wspomnianej już decyzji Rady Ambasadorów (z 28 VII 1920 r.).

W rezultacie Polska, w stosunku do i tak mocno zredukowanych przez siebie żądań[60], opierających się przede wszystkim na podstawach etnicznych, uzyskała na Spiszu i Orawie jedynie 27 wsi z ogólnej liczby 71 miejscowości wchodzących w skład obszaru plebiscytowego.

Postanowienie to zostało natychmiast przez Warszawę oprotestowane. 31 lipca 1920 r. delegat rządu polskiego – Ignacy J. Paderewski wystąpił bowiem w tej sprawie do prezydenta Francji z notą protestacyjną. W piśmie tym oświadczył stanowczo, że Polska nie uważa narzuconej decyzji za definitywne rozwiązanie problemu, stwierdzając: „Porozumienie pomiędzy Rządem Polskim i Czechosłowackim nie przesądza niczego o szczegółach ostatecznego uregulowania granic, ani nie wymienia żadnej linii granicznej". Podkreślił również, że dokonując rozstrzygnięcia przedstawiciele wielkich mocarstw nie wzięli pod uwagę „życzeń ludności, ani zasady narodowości", co w konsekwencji doprowadziło do tego, iż w „dystrykcie Spisza i Orawy [...] z górą 45000 naszych rodaków pójdzie pod panowanie czechosłowackie"[61].

Postanowienie Konferencji Ambasadorów wywołało sprzeciw przede wszystkim mieszkańców południowych obszarów Polski, którzy byli najbardziej uczuciowo związani z tą sprawą. Wynikało to z bezpośredniego sąsiedztwa z terenami spornymi, solidarności etnograficznej górali polskich żyjących po obu stronach granicy, a nierzadko również z łączących ich więzów rodzinnych. Oczywiście podobnie zareagowała dosyć liczna grupa działaczy spisko-orawskich z całego kraju wraz ze wspomagającymi ich naukowcami i politykami[62] oraz środowisko miłośników Tatr.

Pomimo oburzenia opinii publicznej i formalnego protestu rządu polskiego, z uwagi na złożone w Spa zobowiązanie decyzji tej jednak nie odrzucono. Lecz nie kładła ona jeszcze kresu polsko-czechosłowackiemu sporowi granicznemu na odcinku spisko-orawskim. Po wymianie bowiem polskich wsi Sucha Góra i Głodówka na pozostającą po stronie słowackiej część wsi Lipnica Wielka czekał jeszcze na rozwiązanie problem Jaworzyny Spiskiej. Ostatecznie uregulowany on został, chociaż niekorzystnie dla Polski, w 1924 r.

Szczególnie aktywni w sprawie Jaworzyny byli działacze podhalańscy, którzy wielokrotnie zwracali uwagę rządowi polskiemu na konieczność włączenia jej w granice państwa polskiego. Podkreślali jednocześnie, że miejscowość tę zamieszkują polscy górale oraz wskazywali, że jej okolice związane są pod względem gospodarczym z przyłączonymi do Polski wsiami spiskimi: Jurgowem, Czarną Górą i Rzepiskami[63].

W jednej z odezw skierowanych do rządu oraz Sejmu polskiego apelowali: „Otóż my, Podhalanie, zwracamy komu należy po raz ostatni uwagę, że Jaworzyna, Tatry, z którymi są złączone imiona: Staszica, Goszczyńskiego, Pola, ten park podniebny, jego duma – to sprawa nie lokalna, ale całej Rzeczypospolitej. To główny ołtarz w świątyni przyrody polskiej.

Nie załatwiona sprawa Jaworzyny będzie wciąż krwawiącą raną w ciele Polski, w miejscu zetknięcia się dwóch narodów, będzie zarzewiem, które łatwo może przy wietrze nadarzonym rozognić się w płomień i spopielić jak płótno sztuczne tęcze umów.

Aby uchylić tę groźbę, jak chmury zaognione nad Tatrami, nad spokojem sąsiadujących naro-

[60] Należy też pamiętać o tym, że na mocy wspomnianej decyzji Konferencji Ambasadorów został jedynie podzielony między Polskę a Czechosłowację obszar plebiscytowy. Teren ten był jednak w znacznym stopniu okrojony w stosunku do merytorycznie uzasadnionych roszczeń polskich. Przede wszystkim decydenci paryskiej konferencji pokojowej, idąc za postulatami Czechosłowacji, zupełnie odrzucili polski wniosek o objęcie plebiscytem ziemi czadeckiej.

[61] *Pismo delegata rządu RP przy Konferencji Ambasadorów*..., [w:] *Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918-1939*, pod red. T. Jędruszczaka i M. Nowak-Kiełbikowej, t. 1: *1918-1932*, Warszawa 1989, dok. nr 23, s. 101-102.

[62] Angażującymi się w latach 1919-1920 w przygotowania do plebiscytu na Spiszu i Orawie.

[63] BJ-ZR, sygn. 8556, k. 35, rkps W. Orkana, *Jaworzyna – Balzer*, Zakopane, luty 1922, gdzie ten znany pisarz, publicysta i działacz podhalański tak opisywał ówczesne nastroje: „rozżalone słusznie społeczeństwo polskie nie zaaprobuje w rozumie, a więcej jeszcze w oburzonym uczuciu swym, choćby nawet przez Sejm ratyfikowanej, ugody czesko-polskiej, póki przynajmniej, jaskrawo krzywdząco przeciągnięta granica w Tatrach wschodnich nie zostanie po myśli naszej uregulowana. Zrozumiałym jest, iż naród kresowy czuje i traktuje jako sprawę osobistą, sprawę najbliższej granicy z sąsiadami. – Tak też Podhalanie, naród południowo-polski-okrainny najdotkliwiej odczuli krzywdę wykreślonej granicy między nami, a pobratymczymi Słowakami".

dów wiszącą, aby bezprawie krzywdzące usunąć, aby dać wreszcie jaką taką podstawę zawartej umowie w rozumie i uczuciu skrzywdzonego narodu, – żądamy niezwłocznego przydzielenia Jaworzyny do części Spisza polskiej i poprowadzenia granicy naturalnej w Tatrach przez Polski Grzebień. Wzywamy posłów z Podhala, by całą uwagę czynną w tej sprawie pilnej poświęcili. Wzywamy do wystąpienia stanowczego wszystkich, którym sprawa Tatr polskich leży na sercu"[64].

W tej kwestii nie zabrakło też głosów największych autorytetów II Rzeczypospolitej. Wśród nich był Stefan Żeromski – jeden z najwybitniejszych pisarzy polskich, związany przez lata z Zakopanem[65], a więc obserwujący polsko-czechosłowacki spór graniczny z bliska – który tak oceniał postępowanie południowych sąsiadów wobec Polaków: „Jeżeli oni w tej dobie wyzwalania się narodów usiłują wbić nam nóż w bok i krew naszego ludu wylewać, gdy nasza sprawa z mozołem się dźwiga z upadku, jeżeli oni dziś podstępnie i zdradziecko wyzywają nas na rękę, to niech będą pewni, że tego już im nie zapomnimy. Nie usiedzą ci najeźdźcy ani na Śląsku, ani na Orawie, ani na Spiszu! Polska dziś jest jeszcze w walce i trudzie skupienia swej siły. Ale niech [...] wiedzą, że nasza siła jest, choć jej jeszcze nie widać. Niech nie liczą na to, że jej niema i nie będzie. [...] Śląska nie damy! Orawy nie damy! Spisza nie damy!"[66].

Natomiast krótko po zajęciu Zaolzia przez Polaków[67] ks. Ferdynand Machay w następujący sposób uzasadniał konieczność uregulowania jeszcze słowackiego odcinka granicy: „Śląsk za Olzą należy już do Polski. Już sobie nie wchodzimy [z Czechami] w drogę. Wierzę, że i ziemie Spisza, Orawy i Czadeckiego będą również połączone z Macierzą. W ten sposób znikną przeszkody, które braterskie współżycie zatruwały i jątrzyły. Na terenie Spisza, Orawy i Czadeckiego niebezpieczeństwo rozjątrzonych stosunków wzajemnych (w razie nie przyłączenia tych ziem do Polski) byłoby tym większe, że ludność polska mieszka tam w zwartej masie i stanowi nie ułamek ludności w poszczególnych miejscowościach, lecz pełnych sto procent"[68].

Przytoczone powyżej opinie, pochodzące z różnych lat okresu międzywojennego, wyrażane często w sposób emocjonalny i pompatyczny, świadczą o tym, że społeczeństwo polskie nie pogodziło się bynajmniej z narzuconą w 1920 r. linią graniczną na Orawie i Spiszu. Cały czas żywiło też nadzieję, że wkrótce zostaną naprawione błędy, jakie wówczas popełniono.

Dogodna sytuacja do rozwiązania tego problemu nastąpiła, jak uważano wówczas w Polsce, w drugiej połowie 1938 r. Wiązało się to z cofnięciem, w imię „ratowania" europejskiego pokoju, swego poparcia dla Pragi przez jej dotychczasowych protektorów, tj. Francję i Wielką Brytanię, co otworzyło drogę do zmiany granic państwowych Czechosłowacji[69], głównie na korzyść Niemiec i Węgier, ale również, chociaż w znacznie mniejszym stopniu, Polski.

Na fali tych nadziei w październiku 1938 r. napłynęło na ręce najwyższych władz polskich wiele apeli, memoriałów, rezolucji i petycji, domagających się uregulowania granicy polsko-czechosłowackiej w Czadeckiem oraz na Orawie i Spiszu. Pochodziły one od osób prywatnych[70], organizacji społecznych, samorządów gminnych oraz komitetów obywatelskich[71].

Ze względu na ówczesną politykę popierania przez Warszawę tworzącego się państwa słowackiego polskie rewindykacje na tym odcinku granicy były bardzo umiarkowane, można by powiedzieć, że wręcz symboliczne. Ograniczały się one bowiem do dziesięciu skrawków terenu liczących w sumie ok. 216,4 km^2. Polska przejęła wówczas w Czadeckiem ok. 40,1 km^2, na Orawie ok. 47,8 km^2 (wieś

[64] BJ-ZR, sygn. 8556, k. 33, odezwa W. Orkana, *Żądamy Jaworzyny*, Nowy Targ [15] XI 1921. Odezwę opublikowała „Gazeta Podhalańska", nr 47, 20 XI 1921, (gdzie podpisali się pod nią, poza jej autorem, również Andrzej Stopka, Jakub Zachemski, Zygmunt Lubertowicz, ks. Łukasik, Feliks Gwiżdż, Franciszek Pawlica i Bronisław Gąsienica Sieczka, czyli członkowie zarządu Związku Podhalan), a także została ona zamieszczona w: W. Orkan, *Listy ze wsi*, t. 1, seria 1, Warszawa [1935], s. 173-175.

[65] Pod Giewontem bywał od 1892 r., a mieszkał tu w latach 1903-1905, 1908-1909 i 1912-1919. Po przejęciu przez Polaków 31 X 1918 r. w Zakopanem władzy od Austriaków pełnił funkcję „prezydenta Rzeczypospolitej Zakopiańskiej".

[66] S. Żeromski, *Niech żyje ziemia spiska!*, „Młody Polak", nr 12-13, 25 VI 1926.

[67] Oddziały polskie zajmowały Zaolzie od 2 do 10 października 1938 r., a odzyskany obszar włączono do województwa śląskiego na mocy dekretu prezydenta z 11 października 1938 r.

[68] Z posłowia do II wydania książki (12 X 1938), w: F. Machay, *Moja droga do Polski*. *Pamiętnik*, wyd. III, Kraków 1992, s. 193.

[69] Przełomowym momentem był układ monachijski, podpisany 30 IX 1938 r.

[70] Autorem bardzo pogłębionego merytorycznie memoriału, skierowanego do MSZ, był wybitny znawca problematyki spisko-orawskiej – prof. Władysław Semkowicz. Obszerne fragmenty memoriału opublikowała E. Orlof, *Dyplomacja polska wobec sprawy słowackiej w latach 1938-1939*, Kraków 1980, s. 191-200.

[71] O zagadnieniu tym szeroko pisała też ówczesna prasa polska.

Sucha Góra i Głodówka), na Spiszu ok. 125,2 km^2 (głównie obszar Jaworzyny i Podspadów) oraz okolice Cigielki i źródeł Udawy (razem 3,3 km^2). Na obszarach tych mieszkało nieco ponad 4 tys. osób, w tym Polacy stanowili ok. 95% ludności.

Jaki były rzeczywiste motywy podjętych przez Warszawę kroków? Otóż, generalnie rzecz biorąc, rząd polski zmierzał do ostatecznego zakończenie sporu na słowackim odcinku granicy, który nie został w zadowalający sposób rozstrzygnięty w 1920 r. Bardzo wymowny był też moment, w którym Polska zażądała dokonania poprawek granicznych. Stało się to wówczas, gdy „w Warszawie zorientowano się, że Słowacja nie przypadnie Węgrom, lecz zostanie prawdopodobnie zwasalizowana przez Niemcy”[72]. Spełnienie polskich żądań w tej sprawie miało bardziej symboliczny niż rzeczywisty charakter, gdyż – po pierwsze – Polacy rezygnowali ze znacznie większych rewindykacji, jak najbardziej uzasadnionych pod względem historycznym i etnicznym, a – po drugie – przekazywali jednocześnie Czechosłowacji tereny znajdujące się do tej pory w granicach Rzeczpospolitej (położone nad rzeką Poprad[73]).

Die Veränderungen der Staatsgrenze in der Zips in der Zwischenkriegszeit (1920–1938)

Die provisorische Lösung in der Angelegenheit der Streitgebiete der polnisch-tschechoslowakischen Grenze, die Warschau durch die Entscheidung des Ambassadorenrates am 28. Juli 1920 aufgezwungen wurde, hat in Polen eine Welle der Unzufriedenheit herausgerufen. Es wurde darauf hingewiesen, dass Polen zu kleine Gebiete zugestanden wurden und dass auf der tschechoslowakischen Seite zu viele große Gruppierungen der polnischen Bevölkerung übriggeblieben sind, weiter auf die absurde Teilung der zwei Siedlungen Cieszyn (Teschen, Těšín) und Lipnica Wielka (Großlipnitz,Veľká Lipnica) in Orava, genauso wie die Trennung der drei Zipser Dörfer von ihrem wirtschaftlichen Hinterland im Tatry Jaworzyńskie (Uhrngarten, Javorina).

Die Arbeit der Internationalen Delimitationskomission, die die Kompetenzen zur Veränderung der Grenzen hatte, erweckte Hoffnungen in den sich nach der Veränderung der Grenze zumindest in einigen Details der Streitgrenze sehnenden Polen. Um solche Veränderungen zu erreichen, war Polen sogar bereit, einige Gebiete umzutauschen. Für den westlichen Teil des in der Tschechoslowakei gebliebenen Dorfes Lipnica Wielka in Orava war Polen bereit, zwei Dörfer – Głodówka (Hladovka) und Sucha Góra (Suchá Hora) umzutauschen. In der Zips bot Polen für Javorina zusammen mit dem beiliegenden Teil der Tatra den Umtausch zwei Dörfer Kacwin (Katzwinkel, Kacvín) und Niedzica (Niest, Nedeca). Das erste Angebot wurde von Prag angenommen, aber zu dem zweiten hat sich Prag unnachgiebig gestellt. Dies hat ein weiteres Erglühen der gegenseitigen Beziehungen herausgerufen. Die Verwaltung von Zipser Javorina wurde in den Jahren 1921–1924 von mehreren Institutionen – der Ambassadorenkonferenz, dem Ständigen Tribunal der internationalen Justiz in Haag und dem Völkerbund ausgeübt. Javorina wurde definitiv zum Nachteil des Polens der Tschechoslowakei zugestanden.

Die Frage der Grenzenregelung wurde wieder im Herbst 1938, als Warschau die territorialen Zugeständnisse von Prag verlangte, aufs Programm gesetzt. Die Tschechoslowakei, die sich in dieser Zeit in einer komplizierten internationalen Situation befand, war damit einverstanden. Polen gewann vor allem ein Teil des hinter dem Fluß Olza (Olsche, Olša) liegenden Teschener Schlesiens. Auf der slowakischen Grenze wurden keine großen Korrekturen durchgeführt. In der Zips wurden zum Polen die Dörfer Javorina (Jaworzyna), Podspády (Podspady) und Pieninská Lesnica (Leśnica Pienińska) angegliedert. Genauso wurde der Tschechoslowakei ein gewisses Stück des Gebietes bei dem Fluß Poprad (Popper) übergeben.

[72] J. Kozeński, *Czechosłowacka jesień 1938*, Poznań 1989, s. 122-123.

[73] Zob. *Protokół delimitacyjny granicy państwowej między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Czechosłowacką, podpisany w Zakopanem 30 XI 1938 r.*, [w:] *Dokumenty z dziejów...*, t. 2: *1933-1939*, Warszawa 1996, dok. nr 87, s. 198-199.

JULIAN KOWALCZYK*

Spisz podczas II wojny światowej i w pierwszych latach powojennych

Scepusia during the Second World War and Shortly Afterwards

This article focuses on the period beginning with the Munich Conference in autumn 1938 until July 1947, and on that part of Scepusia that belonged to Poland before the Second World War and again after it. In this paper, the author includes some parts of Slovak Scepusia that are closely related to the Polish context regarding the political, economic, social, religious, cultural and educational situation. Mr. Kowalczyk aims mainly to present some neglected themes and to contribute to a complex and truthful picture of the history of Scepusia in this period.

Ogólna sytuacja społeczno-polityczna i gospodarcza Słowacji po układzie monachijskim 1938 r.

Po dyktacie monachijskim III Rzesza przystąpiła w grudniu 1938 r. do realizacji planów użycia Słowacji do rozbicia Republiki Czechosłowackiej. 14 marca 1939 r. na tajnym posiedzeniu parlamentu w Bratysławie zapadła decyzja proklamowania niepodległości Słowacji. Był już najwyższy czas, by dać Hitlerowi odpowiedź, jaką drogą ma zamiar iść Słowacja. Poprzedniego dnia bowiem na spotkaniu Hitler-Tiso w Berlinie Führer poddał taką możliwość, że jeżeli Słowacy nie ogłoszą niepodległości oraz zerwania z Czechami, to dojdzie do podziału ich ojczyzny między Polskę i Węgry. Jeszcze tego samego dnia Tiso, a następnie Ďurčanský oficjalnie poprosili Hitlera o opiekę nad państwem słowackim[1]. 15 marca wojska niemieckie zajmując Czechy i Morawy obsadziły również dwiema dywizjami zachodnią Słowację, zamierzając pozostać tam dłużej[2].

Państwo słowackie miało być wg zamierzeń Hitlera tworem modelowym dla innych zwerbowanych w podobny sposób sojuszników. Formalnie Słowacja była państwem samodzielnym, naprawdę jednak w pełni podporządkowanym. Nowo powstałe państwo należało do najmniejszych w Europie, zajmowało 38 004 km^2 i liczyło 2 655 053 mieszkańców. Już w kilka dni po ogłoszeniu samodzielności zawarta została z Niemcami umowa (na 25 lat) o ochronie Słowacji, która jednoznacznie określiła sytuację polityczną tego państwa. Do umowy dołączony został tajny protokół o współpracy gospodarczej i finansowej.

Ustalono w nim kierunek gospodarczego rozwoju Słowacji – produkcja rolna, wydobywanie bogactw naturalnych i eksploatacja lasów w zamian za import z Niemiec półfabrykatów i gotowych produktów. Dalsze tajne protokoły, m.in. z grudnia 1939 r. i ze stycznia 1940 r., w istocie pozwalały na całkowitą kontrolę życia gospodarczego, w szczególności zaś inwestycji przemysłowych Słowacji. Możliwość wszechstronnej penetracji Słowacji przez Niemców ułatwiała postawa rządzących tym krajem[3].

Przygotowania Słowacji do wojny z Polską

Tymczasem od kwietnia 1939 r. wzdłuż granicy z Polską rozpoczęły się słowackie przygotowania militarne. Fortyfikowano pogranicze, budowano i poprawiano drogi, rozmieszczano magazyny wojskowe. Po podpisaniu protokołu o uprawnieniach niemieckich na terenie strefy ochronnej specjalna misja wojskowa miała się zająć przygotowaniem armii słowackiej[4]. Jeden ze słowackich oficerów tak zanotował atmosferę tamtych dni: „…wiele poczynań świadczyło, że zbliża się wojna. Nastąpiły ulepszanie i rozbudowa sieci komunikacyjnej na Słowacji, wzmacnianie armii

* Mgr Julian Kowalczyk. Dyrektor Szkoły Podstawowej w Łapszach Niżnych koło Niedzicy. Zainteresowania badawcze: historia najnowsza i etnografia Spiszu.

[1] *Dzisiejsza Słowacja*, Warszawa 1943, s. 6; „Slovak" 384 z 4 X; J. Kowalczyk, *Państwo słowackie wobec kampanii wrześniowej 1939 r.* (maszynopis niepublikowanej pracy magisterskiej).

[2] J. Šolc, *Jan Nalepka*, „Historie a Vojenství" 1973, nr 5, s. 867.

[3] Ľ. Lipták, *Na temat doktryny gospodarki Wielkiego Obszaru*, DN 1971, nr 1-2, s. 251-253.

[4] J. Kozeński, *Kwestia słowacka w polityce Trzeciej Rzeszy (wrzesień 1938-sierpień 1939)*, „Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej" 1974, t. 10, s. 122.

rezerwistami, przesunięcia części armii…"[5]. Odpowiednie urzędy zbierały informacje o przygotowaniach wojennych na terenie południowej Polski. 22 sierpnia słowacki minister propagandy ogłosił, że „…każdy Słowak jest chętny chwycić za broń, aby oderwane od Słowacji ziemie były na nowo przywrócone…"[6].

W drugiej połowie sierpnia tempo przygotowań słowackiej armii zdecydowanie wzrosło. Pod wyraźnym naciskiem Niemiec została przeprowadzona częściowa mobilizacja.

W końcu sierpnia 1939 decyzją słowackiego MON-u utworzona została Armia Polowa, w rzeczywistości korpus składający się z trzech dywizji i jednej grupy szybkiej oraz słowackiego pułku lotniczego. Liczyła ona 51 306 żołnierzy i oficerów[7], na jej czele stał minister obrony narodowej gen. F. Čatloš, szefem sztabu był gen. płk J. Turanec, szefem Oddziału Operacyjnego Sztabu mjr Peknik. W skład armii wchodziły: 1. Dywizja Piechoty pod dowództwem gen. A. Pulanicha, 2. Dywizja Piechoty, którą dowodził gen. Aleksander Čunderlik, 3. Dywizja Piechoty płka A. Malara, Samodzielna Grupa Operacyjna ppłka J. Imro. W ramach 1. DP działał 1. Słowacki Pułk Lotniczy. W skład 1. DP weszły następujące pułki: 4. Pułk Piechoty płka Edwarda Lifki, 5. Pułk Piechoty płka Władysława Bodiskiego, 6. 1. Pułk Artylerii mjra Vesela.

Jednakże, poza pismem MON-u Słowacji, w materiałach przedstawiających działania słowackiej 1. DP nie zetknąłem się ani razu z podobnym pododdziałem 1. DP. 1. Pułk Piechoty był nazwany bratysławskim[8] albo pułkiem z Lewoczy[9].

2. Pułk 1. DP z kolei został określony (raz) jako 6. Pułk[10]. W ramach 1. DP działał jeszcze 3. Pułk.

Pułki te oddzielały i osłaniały jednostki niemieckie. W jednej z relacji padło nawet twierdzenie, że słowackimi oddziałami dowodzili niemieccy oficerowie oraz że w każdym pułku słowackim był jeden batalion niemiecki[11].

W ostatnim dniu pokoju (31 sierpnia) 1. Pułk Piechoty Słowackiej w składzie: dwa bataliony piechoty i bateria artylerii stacjonował w okolicy miejscowości Ždiar naprzeciw Jaworzyny (Spisz słowacki). 2. Pułk również wzmocniony baterią artylerii był rozłożony na obszarze Osturnia – Spiska Stara Wieś, dowództwo pułku zaś przebywało w Spiskiej Sobocie. 3. Pułk 1. DP znajdował się w okolicy Litmanowej z obwodem w Starej Lubowli[12].

1. DP w trakcie kampanii wrześniowej posunęła się w głąb Polski ok. 30 km w kierunku Nowego Targu i Krościenka, skąd pod koniec tygodnia została wycofana.

Na granicy słowacko-polskiej rozlokowane zostały również jednostki 14. Armii Niemieckiej[13]. Na wschód od Tatr pod osłoną 1. i 3. DP słowackich zbierały się: Armijny Pułk Zmotoryzowany naprzeciw Jaworzyny i tyrolska 2. DG na słowackim Spiszu. Pułki 136. i 137. Strzelców Górskich tej dywizji rozlokowały się w rejonie: Biała Spiska – Podoliniec. 1. DG znajdowała się w drodze do rejonu Stara Lubovla – Lubotin (Pułki 98., 99. i 100. Strzelców Górskich). Koncentracja tej dywizji miała być ukończona do 4 września wieczorem[14].

Zadaniem oddziałów słowackich, rozmieszczonych przeważnie wzdłuż grzbietów górskich w odległości 2-4 km od granicy, było poprzedzenie górskich dywizji niemieckich w czasie antypolskiej kampanii, dokonanie przebicia przez obronę polską płytkim włamaniem i zajęcie niewielkich terenów przygranicznych.

Do koordynacji, a właściwie narzucenia własnej woli Naczelne Dowództwo III Rzeszy oddelegowało do słowackiego MON-u gen. mjra Erwina von Engelbrechta z adiutantem mjrem Beckiem. Aby niemieckie dowództwo mogło śledzić rozwój sytuacji we wschodniej Słowacji i koordynować współpracę sojuszniczych armii, słowackiej i niemieckiej, przydzieliło Engelbrechtowi większą liczbę oficerów i personelu pomocniczego, z którego utworzył kontaktowy Sztab Niemiecki przy Dowództwie Słowackiej Armii. Z kolei Dowództwo Armii Słowackiej wysłało do dowództwa 14. Armii oficera kontaktowego mjr. Szneidera. Oprócz Sztabu Łączności gen. Engelbrechta dzia-

[5] J. Tomaszewski, *Republika proboszczów we wrześniu 1939 r.*, „Polityka "1970, nr 47, s. 11.
[6] J. Šolc, *op. cit.*, s. 871.
[7] J. Šolc wymienia – jako jedyny – liczbę 51 506 osób.
[8] P. Čarnogurský, *Wspomnienia*, s. 146.
[9] AMT, Zakopane, Teka Berghauzena (dalej TB) II/4, Lavotha, *1 septembra 1939, Radostny deň slovenskej armady*.
[10] B. Mladek, *Na pochodě*, AMT, TB II/4.
[11] J. Radomski, *Kampania wrześniowa na ziemi sądeckiej*, „Rocznik Sądecki" przytacza relację uczestnika kampanii wrześniowej 39 r. – W. Kraszkiewicza.
[12] B. Mladek, *Na pochodě...*
[13] 14. Armia gen. płk. Wilhelma Lista z grupy Armii „Południe" gen. płk. Gerda von Rundstedta oprócz niemieckich korpusów armijnych obejmowała podporządkowaną jej na czas kampanii przeciw Polsce słowacką Armię Polową.
[14] B. Mladek, *Na pochodě...*

łał jeszcze na terenie Słowacji Niemiecki Sztab Lotniczy płk. Krugera. Dowództwo Armii Słowackiej wysłało do Wiednia swego oficera łącznikowego lotnika Lysickiego[15]. Oba sztaby, niemiecki i słowacki, były w jednym budynku. Dowódca operacyjny Armii Słowackiej gen. Čatloš otrzymane rozkazy przekazywał do wiadomości niemieckiego sztabu. Dowództwo Słowackiej Armii za pośrednictwem Niemieckiego Sztabu otrzymywało instrukcję od Dowództwa 14. Armii Niemieckiej operującej w południowej Polsce[16].

Wobec coraz wyraźniej zarysowującego się zagrożenia Polski od strony południowej Główny Inspektorat Sił Zbrojnych w Warszawie postanowił przedłużyć lewe skrzydło ugrupowania polskiego aż po granicę z Rumunią, co z kolei pociągnęło za sobą konieczność utworzenia Armii „Karpaty", obok istniejącej już od marca 1939 r. Armii „Kraków". Rozgraniczenie między armiami przebiegało linią Grywałd – Ochotnica – Kamienica – Zamieście – Trzciana – rzeka Raba – rzeka Wisła. Zarządzeniem GISZ-u z 12 sierpnia 1939 r. Granica ta została przesunięta na linię Czorsztyn – Tymbark – Bochnia[17]. Oddziały polskie, które w trakcie działań wojennych mogły się zetknąć z dywizjami słowackimi, należały do 1. Brygady Górskiej Armii „Kraków" oraz 2. i 3. Brygady Górskiej Armii „Karpaty". 1. BG płk. dyp. Janusza Gąladyka sformułowana została z baonów KOP i ON[18].

28 sierpnia w Bratysławie zebrał się słowacki rząd, aby przedyskutować sprawę niemiecko-słowackiego najazdu na Polskę. Przeciwko kampanii antypolskiej wypowiedział się minister spraw zagranicznych Słowacji – Ďurčański, został jednak przegłosowany. Do przebywającego w Żylinie Čatloša premier Tiso przesłał informację o podporządkowaniu Armii Słowackiej niemieckiemu dowództwu[19]. W Berlinie natomiast poseł słowacki M. Černak po raz kolejny udał się do MSZ Rzeszy w celu uzyskania niemieckiego poparcia dla słowackich pretensji do północnych części Orawy i Spiszu, zajętych przez Polskę w 1920 i 1938 r. Woerman, wyrażając ogólnikową sympatię, odmówił jakichkolwiek zobowiązań[20].

29 sierpnia w Żylinie został ustalony przebieg i plan udziału słowackiego w kampanii przeciw Polsce. Obecny przy tym dowódca 14. Armii Niemieckiej, List, przedstawił min. Čatlošowi generała Engelbrechta[21].

Na drugi dzień Čatloš i Engelbrecht wyjechali do Spiskiej Nowej Wsi, gdzie słowacki minister zapowiedział zebranie dowódców słowackich dywizji[22]. Spiska Nowa Wieś była niemiecką bazą wojskową, tam lotnictwo posiadało swój sztab. W Spiskiej Nowej Wsi, Pieszczanach i Winnem zostały rozlokowane eskadry hitlerowskiego lotnictwa. Z tych lotnisk startowały później samoloty bombardujące m.in. Warszawę. Jeszcze w lipcu 1939 r. w Spiskiej Nowej Wsi Niemcy zmagazynowali 6 wagonów półtonowych bomb lotniczych oraz ok. 200 tys. litrów benzyny[23].

30 sierpnia szefowi Sztabu Głównego Armii Słowackiej J. Turancowi złożyła wizytę delegacja przeciwnych wojnie z Polską Słowaków w osobach P. Čarnogurskiego i K. Sidora (przybył specjalnie z Watykanu). Čarnogurský napisał później we wspomnieniach, że „…rozpaczliwie domagaliśmy się od niego (Turanca – przypis autora), że wojsko słowackie nawet symbolicznie nie weźmie udziału w niemieckim napadzie na Polskę, czego przecież wyraźnie żądała przekupiona propaganda Murgaša, upojona widokiem zmotoryzowanych armii niemieckich kierujących się w stronę Polski. Turanec zapewniał nas o neutralności armii słowackiej, jak też o poczynionych zabiegach, aby nie dopuścić do buntu armii przeciw Niemcom. Mówił w imieniu własnym. Nie mógł zagwarantować postawy min. Čatloša, który w tych dniach szczególnie silnie ulegał naciskom niemieckim[24].

W przeddzień wybuchu II wojny światowej w Spiskiej Nowej Wsi odbyło się spotkanie dowództwa sił słowackich z gen. Engelbrechtem.

---

[15] J. Novotný, *Styčný, nemecki štab pri slovenskej armade v bojach proti Polsku*, „Slovenské Vojsko" 1, 1940 nr 6, AMT.
[16] *Ibidem*.
[17] R. Dalecki, *Armia „Karpaty" 1939*, Warszawa 1979, s. 17, 19.
[18] Korpus Ochrony Pogranicza (KOP) – specjalna formacja wojskowa do ochrony granic (podobnie jak obecnie WOP), zorganizowana była w brygady, pułki i bataliony. W czasie pokoju podlegała MSW i dozorowała granice II Rzeczypospolitej z Litwą, Łotwą, ZSRR, Rumunią i Węgrami. Bataliony Obrony Narodowej – formacje wojskowe złożone z miejscowych ochotników, rezerwistów. Do batalionów ON na Podhalu przyjmowano miejscowych ochotników i żołnierzy rezerwy, którzy nie posiadali przydziału mobilizacyjnego do jednostek liniowych. Ze względu na słabe przeszkolenie, brak pełnego umundurowania i uzbrojenia nie przedstawiali dużej wartości bojowej.
[19] Rękopis J. Berghauzena, *Gen. Imro*, s. 4, AMT.
[20] H. Batowski, *Agonia pokoju i początek wojny*, Poznań 1969, s. 129.
[21] Rękopis J. Berghauzena, *Gen. Čatloš*, s. 1.
[22] P. Čarnogurský, *Wspomnienia...*, s. 155; Rkps J. Berghauzena, *Gen. Imro*, s. 3.
[23] *Pred sudom naroda*, s. 92.
[24] P. Čarnogurský, *Wspomnienia...*, s. 143-144.

Niemiecki generał przejął zdecydowanie inicjatywę w swoje ręce, zwracając się do zebranych słowami: „Pan Čatloš jest tutaj, ale ja rozkazuję”[25].

Niemiecko-słowacki najazd na Polskę 1 września 1939 r. poprzedziło wiele incydentów granicznych, także z udziałem żołnierzy słowackich; z 24 na 25 sierpnia w tunelu łupkowskim doszło do wymiany ognia między grupą dywersantów z HG a jednostkami polskiej Straży Granicznej[26]. W następną noc (z 25 na 26) trzydziestu niemiecko-słowackich bojówkarzy pod dowództwem dwóch oficerów niemieckich dokonało wypadu na Przełęcz Jabłonkowską (Śląsk Cieszyński). Zaatakowana placówka Straży Granicznej stawiła opór. Według relacji byłego dowódcy cieszyńskiego pułku ppłk. B. Warzyboka ok. 3 nad ranem nieprzyjaciel zaatakował dworzec kolejowy w Mostach. Po nieudanej próbie opanowania tunelu w Jabłonkowie, wobec ataku zaalarmowanych jednostek polskich, dywersanci opuścili pośpiesznie Jabłonków i Mosty, kierując się lasami w stronę słowackiej granicy[27]. Wypad na Przełęcz Jabłonkowską był spowodowany tym, że niemiecko-słowaccy dywersanci nie otrzymali na czas informacji o odwołaniu przez Hitlera ataku na Polskę 26 sierpnia. Za ten „niepoczytalny wyskok niemieckiego oficera” dowódca niemieckiej dywizji stacjonującej w rejonie Czadcy oficjalnie przeprosił dowództwo 21. Dywizji Piechoty (Armia „Kraków”)[28]. 26 sierpnia koło Głodówki na Orawie dwaj polscy żołnierze zostali ostrzelani przez słowacki patrol Straży Granicznej[29]. Wedle innych relacji[30] ostrzału dokonali niemieccy żołnierze. W nocy z 30 na 31 sierpnia słowackie grupy wypadowe uszkodziły w kilku miejscach tory kolejowe, zerwały łączność telegraficzną i telefoniczną na obszarze przygranicznym Polski[31].

W przeddzień 1 września 1939 r. w niemieckim sztabie generalnym Engelbrechta doszło do konfliktu między dowództwami sojuszniczych armii. Gen. Čatloš zeznał na procesie bratysławskim[32], że w noc poprzedzającą najazd na Polskę obudziła go ostra sprzeczka gen. Engelbrechta ze słowackim majorem Peknikiem. Poszło o to, że kierownik Oddziału Operacyjnego w Sztabie mjr Peknik nie chciał wydać pisemnego rozkazu do ataku wojsk słowackich na Polskę[33]. Min. Čatloš zadzwonił w tej sprawie do J. Tisy w Bratysławie, ale premier nie odebrał telefonu. Po upływie mniej więcej godziny Tiso sam skontaktował się telefonicznie z Čatlošem, nakazując mu posłuszeństwo wobec żądań niemieckich[34].

Kampania wrześniowa 1939 r. na obszarze polskiego Zamagurza i okolic

Atak niemiecki na Polskę rozpoczął się 1 września 1939 r. o godz. 4[45], natomiast wojska słowackie przekroczyły granicę dopiero o godz. 8 po interwencji gen. Engelbrechta w sztabie gen. Čatloša. Słowacy zaatakowali bez formalnego wypowiedzenia wojny Polsce. Uczynili to dopiero nazajutrz (2 września). 1 września, minister obrony narodowej i głównodowodzący – F. Čatloš przemówił do narodu słowackiego: *„…Znowu nastał czas historycznej próby dla narodu słowackiego. Zdecydowane Niemcy potrzebują zdecydowanych przyjaciół. Ofiarami naszymi zasłużmy na wdzięczność potomnych. Albo zwyciężymy, albo zginiemy. Niech nam pomoże Bóg…”*[35]. „Slovak” z 1 września pisał tłustym drukiem: *„…zgłaszamy się do walki dlatego, abyśmy mogli otrzymać to wszystko, co nam się należy…”*.

Jako pierwszy słowacki oddział przekroczył granicę w okolicy Zdziaru (Ždiar) 1. Batalion

[25] Rkps J. Berghauzena, *Gen. Imro*, s. 3.
[26] F. Z. Weremiej, *„Slovenski Stat” we wrześniu 1939 r.*, WTK 1962, nr 38, s. 8.
[27] W. Steblik, *Prawda o ataku na Przełęcz Jabłonkowską*, „Tygodnik Demokratyczny” z 9 IX 1959 r., nr 36, s. 6.
[28] O napadzie na Przełęcz Jabłonkowską sporo pisała powojenna prasa polska: na Zachodzie ukazało się wiele publikacji poświęconych temu wydarzeniu. Przytoczę tu tylko niektóre przykłady, podające (zdaniem W. Steblika) przesadzone lub zafałszowane informacje. Witold Chełmikowski w swoim artykule („Kulisy”, 28 VIII 1959 r.), powołując się na „nowe źródła” niemieckie, podał, że wydarzenia na Przełęczy Jabłonkowskiej były znaczącą operacją, w której szybko i bezkrwawo siły niemieckie internowały 1200 żołnierzy polskich. L. Dubiński, powołując się na dane niemieckie, w swoim artykule („Zdarzenia” 1959 r.) podał, że Przełęcz Jabłonkowską zaatakował 360-osobowy oddział dywersantów staczając kilkudniową bitwę z Polakami. Natomiast H. Gisevius, autor książki *Bis zum bitteren Ende* (wydanej również po francusku), napisał, że Przełęcz Jabłonkowską zajęli spadochroniarze i utrzymali ją przez cały tydzień. W. Steblik, *op. cit.*, s. 6-7.
[29] J. Wieczorek, *Spisz, Orawa w latach 1939-45*, Kraków 1970 (praca magisterska).
[30] J. Andrusikiewicz, *Karpaty*, s. 148.
[31] F. Z. Weremiej, *op. cit.*, s. 8.
[32] Patrz przyp. 23.
[33] P. Čarnogurský, *Wspomnienia...*, s. 146 podaje, że „za sprzeciw wobec żądań Engelbrechta ten groził mu pistoletem”.
[34] Proces gen. Čatloša, zeznanie z 11 i 12 I 1947 r. Rkps J. Berghauzena.
[35] Inne źródła podają (VHA – MNO Bernolák 1939 nr 3, Odpis AMT), że Tiso otrzymał od Čatloša rozkaz o 6 rano 1 IX. Natomiast Tiso zaprzecza, aby taki rozkaz miał wydać – zob. *Pred...*, s. 92; I. Stanek, *Zdrada a pád. Hlinkovšti separatisté a tak zvaný Slovenský Stát*, Praha 1958, s. 295.

1. Pułku 1. DP. Polska Straż Graniczna wycofała się, niszcząc za sobą mosty. Doszło do sporadycznej strzelaniny. Po sforsowaniu potoków i bystrzyc o 8 rano piechota słowacka wkroczyła do Jaworzyny. Miejscowi Słowacy powitali ją kwiatami. Jeden ze słowackich oficerów mjr Lavotha tak zapamiętał tamten dzień: *„…rano o czwartej godzinie patrol dociera do pogranicznego szlabanu. Żołnierze rzucają się na szlaban i po kilku sekundach go usuwają. Wejście do Polski stoi otworem. Zaskoczeni Polacy nie mają czasu stawiać oporu i uciekają, zostawiając wszystko na miejscu. Po chwili odzywają się karabiny. Naszych żołnierzy nic jednak nie powstrzymuje. Gnani tęsknotą oswobodzenia braci, prą niepowstrzymanie do przodu. Stopniowo przełamują opór, bataliony przechodzą po ziemi słowackiej, którą zabrano nam niesprawiedliwie. Polacy wysadzają mosty i stawiają twardy opór, aby powstrzymać nasz pochód. Po sforsowaniu potoków i bystrzyc czołowy patrol dociera do Jaworzyny o wpół do dziewiątej. Wita ich uśmiech, radość. Mężczyźni, kobiety i dzieci ściskają żołnierzy, ofiarują im kwiaty. Mała dziewczynka podaje dowódcy wiązankę z prośbą, aby ją przekazał generałowi Pulanichowi jako wyraz wdzięczności za wyzwolenie…"*[36].

Z Jaworzyny część pułku poszła na Jurgów, część przez Jaszczurówkę na Zakopane. Słowaccy żołnierze zajęli Jurgów, Nową Białą. O godz. 11 Niemcy, a wkrótce po nich Słowacy wkroczyli do Zakopanego[37].

Rankiem 1 września od posterunków Straży Granicznej (pluton KOP z Czorsztyna oraz płk Gałądyk) nadeszły meldunki, że z rejonu Spiskie Hanuszowce po drodze Łapszanka – Nowy Targ posuwał się jakiś oddział pancerno-motorowy[38]. To od godziny 5 nacierał 5. Zmotoryzowany Pułk Rozpoznawczy Armii Niemieckiej pod dowództwem płk. von Hanenschitde. W Łapszance strażnicy otworzyli ogień do Niemców, po czym wycofali się.

Na odcinku obronnym 2. Brygady Górskiej „Krościenko" nasilenie walk w dniu 1 września było o wiele mniejsze niż na Orawie i Podhalu. O świcie granicę państwową na Spiszu poczęły przekraczać niemieckie siły rozpoznawcze oraz piechota słowacka. Oddziały słowackie głównie z 2. Pułku 1. DP[39] przekroczyły granicę polską przez Kacwin i Łapsze. Ich działanie było ograniczone wskutek spalenia mostów na Niedziczance i Dunajcu. Zadaniem kilku słowackich batalionów z tego pułku było wzmocnienie niemieckiej jednostki rozpoznawczej na skrajnym, prawym skrzydle i opanowanie wsi na Spiszu, które Słowacy uważali za swoje. Polskie placówki Straży Granicznej wycofały się z Niedzicy i Łapsz w kierunku Ochotnicy.

Późnym popołudniem z rejonu Spiskiej Starej Wsi uderzyła niemiecka szpica 2. DG. Poprzedzona była oddziałami słowackimi, które według opinii mieszkańców wsi Niedzica były mniej aktywne, słabiej uzbrojone i zmotoryzowane. Niemiecki Oddział Rozpoznawczy i część batalionu posuwającego się od Niedzicy przekroczyły Dunajec pod Czorsztynem i po jego opanowaniu (broniły go tylko 2 drużyny KOP) ruszyły na Kluszkowce i Maniowy w kierunku Nowego Targu. 2. DG przeprawiła się również pod Sromowcami Niżnymi, kierując się doliną Dunajca na Krościenko i Szczawnicę.

Jednostki, które przekroczyły granicę słowacką-polską 1 września, utrzymywały ścisły kontakt ze swoim dowódcą dywizji – Pulanichem. Przebywał on w obszarze działań wojennych, informował sztab 2. DG o sytuacji własnych jednostek, w zamian otrzymywał dane o sytuacji dywizji niemieckiej[40]. W drodze do wschodniej grupy swojej dywizji (prawdopodobnie część 2. Pułku 1. DP) spotkał się z dowódcą 2. DG. O spotkaniu tym napisał później w prasie wojennej, że *„…bolo to prvé stretnutie veliteľov spriatelených armád v historický deň 1. IX. 1939 r. Rozhovor medzi nami bol veľmi kamarátsky. Obidvom sa nám naskytol jedinečný obraz. Na jednej ceste a za jedným cieľom valili sa vojaci nemeckej a slovenskej armády všetkých*

[36] Utrzymane w podobnym tonie patetyczne opisy sukcesów (nikłych w rzeczywistości) armii słowackiej pojawiły się masowo w wojennej prasie słowackiej, w takich tytułach, jak „Slovak", „Slovenské Vojsko", „Gardista", Slovenská Pravda".

[37] *Podhale w czasie okupacji 1939-1945*, pod red. J. Berghauzena, Warszawa 1972, s. 72.

[38] Meldowały o tym posterunki Straży Granicznej oraz 3. pluton ppor. Steckiego z 3. kompanii strzeleckiej batalionu KOP „Żytyń" stojący w rejonie Czorsztyna. Wysunięta najdalej na północ placówka – 3. pluton w sile drużyny strzeleckiej – meldowała, że „jeszcze w godzinach popołudniowych od strony Nowego Targu dochodziły odgłosy walki". R. Dalecki, *op. cit.*, s. 31.

[39] Musiały to być jednostki 2. Pułku 1. słow. DP, ponieważ w swej zasadniczej części 2. Pułk 1. DP wkroczył na ziemie polskie w ślad za 1. Pułkiem 1. DP do Jaworzyny, ale dopiero 2 IX o 4 rano. B. Mladek, *Na pochodě...* Natomiast Berghauzen w *Podhale...*, s. 81 podaje, że słowackie oddziały głównie z 2. Pułku 1. DP przekroczyły 1 IX granicę polską przez Kacwin i Niedzicę, a na s. 87 informuje o 2. Pułku 1. DP, że „o czwartej nad ranem 2 IX pułk ten podążył śladem 1. Pułku 1. DP do Jaworzyny"; zabrakło sprecyzowania przez autora sytuacji dotyczącej 2. Pułku 1. DP.

[40] Pulanich, *Spolupráca nemeckej a slovenskej armády w bojoch proti Poľsku*, „Slovenské Vojsko" 1, 1940, nr 5. AMT.

zbraní. Tento cieľ bol spoločný nepriateľ, jeho rýhle premoženie…"[41].

2 września 1. Pułk 1. DP kontynuował pochód na północ, na Ochotnicę. Na tym obszarze prowadziły działalność jednostki niemieckie posuwające się od Tvardošina – Trstnej na Nowy Targ i ze Spiskiej Starej Wsi przez Dunajec w kierunku na Nowy Sącz. Niemiecka dywizja postępując ze Spiskiej Starej Wsi na Nowy Sącz napotkała silny opór żołnierzy polskich. Słowacka 1. DP przejściem przez Ochotnicę zaskoczyła w miejscowości Rzeka oddziały polskie i zmusiła je do wycofania, umożliwiając kontynuowanie pochodu dywizji niemieckiej[42].

Rano 2 września o 4 w ślad za 1. Pułkiem wyruszył 2. Pułk słowacki[43], przegrupowany poprzedniego dnia wieczorem ze Spiskiej Soboty do Zdziaru. Według rozkazu dowódcy dywizji 2. Pułk miał tego dnia dotrzeć do Nowego Targu. Przed nim posuwały się jednostki 1. Pułku, które dzień wcześniej zajęły Jaworzynę i były nad Jurgowem. Na czele 2. Pułku szedł 2. batalion, zabezpieczając pochód słowackiej piechoty. Według słów jednego z uczestników, wielkim przeżyciem dla żołnierzy słowackich było gorące powitanie przez mieszkańców Jaworzyny, trochę mniej okazałe, niż w przypadku 1. Pułku w poprzednim dniu, ale mimo to wzruszające dla obydwu stron[44]. W Jaworzynie 2. Pułk otrzymał rozkaz, aby zamiast do Jurgowa ruszyć na Zakopane – Nowy Targ. Zadaniem pułku było zbadanie obszaru za Jaworzyną i przez Zakopane i dolinę Białego Dunajca przesuwanie się na północ. W Jaszczurówce 2. Pułk zatrzymał się na dłuższą przerwę i obiad, który dowiozła polowa kuchnia. Po południu wśród maszerujących żołnierzy pojawiły się oznaki zmęczenia, wielu odparzyło sobie nogi. Późnym popołudniem pułk osiągnął Poronin, a następnie Zakopane. Koło 8 wieczorem otrzymał rozkaz, aby jeszcze tego samego dnia dotrzeć do Szaflar. Pomimo wyraźnego zmęczenia żołnierze słowaccy posłusznie wyruszyli. Kilku Słowaków niezdolnych do dalszego marszu załadowano na wóz. W ciągu dnia 2. Pułk Piechoty przebył w sumie ok. 50 km drogi, w tym 27 km (do Jaszczurówki) w ciągu 10 godz. O maszerującej piechocie w prasie wojennej Słowacji wyrażano się bardzo chwalebnie. B. Mladek nazwał marsz 2. Pułku nadzwyczajnym wyczynem słowackiej piechoty[45].

Do wieczora tego dnia (2 IX) słowacka 1. DP osiągnęła linię: Biały Dunajec – Białka – Dębno – Maniowy – Kluszkowce – Hałszowa – Szczawnica – Wyżna – Szlachtowa[46].

Przebywający w pierwsze dni wojny w swoich rodzinnych stronach P. Čarnogurský (pochodził z miejscowości Mała Frankowa na Spiszu słowackim) przedstawił taki obraz tamtych dni: *„…Biednymi, polnymi drogami magurskimi jechały złowieszcze czołgi, od strony Spiskiej Starej Wsi w kierunku Dunajca, pod zamek niedzicki, na Czorsztyn i dalej… W pierwszy i drugi dzień operacji wojennej cały mój ukochany kraj szerokiej dunajeckiej doliny od Czerwonego Klasztoru po słowackiej do Niżnych Sromowców przez Nowy Targ po stronie polskiej i orawską Jabłonkę, aż do Babiej Góry leżał bezsilny pod butami żołnierzy niemieckich… Tradycyjnie bohaterskie Podhale, ziemia Orkanów i Tetmajerów, kraj nieulękłych bojowników góralskich, leżała całkowicie bezsilnie…"*[47].

3 września między przebywającymi w Jaworzynie gen. Čatlošem i płk. Imro doszło do ostrej wymiany zdań. Płk Imro, będący od początku przeciwny wojnie z Polską, zaproponował Čatlošowi wycofanie jednostek słowackich z terenów okupowanej Polski. Minister obrony narodowej nie wyraził jednak zgody na taką propozycję, w zamian oświadczył, że odbiera J. Imro dowództwo 2. Dywizji, przekazując je w ręce wyższego stopniem gen. Čunderlika[48]. Gen. Čatloš połączył się z J. Tisą w Bratysławie, aby zapytać się, czy Armia Słowacka ma podążać na Kraków, czy wstrzymać działania. Rząd zgodził się na wycofanie armii[49].

Wszystkie jednostki słowackie zostały wycofane na teren Słowacji do 15 września, większość

[41] „... było to pierwsze spotkanie dowódców zaprzyjaźnionych armii w historyczny dzień 1 IX 39 r. Rozmowa między nami była bardzo koleżeńska. Obydwaj byliśmy świadkami zachodzących wydarzeń. Po jednej drodze i w jednym celu szli żołnierze niemieckiej i słowackiej armii wszystkich rodzajów broni. Był cel: wspólny nieprzyjaciel, szybkie zwycięstwo nad nim..."; Pulanich, *op. cit.*

[42] Lavotha, *1 septembra*... napisał, że „w takich walkach niemiecka armia doceniała bohaterstwo młodej armii słowackiej".

[43] Były to 2 bataliony, pozostała część już poprzedniego dnia przekroczyła granicę w Pieninach.

[44] B. Mladek, *Na pochodě*..., s. 64.

[45] *Ibidem*.

[46] W. Sznee, *Okupacja*, s. 259.

[47] P. Čarnogurský, *Wspomnienia*..., s. 145.

[48] Rkps J. Berghauzena, *Gen. Imro*, s. 4-5.

[49] Nastąpiło to 5 IX, do 8 IX zaś 1. DP była jedyną słowacką dywizją, która przekroczyła granicę słowacko-polską i weszła w głąb Polski.

rezerwistów pozwalniano stopniowo do cywila. Demobilizację Armii Słowackiej zarządzono 23 września. Pomimo tego, że większość Słowackich Sił Zbrojnych przekroczyła granicę, ich udział w napaści na Polskę miał charakter symboliczny. Świadczyć o tym mogą straty Armii Słowackiej, które wyniosły 18 zabitych, 46 rannych i 11 zaginionych. Dla porównania straty niemieckie w tejże kampanii antypolskiej wyniosły 44 tys., w tym 10 tys. poległych[50].

Na temat słowackiego udziału w kampanii wrześniowej 1939 roku wypowiedziano się również w późniejszej literaturze naukowej. Na przykład V. Husa podkreślił, że *„…znikomość sukcesów militarnych armii słowackiej, która przecież walczyła u boku potężnego i zwycięskiego sojusznika, była rezultatem braku napięcia emocjonalnego tak niezbędnego na każdym polu bitwy, nawet przy najlepszym wyposażeniu w materialne środki bojowe… "*[51].

Trzeba jednak dodać, że w wielu czeskich i słowackich opracowaniach naukowych nie natrafiłem na oczekiwane informacje dotyczące tematu mojej pracy: okres kampanii wrześniowej był pomijany milczeniem, ewentualnie trafiały się wzmianki z zaakcentowaniem niemieckiego udziału w kampanii przeciw Polsce.

Należy dodać przy tej okazji, że niektórzy działacze z nacjonalistycznej emigracji słowackiej (m.in. Ďurčanský) w opublikowanych na Zachodzie wspomnieniach i opracowaniach twierdzą, że Armia Słowacka nie wzięła udziału w agresji na Polskę, a obsadziła tylko sporne tereny przygraniczne (tzw. starą granicę z 1918 r.) i nie posunęła się w głąb Polski[52]. Twierdzenie to pozostaje oczywiście w jaskrawej sprzeczności z historycznymi faktami.

Zaskakującym i fałszywym wobec posiadanych dowodów jest twierdzenie przywódcy państwa słowackiego J. Tisy, że o przekroczeniu granic przez Armię Słowacką upewnił się dzięki wiadomościom radiowym i prasowym – 1 września. Na procesie Tiso zeznał, że zaskoczony tym zwrócił się do gen. Turanca z zapytaniem, dlaczego tak się stało. Gen. Turanec miał mu wówczas odpowiedzieć, że słowackie jednostki musiały tak uczynić, aby nie stracić łączności z postępującymi naprzód oddziałami niemieckimi. Jeśli natomiast idzie o wydanie rozkazu przekroczenia granicy, Tiso zeznał, że takiego nie wydał. Przekroczenie przez armię słowacką granicy słowacko-polskiej nastąpiło w wyniku inicjatywy lokalnych dowódców słowackich[53].

Idąc dalej śladem zeznań oskarżonych należy dodać, że rząd słowacki wojny nie oczekiwał. Minister propagandy Mach sądził, że dojdzie najwyżej do koniecznych korektur granic i przy tej okazji wykorzystano by moment, aby przywrócić sporne tereny. Zeznał również, że na wybuch wojny nie miał żadnego wpływu; chociaż pomagał zniszczyć Polskę, ale robił to dla zachowania narodu słowackiego.

W nagrodę za udział w kampanii wrześniowej reżim słowacki wprowadził 11 września odznaczenia wojskowe. Były to: medal pamiątkowy „Jaworzyna – Orawa" oraz Słowacki Krzyż Wojskowy. Kilka dni później (19 IX) na specjalnej uroczystości w Spiskiej Nowej Wsi gen Čatloš udekorował nimi oficerów niemieckich, wygłaszając przy tej okazji napuszoną mowę, pełną zachwytów dla hitleryzmu i czołobitności wobec Hitlera[54]. 25 września Führer III Rzeszy przesłał na ręce premiera Republiki Słowackiej – J. Tisy i ministra obrony narodowej – Čatloša dziękczynne telegramy za „zdecydowaną postawę i świadome braterstwo broni Armii Słowackiej"[55]. Z kolei 4 października w Ganowicach odbyła się dekoracja wyróżnionych Słowaków orderami hitlerowskimi. J. Tiso otrzymał Wielki Krzyż Niemiecki, Čatloš, Pulanich i Malár Krzyże Żelazne[56].

Po wycofaniu się Armii Słowackiej z walk w Polsce przeszła ona kolejną reorganizację. Utworzono trzy dywizje, każda z nich posiadała trzy pułki piesze, jeden artyleryjski i „niezbędną liczbę broni specjalnej"[57]. Dla oficerów służby czynnej i rezerwy zorganizowano kursy. 15 XI 1939 r. utworzono Wojskową Akademię w Bańskiej Bystrzycy, a 15 II 1940 r. w obecności prezydenta Republiki J. Tisy otwarto Wyższą Szkołę Wojskową w Bratysławie.

Pomimo demobilizacji armii (23 IX 1939 r.) 3. Dywizja gen. Malára pozostawała we wschodniej Słowacji wzdłuż granicy węgierskiej dla ochrony granic i obszaru przygranicznego[58].

[50] J. Šolec, *Slovensko*, cz. 3, AMT, Zakopane.
[51] V. Husa, *Historia Czechosłowacji*, Praga 1967.
[52] H. Batowski, *op. cit.*, s. 349.
[53] *Ibidem*, s. 93, 125,
[54] J. Berghauzen, *Stosunki polsko-słowackie w latach 1938-1947*, PH 1975, 66, z. 3, s. 421; F. Weremiej, *op. cit.*, s. 8.
[55] „Rozhlas" marzec 1940 r., s. 93, AMT, Zakopane.
[56] F. Z. Weremiej, *op. cit.*, s. 8.
[57] „Rozhlas"..., s. 93; autor nie precyzuje, jaka to była broń.
[58] Z. Goetel, *Warunki*, s. 240.

Polityka słowackich władz państwowych i kościelnych po przybyciu na Spisz

Za udział w wojnie z Polską Hitler nagrodził Słowację, przekazując jej 21 IX 1939 r. północne części Spiszu i Orawy. Przyłączone wówczas do Republiki Słowackiej ziemie znajdowały się faktycznie pod administracją słowacką już od początku września 1939 r. W odpowiedzi rząd słowacki wystosował dziękczynny telegram do Berlina z zapewnieniem, że Führer nigdy się nie zawiedzie na słowackiej wierności[59].

W czasie przemowy sejmowej 30 września 1939 r. premier Słowacji V. Tuka[60] zapowiedział przedłożenie pod obrady uchwały o wcieleniu północnych wsi (Spiszu i Orawy) do państwa słowackiego. 27 grudnia 1939 r. słowacki sejm przyjął uchwałę o inkorporacji ziem, zajętych przez Polskę w latach 1920, 1924 i 1938.

W ślad za armią słowacką na Spisz przybyli przedstawiciele administracji państwowej i kościelnej. Polscy księża musieli opuścić zajmowane stanowiska i miejsca. Przede wszystkim usunięto księży polskich pochodzących spoza Spiszu. Część z nich wywieziono w 1939 r. do Generalnego Gubernatorstwa (GG), część do Słowacji, najprawdopodobniej trochę później, na przełomie lat 1940 i 1941. Spiscy księża zostali zamknięci w klasztorze w Spiskim Czwartku[61]. Niektórzy z nich trafili do obozów koncentracyjnych, na Spiszu taki los spotkał ks. A. Sikorę, którego za odśpiewanie w kościele „Boże coś Polskę" zesłano do obozu w Ilawie[62]. Z zachowanych relacji z powojennego procesu słowackich faszystów w Bratysławie wynika, że przedstawiciele słowackiego duchowieństwa, przy współpracy policji państwowej, stosowali represje wobec księży narodowości polskiej[63]. Księża polscy przyjęli taktykę biernego oporu. Przede wszystkim odmówili złożenia przysięgi na wierność państwu słowackiemu, tłumacząc, że raz już przysięgali Polsce. Ponadto starali się unikać kazań po słowacku. Ze względu na podobieństwo języków udawało się to dość łatwo. Niektórzy z księży uczestniczyli w zebraniach organizacji słowackich, by potem ostrzec, kto z mieszkańców wsi jest zagrożony. Dużym ułatwieniem dla działalności duchowieństwa był fakt, że kilku księży przysłanych ze Słowacji nie przeszkadzało Polakom lub nawet popierało działalność polską[64].

Polscy księża byli niepożądani na Spiszu, o czym świadczy wymiana not między ministrem spraw wewnętrznych Słowacji – A. Machem a biskupem J. Vojtaššákiem[65]. Tenże biskup powiadomił polskich księży usuwanych z parafii, że mają pozostawić osobisty majątek i pieniądze.

Księża urodzeni na Spiszu, nawet jeśli przed wojną wyróżniali się zdecydowanie polską postawą, mogli pozostać w rodzinnych stronach i parafiach. Nasuwa się przypuszczenie, że władze słowackie uważały ich za Słowaków.

Kościół, zdaniem słowackich władz, powinien walnie przyczynić się do słowakizacji społeczeństwa. Przede wszystkim dążono do tego, by ludność nie miała okazji do mówienia i czytania w języku polskim. Oczywiście zarządzono, że kazania mają być wygłaszane w języku słowackim. Przeprowadzono również akcję zbierania polskich książeczek do nabożeństwa; książeczki te spalono[66]. Akcję słowakizacji prowadzili przede wszystkim księża przysłani na Spisz i na Orawę z głębi Słowacji oraz miejscowi księża – działacze słowaccy (np. ks. Moš).

Podobny los spotkał inne polskie książki, nieraz liczne zbiory, które zgromadzono pod pretekstem przekazania ich polskim jeńcom wojennym i następnie spalono lub wywieziono do biblioteki Macierzy Słowackiej w Turczanskim Sv. Martinie na Słowacji[67]. Podobnie jak księża, również polscy nauczyciele znaleźli się w trudnej sytuacji. Zostali pozbawieni prawa do nauczania, niektórzy w obawie o życie musieli opuścić Spisz. Taki los spotkał m.in. Jana Plucińskiego rodem z Jurgowa, który od jesieni 1938 r. pracował jako kierownik szkoły w Jaworzynie i we wrześniu 1939 r. wraz z rodziną musiał uchodzić przed prześladowaniami słowackich działaczy[68]. Polskie szkoły zostały zamknięte,

[59] *Ibidem*.
[60] W drugiej połowie września 1939 r. dotychczasowy premier Tiso został mianowany prezydentem, premierem obrano V. Tukę.
[61] AMT, TB, AR/306. Taki los spotkał m.in. ks. Świstka z Kacwina.
[62] AMT, TB.
[63] *Ibidem*, TB, II/13, relacje z procesu zdrajców ojczyzny.
[64] J. Zieliński, *Spisz i Orawa w latach 1918-1945*, [w:] *Podhale w czasie okupacji...*, s. 172.
[65] AMT, TB, II/13.
[66] AMT, TB, AR/306. Ks. Kubiczar w Niedzicy podczas kazania zachęcał do składania u siebie na plebanii.
[67] *Ibidem*.
[68] BS, J. Pluciński, *Pamiętnik*, mps, s. 461.

pomoce dydaktyczne lub książki w języku polskim zniszczono[69], ślady i symbole polskości zostały zniszczone lub stopniowo usunięto. W Jurgowie dokonano symbolicznego pogrzebu Polski, gdzie indziej profanowano symbole narodowe Polski[70].

Administracja państwowa i kościelna na Spiszu podczas II wojny światowej

W okresie wojny z Polską faktycznym kierownikiem państwa i jego główną siłą polityczną była HG, wewnętrznie zresztą skłócona i podzielona na konkurencyjne grupy Tuki, Macha, Murgaša. Po zakończeniu wojny utworzył się skierowany przeciwko wszechwładzy Gwardii blok złożony z partii ludackiej, sejmu, armii, administracji państwowej i duchowieństwa. Mieszczaństwo i burżuazja wiejska zaniepokojone były demagogią społeczną Gwardii, brakiem stabilizacji gospodarczej i politycznej. W grudniu 1939 roku ustawowo pozbawiono HG zdobytej we wrześniu wszechwładzy. Jej przywódcy odpowiedzieli nasileniem demagogii społecznej i narodowej.

Zaraz po 1 września 1939 r. słowackie władze oświatowe przejęły wszystkie spiskie szkoły na zajętym obszarze. Przywrócono im charakter szkół kościelnych, jednak obowiązek utrzymania tych szkół spoczywał na państwie. Były więc to państwowe szkoły ludowe, ale prowadzone w ścisłym porozumieniu z kościelną władzą. Biskupi urząd w Spiskiej Kapitule miał prawo nadzoru kościelnego przez swoich inspektorów. Państwowy nadzór nad szkołami sprawowało Ministerstwo Szkolnictwa i Narodowej Oświaty w Bratysławie poprzez swoich centralnych i powiatowych inspektorów. Inspektoratem szkolnym dla powiatów spiskich: Kieżmark, Spiska Stara Wieś i Stara Lubowla był zwierzchni „Školdozorný úrad v Kežmarku". Nauczycieli mianowało Ministerstwo Szkolnictwa, do pracy w szkołach kościelnych wybierała ich rada szkolna. Przewodniczącym takiej rady był miejscowy proboszcz, członkami znani i poważani obywatele. Organizacja szkół miała przebiegać zgodnie przepisami o słowackich szkołach państwowych, ale z uwagi na potrzebę chwili (we wrześniu rozpoczynał się nowy rok szkolny) władza kościelna odstąpiła od tego wymogu. Pomimo braku nauczycieli słowackie ministerstwo zwróciło szczególną uwagę na ich odpowiedni dobór do szkół spiskich[71].

Departamentem Szkół Ludowych w słowackim Ministerstwie Szkolnictwa kierował poseł rodem z Małej Frankowej na Spiszu – Pavol Čarnogurský. Referentem (sprawozdawcą) był Ján Bárnáš ze Slovenskej Vsi. Odpowiedzialnym za szkolnictwo na Spiszu został wybrany przez słowackie ministerstwo prof. Alojzy Miškovič z Jurgowa. Problematyką kościelną na Spiszu zajął się Jozef Vojtas, proboszcz Wielkiej Frankowej, rodem z Jurgowa. Decyzją Stolicy Apostolskiej z 25 września 1939 r. jurysdykcja kościelna na Spiszu podlegała spiskiemu biskupowi Jánowi Vojtaššákowi. Franciszek Moš, proboszcz Nowej Białej, dziekan dekanatu niedzickiego, został inspektorem ludowych szkół na Spiszu.

Otwarcie spiskich szkół rozpoczęło się 11 września, do końca października, poza Łapszanką, wszystkie szkoły posiadały obsadę nauczycielską. Do 1940 r. administracyjnie wszystkie spiskie szkoły na Zamagurzu należały do powiatu Spiska Stara Wieś, po czym szkoły, a także miejscowości Jurgów, Rzepiska i Czarna Góra włączono do powiatu kieżmarskiego. Stało się tak po otwarciu drogi Jurgów – Podspady i uruchomieniu linii autobusowej Jurgów – Kieżmark.

9 spiskich parafii (z W. Frankową) utworzyło spiski dekanat z siedzibą w Niedzicy. Pierwszym dziekanem był Franciszek Moš (1939 r.), później Jozef Vojtas. Jeszcze w 1939 r. biskup J. Vojtaššák wraz z sekretarzem dekanatu niedzickiego – J. Vojtasem i dziekanem F. Mošem odwiedzili wszystkie parafie i szkoły na Spiszu[72].

W pierwszym roku do ław szkolnych zasiadło 1668 uczniów w 13 spiskich szkołach ludowych i dwóch filiach szkół (Falsztyn i Jaworzyna). Czteroklasowe szkoły otwarto we Frydmanie i Niedzicy (po ok. 220 uczniów), trzyklasowe – w Jurgowie, Kacwinie, Łapszach Niżnych i Nowej Białej (136-154 uczniów w szkole), dwuklasowe – w Czarnej Górze, Krempachach, Łapszach Wyżnych, Trybszu i Rzepiskach (72-117 uczniów) oraz jednoklasowe w Czarnej Górze-Zagórze i na Dursztynie. Filie szkół miały: Falsztyn (1 klasa) 34 uczniów, Jaworzyna (2 klasy) 62 uczniów. W wymienionych szkołach uczyło 32 nauczycieli słowackich[73].

[69] AMT, TB.

[70] BS, J. Pluciński, *Pamiętnik*, s. 546; wywiady własne autora; wspomnienia A. Gabrysia z Łapsz Niżnych (mps, s. 3). Taki los spotkał np. orła polskiego na nagrobku prof. J. Wiśmierskiego k. kościoła w Łapszach Niżnych. Nieznani sprawcy urwali mu głowę.

[71] *Štátna meštianska škola v Jurgove 1941-1945*, opr. zbior., Spišská Nová Ves 1995, s. 62.

[72] *Ibidem*, s. 62.

[73] *Ibidem*, s. 65.

W następnych szkolnych latach w obsadzie szkół nastąpiły pewne zmiany. Niektórzy z nauczycieli zostali przeniesieni w głąb Słowacji, inni zmienili miejsce pracy w obrębie Spiszu. Przyszły też nowe siły pedagogiczne, wśród nich byli nauczyciele spiscy z przygotowaniem pedagogicznym uzyskanym w polskich szkołach przed wojną. Warunkiem powrotu do zawodu nauczyciela było pomyślne ukończenie przez nich nostryfikacyjnego kursu zorganizowanego przy rzymskokatolickim Instytucie Nauczycielskim w Spiskiej Kapitule. Na przygotowanym przez słowackie władze oświatowe kursie prowadzone były zajęcia z pedagogiki i organizacji słowackiego szkolnictwa, słowackiej literatury, gramatyki i ortografii oraz geografii, historii i ustawodawstwa republiki słowackiej. Absolwentów kursu skierowano do pracy na Spiszu bądź w głębi kraju. Byli to m.in.: Joanna Silan z Jurgowa, Michał Balara z Frydmana, Jan Złahoda z Czarnej Góry.

Słowackie ministerstwo 1 października 1941 r. uruchomiło niższą szkołę średnią z siedzibą w Jurgowie. Była to pierwsza szkoła średnia na Zamagurzu, zajętym przez Słowację w 1939 r. Decyzją Ministerstwa Szkolnictwa w porozumieniu z Ministerstwem Finansów 24 IX 1941 r. powołano pierwszy rocznik 3-letniej szkoły średniej w Jurgowie dla uczniów z Zamagurza Spiskiego i sąsiednich miejscowości. Rok szkolny 1941/42 rozpoczęło 70 uczniów (41 chłopców i 29 dziewcząt) w dwu równoległych klasach.

Obowiązek utrzymania szkoły wzięło na siebie ministerstwo przy wsparciu materialnym społeczności, skąd pochodzili uczniowie. Lokalne władze spiskich miejscowości miały za zadanie wesprzeć materialnie nowo otwartą szkołę[74]. Szkoła funkcjonowała do 28 czerwca 1945 r. Uczniowie zainteresowani dalszą edukacją mogli, już w nowej politycznej rzeczywistości, kontynuować edukację w Polsce lub na Słowacji, po otrzymaniu niezbędnej przepustki. Z uwagi na nie ustaloną praktycznie granicę państwową na południu Polski i antypolską postawę mieszkańców Spiszu dalsza edukacja absolwentów jurgowskiej szkoły na Słowacji była bardzo dla nich uciążliwa[75].

Rozwijała się też słowacka kultura. Dbali o nią głównie miejscowi słowaccy nauczyciele dzięki pomocy władz słowackich. Powstały orkiestry dęte, uczono gry nowych, młodych Spiszaków zainteresowanych jej nauką, organizowano kółka teatralne, zapraszano na prelekcje i spotkania do spiskich miejscowości znane postacie ze słowackiego świata kultury i polityki, np. pisarza Jana Silana, dra Stanisława Mečiara, biskupa J. Vojtaššáka i innych[76]. W Spiskiej Białej założono stowarzyszenie ludowych artystów-rzeźbiarzy „Javorina" pod kierownictwem nauczyciela średniej szkoły w Jurgowie – Michała Griegera. Już w chwili powstania liczyło ono 31 członków[77]. W każdej ze spiskich miejscowości prowadzono praktyczne kursy szycia, gotowania itp. Dla uczniów szkół słowackich organizowano wycieczki w głąb Słowacji np. do Ružomberka (grób A. Hlinki), Turč. Sv. Martina (siedziba Macierzy Słowackiej)[78].

W Jurgowie urzędował notár, funkcjonowała szkoła średnia, więc mieszkańcy okolicznych wsi mogli odwiedzając Jurgów załatwić niezbędne sprawy urzędowe czy też gospodarcze. Podobnie we wszystkich miejscowościach Spiszu uruchomiono sklepy z podstawowymi artykułami spożywczymi, działały młyny, tartaki.

Gospodarka na Spiszu

Po przyłączeniu Spiszu do Słowacji sytuacja materialna ludności tego obszaru znacznie się poprawiła. Pierwszym posunięciem słowackiego rządu była wymiana złotych polskich na korony słowackie po kursie bardzo dogodnym dla miejscowej ludności.

W okresie przynależności Spiszu do Słowacji podjęto próbę rozwiązania problemu przeludnienia: mieszkańcy mieli możliwość wyjazdu do pracy w głąb Słowacji, do Rzeszy lub nawet okupowanej przez Niemców Jugosławii[79]. Oprócz wyjazdów na roboty rząd znalazł jeszcze inną formę zatrudnienia ludności: część mężczyzn pracowała przy budowie dróg, otrzymując dobre zapłaty[80]. Możliwość uzyskania pracy oraz dobrego zarobku utrwaliła się w pamięci mieszkańców

[74] *Ibidem*, s. 68.
[75] *Ibidem*, s. 91-95.
[76] *Ibidem*, s. 71.
[77] *Ibidem*, s. 69.
[78] *Ibidem*, s. 70; AMT, TB, III/54.
[79] Nawet w mojej najbliższej rodzinie można znaleźć przykład krótkiego wyjazdu mężczyzn na zarobek w głąb Słowacji i do Jugosławii (wywiady własne autora); AMT, TB, AR/306; J. Zieliński, *op. cit.*, s. 173.
[80] Józef Pilch przybyły w sierpniu 1940 r. z Jabłonki do Niedzicy na Spisz wspomina budowę drogi Niedzica – Łapsze, TB, AR/306; wywiady autora.

Spiszu i sąsiedniej Orawy, znajdującej się wtedy w podobnej sytuacji.

Wiosną 1940 r. słowacki sejm uchwalił ustawy o reformie rolnej, urlopach i tzw. płacy rodzinnej. Przystąpiono także do tzw. aryzacji mienia żydowskiego. Ograniczone te poczynania oznaczały jednak poprawę sytuacji ekonomicznej chłopstwa i części klasy robotniczej i stanowiły jedno ze źródeł przejściowych sukcesów politycznych ludaków.

Życie gospodarcze Spiszu faworyzowanego przez Słowację nie przypominało właściwie w żaden sposób sąsiedniego Podhala, przeżywającego okupacyjną gehennę za sprawą Niemców. Wszyscy mieszkańcy Spiszu doskonale zapamiętali fakt, że dostawali dużo cukru i mąki i płacili niskie podatki.

Obowiązywał system kartkowy: kartki na pewne towary, takie jak mąka czy cukier, otrzymywali wszyscy. Było to 4,5 kg mąki i 75 dkg cukru na osobę, dla osób starszych, chorych dodatkowo 1 kg mąki na miesiąc[81]. Za towary płacono po cenach urzędowych, które były bardzo niskie. Przed nadejściem armii radzieckiej ludność otrzymywała większe przydziały, być może rozdawano wówczas żywność z magazynów, których nie zdążono ewakuować.

Świadczenia ludności Spiszu były niskie. Płacono je w zbożu, sianie, mięsie i kartoflach – w zależności od wielkości gospodarstwa. Wprawdzie spiscy chłopi musieli oddawać część mięsa, zboża itp. w ramach obowiązków na rzecz państwa, lecz nie było to zbyt dolegliwe, chociażby ze względu na fakt, że część zbiorów sprzedawano państwu po cenach bardzo korzystnych. Przymusowy skup objął również produkty leśne: żywicę, jagody, grzyby. Miało to najprawdopodobniej podwójny cel: zlikwidować ukryte bezrobocie wśród kobiet, a jednocześnie nauczyć właściwego wykorzystania produktów leśnych.

Rząd słowacki zdecydowanie dążył do poprawy stopy życiowej mieszkańców Spiszu. Jak wspomniałem, były to udane próby likwidacji bezrobocia, ożywienie gospodarki chłopskiej przez rozwój gospodarstw leśnych, przymusowy skup mięsa przez państwo po wysokich cenach oraz przyznawanie wysokich przydziałów żywnościowych[82].

Niewątpliwie to nieraz sztuczne podnoszenie stopy życiowej mieszkańców Spiszu miało swoje uzasadnienie: pozyskiwano miejscową ludność dla słowackiego państwa. Nie spotkałem się dotychczas z żadną informacją, aby inny region Słowacji, będącej przecież jako sojusznik Hitlera w stanie wojny, znalazł się w tak korzystnej dla lokalnej społeczności sytuacji gospodarczej.

Położenie gospodarcze ludności Spiszu w okresie państwa słowackiego poprawiło się także dzięki wspomnianej akcji aryzacji (tj. wyniszczenia Żydów) i przemytowi.

Z uwagi na braki żywności na Podhalu i nadwyżki niektórych produktów na Spiszu rozwinął się w latach 1939-1944 przemyt. Zajmowali się nim przeważnie mężczyźni. Mimo że za przemyt groziła kara, nawet 6 miesięcy więzienia, przemycano spore ilości żywności, głównie mąkę, oraz skóry, opony, konie i grzyby. Z Generalnego Gubernatorstwa sprowadzano tytoń, czasem inne towary, dość często fałszywe dolary. Strażników przekupywano, czasem upijano, nieraz oni sami trudnili się przemytem[83].

Do dwuletniej obowiązkowej czynnej służby wojskowej brano mężczyzn w wieku 20-22 lat[84]. W latach 1941-1942 w obliczu agresji niemieckiej na ZSRR przeprowadzono także mobilizację starszych roczników, aż do 50. roku życia, ale tych ostatnich kierowano tylko na kilkumiesięczne przeszkolenie w głąb Słowacji. Z relacji mieszkańców wynika, że przez napisanie odpowiedniego pisma można było uniknąć zmobilizowania, a żonatych nie brano prawie w ogóle[85]. Wypadki niesubordynacji w wojsku zdarzały się dość często, czasem dezercje, zwłaszcza od 1944 r., kiedy po ucieczce ukrywano się po lasach lub przechodzono do partyzantów. Po sześciomiesięcznej służbie w Słowacji, polegającej najczęściej na pilnowaniu magazynów, brano żołnierzy na front wschodni. Spotkało to jednak niewielu Spiszaków[86].

Akcja przeciwko Żydom rozpoczęła się w Słowacji w 1940 r. Przeprowadzono ją w kilku etapach. Najpierw wykluczono Żydów z życia

[81] AMT, TB, AR/306, relacje A. Mazurka z Rzepisk i F. Czańskiego z Niedzicy, wywiady własne autora.
[82] Ilość cukru przed nadejściem armii radzieckiej i wyzwoleniem Spiszu dochodziła miesięcznie do 150 kg na głowę, AMT, TB, AR/306, relacja F. Czańskiego, Jakuba Chowańca; wywiady własne autora.
[83] AMT, TB, AR/306, relacje J. Pilcha z Niedzicy, W. Plucińskiego z Jurgowa, H. Grocholi z Rzepisk; wywiady własne autora; wspomnienia M. Gabrysia z Łapsz Niżnych.
[84] Wyjątki z ustawy mobilizacyjnej z dnia 18 I 1940 r. [w:] *Kalendar Slovenskeho Vojska*, s. 102.
[85] AMT, TB, AR/306, relacje J. Mazurek z Rzepisk, F. Czańskiego z Niedzicy; wywiady własne autora.
[86] Strzelec F. Smidt z Krempachów zginął w lipcu 1941 r. w okolicach Sambora na Ukrainie, J. Haniaczyk z frontu wschodniego trafił aż do Włoch; J. Zieliński, *op. cit.*, s. 177, 178.

społecznego i gospodarczego, następnie zgrupowano w określonych miastach i obozach, by w końcu wywieźć do hitlerowskiego obozu zagłady w GG. 15 maja 1942 r. parlament słowacki przyjął uchwałę o deportacji obywateli słowackich narodowości aryjskiej ze Słowacji. Chociaż niektórych lekarzy i inżynierów użytecznych gospodarczo deportowano później, los Żydów został przesądzony.

Na Spiszu, podobnie jak w wielu regionach Słowacji, rodziny żydowskie od początku wojny obawiały się najgorszego. Podobnie niepewny stawał się los Spiszaków ukrywających Żydów, jak np. M. Faryniak z Dursztyna, która przez całą wojnę ukrywała rodzinę żydowską z Frydmana. Podobnych przypadków na Spiszu było więcej[87]. Gardziści penetrowali znane im i podejrzane miejsca we wsi, korzystając czasem z denuncjacji, a następnie wywozili ujętych bądź odprowadzali do wskazanego miejsca. Przewodniczący lokalnej Hlinkovej Gardy dostarczał ich do Spiskiej Starej Wsi, gdzie zatrzymanych przejmowały inne osoby. W Niedzicy np. gardziści wywieźli 6 rodzin, z których żadna nie wróciła. Wywożono najpierw Żydów do lat 30, później dziewczęta, a wreszcie pozostałych[88].

W wyniku akcji aryzacyjnej wiele tartaków i karczem na Spiszu dostało się w ręce bogatszych chłopów, głównie członków Hlinkovej Gardy. Jeżeli mieszkańcy Spiszu wykazali zapobiegliwość, mogli dostać ruchomy majątek jako mienie pożydowskie. Znane są przykłady przydziału maszyn rolniczych lub innych narzędzi spiskim gospodarzom. Wystarczyło potwierdzenie wiarygodności spiskiego gospodarza przez lokalny urząd administracyjny bądź kościelny, by po pewnym czasie zainteresowany gospodarz otrzymał jakiś przydział pożydowskiego mienia[89].

Zanim zaczęła się eksterminacja Żydów, wielu próbowało ucieczki. Przez Rzepiska przeprowadzono żydowskich wojskowych śpieszących na Zachód[90].

Ruch kurierski na Spiszu

Jeszcze na ziemiach polskich trwały działania wojenne, a już we wrześniu 1939 r. przez południową granicę II Rzeczypospolitej ruszyły w kierunku Francji grupy żołnierzy i cywilów z okupowanej ojczyzny. Masowy, chaotyczny charakter migracji przyjął z czasem formę regularnego, przemyślanego przerzutu ludzi i towarów w obydwie strony: z okupowanej Polski przez Słowację na Węgry i z powrotem. Część tras przerzutu biegła też przez Spisz. W 1939 r. były to m.in. trasy: Groń – Białka – Spišská Stará Ves (Spiska Stara Wieś) – Košice (Koszyce) oraz Bukowina – Ždiar (Zdziar) – Kežmarok (Kieżmark)[91]. Punkty przerzutowe na Spiszu zorganizowano m.in. w Jurgowie i we Frydmanie, gdzie kurierami byli bracia Brynczkowie ps. „Szuster" i „Turkot", kierowani przez ks. Józefa Długopolskiego[92]. W czerwcu 1940 r. połączono w jednej strukturze organizacyjnej możliwości przerzutów, którymi dysponowała KG ZWZ oraz Komenda Obszaru Kraków. Doprowadziło to do stworzenia w KG odcinka „Południe". W związku z tym w lipcu 1940 r. zmieniono organizację tras przerzutowych. Podzielono je na cztery pododcinki: Nowy Targ, Nowy Sącz, Jasło i Sanok. Trasy przerzutów z dwu zachodnich pododcinków biegły wówczas następująco:

Pododcinek Nowy Targ z trasą 1) o kryptonimie „Szkoła" z Nowego Targu przez Orawę na południe oraz trasa nr 2) o kryptonimie „Karczma" z Nowego Targu przez Waksmund – Dursztyn (willa „Wichrówka") – Łapsze Niżne – Poprad – Mała Poloma – Rožňava.

Pododcinek Nowy Sącz miał trasę prowadzącą przez Szczawnicę lub Piwniczną – Kieżmark – Spiską Nową Wieś – Koszyce.

Trasa sztafetowa „Karczma" została uruchomiona w sierpniu 1941 r., jesienią zaś – jako punkt wymiany poczty w willi „Wichrówka" na Dursztynie. Kurierami opiekowali się tam Antonina Małasińska ps. „Ninka" oraz Zbigniew Pajor. Z „Wichrówki" pocztę przekazywano do domu Dominika Stanka w Łapszach Niżnych, gdzie przechodziła ona w ręce kurierów krajowych[93]. Jednak zbyt częste wizyty obcych ludzi w domu Stanka, mimo że wypadały nocą – zostały podpatrzone przez złych sąsiadów. Konsekwencją donosu do miejscowego komisarza słowackiego, pełniącego funkcję sołtysa wsi, było ściągnięcie żandarmerii z posterunku w Niedzicy i zaaresztowanie przebywających tam kurierów. Zakuci w kajdany przewiezieni zostali do aresztu w Spi-

[87] BS, M. Faryniak, *Pamiętnik*, s. 324-352.
[88] AMT, TB, AR/306, relacje F. Chałupki z Nowej Białej, H. Mazurek z Rzepisk, F. Czańskiego z Niedzicy.
[89] AMT, TB, AR/306; wywiady własne autora.
[90] *Ibidem*.
[91] *Wojna i okupacja na Podkarpaciu i Podhalu*, praca zbiorowa, Kraków 1998, s. 157.
[92] J. Bieniek, *Przyjaciele z trudnych lat*, „Rocznik Sądecki" 1974-1977, t. XV/XVI, s. 314.
[93] *Wojna i okupacja na...*, s. 167; J. Bieniek, *Droga wiodła przez Spisz*, Nowy Sącz 1986, s. 18.

skiej Starej Wsi, skąd po przesłuchaniu miano ich przekazać placówce gestapo w Zakopanem. Interwencja Małasińskiej u okresnego (powiatowego) naczelnika, tj. starosty W. Loslorfera zbiegła się z akcją prowadzoną przez kuriera rodem z Łapsz, J. Stanka, który dotarł w tej sprawie do dowódcy Żandarskej Stanicy (Straży Granicznej) Janowskiego. Wspólne zabiegi, a przede wszystkim życzliwy stosunek Słowaków zrobiły swoje. Kurierom w czasie transportu pozwolono uciec. Dominik Stanek także uniknął szczęśliwie aresztowania[94]. Podobnych przypadków, które przydarzyły się Spiszakom zaangażowanym w pracę kurierską, było więcej. Jednak najtragiczniej zakończyła się służba wspomnianego Józefa Stanka ps. „Lis", który zginął na trasie z rąk niemieckiego patrolu[95]. Listę mieszkańców Zamagurza Spiskiego, którzy nie zawahali się przed udzieleniem pomocy podczas pełnienia służby kurierskiej, należy jeszcze uzupełnić o Bizubów z Trybsza. Właśnie przez tę miejscowość biegła trasa przerzutu żony wybitnego polskiego premiera i wodza polskich sił zbrojnych na emigracji w latach 1939-1943 – Władysława Sikorskiego. W styczniu 1940 r. pod opieką kuriera Pawła Bizuba i jego syna Jakuba Helena Sikorska i jej córka dotarły szczęśliwie do następnego punktu kontaktowego na granicy słowacko-węgierskiej[96].

Wśród osób zasłużonych dla pracy kurierskiej można by jeszcze wymienić niejedno nazwisko, ale chciałbym przynajmniej w dwu zdaniach przybliżyć postacie Zofii i Józefa Lachów z Popradu. On z narażeniem życia przewoził kurierów i ich towarzyszy podróży własnym samochodem przez teren Słowacji, jego żona ukrywała ich, karmiła, udzielała wszelkiej pomocy. I podobnie jak inni kurierzy przeżywali chwile, kiedy ich los był bardzo niepewny[97].

Działalność zbrojna na pograniczu spisko-podhalańskim

Od początku 1944 r. miejscem największej aktywności partyzantów na Podhalu była Babia Góra oraz okoliczne lasy, szczególnie w zachodniej części Orawy. Na Spiszu było ich znacznie mniej. Partyzantka była mieszana; największy procent stanowili Rosjanie i Polacy, ale trafiali się też Słowacy, Czesi. Polscy partyzanci to w zdecydowanej większości AK-owcy. Dowódcą IV batalionu działającego na terenie powiatu nowotarskiego, włącznie ze Spiszem i Orawą, był kapitan Julian Zapała ps. „Lampart". Batalion był jednym z czterech wchodzących w skład 1. Pułku Strzelców Podhalańskich. Bardzo aktywnym dowódcą był tu major Adam Stabrawa ps. „Borowy" czy też partyzant „Wicher" ze Spiszu. Partyzanci schodzili z gór na akcje przygotowane przez wywiad działający na Spiszu. Należy tu wspomnieć rolnika z Maniów, Franciszka Sikorę, który cenne informacje przekazywał porucznikom: „Zawiszy" i „Łazikowi". Pierwsze grupy partyzanckie na Spiszu zorganizowali Pataśnik, Węglarz i Jan Szczepaniak, werbując głównie członków Stronnictwa Ludowego. Broń początkowo zdobywano na Niemcach, później otrzymywano ją od partyzantów radzieckich, którzy mieli ją ze zrzutów lotniczych. Do znanych akcji można zaliczyć walki w okolicy Nowej Białej, gdzie Niemcy zaatakowali grupę aprowizacyjną oddziału „Wichra". Jeden z polskich partyzantów został wówczas zabity[98].

Zasadniczo ludność na Spiszu nie występowała przeciw partyzantom, rzadko zdarzało się, aby ze strachu przed lokalną słowacką administracją wydawano partyzantów. Z reguły pomagano im, dostarczając żywność i buty. Niektórzy z miejscowej ludności Spiszu czy Orawy brali czynny udział w partyzantce, organizowali akcje na własną rękę[99].

Jednym ze sposobów uzupełniania skromnego początkowo uzbrojenia samodzielnego oddziału partyzanckiego kpt. Juliana Zapały ps. „Lampart" były akcje prowadzone przeciwko słowackim placówkom straży granicznej. W okresie od 1 sierpnia do 11 listopada 1944 r. rozbroił on 5 posterunków na Słowacji, m.in. we Frydmanie, Nowej Białej i Trybszu na Spiszu, zdobywając 2 erkaemy, 4 pistolety maszynowe, 60 karabinów, 60 granatów, różnego rodzaju ekwipunek, materiał sanitarny i większą liczbę bydła, co było ważne z uwagi na trudności aprowizacyjne[100].

W 1944 r. po walkach w Szczawnicy grupa partyzantów z oddziału „Lamparta" przekroczyła granicę słowacką i rozbroiła posterunek straży granicznej, zdobywając kilkanaście karabinów,

[94] J. Bieniek, *Droga...*, s. 20; A. Filar, *Bohaterowie zielonych granic*, Warszawa 1974, s. 244-247.
[95] A. Filar, *Tajemnica walizy z dolarami*, Warszawa 1979, s. 213-265; wywiady własne autora.
[96] J. Kowalczyk, *Na kurierskich szlakach*, „Na Spiszu" 1992, nr 9(18), s. 1-3.
[97] A. Filar, *Bohaterowie...*, s. 260-268.
[98] J. Zieliński, *op. cit.*, s. 179.
[99] Materiały z sesji popularnonaukowej „Podhale i Sądecczyzna w walce z hitleryzmem"; J. Zieliński, *op. cit.*, s. 179.
[100] *Wojna i okupacja...*, s. 267; W. Wnuk, *Walka podziemna na szczytach*, Warszawa 1965, s. 211.

amunicję i odzież[101]. Inne źródła informują, że 21 września 1944 r. polscy partyzanci dokonali wypadu na słowacką straż graniczną w Niedzicy, gdzie nie napotkali żadnego oporu, następnie pojawili się w Spiskiej Starej Wsi, gdzie partyzantom się nie powiodło i musieli się wycofać[102].

21 sierpnia 1944 r. wybuchło Słowackie Powstanie Narodowe. Pomiędzy 25 a 30 sierpnia cała środkowa Słowacja z Bańską Bystrzycą została opanowana przez powstańców. W sumie wyzwolono w pierwszym okresie powstania 15 tys. km^2. Mimo wysiłków Bratysława, Nitra, oraz wschodnia Słowacja znalazły się w rękach niemieckich. Na terenach objętych powstaniem walczyło przeszło 50 tys. żołnierzy i około 17 tys. partyzantów, wśród tych ostatnich byli przedstawiciele co najmniej 25 narodów. Nie zabrakło oczywiście Polaków, których oblicza się na ok. 230 osób, w tym przeszło 20 kobiet. Do powstania trafili różnymi drogami, w większości to członkowie oddziałów partyzanckich, które z ziem polskich przeszły na Słowację, niektórzy jeszcze przed powstaniem trafili do oddziałów partyzantki słowackiej, część zgłosiła się po wybuchu powstania. Południowo-wschodnie ziemie polskie, aż po Podhale włącznie, były bazą wojskową dla oddziałów partyzanckich, wkraczających na Słowację w połowie 1944 r. Sprawozdania niemieckie potwierdzają, że przebywające w GG małe grupy partyzantów napadały na pograniczne tereny słowackie[103]. Podobnie w okresie powstania słowackiego polski ruch oporu organizował wyprawy i rajdy na Słowację (w tym także na Spisz) przeciw okupantowi niemieckiemu[104].

Partyzanci-powstańcy docierali też na Zamagurze. Jak wspominają mieszkańcy, wieczorem 5 października 1944 r. na trasie Spiska Stara Wieś – Łapsze do wracających z jarmarku Spiszaków przyłączyła się grupka partyzantów z zamiarem dotarcia do granicy polsko-słowackiej. Niestety, zauważył to niemiecki patrol i doszło do wymiany ognia. Były ofiary: zabici i ranni[105].

Współpraca polsko-słowacka

Pomimo dość starannego doboru funkcjonariuszy państwowych przez władze słowackie na północnych kresach republiki znaleźli się Słowacy, którzy biernie wypełniali powinności związane z polityką faszystowskiej Słowacji, a nawet byli wśród nich tacy, co wykazali się antyfaszystowską postawą. Jako przykład może służyć postać słowackiego celnika Wojciecha Kollárika. W lutym 1943 r. został przeniesiony znad słowacko-węgierskiej granicy do pracy w Urzędzie Celnym w Niedzicy na Spiszu. Tutaj wnet nawiązał kontakt z polskim ruchem oporu na Podhalu. Pod przykrywką służbowych kontaktów z Niemcami po polskiej stronie trafił do państwa Drohojowskich w Czorsztynie, gdzie doszło do pierwszego spotkania z przedstawicielem polskiego podziemia. I tak po nawiązaniu kontaktu stałym łącznikiem między nimi została córka zarządcy majątku Drohojewskich – Alina Jaszkowska. Jej przekazywał podrabiane przepustki, zezwalające na legalne przejście granicy, niekiedy ukryci przez nią w majątku ludzie przekraczali nocą granicę nielegalnie w miejscu wskazanym przez W. Kollárika. Duża rotacja ludzi w turystycznym regionie, jakim były Pieniny ze spływem Dunajca włącznie, sprzyjała pracy konspiracyjnej. Jak wspomina sam Kollárik, zdarzało się, że ostatnia z płynących graniczną rzeką Dunajcem łodzi wiozła często nie turystów, ale uciekinierów z GG. Ci w okolicy celnego urzędu Kollárika opuszczali bezpiecznie łódź i już na terenie Słowacji kontynuowali marsz[106]. Pełniąc obowiązki celnika W. Kollárik zwracał uwagę na wszystko, czym mogłoby się interesować polskie podziemie. Nawiązał też kontakt z naczelnikiem urzędu celnego w Czorsztynie – Leschnerem, starszym już wiekiem Niemcem, który przymykał oczy na szmuglowanie towarów i nie dostrzegał też innych drobnych uchybień wobec przepisów celnych. Składał częste wizyty Niemcowi, pod byle pretekstem zachodził na zamek w Czorsztynie albo do pensjonatu, gdzie mieszkali niemieccy grenzschutze. To dzięki raportom Kollárika partyzancka grupa dwukrotnie rozbiła oddział niemieckich strażników nad Dunajcem, rozbroiła posterunek żandarmerii w Niedzicy i Czorsztynie oraz złożyła wizytę Niemcom na zamku w Czorsztynie. We wrześniu 1943 r. ukrywając 30 młodych Polaków ze Sromowiec Niżnych i Wyżnych uratował ich przed wywiezieniem przez Niemców do III Rzeszy. Przy tejże okazji wyciągnął z rąk zakopiań-

[101] *Wojna i okupacja...*, s. 240.
[102] AMT, TB, I/3.
[103] J. Berghauzen, *Stosunki polsko-słowackie 1938-1947*, mps, AMT.
[104] *Ibidem*, s. 22.
[105] Relacje miejscowej ludności, wywiady autora z lat 1976-1983; F. Bednarčik, *Pamätný január v Novej Belej*, „Život" 1975/1, s. 12.
[106] AMT, TB, II/6, wspomnienia W. Kollárika, mps, s. 2.; A. Filar, *Bohaterowie...*, s. 164.

skiego gestapo 60 Słowaków. Jako celnik mógł się swobodnie poruszać w obszarze przygranicznym, obserwować ruchy Niemców, co wykorzystał informując ruch oporu o planowanym przejściu dużego transportu wojsk niemieckich z Polski na Słowację wiosną 1944 r. W wyniku zasadzki przygotowanej na grzbiecie Magury partyzanci zatrzymali niemiecką kolumnę i poważnie osłabili jej zdolność bojową[107]. Najprawdopodobniej podejrzenie o współpracę z ruchem oporu spowodowało przeniesienie W. Kollárika. 4 kwietnia 1944 r. dostał przydział na węgierską granicę do pracy urzędzie celnym na kolejowym przejściu w Tomaszowcach[108].

Działalność „Ognia" na pograniczu spisko-podhalańskim w końcowej fazie okupacji i po wyzwoleniu (do 1947 r.)

W ocenie historyków kontrowersyjną postacią jest Józef Kuraś „Ogień" z Waksmunda, który w latach 1941-1947 wyraźnie zaznaczył się w dziejach pogranicza spisko-podhalańskiego.

Po rozbiciu z końcem 1941 r. przez gestapo Konfederacji Tatrzańskiej z pozostałymi przy życiu członkami tej grupy wszedł w skład oddziału AK. Po konflikcie z dowództwem AK i klęsce w grudniu 1943 r. w jednej z bitew z Niemcami zerwał wszelkie kontakty z tym ugrupowaniem i razem ze swym oddziałem podporządkował się nowotarskiemu Stronnictwu Ludowemu, zasilając szeregi LSB. Latem 1944 r. nawiązał współpracę z partyzantką radziecką. W grudniu 1944 r. już współpracuje z AL i wspólnie przeprowadzają ataki na niemieckie oddziały. Zaraz po wyzwoleniu Podhala pełnił przez trzy miesiące funkcję zastępcy szefa Powiatowego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Nowym Targu. Wtedy to wysłał część swych partyzantów i innych ochotników do obsadzenia granicy, m.in. do Łapsz Niżnych na Spiszu. Na Spisz skierowano prawą rękę „Ognia", partyzanta plutonowego ps. „Potrzask". Ogień wysyłając go chciał mieć pewność, że ten, jako najbardziej energiczny, da sobie radę. Ale Słowacy byli wrogo nastawieni do Polski, złapali wysłannika „Ognia" i odesłali do Spiskiej Starej Wsi. Milicjanci też długo nie wytrwali na placówce, przepędzeni przez hlinkowców wrócili do Nowego Targu[109].

Niezadowolony ze współpracy „Ogień" zerwał kontakty z władzą ludową i rozpoczął z nią walkę aż do swej śmierci 22 lutego 1947 r. Pisano i mówiono o nim różnie, ale dwom wartościom pozostał wierny do końca: patriotyzmowi i idei ludowej. Nie chciał pozwolić, aby w Polsce, w jego ojczyźnie – na Podhalu rządził obcy, żeby wróg bezkarnie się panoszył. Zarówno w szeregach KT, AK jak i LSB walczył nie tylko o Polskę wolną, ale demokratyczną i ludową. Tym wskazaniom pozostał wierny.

W walce z „Ogniem" nie sprzyjała władzy ludowej sytuacja w MO. Ludzie ci nie cieszyli się autorytetem, niektórzy kradli, pili i brutalnie postępowali z ludźmi, np. zastępca komendanta powiatowego Jaremko. Inny, Jan Szymszaj, komendant posterunku w Łapszach Niżnych, za łapówki zwolnił z aresztu przemytników. 11 maja 1946 r. o 10 wieczorem grupa ludzi „Ognia" weszła na posterunek MO w Łapszach Niżnych. Był otwarty i pusty. Udali się na poszukiwanie milicjantów. Dwóch znaleźli pijanych w restauracji, a innych we wsi. Razem siedmiu. „Pozbierali milicjantów, zaprowadzili na posterunek MO, rozbroili i zbili ich mówiąc: tu wasze miejsce, a nie w restauracji"[110].

Nie lepiej było w wojsku. Żołnierze cierpieli na brak wyposażenia w odzież i żywność, a niektórzy oficerowie handlowali towarem. Dowódcę strażnicy 186 w Jurgowie musiano aresztować. Przechowywał skradzione towary (papierosy, jedwab) wspólnie z por. Agijewiczem oraz oficerem Informacji por. Steinbergiem[111]. Z „ogniowcami" blisko współpracowali żołnierze z placówki 9. odcinka WOP w Łapszance, tak że Oddział Informacji OW 5 musiał wszcząć przeciwko nim śledztwo[112].

Za pochodzenie J. Kuraś nie atakował Ukraińców i Słowaków. Notabene wielu z jego ludzi łączyły więzy krwi z ludnością słowacką[113]. Ale karał kolaborantów niemieckich bez względu na to, czy byli Ukraińcami, Słowakami, czy Polakami. Karał nacjonalistów słowackich za antypolską działalność po wojnie. Przykładem niech będzie Nowa Biała. Karał też, nawet śmiercią, polskich przestępców, złodziei i bandytów. Także swoich ludzi za takie czyny. Po prostu wymierzał sprawiedliwość

[107] AMT TB, II/30, wspomnienia W. Kollárika, s. 4; A. Filar, *Bohaterowie...*, s. 219.
[108] *Ibidem*, s. 5; *ibidem*, s. 222.
[109] W. Machejek, *Rano przeszedł huragan*, Warszawa 1973, s. 67; B. Dereń, *Józef Kuraś „Ogień" – partyzant Podhala*, Kraków 1995.
[110] Raport specjalny kierownika PUBP w Nowym Targu do szefa WUBP w Krakowie 12 VI 1946 r., syg. 59/OB, t. VII.
[111] B. Dereń, *op. cit.*, s. 173.
[112] Telefonogram PUBP w Nowym Targu do WUBP w Krakowie 24 V 1946.
[113] B. Dereń, *op. cit.*, s. 67.

wszystkim tym, którzy jego zdaniem szkodzili Polsce. Po swojemu zaprowadzał porządek.

W jego działalności na pograniczu spisko-podhalańskim chciałbym zwrócić uwagę na następujące fakty. We wrześniu 1944 r. podczas trwania słowackiego powstania przez około dwa tygodnie brał udział w likwidacji kolaborantów proniemieckich władz słowackich. Swoje działania skoncentrował na Spiszu, który uważał za ziemię polską[114]. Za współpracę z Niemcami, po wojnie z UBP i za inne przewinienia „Ogień" nakładał kary, dotyczyło to także mieszkańców Spiszu. Było najczęściej zabór mienia w postaci inwentarza gospodarczego i innych produktów. Kontrybucje zbiorowe zostały nałożone na wsie, szczególnie na Spiszu, które odmówiły pomocy partyzantom i optowały za przyłączeniem do Słowacji, a mianowicie: Nowa Biała, Krempachy, Dursztyn, Trybsz, Jurgów, Czarna Góra, Łapsze Niżne, Niedzica, Kacwin, Frydman i dodatkowo w tej wsi 5 gospodarstw oraz 9 gospodarstw na Łapszance[115]. Ukarane wsie różnie reagowały na owe kontrybucje. Dursztyn zapłacił w całości, Frydman częściowo, bo nie podporządkowało się 5 gospodarstw i zostały ukarane indywidualnie. Obłożone kontrybucjami 30 sierpnia 1946 r. wsie Krempachy i Czarna Góra nie zapłaciły ani grosza. Sołtysi zawieźli pisma „Ognia" do starostwa, stamtąd trafiły do PUBP i WUBP, które prawdopodobnie organizowały tym wsiom pewną ochronę. Jednak taka reakcja wsi spowodowała „odwiedziny" partyzantów „Ognia" i samo zaopatrzenie się w żywność bez zgody właścicieli gospodarstw. Zdarzały się też samowolne czyny „ogniowców". Np. w maju 1946 r. „Klara" dokonał kilku kradzieży płótna w gospodarstwach w Nowej Białej. Takich czynów naliczono na Podhalu i Spiszu ok. 50.

Za donosicielstwo, aktywność w PPR, robotę antypolską na Spiszu „Ogień" stosował wobec mężczyzn karę chłosty, a wobec kobiet strzyżenie głów. Za współpracę z UB, nazywanie partyzantów bandytami itp. „Ogień" stosował karę wysiedleń. Wydał w sumie ok. 20 nakazów opuszczenia powiatu, przy czym w paru przypadkach dotyczyły one całych rodzin, np. 4-osobowej rodziny z Jurgowa. Należy jednak wątpić, czy wszystkie kary wysiedleń zostały wykonane[116].

Wyzwolenie Spiszu – 1945 r.

Wyzwalanie Podhala oraz grzbietów Karpat odbywało się w trudnych warunkach – ciągle padający śnieg z deszczem i silny opór niemiecki utrudniały ofensywę radziecką. Główne natarcie przeprowadziła 1. Armia Gwardii generała A. Greczki, współdziałając od północy z 38. Armią, od południa zaś z 18. Armią, działającą w Słowacji. Nacierające od Nowego Sącza jednostki radzieckie napotykały wszędzie silną obronę niemiecką. W okolicach Łapsz Wyżnych Niemcy stawiali przez trzy tygodnie opór, wykorzystując do tego celu warunki terenowe (Przełęcz Trybska) i okopy zbudowane przez miejscową ludność. Ze wspomnień mieszkańców Spiszu wynika, że Niemcy przygotowali się dobrze do stawienia oporu nadciągającej od wschodu armii radzieckiej[117]. Począwszy od jesieni 1944 r. Niemcy spędzali mieszkańców okolicznych wiosek do kopania rowów. 14 września w Nowym Targu ogłoszono przez megafony pobór mężczyzn i kobiet w wieku od 16 do 65 lat do robót fortyfikacyjnych na granicy słowackiej. 18 września zaś spędzono około 1000 osób z Białki i Bukowiny, każąc im kopać fortyfikacje w okolicy Jurgowa[118]. Im bardziej front się zbliżał, tym bardziej tempa i rozmachu nabierały prace przy budowie okopów na Przełęczy Trybskiej i w okolicy. Gdy zabrakło miejscowych, ściągano mężczyzn z dalszych terenów: ze Spiskich Hanuszowiec, Maciaszowiec, Spiskiej Starej Wsi, Jezierska. Przygotowane okopy ciągnęły się od Spiskiej Magury (w okolicy dzisiejszej granicy polsko-słowackiej na „Kurzosówce") przez Łapsze w stronę pasma Spiskich Pienin (Hombarg).

26 stycznia toczyły się walki w okolicy Nowej Białej. Wieś została zajęta przez Niemców. Niedaleko, ok. 1 km dalej, stały już radzieckie wojska, które posuwały się od Spiskiej Starej Wsi w kierunku Nowego Targu. Walka trwała przez trzy dni. Podobnie jak w innych miejscowościach spiskich podczas przejścia frontu wielu mieszkańców schroniło się w pobliskich lasach, aby przeczekać najgorszy moment[119].

---

[114] *Ibidem*, s. 43.

[115] *Ibidem*, s. 128. Pismo adresowane do mieszkańców Krempachów informowało, że „zostali skazani na oddanie dla oddziału partyzanckiego: 100 kg słoniny, 100 kg fasoli, 50 kg grochu, 100 kg chleba, 100 m płótna na bieliznę, 2 sztuki bydła, 300 tys. złotych. W razie nie wykonania poleconych czynności wszyscy mieszkańcy Krempach zostaną pociągnięci do odpowiedzialności przez Komisję Szybko Wykonawczą. Termin zgłoszenia do dnia 26 lipca 1946 r. do godz. 14 po południu na Polanie Kamoniowej nad Ostrowskiem".

[116] B. Dereń, *op. cit.*, s. 127.

[117] Relacje mieszkańców Spiszu, materiały zebrane w 1976-1983, zbiory autora; F. Bednarčik, *op. cit.*, s. 12.

[118] *Wojna i okupacja...*, s. 322.

[119] *Ibidem*.

18 stycznia rozbite siły niemieckie wycofały się z doliny spiskiej w kierunku Zakopanego i Nowego Targu. 20 stycznia pierwsze zwiady radzieckie pojawiły się w Czarnej Górze i Jurgowie, 27 zaś została oswobodzona Spiska Stara Wieś po stronie słowackiej. Wieczorem 28 stycznia 167. Dywizja Piechoty rozpoczęła walki na przedpolach Nowego Targu. Atakowała ona miasto od północy, przez stoki wzgórz wzdłuż brzegu Dunajca. Od południa na Nowy Targ nacierały 129. Dywizja Piechoty Gwardii i 161. Dywizja Piechoty. Walki toczyły się do 4 rano, kiedy to Niemcy w obawie przed okrążeniem opuścili miasto[120]. 29 stycznia jednostki 1. Armii Gwardii oswobodziły Nowy Targ i szybko potem Zakopane. 30 stycznia została wyzwolona północna Orawa. Jednakże natarcie radzieckie straciło na rozmachu. Front zatrzymał się na linii Chyżne – Lipnica Wielka[121].

Walki o resztę Orawy i sąsiedni powiat żywiecki trwały przez następnych kilka tygodni. W powiecie żywieckim Niemcy znowu stawili wyjątkowo silny opór. 1 kwietnia 1945 r. front radziecko-niemiecki przebiegał około 10 km od Nowego Targu, ustalił się na linii Czarnego Dunajca, w rejonie Długopola, Raby Wyżnej i wzdłuż biegu Skawy[122].

Dyplomacja polska i czechosłowacka wobec kwestii granicy państwowej na obszarze Spiszu

Po zerwaniu w 1943 r. rozmów między rządem emigracyjnym polskim i czechosłowackim na temat utworzenia po wojnie wspólnego organizmu państwowego w formie federacji bądź konfederacji czechosłowacki rząd, w przewidywaniu, iż czynnikiem decydującym w Europie Środkowo-Wschodniej będzie ZSRR, wkroczył na drogę zacieśniania stosunków z rządem radzieckim. Strona czechosłowacka, zdoławszy do końca 1944 r. zapewnić sobie w sprawie zaolziańskiej poparcie ZSRR, Francji i Włoch oraz neutralność Wielkiej Brytanii, nie mówiąc o uznawaniu przez wszystkich aliantów jej rządu, posiadała znaczną przewagę w kwestii, która stała się sporną w stosunkach politycznych polsko-czechosłowackich. Chodziło o kontrowersyjną granicę na Śląsku Cieszyńskim, Orawie i Spiszu. Za rezygnację Polski z praw do Śląska Zaolziańskiego czechosłowacki prezydent emigracyjny – Beneš gotów był przystać na zwrot Polsce tych części Spiszu i Orawy, które rząd ks. Tiso za pozwoleniem Niemiec włączył do swojego państwa. Stawiał znak równości między Śląskiem Zaolziańskim, zamieszkanym w większości przez ludność polską z silnym, zaostrzonym jeszcze przez okupację hitlerowską poczuciem narodowym, a terenami, na których ludność etnicznie polska nie miała wystarczająco wyrobionego poczucia narodowego[123].

7 kwietnia 1945 r. w Koszycach, gdzie najwyższe władze republiki miały przebywać do czasu wygnania Niemców z Pragi i gdzie trzy dni wcześniej został ogłoszony ustalony w Moskwie program nowego rządu zwany programem koszyckim, zjawiła się u prezydenta Beneša, premiera Fierlingera i przedstawicieli SRN deputacja z północnej Orawy. 21 kwietnia delegacja ze Spisza, a 26 kwietnia z Orawy złożyła na ręce Beneša memorandum, w którym wypowiadały się za definitywnym usankcjonowaniem przynależności Spisza i Orawy do republiki czechosłowackiej. Beneš obiecał ogólnikowo, że będzie się o to starać i wyrażał życzenie, aby działacze państwowi i społeczni Górnego Spiszu i Orawy pozostali na miejscu nawet za cenę ofiar, „ponieważ kraj ten jest słowacki". Zachęcił milicję słowacką, aby „świadomie pełniła swój narodowy i patriotyczny obowiązek"[124]. Rząd czechosłowacki widocznie uważał, że nie należy się śpieszyć ze zwrotem terenów, dopóki Niemcy nie zostaną wyparci z bez porównania cenniejszego pod względem gospodarczym Śląska Zaolziańskiego.

Kwestia regulacji granicy polsko-czechosłowackiej była przedmiotem obrad rządu czechosłowackiego w Koszycach 5 maja 1945 r. Na posiedzeniu podjęto decyzję o zwrocie Polsce północnych terenów Spiszu i Orawy. Uczyniono to bez stawiania jakichkolwiek warunków, zaznaczając jednak słowacki charakter tych ziem[125]. Rząd polski mógł jednak na swoim koncie odnotować pewne osiągnięcie. Strona czechosłowacka zdecydowała się w myśl jego postulatu na zwrot

[120] *Wojna i okupacja...*, s. 325.
[121] M. Wagner, *Wyzwolenie Podhala w ramach styczniowej ofensywy Armii Radzieckiej w 1945 r.*, [w:] *Podhale w czasie okupacji...*, s. 355; A. Bielovodský, *Severne hranice Slovenska*, Bratislava 1946, s. 28 i 30; M. K. Kamiński, *Polsko-czechosłowackie stosunki polityczne 1945-1948*, Warszawa 1990, s. 55.
[122] *Ibidem*.
[123] *Ibidem*, s. 44.
[124] A. Bielovodský, *op. cit.*, s. 20-21.
[125] A. Kastory, *Rewanż za Monachium. Z dziejów czechosłowackiej polityki wobec sąsiadów w latach 1945-1947*, Kraków 1986, s. 23-24; J. Kwiek, *Żydzi, Łemkowie, Słowacy w województwie krakowskim w latach 1945-1949/50*, Kraków 1998, s. 165.

Górnego Spiszu i Orawy, przed wojną należących do państwa polskiego. 20 maja nastąpiło w Trstenej na Słowacji podpisanie odpowiedniego protokołu przez przedstawicieli władz polskich z Nowego Targu oraz zastępcę przewodniczącego Słowackiej Rady Narodowej mjra Milana Polaka. Po tym akcie tego samego dnia słowacka straż została wycofana za granicę sprzed roku 1938[126].

Napięcie na Górnym Spiszu i Orawie rzeczywiście wzrastało w związku z nasilającą się propagandą antypolską, mającą swe źródło po drugiej stronie granicy. Rozchodziły się pogłoski o rychłym wkroczeniu wojsk słowackich. Na ich powitanie miejscowa ludność przygotowywała bramy powitalne. Polskie władze wojskowe aresztowały około 30 osób[127]. Wówczas czechosłowackie MSZ wystosowało w dniu 16 stycznia notę, w której protestowało przeciw szeroko zakrojonej akcji aresztowań i odsyłania zatrzymanych do więzień w głębi kraju[128].

Poselstwo polskie zareagowało odpowiedzią z 24 stycznia, w której strona polska żądała zakazu działalności irredentystycznego Związku dla Oswobodzenia Górnego Spiszu i Orawy. „Najlepsze intencje władz polskich – głosiła nota – są paraliżowane przez agitację prowadzoną przez ten Związek, który nie chce dopuścić do uspokojenia stosunków na Spiszu i Orawie"[129].

W odpowiedzi z 31 stycznia na wspomnianą notę polską czechosłowackie MSZ zaprzeczało irredentystycznej działalności Związku dla Oswobodzenia Górnego Spiszu i Orawy twierdząc, iż zajmuje się on wyłącznie pomocą dla uciekinierów, ponadto wyrażało gotowość wpłynięcia na zmianę nazwy tej organizacji.

Jednak ze względów taktycznych praskie ministerstwo nadal podtrzymywało swe zarzuty złego traktowania przez polskie władze ludności na Spiszu i Orawie. Kolejna wymiana not między ministerstwami obu państw (z 7 marca i 18 kwietnia) dotyczyła sytuacji gospodarczej i oświatowej na Spiszu. 6 maja 1946 r. praskie ministerstwo przesłało do poselstwa polskiego notę, a właściwie 20-stronicowy dokument, w którym sporo miejsca zajął opis niewłaściwego – zdaniem Pragi – traktowania ludności terenów Spisza i Orawy przez państwo polskie. W odpowiedzi 11 lipca poselstwo polskie, opierając się na badaniach komisji, wystosowało do praskiego MSZ notę, w której po rozpatrzeniu niektórych z przytaczanych czechosłowackich zarzutów wskazało na ich fałszywy charakter.

Przedłużająca się wojna dyplomatyczna obu państw zaniepokoiła stronę radziecką. Kiedy temat granicy mógł zostać poruszony na konferencji pokojowej w Paryżu, dokąd zaproszono przedstawicieli Polski i Czechosłowacji, rząd radziecki wystosował do przywódców obu zwaśnionych państw orędzie dotyczące stosunków polsko-czechosłowackich. Tak nastąpił przełom w stosunkach dyplomatycznych obu państw i kolejne spotkania połączone z wymianą stanowisk w sprawie granicy wskazywały na dość szybkie zawarcie traktatu pokojowego.

Wyjście z impasu nastąpiło jesienią 1946 r., po serii spotkań reprezentantów obu krajów, także osób ze świata kultury (np. pisarzy), przedstawicieli partii po obu stronach granicy. Przywódcy PPR gotowi byliby zrezygnować z Górnego Spiszu i Orawy w zamian za odzyskanie Śląska Zaolziańskiego. Jednak strona czechosłowacka nie miała zamiaru tracić zasobnej w węgiel i huty ziemi zaolziańskiej, choć zamieszkanej w większości przez liczącą około stu tysięcy osób rzeszę Polaków, by zadośćuczynić pragnieniu kilku tysięcy górali, którzy po pięciu latach dobrobytu w państwie ks. Tiso poczuli, że w ich żyłach płynie słowacka krew. Kwestia Górnego Spiszu i Orawy była więc dogodnym pretekstem pozwalającym stronie czechosłowackiej nie tylko na ograniczanie polskiej propagandy odnośnie do Zaolzia, ale i na wprowadzanie coraz bardziej ostrego kursu wobec Polaków zaolziańskich. Działo się tak mimo iż obie sprawy, tj. Śląska Zaolziańskiego oraz Górnego Spiszu, miały zupełnie niewspółmierny ciężar gatunkowy[130].

W rokowaniach znalazła potwierdzenie teza, że partner czechosłowacki ma stosunek czysto instrumentalny do nielicznej ludności pochodzenia czeskiego zamieszkującej powiaty przygraniczne na polskich ziemiach zachodnich oraz do uważających się za Słowaków mieszkańców Górnego Spiszu i Orawy. Stosunek ten był podyktowany chęcią wywierania nacisku na Polskę, dopóki nie zrezygnuje ona z pretensji do Śląska Zaolziańskiego oraz dopóki stronie czechosłowackiej nie uda się zrealizować postulatów terytorialnych. Gotowa

[126] AMSZ, protokół z posiedzenia w Trstenej, 20 V 1945.
[127] Sprawozdanie mjra Gryczenki, szefa 1. wydziału 9. Oddziału WOP, do 1. wydziału WOP przy DOW nr 5 w Krakowie, 10 I 1946; AMSZ, pismo wojewody krakowskiego do MAP, 19 III.
[128] M. K. Kamiński, *op. cit.*, s. 192.
[129] *Ibidem*.
[130] M. K. Kamiński, *op. cit.*, s. 380.

była więc poświęcić gwarancje praw dla mniejszości czeskiej i słowackiej w Polsce, byle nie dopuścić do wzmocnienia pozycji Polaków na Zaolziu. Jak już wiemy, nie przeszkadzało to stronie czechosłowackiej zasypywać polskiego MSZ notami, w których domagała się zaprzestania wysiedleń rzekomych Czechów z polskich ziem zachodnich, oraz żalić się stronie radzieckiej, że władze polskie uciskają ludność Górnego Spiszu i Orawy[131].

W pierwszej połowie 1947 r. została uregulowana formalna kwestia stosunków gospodarczych między Polską a Czechosłowacją. Strona polska w zamian za podpisanie traktatu politycznego wraz z protokołem gwarantującym prawa mniejszości zrewidowała swój niechętny stosunek do nawiązania bliższych kontaktów ekonomicznych ze stroną czechosłowacką, co zresztą znalazło wyraz w jednym z akapitów protokołu.

Ostatecznie traktat o przyjaźni i wzajemnej pomocy pomiędzy Polską i Czechosłowacją został podpisany 10 marca 1947 r. Oczywiście traktat nie rozwiązywał jeszcze wszystkich nabrzmiałych problemów na pograniczu obu państw, ale był niewątpliwie dużym sukcesem na drodze poszukiwania wspólnego porozumienia w nie rozwiązanych sprawach. A taką jeszcze pozostawały prawa i obowiązki mniejszości narodowych w obu państwach: słowackiej i czeskiej w Polsce oraz polskiej w Czechosłowacji.

Utrwalanie polskiej władzy na odzyskanym terenie Spiszu

Po wyzwoleniu spod okupacji Górnego Spiszu wyłonił się automatycznie problem przynależności państwowej tego skrawka ziemi. 15 lutego wojewoda krakowski wydał zarządzenie nakazujące wprowadzenie polskiej administracji na Spiszu i Orawie. Próby stworzenia polskiej administracji w połowie lutego skończyły się niepowodzeniem. Zdecydowały o tym nie tylko opór słowackiej milicji i niechęć miejscowej ludności, obawiających się gorszych warunków bytowania w nowej Polsce, ale stanowisko miejscowego radzieckiego komendanta wojennego. Był on zdania, że rozstrzygnięcie spraw granicznych należy zostawić na okres powojenny. Chodziło mu o spokój na tyłach frontu i sprawne ściąganie kontyngentów od mieszkańców wsi. Zaraz po przejściu frontu ustanowiono granicę państwową w Spiskiej Starej Wsi, później na polecenie radzieckiego komendanta wycofano się z tego, stawiając posterunki na linii Dunajca. Tak milicja słowacka zamknęła granicę nie zmienioną od 1939 r. Na moście między Niedzicą i Czorsztynem słowacka milicja wystawiła swoją straż, pilnując przejścia[132].

Terenowe władze słowackie rozpoczęły już na początku lutego na Górnym Spiszu i Orawie akcje zbierania podpisów za przyłączeniem tych ziem do republiki czechosłowackiej. Ponad 98% miejscowej ludności wypowiedziało się w tym duchu[133]. Miejscowe władze słowackie na Spiszu zaktywizowały swą działalność w kierunku nadania trwałości zmianom granicznym z roku 1939.

W niektórych miejscowościach pojawiły się jednak polskie władze samorządowe. Wówczas Słowacy zastosowali politykę faktów dokonanych. 1 marca 1945 r. dwudziestoosobowy oddział milicji i żandarmerii słowackiej zaatakował posterunek polskiej milicji w Łapszach Niżnych, a następnie zmusił jego załogę do wycofania się oświadczając, że teren ten należy do Słowacji. Podobny los spotkał posterunek milicji w Jurgowie. Miesiąc później, 9 kwietnia, na Spisz i Orawę wkroczyły oddziały słowackiej milicji, straży granicznej i wojska, dokonując aresztowań wśród miejscowych Polaków. Podczas strzelaniny spowodowanej przez oddziały słowackie ludność polska masowo uciekała na stronę polską. Postępowanie słowackiej strony odbywało się przy pełnym poparciu miejscowego oddziału wojsk sowieckich[134].

Pobór do wojska czechosłowackiego ogłoszony 11 kwietnia objął również ludność Spiszu i Orawy. Pod koniec kwietnia wojskowe władze radzieckie zrobiły ponadto spis mieszkańców gmin spiskich i orawskich. Ponieważ wyniki wskazywały tylko na 1% ludności uważających się za Polaków, Armia Czerwona obsadziła granicę kontrolowaną dotychczas jedynie przez władze słowackie. Górny Spisz i Orawa należące przed rokiem 1939 do państwa polskiego miały pozostać do chwili dalszych rozstrzygnięć w ramach odradzającej się republiki czechosłowackiej. Polskie władze terenowe z Nowego Targu wzywały za pomocą ulotek mieszkańców spornych gmin do niewstępowania w szeregi wojska czechosłowackiego[135].

[131] *Ibidem*, s. 276.
[132] Osoby próbujące przejść tę granicę były przepędzane, często karane, np. Regiec, który chciał kupić w Niedzicy krowę, został przez nich pobity i przepędzony. W. Machejek, *op. cit*., s. 99.
[133] M. K. Kamiński, *op. cit*., s. 56.
[134] APKr, UW II SP/930. Sprawozdanie sytuacyjne starosty nowotarskiego za okres od 1 II do 10 IV 1945 r.
[135] *Ibidem*, s. 21 i 31.

Antypolską działalność rozwinął na Spiszu Jan Badurik z Niedzicy. Już w czasie okupacji wyróżniał się gorliwością w popieraniu faszystowskiej administracji słowackiej, współpracując z nią. Podczas budowy fortyfikacji przed zbliżającym się frontem osobiście angażował się w organizację tego przedsięwzięcia. Przyjął imię Dzian, mieszkańcom Spiszu obiecywał pomoc z Ameryki, jeśli tylko Spisz będzie należał do Słowacji[136]. Może dla czytelnika zabrzmi to niewiarygodnie, ale zjednywał sobie coraz więcej zwolenników. Był uparty i przebiegły, a część ludzi, nie zorientowana w aktualnej sytuacji, wierzyła w powrót Spiszu do Słowacji. Namawiał miejscowych do antypolskich zachowań, kazał przepędzać przedstawicieli polskiej administracji i milicji ze Spiszu, materialnie przekupywał na rzecz swojej sprawy, np. skierował transport zagranicznych towarów (z tzw. UNRRA) ze Spiskiej Starej Wsi na polski Spisz, oczywiście wykorzystując to propagandowo[137].

W drugiej połowie kwietnia 1945 r. władze powiatowe ponownie próbowały w obecności przedstawiciela Armii Czerwonej przejąć tereny Spiszu i Orawy pod polską administrację, ustalając granicę według stanu z 1 września 1939 r. W tym celu 24 kwietnia starosta Karol Chlipała, przewodniczący Powiatowej Rady Narodowej Leon Leja, kierownik Powiatowego Urzędu Informacji i Propagandy Chylak oraz trzej oficerowie sowieccy udali się do Jabłonki na Orawie. Na spotkanie w Jabłonce przyjechali także przedstawiciele strony słowackiej: starosta z Trstenej i komendant słowackiej milicji. Na miejscu oficerowie sowieccy i Słowacy rozpoczęli dyskusję na temat granicy oświadczając, że sami, wbrew zaleceniom Moskwy dokonali zmiany granicy, „bo to przecież niewielka różnica”[138]. Dzień później wojska sowieckie obsadziły granicę według jej okupacyjnej linii[139].

Moment rezygnacji z Górnego Spiszu i Orawy na rzecz Polski był związany z umocnieniem się administracji czeskiej na Zaolziu. Czynniki czechosłowackie przeszły więc do porządku dziennego nad manifestacją urządzoną w Jabłonce na Górnej Orawie przez trzy tysiące osób przeciw przyłączeniu tej ziemi do Polski. Zdawały sobie sprawę z tego, że administracji polskiej niełatwo będzie zacząć urzędowanie w warunkach fermentu wśród miejscowej ludności Górnego Spiszu i Orawy. Protesty i antypolskie nastawienie ludności słowackiej zmusiły starostę nowotarskiego do tego, że już w trzy dni po podpisaniu protokołu w Trstenej zwrócił się do wojewody krakowskiego z prośbą o przysłanie wojska ze względu na bardzo napiętą sytuację. Obecność kompanii Wojska Polskiego miała uspokoić wzburzony tłum[140]. Władze polskie starały się spacyfikować antypolskie nastroje na Spiszu i Orawie. Jednak skuteczność tych działań okazywała się niewielka, zwłaszcza że irredentystyczna organizacja Jana Badurika czyniła wszystko, by wzmacniać antypolskie nastroje miejscowych Słowaków.

W rezultacie polska administracja została wprowadzona na Górnym Spiszu i Orawie dopiero w lipcu po fiasku czerwcowych rozmów polsko-czechosłowackich w Moskwie. 17 lipca, po uwzględnieniu przykrych doświadczeń na Orawie, gdzie w Podwilku doszło do krwawych zajść między polską a słowacką milicją, władze polskie wysłały na Górny Spisz wojsko, by objąć go w posiadanie[141]. Na terenie Niedzicy i Kacwina oddziały polskie zostały przez miejscową ludność powitane wrogimi okrzykami i obrzucone kamieniami[142].

Spiska Kapituła nie umiała pogodzić się z przejęciem kościelnej jurysdykcji na Spiszu przez diecezję krakowską. W liście do polskiego kardynała Hlonda z 29 grudnia 1945 r. pisano, że w 1939 r. ziemie północnego Spiszu i Orawy wróciły do Macierzy słowackiej i były przyłączone prawem Słowackiej Republiki. Dalej czytamy, że poza okresem 1920-1939 ani politycznie, ani kościelnie Spisz nie należał do Polski, że mieszkańcy Spiszu po przejęciu przez polską administrację władzy są zmuszeni znosić polskie jarzmo i że po opuszczeniu przez duszpasterzy słowackich położenie mieszkańców Spiszu jest opłakane.

[136] AMT, TB, II/10, relacje F. Czańskiego z Niedzicy; W. Machejek, *op. cit.*, s. 98.
[137] AMT, TB, AR/306, II/10; W. Machejek, *op. cit.*, s. 177.
[138] AAN, MAO, 774, k. 24. Pismo starosty nowotarskiego do wojewody krakowskiego z dnia 29 kwietnia 1945 r.
[139] APKr, UW II SP/930. Sprawozdanie sytuacyjne starosty nowotarskiego za okres 10 IV-1 V 1945.
[140] AMSZ, pismo wicestarosty powiatu nowotarskiego J. Witka do wojewody krakowskiego, 23 V 1945.
[141] A. Bielovodsky, *op. cit.*, s. 22, 31.
[142] J. Kwiek, *op. cit.*, s. 168.

Die Zips während des Zweiten Weltkriegs und in den ersten Jahren nach dem Krieg

Der Referent konzentriert seine Aufmerksamkeit auf die Rekapitulation der Zipser Geschichte in der Zeit von der Münchner Konferenz im Jahre 1938 bis Juni 1947. Den territorialen Umfang seiner Arbeit beschränkte er auf den sich vor dem Beginn des Zweiten Weltkriegs an den Staatsgrenzen Polens befindlichen Teil der polnischen Zips, wie auch auf Fragmente der slowakischen Zips, die im polnischen Kontext besprochen werden. Der Umfang des Themas wurde breit konzipiert. Es wird hier über die politisch-wirtschaftliche und gesellschaftlich-kirchliche Geschichte sowie auch über die Geschichte von Kultur und Bildung gesprochen. Der Autor hofft, dass dieses Referat den zukünftigen Forschern der Geschichte dieses Landes und dessen Einwohnern, wenn auch nur teilweise bei der Auffüllung der Lücken behilflich sein wird, denn gerade diese Lücken fälschen oft das wahre Bild der Zipser Geschichte. Die Hinweise auf Streitprobleme und die Präsentation der Standpunkte polnischer wie auch slowakischer Forscher ermöglichen vielleicht ein besseres Verständnis beider Seiten in dieser Frage.

JÓZEF CIĄGWA*

Slovenský právny systém na severnom Spiši v rokoch 1939–1945

The Slovak Legal System in Northern Scepusia during the Second World War

The author focuses on Scepusia or precisely on a part of it, the region of Zamagurie during the WWII, and the legal presumptions of its re-annexation to Slovakia in 1939, its ecclesiastical and state jurisdiction in the given period, its administrative division, and the social, ethnical and religious composition of its population.

Dňa 1. septembra 1939 oddiely slovenskej armády vkročili na územie severného Spiša a hornej Oravy, priznaných Poľsku rozhodnutím konferencie veľvyslancov, prijatým v Spaa 28. júla 1920.[1] O takej zmene hraníc bolo rozhodnuté o niečo neskôr. Súhlas tretej ríše s revindikáciou Slovenskej republike severných častí Spiša a Oravy, malého kúska Kysúc a ostatných drobnejších území pripojených k Poľsku na jeseň roku 1938 obsahovala dohoda z 21. novembra 1939, uzavretá ministrom zahraničných vecí Joachimom von Ribbentropom s vyslancom Slovenska v Berlíne Matúšom Černákom.[2] Revindikáciou bolo k Slovenskej republike pripojených 809 km^2, z čoho 583 km^2 bolo pripojených k Poľsku v roku 1920 a 226 km^2 v roku 1938 s obyvateľstvom viac ako 35 000 osôb.[3] Toto riešenie prijali obyvatelia Spiša nielen so súhlasom, ale priamo s nadšením.[4] Takto obsadenie severného Spiša slovenským vojskom prebehlo pokojne a nevyžiadalo si obete.[5]

Faktickú inkorporáciu zlegalizoval *ústavný zákon č. 325/39 Sl. z. z 22. decembra 1939 o inkorporácii územia, ktoré po roku 1918 bolo pripojené k bývalej Poľskej republike*. Neprekvapuje najvyšší stupeň inkorporačnej normy. Použitie slovenským snemom formy ústavného zákona predvídala ostatne slovenská ústava z 21. júla 1939. § 4 ods. 2 slovenskej ústavy stanovil v tejto veci, čo nasleduje: *Hranice možno meniť len ústavným zákonom.* Slovenský zákonodarca sa jednako nevyvaroval omylu v titule i v § 1 decembrového ústavného zákona. Ide totiž o označenie *územia, ktoré po roku 1918...*, keď pripojenie 4,63% župy Spišskej a 20,46% župy Oravskej k Poľsku nastalo až v prvej polovici augusta 1920, keď nadobudlo platnosť rozhodnutie konferencie veľvyslancov z 28. júla 1920. V prechodnom období (od počiatku novembra 1918 do polovice augusta 1920) uvedené územia nepatrili k Poľsku ani *de iure*, ani *de facto*.[6] Takýto stav potvrdzuje okrem iného fakt, že voľby do *Ústavodarného snemu (Sejm Ustawodawczy*) uskutočnené 26. januára 1919 sa nekonali v troch sporných oblastiach (na Spiši, Orave a v časti Trenčianskej župy) napriek tomu, že ich predvídal dodatok I.: *Zoznam volebných obvodov a počet mandátov* (*Spis okręgów wyborczych i ilości mandatów*) k dekrétu z 28. novembra 1918 *o volebnom poriadku do Ústavodarného snemu (dekret*

---

* Prof. dr hab. Józef Ciągwa. Pôsobí na Sliezskej univerzite v Katoviciach a na Rzeszovskej univerzite v Rzeszove. Je predsedom Spolku Slovákov v Poľsku. Zaoberá sa právnymi dejinami krajín strednej Európy.

[1] O príčinách a dôsledkoch účasti Slovenska v septembrovej kampani pozri A. Hrnko: Príčiny a spoločensko-politické dôsledky účasti Slovenského štátu vo vojne proti Poľsku, in: *HČ*, roč. 31, 1983, č. 3, s. 394–414.

[2] A. Mišković: *Napravená krivda. Vrátené kraje vo Spiši, Orave a Čadčianskom okrese*, vyd. 2. Turčiansky Svätý Martin 1940, s.12–13, 200–203 (slovenský a nemecký text dohody); K. O. Rabl: Verfassungsrecht und Verfassungsleben in der neuen Slowakei, in: *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, Berlin 1940, s. 144. V článku K. O. Rabla sa nachádzajú krátke ukážky z ústavného zákona z 22. decembra 1939 a z nariadení slovenskej vlády, ktoré vykonávali predpisy ústavného zákona o inkorporácii. Pozri tiež krátke, veľmi tendenčné biografické heslo M. Černáka (1903–1955), in: *Encyklopédia Slovenska* (ďalej *ES*), zv. I, Bratislava 1977, s. 361; *Slovenský biografický slovník* (ďalej *SBS*), I. zv., Martin 1986, s. 416–417 a analýzu zahraničnej politiky Slovenska voči Poľsku v J. A. Mikuš: *Slovensko v dráme Európy*, trans. B. Markušová, ed. M. Homza. Martin 2002, s. 143–144.

[3] I. Baka: Naprávanie krivdy na ľudácky spôsob, in: *História*, roč. II., 2001, č. 6, s. 15.

[4] Rabl: *Verfassungsrecht*, s. 143; A. Mišković: *Naša pravda zvíťazila*. Bratislava bez vročenia, s. 7; F. Móš: *Roky 1918–1939 na severnom Spiši*. Bratislava 1944, s. 18-19; M. Cibrinová-Gombošová: Trpká mladosť, in: *Život*, roč. 45, 2002, č. 11, s. 18.

[5] Móš: *Roky 1918–1939*, s. 19: „Obetí na ľudských životoch okrem jednej Lapšianky, ktorá Nemcom ukázala, kde je poľské vojsko, nebolo."

[6] O faktickej príslušnosti severného Spiša k Poľsku možno hovoriť nanajvýš v období takmer piatich týždňov (od 11. decembra 1918 do 13. januára 1919), t.j. od času obsadenia tejto oblasti jednotkami poľského vojska do času ich stiahnutia.

o ordynacji wyborczej do Sejmu Ustawodawczego) (Dz.P.P.P.[7] Nr 18, poz. 46).[8]

Ústavnoprávny výbor slovenského snemu prediskutoval a prijal na zasadnutí dňa 21. decembra 1939 vládny návrh ústavného zákona inkorporačnej normy, prijatej plénom nasledujúceho dňa.

Výborom jednomyseľne schválený vládny návrh predložil plénu snemu – dňa 22. decembra 1939 – jeho spravodajca Dr. Vojtech Tvrdý. Na 22. plenárnom zasadnutí 2. zasadania Slovenského snemu, skladajúceho sa zo 63 poslancov,[9] sa zúčastnilo 49 poslancov.[10] Takéto *quorum* bolo v plnom súlade s ustanoveniami § 21 ods. 2 ústavy.[11] Spravodaj Výboru konštatoval, že predmetná zmena hraníc znamená obnovenie vôbec najstaršej hranice v Európe[12], a poslanec Pavol Čarnogurský zdôraznil okolnosť, že „najpevnejšie hranice v dejinách Európy boli hranice Karpát, poľsko-slovenské hranice.[13] Obyvatelia teraz inkorporovaných území šli do Poľska proti svojej vôli, vracajú sa z Poľska s plnou a jednomyseľnou vôľou."[14] Pre poslanca Čarnogurského, Slováka zo slovensko-poľského pohraničia, bolo teda vecou nevyžadujúcou si dokazovania, že: „Dnes nepripájame k Slovenskému štátu jedinej cudzej duše, jedinej hrudy cudzej pôdy."[15]

Počas debaty poslanec Jozef Šrobár predložil opravu návrhu, pozostávajúcu zo zavedenia nového predpisu, upravujúceho problém občianstva obyvateľov inkorporovaného územia.[16] Tak doplnok, ako aj celý zákon bol prijatý jednomyseľne v dvoch čítaniach na tom istom 22. plenárnom zasadnutí. Po podpísaní návrhu prezidentom Jozefom Tisom bol ústavný zákon vyhlásený – 30. decembra 1939 – v *Slovenskom zákonníku* čiastka 71 pod číslom 325. Toho istého dňa nadobudol účinnosť[17].

Ústavný zákon z 22. decembra 1939 stanovoval: „K územiu Slovenskej republiky sa pričleňuje slovenské územie, ktoré po roku 1918 bolo pripojené k bývalej republike Poľskej (§ 1)."[18] V rozpore so zdaním – vyplývajúcim z pravidiel jazykového výkladu – zákon sa taktiež týkal území inkorporovaných Poľskom v rokoch 1924 a 1938. Taký záver vyplýva jednoznačne z obsahu nasledujúcich právnych úprav, odvolávajúcich sa na ústavný zákon z 22. decembra 1939 a navyše na predpisy, ktoré vo svojich tituloch používali taktiež označenie *po roku 1918*, ktoré však vo svojom obsahu uvádzali aj územia inkorporované Poľskom v roku 1938. Ostatne treba poznamenať, že návrh ústavného zákona uvádzal – súhlasne s historickou pravdou – tri dátumy označujúce zmeny poľsko-slovenských hraníc: *Vládny návrh ústavného zákona o inkorporácii územia bývalým Poľskom roku 1920, 1924 a 1938 zabraného*. Ústavnoprávny výbor snemu prijal taký titul návrhu, o čom svedčí aj to, že návrh v takom znení bol predložený snemu na jeho 22. plenárnom zasadnutí. Tu však, napriek tomu, že nebol predložený návrh zmeny titulu, predseda snemu – Dr. Martin Sokol, autor návr-

[7] Dz.P.P.P., skrátená forma Dziennika Praw Państwa Polskiego, publikačný orgán poľských zákonov a nariadení, bol predchodcom Dziennika Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (skrátená forma: Dz.U.R.P). Vychádzal v rokoch 1918 – 1919.

[8] I. dodatok predvídal uskutočnenie volieb vo volebnom obvode č. 35, ktorému bolo pridelených 8 mandátov, so sídlom hlavnej volebnej komisie v Tešíne, zahrňujúcom v Trenčianskej župe nasledujúce obce: Czaca, Turzówka, Rakowa, Oszczadnica, Skalite, Czarna, Oleśna, Świerczynowieś (sic!), Gorzelice, Staszków, Podwysoka, Maków i Wysoka, a vo volebnom obvode č. 39, ktorému pridelili 7 mandátov, so sídlom hlavnej volebnej komisie v Novom Targu, zahrňujúcom z Trstianskeho okresu obce: Bereźnica, Biały Potok, Bukowina, Chabówka, Harkubuz (sic!), Czymkowa (sic!), Chyżne, Dołów, Stodówka, Jabłonka, Lasek, Lipnica Górna, Lipnica Dolna, Orawka, Piekielnik, Podszkle, Podwilk, Sarna, Studzienki, Szulagorsk, Witanowa, Zuberec, Zubrzyce górne (sic!), Zubrzyce dolne (sic!), ďalej zasa z okresu Námestovského obce: Benedyków, Czernica, Danielki, Erdedka (sic!), Hrusztyn, Klin Zakamienny, Krusetnia, Mętne, Nowoty, Półgóra, Rabcza, Rabczyca (sic!), Sichelne i Wesele; z Spiža (sic!) zasa súdne obvody Kezmark (sic!), Lubowla i Stara Wieś.

[9] § 6 slovenskej ústavy stanovil: „Snem má 80 poslancov." Fakticky sa tento predpis ukázal v praxi bez významu, pretože slovenský parlament pôsobil po celý čas existencie Republiky v zložení 63 poslancov, zvolených 18. decembra 1938 do autonómneho *Snemu Slovenskej krajiny*. Pozri J.Ciągwa: *Rada Narodowa Republiki Słowackiej*. Warszawa 1998, s. 6.

[10] *Tesnopisecká správa o 22. zasadnutí Snemu Slovenskej republiky*, Bratislava, piatok 22. decembra 1939, s. 4.

[11] V súlade s § 21 slovenskej ústavy: „K uzneseniu o ústave, o ústavných zákonoch a ich zmene, o zmene štátneho územia, o vypovedaní vojny a uzavretí mieru a o obžalobe prezidenta je potrebná prítomnosť 2/3 všetkých poslancov a 3/5 väčšina prítomných."

[12] *Tesnopisecká správa o 22. zasadnutí Snemu Slovenskej republiky*, s. 5.

[13] *Tamže*, s.7.

[14] *Tamže*, s. 6.

[15] *Tamže*, s. 6.

[16] *Tamže*, s. 8–9.

[17] Jednomyseľné prijatie návrhu znamenalo, že v § 21 ods. 2 ústavy obsiahnutá požiadavka 3/5 väčšiny hlasov poslancov prítomných na zasadnutí bola splnená aj s prídavkom. § 5 decembrového ústavného zákona stanovil: „Tento zákon nadobúda účinnosť dňom vyhlásenia."

[18] Zvrat *slovenské územie* nie je náhodný. Ako spravodaj Ústavnoprávneho výboru (poslanec Dr. Vojtech Tvrdý), tak aj na 22. plenárnom zasadnutí snemu vystupujúci poslanec Pavol Čarnogurský Zdôvodňovali slovenskosť revindikovaných území tak historickými dôkazmi, ako aj rozhodne slovenským povedomím obyvateľstva obývajúceho toto územie. Pozri: *Tesnopisecká správa o 22. zasadnutí Snemu Slovenskej republiky*, s. 4–8.

hu poľsko-slovenskej konfederácie a spoluautor návrhu ústavného zákona z 22. novembra 1938 o autonómii Slovenska,[19] predložil na hlasovanie v druhom čítaní návrh so zmeneným titulom: *Druhé hlasovanie o osnove ústavného zákona o inkorporácii územia, ktoré po roku 1918 bolo pripojené k bývalej Poľskej republike*.[20] Keďže nikto zo 49 poslancov – účastníkov 22. zasadnutia Slovenského snemu, nezbadal tento evidentný omyl predsedu a nepožiadal o jeho opravu, tak jednomyseľne prijatý ústavný zákon uzrel svetlo sveta s chybnou formuláciou: *ktoré po roku 1918 bolo pripojené*.[21]

Základný pre zmenu právneho systému na inkorporovanom území § 2 zákona stanovoval: „Právne predpisy inkorporovaného územia zostávajú v platnosti do 31. decembra 1939, pokiaľ sú zlučiteľné so zvrchovanosťou slovenského štátu" (§ 2 ods. 1), ako aj, že: „Dňom 1. januára 1940 nadobúdajú účinnosť na inkorporovanom území právne predpisy Slovenskej republiky" (§ 2 ods. 2). Spomínaný ústavný zákon predpokladal teda platnosť poľského práva na území o rozlohe 295 km² bývalej Spišskej župy už len 10 dní.

Obdobie predchádzajúce vydaniu ústavného zákona, to znamená čas od 1. septembra 1939 do 31. decembra 1939, treba považovať za obdobie platnosti dovtedajších, teda poľských právnych predpisov a noriem, keďže žiadna norma Slovenskej republiky vydaná v čase od 1. septembra do 22. decembra 1939 nezaviedla platnosť slovenského práva na území severného Spiša a hornej Oravy patriacich k Poľsku v rokoch 1920–1939.

V praxi však používanie teoreticky platného poľského práva mohlo byť ťažké, ba niekedy mohlo narážať na neprekonateľné ťažkosti. Obdobie takmer štyri mesiace trvajúceho provizória sa tak vyznačovalo mnohými jazykovo-terminologickými[22] i organizačno-kompetenčnými ťažkosťami.[23] Pre chýbajúce empirické výskumy v tejto otázke sa nedá povedať, nakoľko taký stav mohol v praxi sťažiť život tak obyvateľom Spiša, ako aj slovenským orgánom. Nevieme napríklad, koľko bolo v období týchto štyroch mesiacov občianskych a trestných konaní, ktoré vyžadovali pokračovanie pred slovenskými súdmi, keďže za platnosti poľského práva do vypuknutia druhej svetovej vojny ešte neboli ukončené. Rovnako nevieme, koľko nových prípadov čakalo na prejednanie. V niektorých prípadoch čakať na nové normy nebolo možné. Mladí ľudia totiž uzatvárali manželstvá aj v tých štyroch mesiacoch, takže ešte pred 1. januárom 1940 bolo potrebné rozhodnúť o forme uzavretia manželstva. Rovnako o tom, či manželov zaväzuje systém *coaquisitionis coniugalis*, alebo právo rozdielnosti majetku nadobudnutého počas trvania manželstva.

Uplatňovanie výnimiek od platnosti – do 1. januára 1940 – poľského práva predvídal § 2 ods. 3 ústavného zákona: „Rozhodnutia a opatrenia slovenských štátnych úradov a orgánov, urobené na pripojenom území v čase do účinnosti zákona sú platné, a to i vtedy, ak boli vykonané podľa právnych predpisov platných na území Slovenskej republiky." Citovaný predpis poskytoval teda slovenským úradom a orgánom oprávnenie vykonávať činnosti opierajúce sa nie o poľské, ale slovenské právo, ktoré v tom prípade platilo na inkorporovanom území prakticky už od 1. septembra 1939. Týmto spôsobom obsah § 2 ods. 3 značne oslaboval ustanovenie dvoch predchádzajúcich odstavcov. V praxi § 2 ods. 3 zákona, chápaný ako výnimka z predpisov, obsiahnutých v § 2 ods. 1 a 2, mohol sa sám stať – v podmienkach známych ťažkostí uplatňovania poľského práva – pravidlom a pravidlá výnimkami. V dôsledku toho poľské právo by platilo len zdanlivo, fakticky stratiac moc už 1. septembra 1939. Platnosť poľského práva by sa teda dala ohraničiť – a taký smer zvolili ďalšie slovenské predpisy – na prípady, ktoré sa začali v Poľsku a pokračovali v Slovenskej republike. Formulácia *slovenské štátne úrady a orgány* zdá sa, že sa netýkala súdov, čo vo svojich dôsledkoch znamená, že § 2 ods. 3 zákona nedával podklad, aby slovenské súdy vynášali – pred. 1. januárom 1940 – rozsudky, opierajúc sa o slovenské judiciálne právo.

Predpisy slovenského práva platili pre všetkých obyvateľov inkorporovaného územia, teda bez ohľadu na to, či boli občanmi Slovenskej republi-

[19] Biografické heslá Martina Sokola (1901–1957) o. in: *ES*, V. zv. Bratislava 1981, s. 542; *SBS* , V. zv. Martin 1992, s. 310-311.

[20] *Tesnopisecká správa o 22. zasadnutí Snemu*, s. 9.

[21] Postup Dr. M. Sokola bol o to nepochopiteľnejší, že titul ústavného zákona nebol v zhode s titulom v Berlíne uzavretej nemecko-slovenskej dohody z 21. novembra 1939. A tá bola formulovaná veľmi podobne, ako bol vládny návrh prijatý Ústavnoprávnym výborom. Pozri: *Dohoda slovensko-nemecká o postúpení územia pričleneného k drevniejšiemu Poľskému štátu r. 1920, 1924 a r.1938,* in: A. Mišković*: Napravená krivda*, s. 200.

[22] Slovenskí úradníci a sudcovia nepoznali subtílnosti poľskej právnej terminológie, nemali prístup k prameňom práva platného v Poľsku.

[23] Ustanovenie § 2 ods. 2 ústavného zákona z 22. decembra 1939 bolo síce jasné, ale aj právo platné na Spiši a Orave v Poľsku medzivojnového obdobia bolo značne komplikované a jeho výklad robil problémy aj poľským právnikom. O výnimočne náročnom súčasnom jestvovaní na Spiši a Orave uhorského a rakúskeho osobného manželského práva pozri: M. Allerhand*:* Prawo małżeńskie obowiązujące na Spiszu i Orawie, in: *Przegląd Prawa i Administracji*, t. 51, 1926, s. 382–421.

ky, či nemali také postavenie, súc napríklad občanmi Generálnej gubernie, prípadne apatridmi.

V záležitosti slovenského občianstva § 3 ústavného zákona zakotvoval, čo nasleduje: „Štátna príslušnosť obyvateľov inkorporovaného územia posudzuje sa analogicky podľa ústavného zákona č. 255/1939 Sl. z. tak, ako keby vôbec nebolo došlo k odlúčeniu tohto územia."

Posledný meritórny predpis ústavného zákona z 22. decembra 1939, t.j. jeho § 4 bol – vzhľadom na vyjadrené v ňom splnomocnenie pre vládu – základom pre podrobnú právnu úpravu v oblasti správy a súdnictva na inkorporovanom území. Tieto úpravy mala slovenská vláda realizovať taktiež v oblasti takých záležitostí, ktoré v iných prípadoch vyžadovali formu zákona: „Vláda sa splnomocňuje, aby pre správu a súdnictvo na pričlenenom území do 1. júla 1940 robila nariadeniami i také opatrenia, ku ktorým by ináč bol potrebný zákon. Formulácia i také opatrenia, ku ktorým by ináč bol potrebný zákon," znamená, že predmetná oblasť zákonného splnomocnenia sa vzťahuje i na opatrenia, ktoré si nevyžadujú formu zákona. V súlade s prijatým predpisom forma mimozákonnej úpravy, to znamená právo používať v právnej regulácii správy a súdnictva vládne nariadenia, mala platiť len pol roka (*do 1. júla 1940*). Účel poverenia vlády slovenským snemom, aby formou nariadení upravovala predmetné záležitosti, možno ľahko dešifrovať. Išlo o to, aby potrebné predpisy uzreli svetlo sveta pomerne rýchlo, čo nezabezpečovala svojou povahou zdĺhavá, niekoľkostupňová procedúra parlamentnej legislatívy. Riešenie prijaté v § 4 slovenského ústavného zákona nebolo vôbec mimoriadnym javom. Poznal ho aj poľský zákonodarca.[24]

Prvým nariadením slovenskej vlády, vydaným na základe splnomocnenia podľa § 4 ústavného zákona, bolo *Vládne nariadenie zo dňa 11. januára 1940 o čiastočnej zmene a doplnení branných predpisov pre inkorporované územie*. Išlo konkrétne o čiastočnú zmenu a doplnenie predpisov z roku 1927, s uvedením postupu pri zostavovaní výkazov mužov odvodom povinných, obyvateľov inkorporovaných území, narodených v rokoch 1918, 1919 a 1920 (§§ 1– 4 nariadenia). Predposledný predpis nariadenia (§ 5) ukladal: „Príslušníci bývalej poľskej armády narodení v rokoch 1890 až 1917 sa prevedú do kmeňového počtu slovenskej armády." Z toho dôvodu im bolo uložené, aby sa hlásili – v termíne do 20. februára 1940 – k súpisu v príslušných notariátoch a predložili všetky vojenské doklady, ktoré vlastnili. Citované predpisy znamenali prechod vojenskej správy z Nového Targu na príslušné slovenské orgány. Takým spôsobom recepcia slovenského práva sa uskutočnila najrýchlejšie v oblasti vojenskej administratívy.

Slovenská Ministerská rada v tom istom dni, t.j. 11. januára 1940, vydala *Vládne nariadenie o novej úprave obvodov súdov a o úprave súdnictva na inkorporovanom území*. V poradí druhé nariadenie vlády, vydané na základe splnomocnenia obsiahnutého v § 4 decembrového ústavného zákona, bolo vyhlásené v Slovenskom zákonníku pod č. 10. Vzhľadom na predmet jeho úpravy rozbor nariadenia treba uviesť krátkymi poznámkami na tému štruktúry slovenského všeobecného súdnictva v rokoch 1939–1945.

Hlavné zásady týkajúce sa súdnictva, v tom jeho štruktúry, upravovala hlava deviata slovenskej ústavy (*Súdnictvo, §§ 65–74*). Ešte pred schválením ústavy sa vytvorili – vládnym nariadením č. 49/1939 Sl. z. – *Slovenský najvyšší súd* a dva najvyššie súdy: *Najvyšší správny súd* a *Hlavný poisťovací súd*.[25] Reorganizáciu všeobecného súdnictva zakotvoval zákon č. 112/1942 Sl. z. z 12. júna 1942 *o organizácii súdov, úradov verejnej obžaloby a súdnej správy*. Všeobecné súdy mali štruktúru štvorstupňovú, pričom vlastné rozhodovanie bolo trojinštančné. Medzi všeobecné súdy patrili: *okresné súdy, krajské súdy, Hlavný súd a Najvyšší súd*.

Súdmi prvej inštancie boli okresné súdy, ktoré rozhodovali v občianskoprávnych veciach a trestnoprávnych veciach menšej váhy, zriadené v mestách, ktoré boli sídlami okresných orgánov. Druhú inštanciu predstavovali krajské súdy, ktoré mali sídla v Banskej Bystrici, Nitre a Trenčíne – pre obvod Hlavného súdu v Bratislave – ako aj v Prešove, Levoči, Michalovciach a Ružomberku – pre obvod Hlavného súdu v Prešove. Do právomoci krajských súdov náležalo rozhodovať v prvej inštancii ťažšie trestnoprávne prípady a vybavovať odvolania proti rozhodnutiam okresných súdov. Tretiu inštanciu tvorili dva hlavné súdy, v Bratislave a v Prešove, ktoré boli poslednou inštanciou pre záležitosti začaté pred okresnými súdmi a druhou inštanciou pre veci, o ktorých sa rozhodovalo pred krajskými súdmi. Najvyššou inštanciou bol Slovenský najvyšší súd

[24] Por. np. čl. 2 ustawy z dnia 26 października 1921 roku w przedmiocie przepisów prawnych obowiązujących na obszarze Spisza i Orawy, należącym do Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U.R.P. Nr 89, poz. 657): „Upoważnia się Radę Ministrów do wydawania rozporządzeń, znoszących lub zmieniających oznaczone w art. 1 ustawy i rozporządzenia, oraz wprowadzających na tych ziemiach ustawy, obowiązujące w Rzeczypospolitej Polskiej."

[25] L. Hubenák: *Právne dejiny Slovenska do roku 1945*, vol. 2. Banská Bystrica, bez vročenia, s. 272–273.

v Bratislave, predstavujúci tretiu inštanciu pre veci začaté pred krajskými súdmi.[26]

Súdne obvody okresných súdov sa nekryli s hranicami politických okresov. V každej zo šiestich žúp, na ktoré sa delila Slovenská republika, bolo viac súdnych okresov ako politických okresov. A tak najviac nás zaujímajúca – z pochopiteľných príčin – Tatranská župa mala trinásť politických okresov, ležiacich na území Spiša, Oravy, časti Liptova a Turca, kým Krajskému súdu v Levoči, ktorého právomoc rozhodovať prislúchala výlučne na území Spiša, podliehalo deväť okresných súdov (Levoča, Dobšiná, Gelnica, Kežmarok, Spišská Nová Ves, Spišské Podhradie, Spišská Sobota, Spišská Stará Ves a Stará Ľubovňa). Obdobne súdne obvody ôsmich krajských súdov sa nekryli s hranicami šiestich slovenských žúp, ktoré boli ako najvyššie jednotky správneho delenia ekvivalentmi poľských vojvodstiev.

Rovnako tomu bolo v druhej Poľskej republike. I tam poľské súdy rozhodovali v obvodoch, ktorých hranice neboli totožné s hranicami okresov a vojvodstiev.[27] Odlišnosť administratívneho delenia pre účely súdnej administratívy má takmer celosvetovú platnosť, keďže je dôsledkom odlišnosti všeobecnej (vnútornej) a špeciálnej administratívy.

§ 1 ods. 1 bod 3 spomínaného vládneho nariadenia stanovil, čo nasleduje*:* „Obce, ktoré ležia na území inkorporovanom zákonom č. 325/1939 Sl. z., pričleňujú sa k obvodom okresných súdov, a to: 3. Nová Belá, Fridman s osadou Falštín, Krempachy, Tribš, Čierna Hora, Jurgov, Repisko, Vyšné Lapše, Nedeca, Kacvín, Lapšanka a Lesnica k obvodu Okresného súdu v Spišskej Starej Vsi;" a bod 4: 4. „Javorina k obvodu Okresného súdu v Kežmarku."

Z práve citovaných predpisov vyplýva, že čo sa týka k Poľsku na jeseň roku 1938 pripojených obcí Lesnica a Javorina, nedošlo v porovnaní so stavom pred inkorporáciou k žiadnej zmene, keďže aj predtým patrili do tých istých súdnych obvodov.[28] Naproti tomu spišské obce, uvedené v bode 3 nariadenia, patriace od roku 1921 do obvodu okresného súdu (*sąd powiatowy*), potom do grodzského súdu (*sąd grodzki*) v Novom Targu[29] a do obvodu obvodného súdu (*sąd okręgowy*) v Novom Sonči (*Nowy Sącz*) nariadenie začleňovalo do obvodu Okresného súdu v Spišskej Starej Vsi. Aj tu teda inkorporácia spišských obcí znamenala svojho druhu *restitutio in integrum*, keďže tieto obce tam patrili až do času rozpadu Uhorského kráľovstva.

Pre obyvateľov Spiša pripojeného roku 1939 k Slovenskej republike miestnymi príslušnými súdmi vyšších inštancií boli: Krajský súd v Levoči, Hlavný súd v Prešove a Slovenský najvyšší súd v Bratislave.

§ 1 ods. 2 nariadenia stanovil *terminus a quo* činnosti slovenských súdov prvého stupňa: „Počiatok činnosti okresných súdov, uvedených v ods. 1 ohľadne obcí tamtiež uvedených, určuje sa na 1. január 1940."

Ostatné predpisy nariadenia (§§ 2–11) upravovali celý rad otázok prechodného práva a taktiež prispôsobovali terminológiu poľského práva slovenskej terminológii. Nariadenie obsahovalo navyše niekoľko noriem z oblasti medzinárodného súkromného práva.

Z noriem trestnoprávnych vyvoláva pozornosť, v nadväznosti na zásadu *nulla poena sine lege*, predpis § 3 ods. 3 nariadenia: „Uložený vedľajší trest, ak tento, prípadne obdobný vedľajší trest nový právny poriadok nepozná, nebude vykonaný." V jednom prípade (§ 3 ods. 4) nariadenie inakšie posudzovalo územia pripojené k Poľsku v rokoch 1920 a 1924 ako inkorporované v roku 1938.

Ak používame termín *poľské* alebo *slovenské právo judiciálnych odborov*, tak súhlasíme s ďaleko idúcim zjednodušením. V podstate to bolo totiž poľské alebo slovenské právo v tom zmysle, že parlamenty oboch štátov recipovali (úplne alebo čiastočne) judiciálne právo cudzieho pôvodu. To samozrejme neznamená, že by poľské alebo slovenské judiciálne právo neobsahovalo vôbec domáce pramene. V obvode krakovského apelačného súdu platilo takmer do tridsiatych rokov rakúske judicálne právo: trestný zákonník z roku 1852, trestný poriadok z roku 1873, *Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch* z roku 1811 a občiansky

[26] *Tamže*, s. 273.

[27] Dobrou ilustráciou rozličnej veľkosti súdnych obvodov a jednotiek administratívno-územného delenia je predvojnové Poľsko. Druhá Poľská republika sa totiž delila na 16 vojvodstiev, zatiaľ čo obvodov apelačných súdov bolo sedem. Apelačné obvody museli teda pochopiteľne mať oveľa väčší rozsah ako vojvodstvá. Tak tomu bolo v prípade šiestich apelačných obvodov, keďže Sliezska apelácia, ostatne najmenšia v Poľsku, lebo mala len dva obvodné súdy (v Katoviciach a v Poľskom Tešíne), sa výnimočne kryla s hranicami autonómneho Sliezskeho vojvodstva.

[28] Od jesene roku 1938 do začiatku druhej svetovej vojny tieto dve obce náležali do obvodu Grodzského súdu v Novom Targu a zároveň do obvodu Obvodného súdu (*sąd okręgowy*) v Novom Sonči.

[29] Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 14 września 1922 roku w przedmiocie organizacji sądownictwa na Spiszu i Orawie i rozciągnięcia na ten obszar mocy obowiązującej niektórych ustaw i rozporządzeń (Dz. U.R. P. Nr 90, poz. 833): „§ 1. Włączone do Rzeczypospolitej Polskiej gminy na Spiszu i Orawie wciela się: 2) gminy spiskie do okręgu sądu powiatowego w Nowym Targu."

poriadok z roku 1896. Práce kodifikačnej komisie viedli postupne k úplnej unifikácii trestného práva (zákonník trestného poriadku z roku 1928, trestný zákonník z roku 1932) a k čiastočnej unifikácii poľského občianskeho práva (zákonník občianskeho poriadku z roku 1930, zákonník záväzkového práva z roku 1933, obchodný zákonník z roku 1934). Spomínané zákonníky, vydávané vo forme nariadení prezidenta s mocou zákona, t.j. vo forme známej poľskému právu len od augustovej novely (2. augusta 1926) ústavy zo 17. marca 1921, podstatne zúžili rozsah rakúskeho práva platného v obvode krakovského apelačného súdu. Úplne alebo značne zúžené rakúske judiciálne právo platilo pri tom bez jasnej pozitívnej recepčnej normy. Zákonodarca sa tu akiste riadil zásadou, že ak chýba právo unifikované tak – do času schválenia práva s celopoľskou pôsobnosťou – platí doterajšie právo.

Na neveľkom území Krakovskej apelácie, ktoré v rokoch 1920–1925 predstavovalo Spišsko-oravský okres a v rokoch 1925–1939 severný Spiš a hornú Oravu ako súčasť Novotarského okresu – platilo uhorské právo.[30]

Ináč ako v prípade rakúskeho práva, právnym základom platnosti uhorského práva v Poľsku boli jasné recepčné normy. Prvú z nich, všeobecnú recepčnú normu, vyjadroval čl. 1 zákona z 26. októbra 1921 vo veci právnych predpisov platných na území Spiša a Oravy, ktoré patrí do Poľskej republiky (Dz. U. R. P. Nr 89, poz. 657).[31] Zvláštna recepčná norma, obsiahnutá v nariadení Ministerskej rady zo dňa 14. septembra 1922 vo veci organizácie súdnictva na Spiši a Orave a rozšírenia na toto územie platnosti niektorých zákonov a nariadení (Dz. U. R. P. Nr 90, poz. 833),[32] obmedzila rozsah platnosti uhorského práva v Poľsku na dva zákony, t. j. na zákon XXXI/1894 o manželskom práve a na zákon XXXIII/1894 o štátnych matrikách.

Prvý zákon likvidoval na území Uhorského kráľovstva deväť systémov cirkevného práva manželského, zavádzajúc povinný civilný sobáš a pripúšťal zánik manželského zväzku rozvodom. Septembrové nariadenie Ministerskej rady zavádzalo rad drobnejších zmien do zákona č. XXXI/1894 a, čo bolo najdôležitejšie, stanovilo, že uhorské manželské právo platí *vedľa* rakúskych predpisov manželského práva zakotvených v *Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch*.

Konfesný charakter rakúskeho manželského práva, uznávajúc výlučne cirkevnú formu uzatvárania manželstva a nepripúšťajúc rozvody, bol v druhej polovici 19. storočia už na ústupe. Predložka *vedľa* znamenala, že voľba medzi konfesným (rakúskym) a občianskym (uhorským) manželským právom bola ponechaná budúcim manželom. Táto dvojakosť systémov manželského práva, ktorá mohla spôsobiť celý rad právnych komplikácií, vyvolala v Poľsku kritiku doktríny manželského práva.[33]

Prvá Česko-slovenská republika prevzala zákonom č. 11/1918 Zb. z., schváleným 28. októbra 1918 Národným zhromaždením, tri systémy judiciálneho práva: rakúske právo (v Čechách, na Morave a v Sliezsku), nemecké právo (v obvode Hlučínskom ako najmenšej časti Horného Sliezska, priznaného Česko-Slovensku Versailleskou zmluvou) a uhorské právo (na Slovensku). Táto triáda právnych systémov sa neudržala dlho, keďže zákon č. 70/1920 Zb. z. zaviedol v Hlučínsku platnosť rakúskeho práva. Postup prác v oblasti unifikácie práva vykonávaných *ministerstvom pre zjednotenie zákonodarstva a právnej organizácie* a *ministerstvom spravodlivosti* nebol veľký, čoho výsledkom bolo, že tak v období prvej, ako aj druhej Česko-slovenskej republiky (1938–1939) platili v Československu – len málo zmenené – dva právne systémy: rakúsky (v Čechách, na Morave a v Sliezsku) a uhorský (na Slovensku).

Slovenská republika prijala zákonom č. 1/1939 Sl. z. celý doterajší právny systém, čiže systém uhorského práva, so zmenami vyplývajúcimi z faktu vzniku nového štátu. V oblasti trestného práva platil teda naďalej trestný zákonník z roku 1878, nazývaný podľa mena svojho tvorcu *Kódexom Károlya Csemegiho*, a trestný poriadok z roku 1896 novelizovaný, podobne ako aj hmotné trestné právo, v roku 1908. V oblasti občianskeho práva platili naďalej zákony č. XXXI a XXXIII z roku 1894. Iné odbory občianskeho práva (majetkové právo manželské, iné úseky práva rodinného a poručníckeho, vecné právo, dedičské a obli-

[30] O platnosti uhorského práva v Poľsku pozri: J. Ciągwa: Stan prawny na Spiszu i Orawie w latach międzywojennych. In: *Studia Iuridica Silesiana,* t. 11, Katowice 1986, s. 120 – 151; Tenże: *Uherskie prawo sądowe na Spiszu i Orawie w XX wieku.* V tlači.

[31] Ustawa z dnia 26 października 1921 roku w przedmiocie przepisów prawnych, obowiązujących na obszarze Spisza i Orawy, należącym do Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U.R.P. Nr 89, poz. 657): „Art. 1. Ustawy i rozporządzenia, które obowiązywały na obszarze Spisza i Orawy w dniu przyłączenia tego obszaru do Rzeczypospolitej Polskiej, pozostają nadal w mocy, o ile skutkiem zmienionych stosunków prawno-państwowych, lub na mocy późniejszych polskich ustaw i rozporządzeń, nie przestały obowiązywać."

[32] Z hľadiska techniky legislatívy slovenským ekvivalentom pre *numer* (skrátená forma citácie *Nr)* je *čiastka,* kým ekvivalentom pre podstatné meno *pozycja* (skrátená forma *poz.*) je *číslo.*

[33] Allerhand: Prawo małżeńskie, s. 383–421.

gačné právo) sa nedočkali kodifikácie. Uhorské občianske právo bolo teda v tých častiach zvykovým právom nadväzujúcim na *Tripartitum* Štefana z Vrboviec a modernizovaným právom schváleným v roku 1861 Judexkuriálnou konferenciou (*Országbírói Értekezlet; Judexkuriálna konferencia) Dočasnými súdnymi pravidlami* (*Ideiglenes Törvénykezési Szabályai*; *Dočasné súdne pravidlá*). V oblasti občiansko-procesnej platil uhorský občiansky poriadok schválený parlamentom v roku 1911.

Inkorporácia severného Spiša do Slovenska znamenala zavedenie judiciálnych odborov slovenského práva na jeho území, ktoré bolo vo svojej podstate uhorským právom. Dňa 1. septembra 1939 uskutočnená revindikácia znamenala takto návrat k právu, ktoré na severnom Spiši platilo do času zmeny suverenity v roku 1920.

Poľským jednotkám predvojnového územného delenia (*województwa*, *powiaty, gminy*) zodpovedalo na Slovensku – taktiež trojstupňové – delenie na *župy*, *okresy* a *obce*. Do vypuknutia druhej svetovej vojny severný Spiš patril do Krakovského vojvodstva a v jeho rámci do Novotarského okresu, ktorý bol jedným z 24 okresov Krakovského vojvodstva. Dôsledkom inkorporácie bolo začlenenie Spiša do okresu Spišská Stará Ves, ktorý bol jedným z trinástich politických okresov Tatranskej župy s centrom v liptovskom Ružomberku.

Poľská predvojnová správa krajského (vojvodského) stupňa mala charakter výlučne štátnej správy, nakoľko krajská (vojvodská) samospráva existovala jedine v troch vojvodstvách zriadených na území bývalého pruského záboru (vojvodstvá: Pomorské, Poznaňské a Sliezske). Orgánom štátnej správy bol v kraji (vojvodstve) vojvoda (*wojewoda*) menovaný prezidentom na návrh vlády predložený ministrom vnútra. V súlade s nariadením prezidenta z 19. januára 1928 o organizácii a rozsahu činnosti orgánov štátnej vnútornej správy (Dz. U. R. P. Nr 11, poz. 86)[34] vojvoda podliehal osobne ministrovi vnútra a služobne príslušným ministrom v závislosti od vybavovaných záležitostí. Vojvoda – orgán štátnej správy druhého stupňa – bol vo vojvodstve najvyšším predstaviteľom vlády a zároveň vedúcim vnútornej štátnej správy kraja (vojvodstva).

Na úrovni okresu existovali do 1. septembra 1939 tak orgány štátnej správy: okresný náčelník (*starosta powiatowy*) a v mestských okresoch grodzský náčelník (*starosta grodzki*), ako aj samosprávy: okresné sejmiky (*sejmiki powiatowe*) a okresné výbory (*wydziały powiatowe*). Právne postavenie okresných náčelníkov (*starostov*) zakotvovalo už citované nariadenie prezidenta z 19. januára 1928, kým orgánov okresnej samosprávy zákon z 23. marca 1933 o čiastočnej zmene organizácie územnej samosprávy (Dz. U. R. P. Nr 35, poz. 294).[35] Okresných náčelníkov (*starostov*) – podliehajúcich osobne a služobne vojvodom – menoval minister vnútra. Starosta, rovnako ako vojvoda, bol v okrese najvyšším predstaviteľom vlády, ako aj vedúcim verejnej vnútornej správy (*rządowa administracja ogólna i zespolona*) okresu. S okresným náčelníkom (*starostom*) spolupracovali orgány okresnej samosprávy: okresné rady (*rady powiatowe*) a okresné výbory (*wydziały powiatowe*), vo vzťahu ku ktorým okresný náčelník (*starosta*) disponoval právom dozoru.

Systém verejnej vnútornej správy sa reorganizoval zákonom č. 190/1939 Sl. z. *o verejnej správe vnútornej*, schváleným Slovenským snemom dňa 25. júla 1939, vytvárajúcim jednotnú dvojstupňovú miestnu správu v podobe okresných a župných úradov. Celý systém bol podriadený ministerstvu vnútra ako tretiemu najvyššiemu stupňu správy. Zákon koncentroval moc v župách v rukách županov a v okresoch v rukách okresných náčelníkov. V súhlase so znením zákona ministerstvo vnútra a jemu podliehajúce orgány plnili úlohy verejnej správy, ak tieto úlohy neboli zverené iným úradom. Také formulácie boli predzvesťou vysokého stupňa koncentrácie správy v rukách orgánov štátnej správy.

Župný úrad mal také kompetencie ako dávnejší *Krajinský úrad*, s výnimkou záležitostí zverených ministerstvám, kým *okresným úradom* boli ponechané kompetencie okresných úradov z čias existencie Československej republiky. *Županov* menovala *vláda*, *okresných náčelníkov – minister vnútra*. Tak župan, ako aj okresný náčelník podliehali služobne ministrovi vnútra. Náčelník okrem toho županovi.

Župné úrady boli taktiež samosprávnymi inštitúciami činnými v záujme župy a jej obyvateľstva vo sfére hospodárstva, dopravy, kultúry, ochrany zdravia a sociálnych vecí. Samosprávne funkcie uvedených orgánov *verejnej správy vnútornej* realizoval dvanásťčlenný *župný výbor*, menovaný na šesť rokov ministrom vnútra. Županovi prislúchalo právo podať odvolanie proti uzneseniu župného výboru. Župný výbor mohol vytvárať odborné *komisie*, každú v zložení najviac päť osôb, pre správu jednotlivých župných ústa-

[34] Rozporządzenie prezydenta z 19 stycznia 1928 roku o organizacji i zakresie działania władz administracji ogólnej (Dz.U.R.P. Nr 11, poz. 86).

[35] Ustawa z 23 marca 1933 roku o częściowej zmianie ustroju samorządu terytorialnego (Dz.U.R.P. Nr 35, poz. 294).

vov a podnikov, ako aj na obstarávanie záležitostí verejného charakteru.

Nariadenie vlády č. 314/1939 Sl. z. včlenilo – koncom roka 1939 – do systému úradov verejnej správy vnútornej aj *policajné riaditeľstvá a úrady*, podriaďujúc ich tým župným úradom, v obvode ktorých plnili bezpečnostnú službu. Riaditeľstvá a úrady boli však podriadené – priamo alebo nepriamo – *Ústredni štátnej bezpečnosti* pri Ministerstve vnútra, vo veciach ktoré sa týkali bezpečnosti štátu.[36]

Najnižší, obecný stupeň správy bol zorganizovaný takmer rovnako v predvojnovom Poľsku a v Slovenskej republike. O podobnosti obecnej správy rozhodoval pritom rozhodne samosprávny charakter poľských orgánov obecnej správy a takmer samosprávny charakter slovenskej samosprávy tohto stupňa.

V druhej Poľskej republike organizácia územnej samosprávy vykazovala isté odlišnosti v súvislosti s tým, že v období 1918–1933 predstavovala – pochopiteľne po významných premenách – určité pokračovanie samosprávy štátov, ktoré sa v rokoch 1772, 1793 a 1795 zúčastnili delenia Poľska (Rusko, Prusko a Rakúsko). Čiastočnú – lebo uskutočnenú na stupni obecnom a okresnom – unifikáciu samosprávy priniesol až tzv. unifikačný zákon, t.j. zákon z 23. marca 1933 o čiastočnej zmene organizácie územnej samosprávy (Dz. U. R. P Nr 35, poz. 294). Právnemu režimu tohto zákona podliehali – v rokoch 1933–1939 – prirodzene taktiež všetky obce severného Spiša.

Zákon rozlišoval jednotlivé obce (*gminy jednostkowe*) – taký charakter malo 13 obcí severného Spiša – a strediskové obce (*gminy zbiorowe*), existujúce už skôr na území bývalého Poľského kráľovstva, ktoré sa skladali z niekoľkých obcí (*gromady*).

Samosprávnymi orgánmi obce boli: obecná rada (*gminná rada*) ako uznášací orgán a obecný výbor (*zarząd gminny*) ako volený obecnou radou výkonný orgán obecnej samosprávy, skladajúci sa zo starostu (*wójt*) a lavičníkov (*ławnicy*). Voľba starostu (*wójta*) si vyžadovala potvrdenie okresným náčelníkom (*starosta powiatowy*). Stálym odborno-byrokratickým činiteľom bol v obci jej tajomník (*sekretarz*),[37] obdoba slovenského notára. Niektoré úlohy štátnej správy vykonávali v obciach orgány samosprávy, využívajúc inštitút prenesenej funkcie (*funkcja poruczona*).

V slovenskej obecnej samospráve pretrvali niektoré prvky dvoch uhorských samosprávnych zákonov z druhej polovice 19. storočia , t.j. *zákona č. XVIII z roku 1871 o obecnej správe*[38] a *zákona č. XXII z roku 1886 o obciach*.[39] Druhý z uvedených zákonov sa dočkal v čase prvej Česko-slovenskej republiky niekoľkých novelizácií, vykonaných okrem iného *zákonom č. 211/1920 Zb. z. o obecných a obvodných notároch na Slovensku* a *zákonom č. 243/1922 Zb. z. o dočasnom obecnom zriadení na Slovensku*. Zákon č. 243 z roku 1922, prevzatý Slovenskou republikou, bol hlavným základom fungovania slovenskej obecnej samosprávy v rokoch 1938–1945.

Zákon č. 243 Zb. z., vydaný dňa 23. augusta 1922, rozlišoval dve kategórie obcí: *veľké obce* a *malé obce*. V obidvoch typoch obcí existovali nasledujúce orgány: *obecné zastupiteľstvo*, *obecná rada*, *starosta* a *odborné komisie*. Naproti tomu úrad *obecného notára* vo veľkých obciach alebo *obvodného notára* ako orgánu spoločného pre niekoľko malých obcí tvoriacich obecný obvod zmenil podstatným spôsobom svoj charakter v porovnaní s uhorskou právnou úpravou z roku 1886. Uhorský obecný notár (*jegyzö, körjegyzö*) bol totiž úplne samosprávny orgán. Na druhej strane zákon č. 211/1920 o obecných i obvodných notároch, taktiež prevzatý Slovenskou republikou, zakotvil zmenu, podľa ktorej sa úrad notára poštátnil a mohol byť obsadený výlučne štátnym úradníkom. Okrem toho citovaný zákon rozšíril právomoc notára. Agendu štátnej správy mohol totiž vykonávať výlučne notár, celkom nezávislý od obecných orgánov samosprávy. Z druhej strany vykonával fakticky kontrolu nad činnosťou orgánov obecnej samosprávy, hoci zákon č. 211/1920 Zb. z. výslovne nestanovil, aby bol notár štátom ustanoveným kontrolným orgánom nad obcou.[40] Pomocným orgánom notára bol *notariát* – zamestnávajúci 3–4 úradníkov.

Na území severného Spiša, na ktorom sa nachádzali štyri veľké obce, boli zriadené štyri notariáty: vo Fridmane, Nedeci, Vyšných Lapšoch a v Jurgove.

Celkove boli pre inkorporované územie severného Spiša teritoriálne príslušné nasledujúce orgány: samosprávne orgány štyroch veľkých obcí a štyroch obvodných notárov; okresný úrad a okresný náčelník okresu Spišská Stará Ves; žu-

[36] Hubenák: *Právne dejiny*, vol. 2, s. 271–272.
[37] J. Malec , D. Malec: *Historia administracji i myśli administracyjnej*. Kraków 2000, s. 170.
[38] *XVIII. törvény-czikk a községek rendezéséről.* Országos Törvenytár 1871, s. 280–294.
[39] *XXII. törvény-czikk a községekről*. Országos Törvénytár 1886, s. 405–446. Krátky rozbor tohto zákona urobili: A. Csizmadia, K. Kovács, L. Asztalos: *Magyar állam- és jogtörténet*. Budapest 1972, s. 437–439.
[40] Hubenák: *Právne dejiny*, vol. 2, s. 170.

pan, župný úrad a župný výbor ako orgány Tatranskej župy so sídlom v Ružomberku. Inakšie ako ostatné obce Zamaguria začlenili Javorinu, pripojac ju do obvodu Okresného úradu v Kežmarku.

Začlenenie inkorporovaného územia do patričných obvodov verejnej vnútornej a finančnej správy zakotvovalo *Vládne nariadenie zo dňa 26. januára 1940, ktorým sa vykonáva zákon o inkorporácii územia, ktoré bolo po roku 1918 pripojené k bývalej Poľskej republike*. Nariadenie začlenilo severný Spiš do obvodu *Berného úradu* a *Dôchodkového kontrolného úradu* v Spišskej Starej Vsi, do obvodu *Bernej správy* a *Katastrálneho meračského úradu* v Kežmarku; napokon do obvodu *Okresného finančného riaditeľstva v Liptovskom Svätom Mikuláši* (§ 12 ods. 1 bod 2). Trochu inak to bolo so začlenením Javoriny. Nariadenie ju začlenilo do obvodu *Berného úradu*, *Bernej správy* a *Katastrálneho meračského úradu v Kežmarku*, do *Dôchodkového kontrolného úradu* v *Spišskej Belej* a do obvodu *Okresného finančného riaditeľstva v Liptovskom Svätom Mikuláši* (§ 12. ods. 1 bod 3). Iné predpisy nariadenia zakotvovali prechodné úpravy v oblasti správy priemyselnej, obchodnej, remesiel, poľnohospodárskej, školskej, vyznaní, dopravy a verejných prác.

Deväť farností severného Spiša podliehalo od pradávnych čias až do druhej polovice 18. storočia jurisdikcii spišského prepošta a od roku 1776, t. j. od času zriadenia Spišskej diecézy, spišskému sídelnému biskupovi.

Zmena cirkevnej správy na severnom Spiši nastala fakticky v roku 1921, keď – bez vykonania zmien doterajších hraníc diecézy – farnosti Spišského dekanátu, pozostávajúce z deviatich spišských farností[41], boli Apoštolskou stolicou odovzdané do správy krakovského biskupa.[42] Formálne pripojenie osemnástich farností (deväť spišských a deväť oravských) ku Krakovskej diecéze bolo následkom konkordátu uzavretého medzi Apoštolskou stolicou a Poľskou republikou, podpísaného v Ríme dňa 10. februára 1925 (Dz. U. R. P. Nr 72, poz. 501). Čl. IX ods. 1 konkordátu stanovil totiž, čo nasleduje: „Žiadna časť Poľskej republiky nebude závislá od biskupa, ktorého sídlo by sa nachádzalo mimo hraníc Poľského štátu."[43] Praktická realizácia citovaného predpisu nastala na jeseň roku 1925. Vtedy, „po długich dyskusjach Episkopatu, przygotowujących nowe kościelne podziały administracyjne, zatwierdzone potem bullą Vixdum Poloniae unitas (25 X 1925 r.), zgodzono się na przyłączenie do diecezji krakowskiej Orawy i Spisza wraz z czterema parafiami z diecezji tarnowskiej."[44]

Zmeny slovensko-poľskej hranice na jeseň roku 1938 spôsobili rozšírenie administratívy krakovského ordinára na dve ďalšie farnosti: Javorinu a Lesnicu.

Zárukou stability hraníc provincií a diecéz mal byť č. IX ods. 2 konkordátu, podľa ktorého: „Apoštolská stolica neurobí žiadnu zmenu v horeuvedenej hierarchii alebo v rozhraničení provincií a diecéz, len ak so súhlasom poľskej vlády, s výnimkou drobných korektúr hraníc, žiaducich pre dobro duší."[45]

Dňa 17. septembra 1939 pápež Pius XII. odovzdal dekanát Spišský i Oravský, ako aj dve obce pripojené k Poľsku v roku 1938, jurisdikcii spišského biskupa – Jána Vojtaššáka.[46]

***

Nástup slovenského právneho poriadku na územie severného Spiša a hornej Oravy po 31. decembri roku 1939 bol v zásade hladký a prebiehal pokojne. Pre miestne obyvateľstvo znamenal v relatívne rýchlom čase stabilizovanie jeho právnej situácie, a tým každodenného života. Mal teda zásadne odlišný priebeh od situácie, ktorá nastala po roku 1920 a znovu po skončení druhej svetovej vojny, keď miestne slovenské obyvateľstvo aktívne vystupovalo proti inkorporácii tohto územia do Poľska, a tým aj proti zavádzaniu poľských právnych noriem do života. Napriek tomu sa v publikáciách

[41] V Spišskom dekanáte boli to nasledujúce farnosti: Fridman, Jurgov, Krempachy, Nedeca, Kacvín, Nižné Lapše, Vyšné Lapše, Nová Belá, Tribš. Ostatné spišské obce, pripojené k Poľsku roku 1920 (Čierna Hora, Durštín, Falštín, Lapšanka, Repiská), tvorili časti štyroch práve uvedených deviatich spišských farností: Čierna Hora a Repiská náležali do farnosti Jurgov, Durštín do farnosti Krempachy, Falštín do farnosti Fridman a Lapšanka do farnosti Vyšné Lapše.

[42] J. Kracik: Rozwój sieci parafialnej i dekanalnej diecezji krakowskiej w latach 1912–1951, in: *Księga Sapieżyńska*: *Praca zbiorowa pod redakcją J. Wolnego przy współpracy R.Zawadzkiego.* T.I. Kraków 1982, s. 411.

[43] V poľskej pôvodine: „Żadna część Rzeczypospolitej Polskiej nie będzie zależała od biskupa, którego siedziba znajdowałaby się poza granicami Państwa Polskiego."

[44] Kracik: *Rozwój sieci*, s. 412.

[45] V poľskej pôvodine: „Stolica Apostolska nie przedsięweźmie żadnej zmiany w powyższej hierarchii lub w rozgraniczaniu prowincji i diecezji, jak tylko w zgodzie z Rządem Polskim, z wyjątkiem drobnych sprostowań granic, wymaganych dla dobra dusz."

[46] Kracik*: Rozwój sieci*, s. 412; S. Dobrzanowski: Archidiecezja krakowska podczas okupacji niemieckiej 1939–1945, in: *Księga Sapieżyńska.* T.I., s. 456. Pozri tiež: Z. Steczowicz-Sajderowa: Repertorium dokumentów dotyczących działalności Adama Stefana Sapiehy w okresie II wojny światowej, in: *Księga Sapieżyńska*: *Praca zbiorowa pod redakcją J.Wolnego przy współpracy R.Zawadzkiego.* T.II. Kraków 1986, s. 474–475.

poľských autorov často objavujú tvrdenia o prenasledovaní poľského obyvateľstva, prípadne obyvateľstva sympatizujúceho s Poliakmi, slovenskými orgánmi.[47] Fakty svedčia o čomsi úplne odlišnom. Keby skutočne boli existovali akty diskriminácie a prenasledovania poľského obyvateľstva, nijakým logickým spôsobom by sa nedala vysvetliť prítomnosť niekoľko sto Poliakov z Podhalianska a iných končín Poľska na severnom Spiši a hornej Orave, ktorí tu počas vojny hľadali úkryt a záchranu.[48] Známe boli prípady zásobovania obyvateľov Podhalianska slovenskými družstevnými obchodmi *Nupod*, potravinami a priemyselnými tovarmi.[49] Ťažko vyhlásiť tieto fakty za akty diskriminácie a prenasledovania. Emócie vyvoláva fakt krátkej internácie dvoch poľských kňazov: Martina Jablonského a Antona Sikoru v ilavskom tábore.[50] Druhý menovaný totiž čoskoro obdržal bohatú faru vo Vikartovciach na Spiši. Dvoch iných kňazov – Jozefa Buroňa a Karola Machaya – ponechali v dušpastierskych funkciách „aj napriek tomu, že to boli od plebiscitu v roku 1920 známi propoľskí činitelia."[51] Prenasledovaniam odporujú niekoľkokrát opakované návštevy podhalianskych goralov u prezidenta Jozefa Tisu, ktorého prosili o pripojenie Podhalianska k Slovensku.[52]

Das Slowakische Rechtssystem in der Nordzips in den Jahren 1939–1945

Am 22. Dezember 1939 wurde die Nordzips durch ein Verfassungsgesetz der Slowakischen Republik angegliedert. Der Paragraph 2 dieses Gesetzes setzte fest, dass bis zum 31. Dezember 1939 auf dem angegliederten Gebiet die bisherigen Vorschriften – soweit sie in Übereinstimmung mit der Souveränität des slowakischen Staates stehen – gelten und ab dem 1. Januar 1940 die Rechtsvorschriften der Slowakischen Republik in Kraft treten. Mit dem Paragraph 4 des Verfassungsgesetzes wurde die slowakische Regierung bevollmächtigt, Verordnungen zu erlassen, die das angegliederte Gebiet in das slowakische System der Administration und des Gerichtswesens einbeziehen sollten. Im Sinne dieser Bevollmächtigung erließ die Regierung der Slowakischen Republik am 11. Januar 1940 eine Verordnung über die Neuregelung des Gerichtswesens auf dem angegliederten Gebiet und am 26. Januar 1940 eine Durchführungsverordnung zum Gesetz über die Inkorporation eines Gebietes, das nach dem Jahre 1918 der ehemaligen Polnischen Republik angegliedert wurde.

Nach der Regierungsverordnung vom 11. Januar 1940 wurden 14 Zipser Gemeinden der Verwaltung des Bezirksgerichts in Spišská Stará Ves (Zipser Altdorf) und Spišská Javorina der Verwaltung des Bezirksgerichts in Kežmarok (Käsmark) untergeordnet.

In seinem Grundwesen war das ab dem 1. Januar 1940 in der Nordzips verbindliche Recht ungarisches Recht und im Bereich des Zivilgutrechts im großen Maße Sittenrecht. Es war also im Grunde fast das selbe Recht, das in der Nordzips seit der Zeit ihrer Abtrennung von der Slowakei im Jahre 1920 verbindlich war.

Nach der Regierungsverordnung vom 26. Januar 1940 wurde das revindizierte Gebiet dem Bezirksgericht in Spišská Stará Ves und Javorina dem Bezirksgericht in Kežmarok unterstellt.

---

[47] Napríklad J. Roszkowski: *Tatry i Podtatrze: Monografia dla szkół*. Zakopane a Poprad 2000, s. 233: „Okres sześcioletniej (1939 – 1945) okupacji polskiej części Spisza i Orawy, charakteryzował się „dwutorową" polityką, polegającą z jednej strony – na pozyskiwaniu wszelkimi sposobami miejscowej ludności dla państwowości słowackiej, a z drugiej – na zastraszaniu i represjonowaniu wszystkich oficjalnie przyznających się do polskości." Preklad: „Obdobie šesťročnej (1939–1945) okupácie poľskej časti Spiša a Oravy bolo charakterizované „dvojakou" politikou, ktorá spočívala z jednej strany – na získavaní miestneho obyvateľstva všetkými spôsobmi pre slovenskú štátnosť, a z druhej strany – na zastrašovaní a prenasledovaní všetkých, ktorí sa oficiálne hlásili k poľskosti."

[48] V samotnom jurgovskom notárskom obvode, zahrňujúcom Čiernu Horu, Jurgov a Repiská, bývalo 71 osôb, ktoré mali občianstvo Generálneho gubernátorstva, z toho počtu najviac (56) v Jurgove. Pozri *Prehľad domov, bytov a obyvateľov obcí: Čierna Hora, Jurgov, Repiská, ktoré tvoria obvod Notárskeho úradu v Jurgove, dľa stavu z dňa 15. decembra 1940*. Literárny archív Matice slovenskej v Martine, písomnosti prof. Alojza Miškoviča. O zaobchádzaní s Poliakmi v Jurgove písal svedok tamtých čias – jurgovský notár Novanský. Pozri V. Novanský: Na margo rokovaní s Poľskom, in: *Čas*, roč. III, 1946, č.18, 22. *januára 1946, s. 1.* Jeden z popredných slovenských diplomatov a neskôr potom, ako komunisti prevzali v Československu moc, významný predstaviteľ slovenského exilu J. A. Mikuš na základe osobných stretnutí s poľskými exilovými diplomatmi svedčí práve opačne: „Počas okupácie Poľska slúžilo Slovensko poľským utečencom a tajným kuriérom ako priechod do Maďarska a Juhoslávie." Pozri Mikuš: *Slovensko v dráme Európy*, s. 144.

[49] J. Kurňava: Rozvoj potravného družstevníctva v Zamagurí, in*: Spišská Stará Ves a Zamagurie*. Košice 1988, s. 115*:* „Počas druhej svetovej vojny pomáhali potravné družstvá v Zamagurí Nemcami okupovaným Poliakom z okolia Zakopaného, Nového Targu a Szczawnice potravinami, obuvou a inými potrebami pre domácnosť, najmä v krízových obdobiach nedostatku."

[50] Dobrzanowski: Archidiecezja krakowska podczas okupacji niemeckiej, s. 457.

[51] *Tamže, s. 457.* V poľskej pôvodine: „mimo iż byli to znani od plebiscytu w roku 1920 działacze propolscy."

[52] Fragment listu (z 29. decembra 1945) spišského biskupa Jána Vojtaššáka prímasovi Augustovi Hlondovi a kardinálovi Adamovi Sapiehovi, in: A. Bielovodský: *Severné hranice Slovenska*. Bratislava 1946, s.143: „Roku 1939, keď pre Poľsko a pre našich bratov Poliakov sa začaly najsmutnejšie časy, poľskí Horali skrz svojich zástupcov obrátili sa na vládu slovenskú, aby územia poľských Horalov dovolila pripojiť k Slovenskej republike. Slovenská vláda, súc pamätlivá duševných bolestí a krívd, ktoré zažili Slováci násilným odtrhnutím svojich pokrvných na hornej Orave a Spiši, zástupcov poľských Horalov bratsky prijala, ale tiež bratsky prepustila s poznámkou: Čo nechceš, aby ti druhý robil, nerob ani ty druhému."

Außerdem wurde durch diese Verordnung die Ortszuständigkeit von den Organen der Finanz-, Versicherungs- und Grundstückverwaltung in Beziehung zum inkorporierten Gebiet bestimmt.

Die Änderung der slowakischen Nordgrenze wirkte sich auch im Bereich der Kirchenverwaltung aus: am 17. September 1939 wurden von Papst Pius XII. die im Jahre 1938 Polen angegliederten 9 Pfarrgemeinden des Zipser Dekanats wie auch weitere 2 Gemeinden (Javorina und Lesica) der Jurisdiktion des Zipser Bischofs Ján Vojtaššák übergeben.

VIERA KAPIČÁKOVÁ*

Severná hranica Slovenska po roku 1945

Slovakia's Northern Border after 1945

This article analyses the situation the Slovak population in northern Scepusia and upper Orava had to face after the passing of the Soviet troops in the beginning of 1945, leaving them in a very unclear legal position between Czechoslovakia and Poland, until this territory definitely became part of Poland in early May that same year. Archive materials give testimony of the Slovak minority's resistance against this situation in the form of open military resistance, demonstrations and deputations towards Czechoslovak and Slovak governmental bodies, and even organising mass exodus of Slovaks from this territory to Slovakia between 1945 and 1948. The events of February 1948 and Central Europe's Sovietisation eventually put an end to the entire resistance and its exile bodies.

Severná hranica Slovenska sa utvárala a ustaľovala v minulom storočí za búrlivých okolností, čo je zaujímavé, lebo väčšie problémy by sme očakávali pri utváraní hranice na juhu Slovenska. V tejto práci chceme zamerať svoju pozornosť na situáciu, ktorá vznikla na severnom pohraničnom území po prechode frontu cez Oravu a Spiš a po skončení druhej svetovej vojny.

Poliaci si robili nároky na sporné územie hornej Oravy a severného Spiša v minulosti viackrát.[1] Najviac sa situácia vyhrotila v rokoch 1919–1920. O severnej hranici Slovenska dňa 28. júla 1920 vyniesla konferencia veľvyslancov svoje rozhodnutie, a to aj v súvislosti s hranicou na Tešínsku. Takto sa časť Oravy a Spiša dostala proti svojej vôli pod politickú zvrchovanosť Poľska.**

Problematická situácia na severnej hranici sa opäť vyhrotila v druhej polovici roku 1938. V Čechách sa nemecká menšina, sfanatizovaná Hitlerom, domáhala pripojenia k Ríši. Na južných hraniciach Slovenska čakali Maďari, Poliaci sa rozpomenuli na svoje územné nároky po prvej svetovej vojne v spore o územie Česko-Slovenska. Poľská vláda poslala hneď po mníchovskom diktáte nótu československej vláde, v ktorej predložila svoje požiadavky, hlavne vydanie územia Tešínska. V bode 6 uvedenej nóty sa obe vlády dohodli, že o otázke sa dohodnú na spoločnom rokovaní. Na rokovaniach určili nový priebeh štátnej hranice, ktorý počítal aj na Slovensku s korektúrami a nárokmi na slovenské územie. Tieto necitlivé, hoci aj minimálne zmeny hraníc Slovenska v prospech Poľska viedli k hlbokému rozčarovaniu slovenskej verejnej mienky. Preto v zásade prijala slovenskú účasť na nemeckom ťažení proti Poľsku, ktoré znamenalo začiatok druhej svetovej vojny. Zmena hraníc štátu sa môže stať iba ústavným zákonom. Ústavnoprávny výbor Snemu Slovenskej republiky preto prichystal návrh zákona o inkorporovaní územia, ktoré po roku 1920 bolo pripojené k Poľskej republike. Snem ho jednomyseľne schválil na svojom zasadnutí dňa 22. decembra 1939. Spomenutý zákon vyšiel v Slovenskom zákonníku pod číslom 325/1939 Sl. z. Takto si Slovensko ako spojenec Nemecka znovu osvojilo územie s rozlohou okolo 770 km^2, spornú časť Spiša a Oravy.[2]

Obyvatelia pripojeného územia privítali návrat. Znova sa rozprúdil čulý slovenský národný život. Hoci sa Poliaci v rokoch 1920–1938 všade zaväzovali rešpektovať práva národnostných menšín, na spišských a oravských Slovákov akoby zabudli. Zaujímavé je, že mnohí obyvatelia tohto územia (najmä vojaci) sa aktívne zapojili do antifašistického Slovenského národného povstania. Po oslobodení vo všetkých obciach sporného územia vytvorili národné výbory.

Záverečné udalosti druhej svetovej vojny priniesli opäť na politickú scénu otázku severnej hranice Slovenska na území Spiša a hornej Oravy. Krátko po príchode Červenej armády na toto územie, koncom januára 1945, začali Poliaci široko

* Mgr. Viera Kapičáková, PhD. Vyštudovala históriu na Trnavskej univerzite. V roku 2002 tu obhájila doktorát na tému slovenských utečencov z Oravy a Spiša po roku 1945. Pôsobí v Mútnom na Orave.

[1] E. Ciągwa a J. Ciągwa: Záloh spišských miest, in: *Slováci v Poľsku*, vol. 1, Krakov 1993, s.24–38. J. Žudel: Utváranie hraníc Slovenska, in: *SA*, roč. 30, 1995, č. 2, s. 223 a A. Bielovodský: *Severné hranice Slovenska*. Bratislava 1946, s. 44–50.

** *Pozri články Mateja Andráša a Jerzyho Roszkowského*.

[2] *Slovenský zákonník 1939*, zákon č. 325, s. 648.

koncipovanú akciu, ktorej cieľom bolo odtrhnúť hornú Oravu a severný Spiš od obnovenej Československej republiky. Obyvatelia hornej Oravy a severného Spiša, obyvatelia územia, ktoré bolo v rokoch 1939–1945 súčasťou Slovenskej republiky, úporne sa hlásili k Slovensku v obnovenej Československej republike. So súhlasom Veliteľstva IV. ukrajinského frontu, zriadili sa vo všetkých obciach miestne národné výbory v československom duchu, ba na obranu obyvateľstva sa vytvorila na Orave československá hornooravská milícia.[3] Poliaci sa nevedeli zmieriť s takýmto stavom a už za prítomnosti Sovietov začali stupňovať nároky na toto územie. Poľské zámery sa začali potom zreteľnejšie črtať na začiatku februára 1945. Do jednotlivých obcí prichádzali poľskí úradní emisári a milicionári, ktorí sa tu snažili umiestniť poľskú štátnu symboliku (poľské zástavy a výsostné poľské znaky). V týchto obciach pracovali i československé národné výbory, ktoré i naďalej pokračovali vo svojej činnosti.

Preto z Oravy i Spiša začali chodiť deputácie k československej vláde. V zásade žiadali, aby tie obce, ktoré boli v rokoch 1920–1939 súčasťou Poľska a v rokoch 1939–1945 súčasťou Slovenského štátu, stali sa pevnou súčasťou Československej republiky. Tak napríklad už 7. apríla 1945 Oravci v Košiciach navštívili prezidenta republiky Dr. Edvarda Beneša.[4]

Problém sa neriešil, a tak sa logicky stupňovali spory medzi miestnou milíciou a Poliakmi. Udalosti vyvrcholili 14. apríla 1945, keď v Chyžnom došlo k otvorenému boju. V dôsledku tohto incidentu Veliteľstvo IV. ukrajinského frontu vykonalo na hornej Orave 23. apríla 1945 rýchly plebiscit, v ktorom sa za Poliakov označilo iba 1% obyvateľstva. Výsledky tohto sčítania ľudu následne dokonca overila ďalšia oficiálna sovietska delegácia.[5]

26. apríla predložili Oravci prezidentovi republiky v Košiciach *Memorandum* s petíciami všetkých obcí, aby boli definitívne pripojené k Československej republike. Toto memorandum spracoval Jozef Vošček, kaplán z Jablonky. K textu boli pripojené zápisnice o krutom zaobchádzaní Poliakov s roľníkmi a ich rodinnými príslušníkmi, ktorí sa hlásili k slovenskej národnosti.[6]

Vo februári 1945 sa na severnom Spiši a Orave vykonalo spontánne ľudové referendum, v ktorom sa vyše 98% obyvateľstva prihlásilo k Československej republike. Tieto súpisy, v ktorých obyvateľstvo vyznačilo svoju národnosť, predložila československá vláda v roku 1945 na konferencii v Moskve. Otázka regulácie československo-poľských hraníc bola predmetom porady československej vlády 5. mája 1945 v Košiciach. Napriek všetkému tu bolo prijaté rozhodnutie o vrátení oblasti hornej Oravy a severného Spiša Poľsku. 12. mája sa Jurgovčania spolu s dedinčanmi z okolitých obcí manifestačne osvedčili za svoju slovenskú národnosť a žiadali slovenské školy a v kostole slovenské bohoslužby. 20. mája v Jablonke demonštrovalo okolo 3 tisícok Slovákov za pripojenie Oravy a Spiša k Československu.

Napriek týmto spontánnym prejavom dňa 20. mája 1945 došlo k formálnemu odovzdaniu sporného územia Poľsku. V tento deň prišiel do Trstenej za Československo major M. Polák. Z poľskej strany sa na odovzdávaní tohto územia zúčastnili tri osoby, a to Leon Leja, predseda Okresnej národnej rady v Novom Targu, podpredseda Národného výboru v Novom Targu, Jan Witek a predstaviteľ vojska, podporučík Jan Choma. Prišli bez oficiálneho poverenia ústredných poľských orgánov. Československá delegácia akceptovala i to. Zástupcovia oboch strán podpísali zmluvu, v ktorej bolo okrem iného podotknuté, že sa toto územie formálne odovzdáva pod poľskú správu, aby tým československá strana dodržala zmluvu, podľa ktorej hranice Československa majú byť ako v roku 1938.[7] Protokol, datovaný 20. mája 1945, zachytáva tri body, ktoré na mieste sformuloval mjr. Polák a ktoré umožňovali presídliť zamestnancov a majetok československých správnych orgánov, ostatných československých inštitúcií a individuálnych osôb, ktoré sa chcú presťahovať na Slovensko z odovzdaných obcí. 18. a 19. júla 1945 poľské jednotky obsadili tieto územia až po hranice vytýčené v roku 1920.

Po odovzdaní Oravy a Spiša Poľsku začalo obyvateľstvo tohto územia protestovať, konali sa ďalšie manifestácie a podpisové akcie, v ktorých obyvateľstvo slovenskej národnosti vyjadrovalo svoj nesúhlas s daným stavom. Bola utvorená Národná rada odtrhnutých obcí. Protesty obyvateľstva a protipoľské nálady spôsobili, že 23. mája 1945 požiadal starosta Nového Targu krakovské-

[3] Štátny oblastný archív v Bytči (ďalej ŠOBA), Komitét utečencov hornej Oravy a Spiša v Trstenej 1945–1948 (ďalej KU), inv.č. 6, 18/1945, škat.2.
[4] ŠOBA Bytča, KU, inv.č.12, 12/1945, škat. 6.
[5] ŠOBA Bytča, KU, inv.č .6, 242/1945, škat. 2.
[6] ŠOBA Bytča, KU, inv. č.12, 123/1945, škat. 6.
[7] *Tamže*.

ho vojvodu, aby poslal na toto územie vojsko. 2. júla 1945 sa na nariadenie starostu Nového Targu Karola Chlipała vydal osemdesiatčlenný oddiel poľskej milície na Oravu s cieľom obsadiť stanice miestnej milície.

Dňa 28. júla 1945 na spoločnej schôdzi v Jablonke vznikla Národná rada odrhnutých obcí hornej Oravy, ktorej predsedníčkou sa stala Ľudmila Verčeková. Táto Národná rada odtrhnutých obcí hornej Oravy poslala Slovenskej národnej rade hlásenie[8] o miestnom stave, v ktorom stojí: „Dňa 2. júla 1945 vtrhla poľská milícia bez úradného prípisu na troch nákladných a jednom osobnom aute do obce Podvlk, Oravka a Jablonka, kde sa zachovala najhnusnejším spôsobom. V Podvlku začala bez všetkého paľbu z áut na stanicu miestnej milície, keďže našich miliciantov bolo momentálne málo prítomných, týchto odzbrojila a zaistila, nato vykradla všetko, čo sa pri milíciách nachádzalo. Potom sa poľskí milícisti rozišli a robili nepríštojnosti na fare a v miestnych civilných domoch, faru vykradli, gazdinú zbili kolbami pušiek do bezvedomia a farára zaistili. Podobne si počínali i v iných domoch, tak u obchodníka Antona Mastelu ukradli rôzne šatstvo a bielizeň. Jeho samého zbili a zaistili len preto, že je tuhým Slovákom. Nato prišli na spomenutých autách do obce Oravka, kde si počínali podobne. Vykradli, kde čo mohli, a veliteľa milície zbili na nepoznanie. Napokon sa so zaistenými Podvlčanmi a Oravčanmi pobrali do Jablonky. Cestou zastavili dvoch slovenských občanov na bicykloch, tieto im zhabali a ich samých vzali na autá. Antonovi Vyrvovi z Jablonky pritom vzali z vrecka aj peniaze. Všetkých zaistených upozornili, že sú záštitou proti prípadnému odboju Jablončanov, že za každého Poliaka, ktorý bude zabitý, vraj bude zastrelených 30 Slovákov."

Život na území hornej Oravy a severného Spiša sa po odovzdaní tohto územia Poľsku naplnil dramatickými udalosťami. Obyvatelia jednotlivých obcí, ale aj spoločne z regiónu Oravy a Spiša, zostavovali početné memorandá a rezolúcie, ktorými sa hlásili k Československej republike. V ďalších dokumentoch sa poukazuje na mimoriadne drastický postup poľských úradov voči obyvateľom slovenskej národnosti na zabranom území a tiež na výčiny poľských bánd, napríklad partizánskej skupiny Błyskawica z Armie Krajowej. V Slovenskom národnom archíve v Bratislave môžeme nájsť situačnú správu[9] z tohto obdobia:

„Na území severného Spiša a hornej Oravy, ktoré bolo odtrhnuté a pripojené k Poľsku, občania slovenskej národnosti sú prenasledovaní a sú proti nim používané spôsoby ako v stredoveku. Zaobchádzanie zo strany Poliakov je zo dňa na deň neľudskejšie. Krádeže a bitia, ako aj lúpežné prepady na bezbranných Slovákoch sú temer každodenným zjavom a pomoci nemôžu sa nikde dovolať. Dňa 13. a 14. februára 1946 v slovensko-poľskom pohraničí Javorina – Jurgov bolo poľskými úradníkmi prevedené sčítanie ľudu. Pri tomto sčítaní konečný výsledok bol ten, že na 80% obyvateľstva tohto okupovaného územia prihlásilo sa k slovenskej národnosti. Pred prevedením tohto sčítania poľské úrady a úradníci všelijakými chytráckymi spôsobmi chceli vymôcť na obyvateľstve slovenskej národnosti, aby sa hlásili za Poliakov a poľské úrady verejne vyhlásili, že sa bude vydávať pre obyvateľov okupovaného územia šatstvo, obuv a podobne. Každý občan v prítomnosti dvoch svedkov mal podpísať prihlasovací lístok, že tie veci nutne potrebuje. Vo viacerých prípadoch prišli obyvatelia slovenskej národnosti za účelom podpisu, ale sa presvedčili, že poľskí úradníci pridávajú k podpisu čisté hárky papiera. Preto odopreli tieto lístky podpísať. Sčítací komisári slovenskú národnosť tam žijúcemu obyvateľstvu nepriznali a jednoducho zapísali ich k národnosti poľskej, hoci súpisné hárky obyvatelia slovenskej národnosti odopreli a nepodpísali ich."

V súvislosti s vyčíňaním rôznych ozbrojených bánd, ktoré ohrozovali tunajšie slovensky cítiace obyvateľstvo, spomenieme udalosť, ktorá sa viaže s postavou Józefa Kuraśa, Ogień, veliteľa zmienenej partizánskej skupiny Błyskawica, ktorá sa stala 15. apríla 1946:

Dňa 15. apríla 1946 vo večerných hodinách prepadla obec Novú Belú skupina asi 70 ozbrojených banditov. Vyrabovala 6 domov a so sebou odviedla štyroch Slovákov: Jana Ščureka, Jána Kraka, Jozefa Chalupku a Jána Lapšanského. Do mája 1947, teda 13 mesiacov, rodiny odvlečených o svojich príbuzných nič nevedeli. Až po likvidácii Ogńa a vyhlásení amnestie sa jeden bývalý člen bandy ponúkol za úplatok, že ukáže miesto, kde sú obete pochované. Po dohovorenom stretnutí s jedným z príbuzných prevzal peniaze, určil smer jazdy a z diaľky ukázal miesto, ležiace v horách nad obcou Ostrowsko pod vrchom Turbacz, v blízkosti niekdajšieho tábora Ogńovej bandy. Zohavené telá boli v spoločnom plytkom hrobe,

[8] *Tamže*.
[9] Slovenský národný archív v Bratislave (ďalej SNA), Poverenníctvo vnútra, č. 348/1945.

ktoré si obete museli vopred vykopať. Dva týždne po pochovaní mŕtvych nariadili príslušné okresné orgány v Novom Targu urobiť exhumáciu. Osobitná komisia mala zistiť medziiným i spôsob spáchania vrážd. Vysvitlo, že banditi Jánovi Krakovi a Jánovi Ščurekovi rozbili hlavu tupým predmetom, Jozefa Chalupku obesili a Jána Lapšanského zastrelili.[10]

Toto bola iba jedna z nespočetných krutostí, ktorým museli Slováci na zabranom území čeliť. Banditi prepadávali obyvateľstvo, vykrádali domy a hospodárstva, brali obživu ...

Poľská bezpečnostná služba nestačila alebo nechcela zaisťovať osobné a majetkové slobody obyvateľstva na svojej južnej hranici. Oficiálni predstavitelia československej moci od tohto územia čoraz viac odťahovali ruky. Na pomoc sa postavili iba predstavitelia Slovákov v zahraničí, ktorí adresovali medzinárodným organizáciám, predstaviteľom svojich vlád i predstaviteľom Československa početné rezolúcie a memorandá na vrátenie zabraných obcí a najmä na vypísanie plebiscitu na tomto území.

Po obsadení tohto územia poľskou armádou, štátna správa učinila viaceré opatrenia, ktoré boli namierené proti Slovákom:

– boli zrušené všetky slovenské úrady;
– slovenský jazyk bolo zakázané používať v súkromnom i verejnom styku;
– boli zrušené všetky slovenské školy a učitelia boli vypovedaní;
– slovenskí kňazi museli opustiť túto oblasť, bol zakázaný slovenský spev a slovenské modlitebné knižky v kostoloch;
– Slováci boli vylúčení zo zásobovacieho systému v Poľsku;
– pomoc z UNRRA a od amerického Červeného kríža bola poskytovaná iba tým, ktorí si zapisovali poľskú národnosť;
– bol zrušený malý pohraničný styk, neboli dodržiavané ustanovenia Krakovského protokolu;
– obyvateľstvo nemalo zaručenú osobnú, majetkovú, náboženskú ani spolčovaciu slobodu.[11]

Výsledkom takejto sociálnej a národnostnej politiky boli hromadné úteky slovenského obyvateľstva na Slovensko. Na Orave sa hneď po oslobodení utvorila Národná rada obcí hornej Oravy a Spiša, ktorá po obsadení tohto územia Poľskom zanikla. Jej členovia prešli na Slovensko a pracovali tu ako členovia Národnej rady odtrhnutých obcí Oravy a Spiša a prostredníctvom Zväzu slovenskej mládeže v Trstenej. Zväz slovenskej mládeže v Trstenej vydal 24. augusta 1945 tlačou *Manifest* o príslušnosti hornej Oravy a Spiša. Manifest dokazuje slovenskosť obyvateľstva hornej Oravy a Spiša. Odozva naň bola veľká. Mnohé organizácie poslali rezolúcie, v ktorých sa zhodli ich členovia, že trvajú na znovuustanovení historických hraníc na Orave a Spiši z roku 1918 a vrátení odtrhnutého územia.[12]

2. augusta 1945 dostala Národná rada odrhnutých obcí Oravy a Spiša telefonický odkaz od Dr. J. Slávika z Povereníctva pre pôdohospodárstvo a pozemkovú reformu, aby sa ihneď dostavili zástupcovia Národnej rady na Povereníctvo do Bratislavy. Na Povereníctve pre pôdohospodárstvo a pozemkovú reformu vypracovali spolu s Dr. Slávikom Presídľovací plán hornej Oravy.[13]

12. augusta 1945 sa začala presídľovacia akcia zo Skleného, ktoré bolo záchytným bodom utečencov. V Sklenom pracovala tzv. Národná rada uprchlíkov (utečencov z hornej Oravy). Presídľovanie slovenského obyvateľstva prebiehalo iba zo sústreďovacieho miesta Sklené, kde boli sústredení utečenci z hornej Oravy, z oravského záchytného bodu, ktorým bola Trstená. V Trstenej im tamojší okresný národný výbor zaistil hromadné ubytovanie, stravovanie a dopravu do sústreďovacieho miesta v Sklenom. Zo Skleného boli rozmiestňovaní na statky a usadlosti po celej republike. Utečenci zo severného Spiša boli zachytávaní v spišskom záchytnom centre v Spišskej Starej Vsi, odkiaľ boli ďalej umiestňovaní, a to hlavne v Spišskej Starej Vsi, Slovenskej Vsi, Spišskej Belej, Kežmarku, Holumnici, Ľubici, Huncovciach, Starej Lesnej a v Poprade, zväčša do domov a hospodárstiev opustených Nemcami. V tomto možno zároveň vidieť i isté špecifikum spišských utečencov. Ďalší boli umiestnení vo Svite. Niektorí odišli i do Čiech a na Moravu. Národná rada hornooravských obcí, ktorá sa starala o ich rozmiestnenie na celom území Slovenska a pomáhala všetkým, ktorí prišli na Slovensko iba s tým, čo uniesli v rukách, mala pre nich veľký význam. Jej zánik a následné odovzdanie majetku sa uskutočnil 20. januára 1947 na obecnom úrade v Sklenom, za prítomnosti predsedu tejto rady Jána Rafáča a jej splnomocnencov Ignáca Gajniaka a Vendelína Kotta.[14]

[10] F. Ščurek: Vpád banditov do Novej Belej. In: *Život*, 1 2001, s. 15.
[11] ŠOBA Bytča, KU, inv. č. 6, 470/1946, škat. 2.
[12] *Tamže*, inv. č. 6, 242/1946, škat. 2.
[13] ŠOBA Bytča, KU, inv. č. 9, 254/1945, škat. 6.
[14] ŠOBA Bytča, KU, inv. č. 9, 22/1947, škat. 6.

3. januára 1946 sa zišiel v Trstenej prípravný výbor novej organizácie Oslobodzovací výbor Spiša a Oravy. Členmi prípravného výboru novej organizácie boli: Ján Baďurík, Michal Griger, Ľudovít Gigler a Ladislav Štefanides. Prípravný výbor zostavil na svojej prvej schôdzi organizačné pravidlá, určil za sídla výboru Spišskú Starú Ves, pre Spiš a Trstenú, pre Oravu. Stanovil si ráz národného nepolitického združenia. Cieľom Oslobodzovacieho výboru bolo všetkými oprávnenými prostriedkami pracovať na oslobodení slovenských obcí hornej Oravy a Spiša spod poľskej nadvlády. Ďalej:

– spolupráca s úradmi, organizáciami, spolkami a s Oslobodzovacím výborom Spiša a Oravy v Pittsburghu;
– poskytovanie informácií obyvateľstvu;
– starostlivosť o študujúcu mládež;
– zisťovanie krívd a prehmatov Poliakov voči tamojšiemu obyvateľstvu.

Za spravodajcu Oslobodzovacieho výboru Spiša a Oravy bol zvolený Michal Griger.[15]

6. februára 1946 vydalo Ministerstvo zahraničných vecí v Prahe príkaz Povereníctvu vnútra, aby vyrozumelo Oslobodzovací výbor pre Spiš a Oravu, že sa má premenovať na Komitét pre podporu utečencov z hornej Oravy a Spiša, ktorý má existovať na spolkovom princípe.[16] Oslobodzovací výbor Spiša a Oravy nemohol fungovať pod týmto názvom, lebo myšlienka, že niekto chce byť ešte oslobodený, a to po skončení druhej svetovej vojny, iritovala niektorých predných predstaviteľov nášho štátu. Zmena názvu neznamenala zmenu v zmýšľaní tých, ktorí sa snažili pomáhať všetkým, ktorí pomoc tejto organizácie potrebovali. Nezáležalo na tom, aký názor táto organizácia nesie.

Komitét utečencov hornej Oravy a severného Spiša požiadal Povereníctvo vnútra o schválenie svojich stanov listom č. 570/1946.[17] Vyvíjal a rozširoval svoju činnosť do viacerých oblastí. Staral sa o utekajúce obyvateľstvo, vydával legitimácie utečenca, poskytoval informácie, zachytával všetky sťažnosti obyvateľov sporného územia. Pomáhal tak ako predtým Oslobodzovací výbor Oravy a Spiša, zaisťoval stravné lístky, obuv, odev. Vydával i potvrdenie o tom, že niektorí občania sú vedení ako utečenci a sú slovenskej národnosti.[18]

Jednou z oblastí, ktorou chcel Komitét ovplyvňovať verejnú mienku, bola i oblasť reklamy. Komitét si dal vyrobiť diapozitívy, ktoré zachytávali obrazy, viažuce sa k tvrdému životu utláčaného obyvateľstva Spiša a Oravy. Tieto diapozitívy tiež zachytávali rôzne situácie z každodenného života utečencov.[19] Komitét propagoval svoju činnosť i formou nálepiek na zápalkových krabičkách, o čom svedčia i dokumenty, ktorými Komitét žiadal ministerstvo obchodu a priemyslu o povolenie.

Komitét podporoval i študentov, ktorí študovali na slovenských školách. V roku 1946 na Slovensku študovalo 22 slovensky cítiacich mladých ľudí z Oravy a Spiša, na ktorých podporu udelilo Povereníctvo sociálnej starostlivosti v Bratislave čiastku 55 000 korún.[20]

Tak ako je to spomínané v stanovách Komitétu, tento fungoval i na základe finančných príspevkov a darov členov spolku či dobrovoľných darcov. Komitétu utečencov prispel sumou 12 300 korún i Biskupský úrad v Spišskej Kapitule. Prostriedky venoval hlavne pre študentov. Komitét utečencov zabezpečoval i knihy, modlitebné knižky a iné publikácie, a to zo Spolku svätého Vojtecha v Trnave, ktoré mali slúžiť ako duchovné povzbudenie pre skúšané obyvateľstvo Spiša a Oravy.[21]

Komitét utečencov pracoval na viacerých poliach, aby uľahčil situáciu utečencov, ktorí boli bez domova, bez vlasti, bez práce. Po podpísaní Zmluvy o priateľstve a vzájomnej pomoci medzi Československom a Poľskom, ktorá bola uzavretá 10. mája 1947 v zámku Belvedere vo Varšave, boli predstavitelia Komitétu utečencov hornej Oravy a Spiša presvedčení, že nastalo nové a pre vyriešenie spornej otázky severnej hranice priaznivejšie obdobie. Všetci dúfali, že bude možné opätovné pripojenie časti Spiša a Oravy k Československu. O tejto nádeji v lepšiu budúcnosť svedčí i rezolúcia, na ktorej sa uzniesli zástupcovia komitétov utečencov hornej Oravy a Spiša na porade vo Svite v dňoch 25. a 26. mája 1947.[22]

V rezolúcii uvítali podpísanie Zmluvy o priateľstve a vzájomnej pomoci, a to najmä dodatkového protokolu zmluvy, v ktorom boli zaistené Slovákom a Čechom v Poľsku, ako aj Poliakom v Československu všetky práva národného, politického, kultúrneho a hospodárskeho rozvoja,

[15] ŠOBA Bytča, KU, inv. č. 10, 2/46, škat. 6.
[16] SNA, Povereníctvo vnútra-bezp., 95 III/3 dôv. – 46, škat. 486.
[17] ŠOBA Bytča, KU, inv. č. 6, 570/1946, škat. 3.
[18] ŠOBA Bytča, KU, inv. č. 6, 280/1946, škat. 2.
[19] *Tamže.*
[20] *Tamže*.
[21] Archív Ústavu dejín Trnavskej univerzity, KU, 34/1947.
[22] ŠOBA Bytča, KU, inv. č. 7, 494/1947, škat. 4.

školy, bohoslužby, spolky a družstvá. Zástupcovia komitétov vyslovili vláde Československej republiky niekoľko zásadných požiadaviek, medzi ktorými boli napríklad požiadavky v oblasti vnútornej správy:

1. Žiadame správu obcí do slovenských rúk.
2. Žiadame, aby zo slovenských obcí boli utvorené slovenské obvody/gminy, ktoré sú doteraz zmiešané, slovensko-poľské.

V oblasti školstva : 1. Podľa sčítania obyvateľstva, ktoré vykazuje 96–98% slovenskú väčšinu v obciach, žiadame do každej obce slovenskú ľudovú školu, okrem toho do Jurgova a Jablonky meštiansku školy s internátmi podľa stavu z roku 1944 a detské opatrovne. 2. Nech sú na školy poslaní kvalifikovaní učitelia slovenskej národnosti. V oblasti náboženskej: 1. Žiadame povoliť návrat slovenských kňazov, na miesta právoplatne ustanovených, ktorí boli bezprávne vyhnaní.

Väčšina požiadaviek Komitétu utečencov ostala iba na papieri, realizácie sa nedočkali. Utečencov a obyvateľov zabraného územia už o chvíľu sa nemal kto zastať, štátna správa sa poponáhľala a organizáciu, ktorá narušila internacionálne zväzky rovnako po februári 1948 orientovaných národov, zrušila. Komitét pracoval oficiálne do roku 1948.

Okresný národný výbor v Trstenej svojím listom č. 3605/1948 z 1. apríla 1948 oznámil Komitétu utečencov hornej Oravy a Spiša, že v zmysle výnosu Povereníctva vnútra č. 74/1–V/3–1948 dôv. zo dňa 3. februára 1948 sa dňom 1. marca 1948 činnosť Komitétu zastavuje. Zároveň boli vyzvaní všetci funkcionári Komitétu, aby najneskôr do 2. apríla 1948 odovzdali tamojšiemu okresnému národnému výboru všetky písomnosti, ako i celý majetok.[23] Na tomto dokumente bolo rukou napísané 2. apríla 1948 – odovzdal Gigler.

Zdalo by sa, že činnosť Komitétu po tomto dátume skončila. Zdanie často klame, tak je to i v tomto prípade. Väčšina predstaviteľov a členov Komitétu i naďalej pokračovala vo svojej činnosti, nebola to už viditeľná činnosť, lebo každý z nich riskoval život svoj i svojich blízkych. Pomáhali skryto, riskujúc pri tejto činnosti veľa. Niektorí z nich pomáhali a pomáhajú i dnes, či už radou, alebo dobrým slovom tým, ktorí prišli o svoj dom, svojich blízkych a našli na Slovensku nový domov.

Die slowakische Nordgrenze nach dem Jahre 1945

Die Situation an der slowakischen Nordgrenze, und zwar besonders auf dem Gebiet der nördlichen Zips und oberen Orava entwickelte sich nach dem Übergang der Front durch unser Staatsgebiet für die auf diesem Territorium lebenden Slowaken nicht (sehr) positiv. Diese Periode wurde durch den aktiven Widerstand der Slowaken gegen die Wiederangliederung zum Polen gekennzeichnet.

Auch trotz zahlreicher Bestrebungen war dieses Gebiet zu Polen angegliedert und viele Bewohner flohen vor dem Terror der polnischen Organe in die Slowakei, wo ihnen Mitglieder des Befreiungskomitees für die Zips und Orava (Oslobodzovací výbor Spiša a Oravy) geholfen haben, Unterkunft zu finden und zu überleben. Dieses Komitee wurde später ins Komitee der Flüchtlinge der oberen Orava und Zips (Komitét utečencov hornej Oravy a Spiša) umbenannt und seine Tätigkeit wurde am 3.2. 1948 eingestellt.

Der zweijährige Kampf in den Jahren 1945–1947 um die polnisch-tschechoslowakischen Grenzen wurde am 10. März 1947 in Warschau abgeschlossen, wo der Vertrag über die Freundschaft und gegenseitige Hilfe mit dem Zusatzprotokoll, das die Minderheitsrechte für die Slowaken und Tschechen in Polen und für die Polen in Tschechoslowakei sicherstellte unterschrieben wurde. Auch trotz des Zusatzprotokolls haben die Polen hartnäckig Stellung genommen, dass auf dem Streitgebiet nur die Polen leben.

Obwohl es so scheinen könnte, dass nach der Unterschreibung des Zusatzprotokolls bessere Zeiten für die Slowaken in Polen eintreten (es wurde z. B. das slowakische Lyzeum in Jablonka geöffnet, im Januar 1949 wurde Verein der Tschechen und Slowaken in Polen bewilligt, die Slowaken bekamen Vertretung in den Gemeindeselbstverwaltungen), dieser Zustand dauerte nicht lange und die Slowaken wurden schrittweise polonisiert.

[23] ŠOBA Bytča, KU, inv. č. 8, 250/1948, škat. 5.

JAN BUDZ*, MAREK SKAWIŃSKI**

Spisz polski po 1947 roku

Polish Scepusia after 1947

This article focuses on the history of 13 Scepusian villages that were re-annexed to Poland after 1947, describing in detail the region's ethnical situation, clashes and tensions especially over such questions as the language of instruction in schools and conduct of liturgy. At the same time, it pays attention to social (the history of regional organisations), economic (tourism development after 1989), and cultural changes (e.g. the foundation of the Scepusian Library of Jan Pluciński) in the region before 1989 (within the People's Republic of Poland), and from 1989 until present.

Opracowanie obejmuje okres od roku 1947 do chwili obecnej. Cezurą jest tu prawne unormowanie stosunków polsko-czechosłowackich układem o przyjaźni i wzajemnej pomocy z dnia 10 marca 1947 r.[1] Określenie „do chwili obecnej" oznacza maksymalnie współczesny opis zagadnień, to znaczy w zasadzie do 2002 r. Zakres terytorialny obejmuje tę część Spiszu, która znajduje się w granicach państwowych RP, oraz fragmenty Spiszu słowackiego omawiane w kontekście polskim.

Spisz w latach 1947-1989

Sytuacja polityczna, struktura etniczna i administracja

Niepewną i niestabilną sytuację na polskim Spiszu po II wojnie światowej zakończyć miało podpisanie 10 marca 1947 r. traktatu o przyjaźni i pomocy wzajemnej pomiędzy Polską a Czechosłowacją. Na mocy tego traktatu zaczęto zakładać słowackie szkolnictwo przy aktywnym udziale strony czechosłowackiej[2] na terenie, dodajmy, etnicznie i językowo jednolitym, tj. polskim. Służyć to miało utrwaleniu zmian w świadomości narodowej, które zaszły w toku II wojny światowej jako rezultat polityki państwa słowackiego. Sprzyjały temu władze centralne, nie widząc nic złego w przesadnym liberalizmie[3]. Ministerstwo Administracji Publicznej zalecało także starostwu nowotarskiemu „rugowanie polskości z Kościołów na terenie Spiszu i Orawy"[4]. Zarazem we wnioskach z konferencji w MSZ 17 września 1947 r. stwierdza się, że „nie należy reaktywować Towarzystwa Przyjaciół Spiszu i Orawy"[5]. Stworzono zatem warunki do tworzenia organizacji słowackich, uniemożliwiając tworzenie organizacji reprezentujących opcję polską. Tymczasem Czechosłowacja utrudniała zakładanie szkolnictwa polskiego na Zaolziu. Symptomatyczne jest stanowisko premiera Gottwalda z czerwca 1947 r., który w odpowiedzi na pismo polskiego chargé d'affaires Krajewskiego domagał się otwierania kolejnych szkół słowackich na Spiszu i Orawie zaznaczając, że na zmiany w szkolnictwie na Zaolziu Polacy nie mają co liczyć[6].

Liczba szkół słowackich w roku szkolnym 1948/49 sięgnęła na Spiszu 14[7]. Od połowy lat sześćdziesiątych zaczęła spadać w związku z malejącym zainteresowaniem rodziców mimo ewidentnie sprzyjającej ich egzystencji polityce władz komunistycznych. Zaczęto więc tworzyć szkoły wspólne z klasami z językiem słowackim, a następnie komplety języka słowackiego[8], gdzie wystarczało siedmioro dzieci.

* Mgr Jan Budz. Redaktor czasopisma „Na Spiszu". Zainteresowania badawcze: historia Spiszu i Podhala.

** Mgr Marek Skawiński. Doktorant w Instytucie Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego. Zainteresowania badawcze: struktura etniczna, językowa, wyznaniowa i problemy demograficzne w Europie Środkowej i Wschodniej; pokrewne zagadnienia z zakresu geografii osadnictwa i politycznej, historii, etnografii, jezykoznawstwa i socjologii; klimatologia obszarów polarnych i gór.

[1] M. K. Kamiński, *Polsko-czechosłowackie stosunki polityczne 1945-1948*, Warszawa 1990, s. 247 i n.

[2] T. M. Trajdos, *Spisz środkowy i północny w naszym stuleciu*, Warszawa 1987, s. 16; R. Kowalski, *Sprawozdania Tadeusza Kosmali inspektora Ministerstwa Administracji publicznej z sytuacji gospodarczej i społeczno-politycznej na Górnej Orawie w latach 1947-1949*, „Rocznik Orawski", t. 3: 1999-2001 (wyd. 2001), s. 79-111. Tamże zarazem omówiona problematyka północnego Spiszu oraz rola ówczesnego konsula czechosłowackiego w Katowicach Mateja Andráša.

[3] M. K. Kamiński, *op. cit*., s. 368.

[4] J. Kwiek, *Z dziejów mniejszości słowackiej na Spiszu i Orawie w latach 1945-1957*, Kraków 2002, s. 64.

[5] *Ibidem*, s. 105. Zakazano także odnowienia Związku Górali Spiszu i Orawy, zob.: T. M. Trajdos, *op. cit*., s. 16.

[6] M. K. Kamiński, *op. cit*., s. 331.

[7] J. Kwiek, *op. cit*., s. 54.

[8] T. M. Trajdos, *Spisz…*, s. 16.

Od 1947 r. na Spiszu polskim powstawały organizacje słowackie[9], najpierw w poszczególnych miejscowościach, a następnie weszły do Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Czechów i Słowaków w Polsce, założonego 9 marca 1957 r., z prezesem Adamem Chałupcem na czele. Od czerwca 1958 r. rozpoczęto wydawanie miesięcznika „Život". 5 listopada 1960 r. Towarzystwo rozwiązało się, a nową organizację powołano 20 grudnia 1961 r. jako Czechosłowackie Stowarzyszenie Kulturalne w Polsce; prezesem został Jan Molitoris i sprawował tę funkcję do 1978 r. i w latach 1984-1989 (w latach 1978-1984 prezesem był A. Chałupiec). Od 1967 do 1985 organizacja nosiła nazwę Towarzystwo Kulturalne Czechów i Słowaków, a w latach 1985-1995 Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Czechów i Słowaków. W 1989 r. prezesem TSKCziS został E. Misiniec[10].

Po krótkim okresie istnienia gmin z dniem 1 stycznia 1955 na okres osiemnastu lat utworzono gromady. Na Spiszu podział administracyjny wyglądał następująco[11]:

gromada Czarna Góra:
Czarna Góra, Jurgów, Rzepiska
gromada Niedzica:
Niedzica-wieś, -Zamek, Falsztyn, Kacwin
gromada Łapsze Wyżne:
Łapsze Wyżne, Łapsze Niżne, Łapszanka, Trybsz
do gromady Harklowa:
Frydman
do gromady Łopuszna:
Nowa Biała, Krempachy, Dursztyn.

1 stycznia 1973 r. przywrócono gminy. Ostatecznie do gminy Nowy Targ włączono Dursztyn, Nową Białą i Krempachy. Jurgów, Rzepiska i Czarna Góra znalazły się w gminie Bukowina Tatrzańska, zaś z pozostałych wsi spiskich utworzono gminę Łapsze Niżne. Od 1 czerwca 1975 r. do 31 grudnia 1998 r. polski Spisz wraz z całym byłym powiatem nowotarskim pozostawał w województwie nowosądeckim.

Życie społeczne

Za istotnie wydarzenie w życiu religijnym uznać należy erygowanie parafii pw. Matki Bożej Nieustającej Pomocy w Rzepiskach. Ruch pielgrzymkowy obejmował przede wszystkim pielgrzymki na Rusinową Polanę, a także do Kalwarii Zebrzydowskiej, a krótko po wojnie również do Lewoczy. Żywy w okresie powojennym pozostał na Spiszu kult maryjny, w tym Koła Żywego Różańca. W życiu religijnym ogniskowały się także postawy opozycyjne wobec władz komunistycznych.

Sporadycznie w życiu wspólnot parafialnych pojawiały się konflikty na tle poczucia narodowego. W Nowej Białej próba wymuszenia na proboszczu Bączkiewiczu OFM wyłącznie mszy św. śpiewanej po słowacku przerosła w otwarty konflikt zakończony zbezczeszczeniem najświętszego sakramentu i aktem agresji wobec księdza, w związku z czym kościół został zamknięty na 7 lat. Zezwolono jedynie na odprawianie cichej mszy św. po polsku na plebanii.

W życiu społecznym obok TSKCziS pojawił się Związek Podhalan. Założono w dniu 31 marca 1974 r. oddział obejmujący gminę Łapsze Niżne. Prezesem został Władysław Kowalczyk. Przy Związku w 1976 r. z inicjatywy Jana Plucińskiego, członka honorowego ZP, powstał zespół regionalny „Spiszacy" kierowany przez Ludmiłę i Władysława Kowalczyków, a w 1984 r. utworzony przez Ludmiłę Kowalczyk „Mali Spiszacy". W 1985 r. Ministerstwo Kultury i Sztuki przyznało „Spiszakom" nagrodę im. Oskara Kolberga. Zespół wielokrotnie występował na organizowanej do 1989 r. „Zimie Spiskiej" jak i innych festiwalach i przeglądach, takich jak: Międzynarodowy Festiwal Folkloru Ziem Górskich w Zakopanem, Festiwal Folkloru Górali Polskich w Żywcu, Tydzień Kultury Beskidzkiej, „Poroniańskie Lato", „Sabałowe Bajania", Sejmik Teatrów Wsi Polskiej, a „Mali Spiszacy" na Karpackim Festiwalu Zespołów Dziecięcych[12].

Spośród podhalańsko-spiskich działaczy regionalnych wspomnieć należy Jana Plucińskiego i Michała Balarę. Jan Pluciński urodził się 13 kwietnia 1897 r. w Jurgowie. W roku 1922 złożył egzamin dojrzałości, od 1920 r. pracował w szkole w Łapszach Wyżnych, a następnie w Brzegach i we Frydmanie. Oprócz pracy nauczycielskiej Jan Pluciński prowadził wszechstronną działalność regionalną, zajmował się zespołami regionalnymi, ugruntowując zarazem wśród młodzieży polską tożsamość. Od grudnia 1938 do września 1939 r.

[9] Charakterystyczny jest tu fakt, że władze czechosłowackie stawiały przystąpienie do tychże organizacji jako warunek umożliwiający podjęcie przez mieszkańców polskiego Spiszu swych wkładów z lat 1939-1945 ulokowanych w banku w Starej Wsi; *ibidem*.

[10] J. Špernoga, *Z histórie Spolku Slovákov v Poľsku*, „Život" 1997, nr 11, s. 2-5.

[11] Informacja od p. Mariana Pukańskiego.

[12] A. Kudasik, J. Kowalczyk, «*Hej, tam spod Tater…» Przeszłość i dzień obecny Związku Podhalan w Polsce*, Nowy Targ 1996, s. 106-107.

był kierownikiem szkoły w odzyskanej Jaworzynie Spiskiej. W okresie wojny pracował w szkołach w okolicy Krakowa, a po wojnie m.in. był kierownikiem szkoły w Jabłonce Orawskiej, a od 1951 do 1967 r. w Chochołowie. Z jego inicjatywy powstał zespół „Spiszacy", dla którego napisał wiele utworów scenicznych z opublikowanym *Weselem Spiskim* na czele. Ponadto dokonał inwentaryzacji szałasów pasterskich na Spiszu i w Gorcach. Był też inicjatorem prowadzonej przez PTTK „Akcji Spisz"; zebrał bardzo bogaty materiał z zakresu kultury duchowej górali spiskich, którego fragmenty publikowano w „Na Spiszu"; ogłosił szereg artykułów w „Gazecie Podhalańskiej", a ponadto znakomitą źródłową pracę *Przezwiska mieszkańców Jurgowa na Polskim Spiszu*. Pozostawione w maszynopisie obszerne *Wspomnienia* znajdują się w Bibliotece Spiskiej, której Jan Pluciński jest patronem. W 1973 r. otrzymał godność Honorowego Członka Związku Podhalan. Zmarł 2 listopada 1982 r.[13] Zasłużoną dla Spiszu, zwłaszcza dla Jurgowa, ale także dla Podhala postacią był spokrewniony z Janem Walenty Pluciński.

Michał Balara urodził się 19 sierpnia 1904 r. we Frydmanie. Naukę w gimnazjum pobierał w Podolińcu, a następnie w Lewoczy, kontynuował edukację w latach 1919-1923 w seminarium nauczycielskim w Nowej Wsi Spiskiej. Pracował w szkole w Krempachach, a następnie we Frydmanie, wreszcie w Nowym Targu. Prowadził szeroką działalność społeczną: od 1924 r. był prezesem Ogniska Spiskiego Związku Podhalan, a także działaczem Towarzystwa obrony Kresów Południowych, Związku Strzeleckiego, Związku Spisko-Orawskiego, publicystą „Gazety Podhalańskiej", a od 1936 r. wydawcą „Gazety Podhala". W czasie wojny przebywał początkowo w Nowym Targu, a następnie do 1944 r. w Białej Spiskiej, skąd wrócił do Frydmana. Zaraz po wojnie został jednak przeniesiony do pracy nauczycielskiej pod Kraków, skąd wrócił na Spisz w 1972 r., włączając się w życie Związku Podhalan i zbierając materiały z zakresu etnografii i historii. W 1981 r. otrzymał tytuł Honorowego Członka Związku Podhalan. Opublikował nie tylko liczne artykuły, lecz również kilka książek poświęconych tematyce spiskiej. Zmarł 4 sierpnia 1988 r.[14]

Życie gospodarcze

W 1946 r. zaczęto na Spiszu wdrażać w życie reformę rolną. Rozparcelowane zostały dobra Salamonów w Niedzicy – wsi i zamku, w Falsztynie, oraz dwór w Łapszach Niżnych głównie między bezrolnych i małorolnych chłopów oraz robotników rolnych pracujących w tych dobrach. W Łapszach Niżnych powstały na tych gruntach budynki użyteczności publicznej: Urząd Gminy, spółdzielnia gminna, zlewnia mleka. W latach 1946-1948 zaczęto tworzyć Gminne Spółdzielnie „Samopomoc Chłopska", a w latach pięćdziesiątych spółdzielnie mleczarskie. Próby powołania rolniczych spółdzielni produkcyjnych właściwie się nie powiodły. Jedyna w Niedzicy istniała od 1951 do 1956 r. Na Spiszu zatem pozostały gospodarstwa indywidualne. Zaczęły natomiast powstawać od 1956 r. kółka rolnicze, a od 1972 r. administracyjnie Spółdzielnie Kółek Rolniczych[15].

Gospodarstwa indywidualne na Spiszu liczyły średnio ok. 6 ha, tj. więcej niż na Podhalu, wszakże z pomału postępującym rozdrobnieniem. Najmniejszy był przeciętny areał w Jurgowie, Niedzicy, Falsztynie, Czarnej Górze i Dursztynie[16]. Biorąc pod uwagę strukturę użytkowania, użytki rolne, stanowiące niespełna $^3/_4$ powierzchni w 1931 r., po półwieczu zajmowały $^3/_5$. Wzrósł wydatnie udział lasów do ponad $^1/_3$. Powiększył się też znacznie udział łąk kosztem gruntów ornych. Większy w ogólnej powierzchni był udział użytków rolnych w zachodniej części regionu i w Łapszach Niżnych, niski (pon. 50%), we wschodniej i Łapszach Wyżnych. W obrębie użytków rolnych można zauważyć prawidłowości w rozmieszczeniu łąk i lasów, z ich dużym udziałem odpowiednio w zachodniej i wschodniej części regionu.

Pogłowie zwierząt hodowlanych w okresie powojennym wykazywało tendencję wzrostową z wyjątkiem koni. Najszybciej jednak rozwinęła się hodowla owiec w południowo-zachodniej i wschodniej części regionu[17].

Przemysł na Spiszu ograniczony był w zasadzie do piekarni. Ponadto rzemiosło obejmowało usługi stolarskie, cieselskie, ślusarskie, młyńskie i kowalskie[18]. Wiele osób dojeżdżało do pracy w kombinacie obuwniczym w Nowym Targu, zwłaszcza

[13] Szerzej zob.: J. Plucińska-Piksa, *Plucińscy*, [w:] *Spisz i Orawa. W 75. rocznicę powrotu do Polski północnych części obu ziem*, pod red. T. M. Trajdosa, Kraków 1995, s. 191-198; A. Kudasik, *Podhalanie*, Kraków, 1999, s. 65-69; J. Pluciński, *Dzieciństwo Spiszaka*, [w:] *Zagadnienia z kultury Podhala, Spiszu i Orawy*, pod red. W. Jostowej, Kraków 1986, s. 5-22; *ibidem*, *Przezwiska mieszkańców Jurgowa na Polskim Spiszu*, s. 75-115.

[14] Szerzej zob.: T. M. Trajdos, *Michał Balara*, [w:] *Spisz i Orawa...*, s. 215-218; A. Kudasik, *op. cit*., s. 80-83.

[15] M. Pukański, *Życie gospodarcze na Spiszu w naszym stuleciu*, [w:] *Spisz i Orawa...*, s. 63.

[16] Z. Górka, *Zarys problematyki geograficzno-ekonomicznej*, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace Etnograficzne", z. 22: „Polski Spisz", s. 182.

[17] *Ibidem*, s. 184-202.

[18] *Ibidem*, s. 203-205.

z Frydmana, Niedzicy i Krempachów[19]. Ponadto we wsiach spiskich gminy Bukowina Tatrzańska poważny udział w życiu gospodarczym miało rękodzieło skórzane, drewniane i tkactwo artystyczne we współpracy z Cepelią.

W strukturze zatrudnienia zaszły poważne zmiany. Pojawiła się kategoria chłoporobotników. Wiele osób pracowało w głębi Polski, a także na Słowacji, w TANAP-ie oraz w Kieżmarku i Lubicy w zakładach tkackich, rzeźniach i branży budowlanej[20].

Handel miał charakter uspołeczniony, ze zróżnicowanym dostępem, stosunkowo najlepszym w Niedzicy ($^1/_5$ sklepów na Spiszu). Podobnie rzecz się miała z placówkami usługowymi[21].

W okresie PRL Spisz był odwiedzany przez turystów, głównie w związku z zamkiem w Niedzicy. Turyści docierali też do Czarnej Góry i Jurgowa. Bolączką była niedostatecznie rozbudowana baza noclegowa[22]. W pierwszej połowie lat siedemdziesiątych wybudowano drogi prowadzące z Niedzicy do Krośnicy oraz przez Falsztyn i Frydman do Nowego Targu, w 1976 r. rozpoczęto budowę zapory na Dunajcu.

Spisz w wolnej Polsce

Sytuacja polityczna

W 1989 r. zaszły w kraju wydarzenia, które doprowadziły do zmiany systemu politycznego. Zarazem w ślad za przeprowadzoną reformą życia publicznego rozpoczęto odbudowę samorządu gminy jako podstawowej jednostki administracyjnej.

Na Spiszu nie doszło do zmian podziału administracyjnego. Utrzymany został dotychczasowy kształt gminy Łapsze Niżne i jej granice na Spiszu z gminą Bukowina Tatrzańska i Nowy Targ. Od 1999 r. polski Spisz leży w granicach województwa małopolskiego; gmina Bukowina Tatrzańska w powiecie tatrzańskim, pozostała część w powiecie nowotarskim. Funkcję wójta gminy Łapsze Niżne w latach 1990-98 sprawował Wendelin Haber, a od 1998 r. Antoni Kapołka. Wójtami gminy Bukowina Tatrzańska od 1990 r. są Spiszacy: 1990-1998 Franciszek Jezierczak, od 1998 r. Józef Milan Modła z Czarnej Góry[23]. Wójtem gminy Nowy Targ od 1990 r. jest Jan Smarduch.

Wybory samorządowe odbywały się w latach 1990, 1994, 1998, 2002, przy czym od 1998 r. są to wybory także do samorządu powiatowego i wojewódzkiego, a w 2002 roku także wójtów. W mijającej kadencji wiceprzewodniczącym Rady Powiatu był Julian Kowalczyk z Łapsz Niżnych (redaktor naczelny gazety ZPS „Na Spiszu"), a kolejnym radnym powiatowym ze Spiszu – Marian Pukański z Niedzicy, prezes Związku Polskiego Spiszu (ze wspólnej listy RS AWS i Związku Podhalan). W bieżącej kadencji radnymi powiatowym są następujący Spiszacy: w powiecie tatrzańskim związany z ZPS i ZP, obecnie przewodniczący Rady Powiatu Edward A. Tybor z Jurgowa (lista „Jedność Tatrzańska"), a w powiecie nowotarskim, wybrana z listy Ligi Polskich Rodzin Cecylia Mąka z Kacwina[24].

Na Spiszu nie rozwinęło się życie polityczne w klasycznej postaci, na co wskazują również tegoroczne wybory, gdzie do rad gmin wybrane zostały przede wszystkim osoby zgłoszone przez Komitety Wyborcze Wyborców. Przez około 10 lat na terenie Spiszu dosyć prężnie działało Zjednoczenie Chrześcijańsko-Narodowe, w latach 1998-2001 zaznaczył swą obecność RS AWS, a obecnie Liga Polskich Rodzin. Wymownie o poglądach politycznych świadczą wyniki wyborów prezydenckich i parlamentarnych. Spisz, podobnie jak Podhale, konsekwentnie lokuje swe sympatie po prawej stronie sceny politycznej.

Podam tu tytułem przykładu wyniki wyborów parlamentarnych z 1991 r. w gminie Łapsze Niżne. Na 2482 głosów 540 uzyskał Wendelin Haber kandydujący z listy Komitetów Obywatelskich do Sejmu, do Senatu zaś zdecydowaną przewagę miał Franciszek Bachleda-Księdzularz ze Związku Podhalan (1165 głosów), kolejny był Krzysztof Pawłowski, z PChD (860). Wybory te były istotne ze względu na zgłoszenie listy Wyborczego Bloku Mniejszości, która w skali Spiszu (kandydat Józef Ciągwa) uzyskała 977 głosów, tj. 19,6%, przy czym ponad 40% osób głosowało na WBM w Krempachach, Nowej

[19] L. Pakuła, *Rola przemysłu i rzemiosła w życiu gospodarczym ludności Podhala*, [w:] *Studia nad przemianami Podhala*, pod red. B. Górza, Kraków 1994, s. 192.
[20] T. M. Trajdos, *Spisz…*, s. 17.
[21] Z. Górka, *op. cit*., s. 205.
[22] *Ibidem*, s. 205-206.
[23] F. Jezierczak od 1989 był naczelnikiem gminy Bukowina Tatrzańska. Wziąwwszy pod uwagę cały okres 1989-2002 i rozpoczynającą się kadencję, jest to ewenement, zważywszy przeważnie podhalański charakter gminy (wsie spiskie stanowią 26% ludności tej gminy); nawiasem mówiąc, od 1987 r. prezesem Banku Spółdzielczego jest również Spiszak Edward A. Tybor, a od 1990 r. prezesem GS „SCh" w Bukowinie Tatrzańskiej także Spiszak, Jan Budz.
[24] J. Flach, *Wybory 2002*, „Tygodnik Podhalański", R. 13, 2002, nr 44, s. 18-21.

Białej i Jurgowie, a najmniej (około 1%) w Łapszach Niżnych i Dursztynie[25].

W 1995 r. w wyborach prezydenckich zarówno w I, jak i II turze zdecydowanie wygrał Lech Wałęsa. W 1997 r. społeczeństwo Spiszu zdecydowanie odrzuciło w referendum projekt konstytucji opracowany przez SLD-PSL-UW-UP.

W 1997 r. we wsiach spiskich gmin Łapsze Niżne i Bukowina Tatrzańska Akcja Wyborcza Solidarność uzyskała 65,5% głosów, przy czym większość głosów na AWS otrzymał kandydat z Orawy – Franciszek Adamczyk. Za AWS uplasował się Blok dla Polski (9,6%), z ramienia którego kandydował prezes Związku Podhalan – Andrzej Gąsienica-Makowski. Do Senatu Spiszacy ponownie poparli Franciszka Bachledę-Księdzularza, a także Andrzeja Chronowskiego[26].

Życie religijne, społeczne i oświata

Ludność polskiego Spiszu niemal wyłącznie stanowią wierni Kościoła Rzymskokatolickiego. Spisz leży w diecezji krakowskiej. Na Spiszu istnieje 12 parafii. 4 z nich należą do dekanatu Białka Tatrzańska, a są to:

– parafia pw. Przemienienia Pańskiego w Czarnej Górze-Zagórą
– parafia pw. św. Sebastiana i Matki Bożej Różańcowej w Jurgowie (obejmuje część Czarnej Góry)
– parafia pw. Matki Bożej Nieustającej Pomocy w Rzepiskach
– parafia pw. św. Elżbiety Węgierskiej w Trybszu.

Kolejny dekanat ma siedzibę na Spiszu, w Niedzicy, a obejmuje także podnóże Gorców. Ze Spiszu należą do tego dekanatu:

– parafia pw. św. Jana Chrzciciela w Dursztynie
– parafia pw. św. Stanisława Biskupa i Męczennika we Frydmanie
– parafia pw. Wszystkich Świętych w Kacwinie
– parafia pw. św. Marcina w Krempachach
– parafia pw. św. Kwiryna w Łapszach Niżnych
– parafia pw. św. św. Apostołów Piotra i Pawła w Łapszach Wyżnych
– parafia pw. św. Bartłomieja w Niedzicy
– parafia pw. św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Nowej Białej[27].

W ciągu minionych 13 lat wybudowano kościoły w Czarnej Górze-Zagórą, Czarnej Górze-Nadwodniej i Rzepiskach-Bryjowym Potoku. W 1993 r. erygowano parafię w Dursztynie. W parafii Niedzica od grudnia 1999 r. działa Akcja Katolicka. Prezesem jest Elżbieta Piątek. W niektórych parafiach, tj. w Jurgowie, Nowej Białej, Krempachach, Niedzicy i Łapszach Wyżnych, odbywają się także msze św. w języku słowackim oraz śpiewy słowackie w czasie mszy św. po polsku. Konfliktogenne okazują się czasami terminy tychże słowackich mszy św., natomiast najbardziej chyba zaogniona była sprawa z 1995 r. – zamalowania fresków słowackich w kościele w Nowej Białej, co ludność uważająca się za słowacką źle odebrała, podczas gdy chodzi o malowidła świeżej daty (lata sześćdziesiąte), nie pasujące do ogólnego stylu architektonicznego i wystroju kościoła, pochodzącego z epoki baroku. Kuria, zalecając zamalowanie części obrazów i pozostawienie dalszych spornych malowideł bez podpisów, kierowała się opinią Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

Na Spiszu działa kilka organizacji społecznych. Kontynuuje swą działalność Oddział Spiski Związek Podhalan. Jego prezesem do 1992 r. był Władysław Kowalczyk, w latach 1992-1993 Józef Krawontka, w latach 1993-1999 Edward Hatała, a obecnie Mieczysław Rynkiewicz. Przy oddziale kontynuują swą pracę zespoły: „Spiszacy" i „Mali Spiszacy", kierowane obecnie przez Juliana Kowalczyka. W 1994 roku Oddział obchodził 20-lecie działalności, a w 2000 roku poświęcony został sztandar Oddziału. Oddział bierze udział w „Poronińskim Lecie", „Pienińskim Lecie", „Sabałowych Bajaniach", „Karnawale Góralskim", Przeglądzie Teatrów Wsi Polskiej, Przeglądzie Muzyk Podhalańskich i Jesieni Tatrzańskiej oraz współorganizuje „Śpiskie Zwyki" i „Śpiską Watrę"[28]. Oprócz „Spiszaków" i „Małych Spiszaków" w regionie działają też inne zespoły: „Czardasze" w Czarnej Górze, „Czardasz" i „Dunajec" w Niedzicy, „Podhale" – grupa spiska w Jurgowie, „Frydmanianie" we Frydmanie, grupa śpiewacza w Dursztynie, „Zielony Jawor" w Krempachach, kapela dziecięca w Kacwinie.

Związek Polskiego Spiszu został powołany w 1990 r. jako pierwsza po wojnie programowo polska organizacja spiska. Jego prezesem w latach 1990-1991 był Julian Kowalczyk z Łapsz Niżnych, od 1990 r. Marian Pukański z Niedzicy,

[25] M. Rynkiewicz, *Wybory!!! Wyniki wyborów do parlamentu w gminie Łapsze Niżne*, „Na Spiszu", R. 1, 1991, nr 8, s. 1-2. Tenże, *Panowie, policzcie się jeszcze raz*, „Na Spiszu", R. 1, 1991, nr 9, s. 2.
[26] *Zmiana rządu w Polsce – jak głosowaliśmy?*, „Na Spiszu", R. 8, 1998, nr 1, s. 28-29.
[27] *Wykaz parafii w Polsce*, „Statystyka Kościoła Rzymskokatolickiego", T. 13, [Warszawa] 1999.
[28] A. Kudasik, J. Kowalczyk, *op. cit*., s. 106-109.

a od 2002 r. Jan Budz. ZPS współorganizuje szereg uroczystości i imprez regionalnych. W latach 1991-1999 wydał 46 numerów gazety „Na Spiszu", oraz 3 numery biuletynu „Spisko Sygnorka". ZPS współpracuje z Towarzystwem Przyjaciół Orawy i Związkiem Podhalan.

Towarzystwo Słowaków w Polsce do 1995 r. funkcjonowało jako Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Czechów i Słowaków. Spośród 3450 członków na Spiszu jest ich 2000 i tworzy oddział spiski Towarzystwa. Przewodniczącym ZG TSP jest Józef Ciągwa. Towarzystwo organizuje wiele imprez kulturalnych – Przegląd Folklorystyczny „Fašiangy-Ostatki", Dni Kultury Słowackiej, Przegląd Krajańskich Orkiestr Dętych.

Mijające trzynaście lat przyniosło wiele ważnych wydarzeń społecznych. Wspomnę kilka z nich: 9 grudnia 1995 r. gościł na Spiszu w związku z obchodami 75-lecia przyłączenia Spiszu do Polski prezydent RP Lech Wałęsa[29]. Dnia 19 stycznia 1996 r. przyjechał z wizytą na Spisz Prymas Polski JE Kardynał Józef Glemp. Dnia 20 sierpnia 2000 r. w ramach I Światowego Zjazdu Górali Polskich w Niedzicy-Zamku obchodzono Dzień Spisko-Orawski upamiętniający 80-lecie włączenia Orawy i Spiszu do Polski. W listopadzie 2000 r. ustawiono Krzyż Milenijny na Czarnej Górze. W czerwcu 1999 r. został beatyfikowany ks. Józef Stanek, rodem z Łapsz Niżnych, poświęconą mu tablicę wmurowano w kościele w 1994 r., a jego imię nadano szkole w Łapszach Niżnych w czerwcu 2000 r. W 1998 r. szkole podstawowej w Kacwinie nadano imię Jana Pawła II. W 1992 r. poświęcono i uruchomiono w Łapszach Niżnych Bibliotekę Spiską im. Jana Plucińskiego. W 1992 r. obchodzono 10. rocznicę śmierci, a w 1997 r. 100. rocznicę urodzin Jana Plucińskiego. W 1995 r. odsłonięto na budynku szkoły w Łapszach Niżnych tablicę ku czci Wojciecha Halczyna. Ważnymi wydarzeniami w życiu religijnym i społecznym były także wizytacje biskupie w parafiach spiskich. Dla Spiszu ważnym, choć smutnym wydarzeniem był 2 lipca 2000 r. pogrzeb ks. prof. Józefa Tischnera w Łopusznej. Ks. prof. Józef Tischner związany był ze Spiszem, z Jurgowem osobą matki, która była córką działacza plebiscytowego Sebastiana Chowańca.

W ciągu tych lat doszło również do kilku sytuacji konfliktowych. Najpoważniejsze z nich narosły wokół: spotkania zamkniętego członków TSK-CziS z premierem Słowacji Janem Čarnogurskim 30 czerwca 1991 r., które wg obserwatorów wydarzenia miało charakter antypolski[30]; wizyty biskupa spiskiego Františka Tondry w Jurgowie i Rzepiskach z okazji rocznicy urodzin ks. prof. Alojzego Miśkowicza, postaci wyjątkowo Polsce niechętnej[31]; połączone z Przeglądem Orkiestr Dętych, obchody 450-lecia Jurgowa zorganizowane przez TSP. Rada Gminy Bukowina Tatrzańska wystosowała oświadczenie, w którym zwróciła uwagę, że obchody zorganizowano bez porozumienia z gospodarzem terenu, czyli Radą Gminy, oraz promowano i wyeksponowano słowacką tożsamość, która, jak stwierdzono w piśmie, w naszych wsiach jest zjawiskiem marginalnym i w związku z tym Rada Gminy nie życzy sobie w przyszłości organizowania tego typu imprez[32].

Na Spiszu Polskim rozwinięta jest sieć szkół podstawowych. W Czarnej Górze są dwie szkoły, podobnie w Rzepiskach, szkoła we Frydmanie posiada oddziały I-IV w Falsztynie, po jednej szkole jest w Dursztynie, Jurgowie, Kacwinie, Krempachach, Łapszance, Łapszach Niżnych, Łapszach Wyżnych, Niedzicy i Trybszu. Ponadto w Nowej Białej funkcjonuje szkoła z polskim i słowackim językiem nauczania, przy czym część słowacka jest mniej liczna. W 1996 r. szkoły znalazły się w kompetencji gmin.

Gimnazja powołała do życia reforma szkolnictwa w 1999 r. Gimnazja znajdują się w Łapszach Niżnych, Niedzicy i Krempachach, a dzieci spiskie w gminie Bukowina Tatrzańska uczęszczają do gimnazjum w Białce Tatrzańskiej. W Niedzicy od 1962 r. działa Zasadnicza Szkoła Rolnicza. W szkołach w Niedzicy i Łapszach Niżnych prowadzone są przez Elżbietę Łukuś, Juliana Kowalczyka i Marię Waniczek zajęcia z wychowania regionalnego. Od lat siedemdziesiątych organizowany jest dla uczniów szkół podstawowych (od czterech lat również dla gimnazjów) „Konkurs Wiedzy o Spiszu". Inicjatorem konkursu w ramach „Akcji Spisz" był wówczas Jan Pluciński. Obecnie organizują go: PTTK Oddział „Gorce" w Nowym Tar-

[29] Szerzej zob.: M. Pukański, *Prezydent RP Lech Wałęsa na Spiszu*, „Na Spiszu", R. 5, 1995, nr 6, s. 12-14.

[30] A. Haniaczyk, *Skandal na Spiszu*, „Na Spiszu", R. 1, 1991, nr 5, s. 1, 2, 4; J. Budz, *Głos świadka: dość kłamstw!*, „Na Spiszu", R. 1, 1991, nr 9, s. 1, 4-5.

[31] (red.), *Biskup Tondra w Jurgowie*, „Na Spiszu", R. 2, 1992, nr 10-11, s. 4; S. Sowa, *Kim był naprawdę*, „Na Spiszu", R. 2, 1992, nr 10-11, s. 4-6.

[32] *Rada Gminy Bukowina Tatrzańska do Towarzystwa Słowaków w Polsce*, „Na Spiszu", R. 6, 1996, nr 5, s. 19. Relacje zob. w „Na Spiszu", R. 6, 1996, nr 4, s. 12-14.

gu oraz ZG ZPS, gospodarzem konkursu zaś jest dyrektor szkoły, która wygrała konkurs w roku poprzednim.

Przejawami życia kulturalnego są imprezy, najczęściej folklorystyczne, i działalność zespołów regionalnych. Spośród imprez należy wymienić obchodzone już od 11 lat „Śpiskie Zwyki" odbywające się w lutym, natomiast latem od 1996 r. odbywa się na Zamku w Niedzicy „Śpisko Watra" będąca przeglądem folkloru polskich górali spiskich z obu stron granicy. W lutym odbywa się w Krempachach przegląd folklorystyczny „Fašiangy-Ostatki".

Sensu stricto spiską gazetą jest organ ZPS „Na Spiszu", wychodzący (niestety, ze zmiennym szczęściem) od 1991 r. Spisz jest przedmiotem zainteresowania periodyku naukowego „Prace Pienińskie" wydawanego od 1990 r. Spiszem, obok Orawy, zajmuje się też organ TSP „Život". W Niedzicy ukazuje się gazeta parafialna „U nas w Niedzicy". Ponadto Spisz gości na łamach dodatków „Dziennika Polskiego" i „Gazety Krakowskiej", a są to: „Dziennik Podhala, Spiszu i Orawy" oraz „Gazeta Podhalańska". Problematyka Spiszu poruszana jest także w „Tygodniku Podhalańskim".

Życie gospodarcze

Utrudnieniem w charakterystyce życia gospodarczego jest brak danych spisowych z okresu transformacji. Niemniej parę zjawisk można uchwycić. Budżet gminy Łapsze Niżne w latach 1995-2001 wykazuje *per saldo* nadwyżkę i tylko w dwóch z siedmiu lat zamknął się deficytem[33]. Dominuje prywatna własność ziemi. Lasy są własnością prywatną, aczkolwiek pewna niewielka ich część należy do wspólnot urbarialnych (z wyjątkiem Czarnej Góry). Z upraw dominują zboża jare, owies i jęczmień, a także ziemniaki; w hodowli chów bydła mlecznego, do pewnego stopnia owiec.

Przemysł lokalny to głównie przemysł spożywczy – piekarnie i zakłady cukiernicze. Znacznie mniejsze jest zatrudnienie w dawnym kombinacie obuwniczym w Nowym Targu. Powstałe zamiast niego podmioty mają niewielką część dawnego stanu zatrudnienia. Ten kierunek dojazdów do pracy został zastąpiony dojazdami do Zakopanego (branża turystyczna) bądź też świadczeniem usług turystycznych na miejscu. Pojawiły się też wyjazdy do pracy, zwłaszcza w USA, Austrii i we Włoszech. Ponadto istnieje wiele zakładów produkcyjno-usługowych z różnych branż – mechanicznej, stolarskiej, elektrycznej, kuśnierskiej, poligraficznej, budowlanej.

Handel na Spiszu zapewniają zarówno liczne podmioty prywatne, jak i spółdzielnie gminne. Biorąc pod uwagę poszczególne gminy, szacunkowo 50% obrotów w handlu społecznym spiskich wsi gminy Bukowina to obroty podmiotów prywatnych, w gminie łapszańskiej jest to 70%, a w spiskich wsiach gminy Nowy Targ aż 90%.

W ciągu minionych 13 lat przeprowadzono rozbudowę sieci kanalizacyjnej i wodociągowej oraz dróg. Zbudowano odcinki dróg: Rzepiska – Łapszanka, w samej Łapszance (1995) i w Czarnej Górze (1992), a także lokalne odcinki w Rzepiskach.

Poprawiło się zagospodarowanie turystyczne. Znacznie została powiększona baza noclegowa, głównie prywatna, często połączona ze świadczeniem usług agroturystycznych. Ofertę poszerzyły też podmioty uspołecznione. Atrakcyjność turystyczna Spiszu także zyskała, a to dzięki Zbiornikowi Czorsztyńskiemu, jak również rozszerzeniu możliwości przekraczania granicy.

Pierwsze otwarte, a właściwie reaktywowane przejście graniczne to Niedzica – Lysá nad Dunajcom, najpierw w ograniczonym zakresie, a obecnie jako pełne całodobowe przejście międzynarodowe. Ponadto otwarte zostało w 1999 r. turystyczne przejście graniczne Kacwin – Vel'ká Franková. Przejście Jurgów – Podspady na razie funkcjonuje jako przejście małego ruchu granicznego. Inicjatywy w zakresie współpracy transgranicznej, w tym ułatwień w przekraczaniu granicy, podejmuje powołany w 1994 r. przez samorządy polskie i słowackie Euroregion „Tatry". Ze strony polskiej Radzie tego związku przewodniczy Wendelin Haber – Spiszak z Łapsz Niżnych.

Komunikacja masowa została poszerzona o ofertę przewoźników prywatnych, obsługujących prawie wszystkie wsie spiskie. Linie komunikacji lokalnej PKS to kursy Zakopane – Jurgów, Zakopane – Czarna Góra (Zagóra), Nowy Targ – Jurgów/Rzepiska, Nowy Targ – Czarna Góra (Zagóra), Nowy Targ – Łapszanka przez Falsztyn, Nowy Targ – Kacwin/Niedzica przez Trybsz, Falsztyn (Czarną Górę w pewnym zakresie obsługują kursy przez Bukowinę Dolną).

Na koniec należy wspomnieć o Zbiorniku Czorsztyńskim. Pełni on funkcję retencyjną, a w mniejszym stopniu energetyczną. Zbudowany został na odcinku od ujścia Białki do Sromowiec i składa się ze zbiornika zasadniczego

[33] http://www.stat.gov.pl/bdrpub/bmbdr.html

o powierzchni 12,68 km^2 i pojemności 231,6 mln m^3 oraz ze zbiornika wyrównawczego o powierzchni 0,9 km^2. W związku z tym w 1975 r. nastąpiła tu korekta granicy państwowej w wymiarze 24,9439 ha, które Polska uzyskała w zamian za identyczny areał we wsi Wojkowa koło Tylicza[34].

Die polnische Zips nach dem Jahre 1947

Das Referat beschäftigt sich mit dem Zeitabschnitt vom Jahre 1947 bis heute. Im Jahre 1947 entstand in der polnischen, ethnisch einheitlichen Zips eine Organisation der slowakischen Minderheit. Dank der Deklaration der Nationalitäten entstand auch slowakisches Schulwesen und eine Studiummöglichkeit in der Slowakei. Die Gesangssprache in der Liturgie wurde zur Konfliktfrage. Im Jahre 1974 entstand in der Zips Bund des Volkes von Podhale (Związek Podhalan).

In der Zeit der Volksrepublik Polen (PRL) überwiegte hier die fast ausschließlich individuelle Landwirtschaft. Die Ortsindustrie war auf die Bäckereien und Handwerkerwerkstätte der Hausierweberei beschränkt. Die Einwohner arbeiteten in Nowy Targ (Neumarkt) und in der Slowakei. Im Jahre 1976 begann man mit dem Bau der Stausperre in Niedzica (Niest, Nedeca). Die polnische Zips wird nach dem Jahre 1989 durch die allseitige gesellschaftliche und wirtschaftliche Entwicklung charakterisiert. Neben dem Bund des Volkes von Podhale entsteht die polnische Organisation: Die Gesellschaft der polnischen Zips. Im Jahre 1990 begannen die Selbstverwaltungsorgane mit ihrer Tätigkeit. In den Parlamentwahlen wählen die Bürger die Rechte. Das Schulwesen überging im Jahre 1996 in die Gemeindeverwaltung. Die Schulreform trat im Jahre 1999 ins Leben. Das Schulsystem, die Zipser Bibliothek von Jan Pluciński (Biblioteka Spiska im. Jana Plucińskiego) und die anderen Institutionen dienen zur Vollwertigung der Regionalkultur. Die polnische Zips bewahrt sich auch weiter ihren Agrarcharakter, obwohl die Anzahl der Dienstleistungen für Touristen ständig wächst. Hydroenergetischer Komplex Czorsztyn-Niedzica ist auch bedeutungsvoll. Das Geschäftsnetz erweiterte sich. Der Grenzübergang in Niedzica aktivierte sich wieder. Die weiteren Grenzübergänge sind vorbereitet.

[34] Č. M. Kadlec, *Hry o hranice*, Chrást u Poříčan 2001, s. 199-200, 263-264.

MAREK SKAWIŃSKI*

Ludność współczesnego polskiego Spiszu

The Population of Contemporary Polish Scepusia

Polish Scepusia is formed by 14 villages (15 settlement units), 10 of which are located along water streams, 2 partially on shelf and 2 of them exclusively on shelf. Most villages have a street orientation. The highest density of population can be found in the villages of Czarna Góra and Jurgów, followed by the Northern part of the region: Krempachy, Frydman and Niedzica. As for its administrative division, the larger part of Polish Scepusia (8 villages with 60% of the population) forms the Łapsze Niżne community (gmina), another 3 villages belong to Bukowina Tatrzańska community, and 3 of them to Nowy Targ community. The local population is characterised by a relatively high natality growth, by an equalized balance of migration, and a relatively low density of population. The gender ratio is also well balanced. The Polish population living in Slovak part of Scepusia has a similar character. Polish Scepusia is a territory inhabited by a predominantly Polish-speaking population and minimal by a bi-lingual minority of Romas. Almost the whole population belongs to the Roman-Catholic Church.

Wprowadzenie

Celem pracy jest ogólna charakterystyka demograficzna ludności współczesnego Polskiego Spiszu, a także analiza przestrzenna zjawisk i procesów demograficznych w nawiązaniu do sieci osadniczej.

Obszar przedstawiony w opracowaniu to część Spiszu położona w granicach RP, natomiast określenie „współczesny" wobec braku, jak dotąd, danych spisowych oznacza w szerokim zakresie okres od poprzedniego spisu w 1988 r. do końca roku 2001, w zależności od podejmowanego zagadnienia i dostępnych materiałów.

W tym miejscu należy zaznaczyć, że w Polsce, w odróżnieniu od Słowacji, nie są ogólnie dostępne dane prezentujące podstawowe jednostki administracyjno-osadnicze (sołectwa) w cyklu rocznym, co nastręcza problemy, ponieważ czysto spiska jest jedna gmina (Łapsze Niżne), pozostałe zaś (Nowy Targ i Bukowina Tatrzańska) obejmują niektóre wsie spiskie. Stąd też dane są wycinkowe i nie zawsze spójne pod względem czasowym. Kwestia, na ile gmina łapszańska jest reprezentatywna dla całości Spiszu, pozostaje otwarta. Według stanu na koniec 1997 r. na Spiszu mieszkały 14 522 osoby, z czego w gminie Łapsze Niżne mieszkało 8415 osób, natomiast we wsiach spiskich gminy Bukowina Tatrzańska 3104 osoby, a w odpowiedniej części gminy Nowy Targ 3003 osoby[1]. Stanowi to odpowiednio: 57,9; 21,4; 20,7% ogółu ludności polskiego Spiszu. Reprezentatywność gminy stwierdzić można, porównując układ podstawowy ich charakterystyk demograficzno-osadniczych (gęstość zaludnienia, liczba ludności wsi, struktura wieku i płci) z całym Spiszem. Ta kwestia będzie omówiona w dalszej części.

Jeżeli chodzi o zakres czasowy, w pewnym stopniu podnoszona będzie kwestia ruchu i struktur ludności w odniesieniu do okresu powojennego w ogóle (ściślej 1960-1988), a to dlatego, że stwierdzić można w ten sposób, czy transformacja ekonomiczna i zarysowujące się załamania demograficzne ostatniej dekady wskazują na radykalny zwrot w porównaniu z poprzednim okresem.

Podział administracyjny

Spisz, jak już była mowa, administracyjnie w większej części należy do czysto spiskiej gminy Łapsze Niżne, natomiast wsie: Krempachy, Nowa Biała i Dursztyn leżą w gminie Nowy Targ, a Jurgów, Rzepiska i Czarna Góra w gminie Bukowina Tatrzańska. 14 wsi tworzy zarazem 15 sołectw, a to ze względu na wydzielenie z Niedzicy sołectwa Zamek. Gmina Bukowina Tatrzańska należy do powiatu tatrzańskiego, pozostałe gminy do powiatu nowotarskiego.

* Mgr Marek Skawiński. Doktorant w Instytucie Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego. Zainteresowania badawcze: struktura etniczna, językowa, wyznaniowa i problemy demograficzne w Europie Środkowej i Wschodniej; pokrewne zagadnienia z zakresu geografii osadnictwa i politycznej, historii, etnografii językoznawstwa i socjologii, klimatologia i eteorologia obszarów polarnych i gór.

[1] Dane urzędów gmin. Cyt. za: *Kielo nos?*, „Na Spiszu", R. 8, 1998, nr 1 (45), s. 30-31.

Rozmieszczenie ludności

Zagadnienie rozmieszczenia ludności należy traktować wieloaspektowo, a mianowicie biorąc pod uwagę sieć osadniczą, w tym w odniesieniu do jednostek naturalnych i sieci drogowej oraz do sieci administracyjnej, a także gęstość zaludnienia i układ przestrzenny. Te właśnie aspekty będą przedmiotem dalszej analizy.

Sieć osadnicza

Polski Spisz liczy **195,5 km²**,[2] co stanowi 5,3% powierzchni całego Spiszu (w granicach z 1910 roku)[3], a zarazem 10,4% powierzchni Podhala w rozumieniu geograficzno-ekonomicznym[4]. Granicę polskiego Spiszu stanowi granica państwowa na południu i wschodzie, stanowiąca zarazem granicę ze Spiszem słowackim, na zachodzie to zasadniczo Białka, a na północy Dunajec. Układ jednostek fizycznogeograficznych ma charakter równoleżnikowy. Północną część Spiszu zajmuje peryferyjna partia Kotliny Orawsko-Nowotarskiej. Kolejny jest grzbiet Pienin Spiskich. Południowa część Spiszu stanowi fragment Magury Spiskiej, z obniżeniem w kierunku Białki na zachodzie i rozczłonkowanym gniazdem górskim Kopylca i Kuraszowskiego Wierchu[5].

W skali lokalnej istotny jest wododział oddzielający zlewnię Niedziczanki od pozostałego obszaru odwadnianego przez Białkę lub bezpośrednio Dunajec, dzielący polski Spisz na część wewnętrzną i zewnętrzną (przy granicy z Podhalem). Wododział ów biegnie po części Pieninami Spiskimi, a następnie przekracza Przełęcz Trybską, przechodząc na grzbiet Pawlikowskiego Wierchu. Sytuacja, gdy układ sieci rzecznej nie jest prostym odzwierciedleniem układu geomorfologicznego (jak tu), występuje wtedy, kiedy wododziały przebiegają przez niskie przełęczełączniki, co znakomicie pokazuje wododział europejski na Szczyrbskim Dziale. W takich warunkach drogi przekraczają te przełęcze naśladując układ fizjograficzny, a nie hydrologiczny. Tak jest i tutaj, stąd też w chwili obecnej mamy na Spiszu układ trzech dróg wychodzący, ogólnie rzecz biorąc, z okolic Nowej Białej. Są to drogi: ponad Dunajcem przez Krempachy, Frydman, Falsztyn do Niedzicy; przez Trybsz, Przełęcz Trybską, Łapsze Wyżne i Łapsze Niżne do Niedzicy oraz przez Trybsz, Czarną Górę do Jurgowa. Boczne warianty biegną spod Jurgowa przez Rzepiska, Łapszankę do Łapsz Niżnych; z Niedzicy do Kacwina; z Krempach do Dursztyna.

Interesujące jest położenie względem cieków wodnych[6]. Na zboczu bądź wierzchowinie leży Dursztyn, Falsztyn oraz część Rzepisk (Pawliki, górne partie Grocholowego Potoku), część Czarnej Góry (Zagóra), część Niedzicy (Zamek).

Na terasie nadzalewowej leżą: Czarna Góra, Rzepiska, Łapszanka i Frydman, gdy na terasie zalewowej lub tuż przy rzece: Jurgów, Kacwin, Łapsze Wyżne, Łapsze Niżne, Trybsz, Nowa Biała, Krempachy, Niedzica (bez Zamku).

Fizjonomia osadnicza

Interesujący jest obraz polskiego Spiszu pod kątem fizjonomii osadniczej[7]. Pozostaje ona we wzajemnym związku z ustrojem gruntowym. Z wyjątkiem Łapszanki i Czarnej Góry-Zagóry, które tworzyły typ łanowy, pozostałe były wsiami niwowymi ze zbiorowym układem gruntów. Istotnie, skądinąd rzadka sytuacja w Karpatach Polskich, a mianowicie spośród czternastu wsi polskiego Spiszu zaledwie jedna wieś w całości i jedna w części to łańcuchówki (Łapszanka oraz Czarna Góra-Zagóra). Dominują natomiast ulicówki, aczkolwiek rzadziej są to ulicówki typowe dla Górnych Węgier (tzn. placowe), a częściej charakterystyczne dla pozakarpackiej części Polski, czyli pasmowo-zwarte. W pierwszej podgrupie są: Frydman, Krempachy i Nowa Biała, w drugiej zaś Kacwin, Łapsze Niżne, Łapsze Wyżne,

---

[2] Z. Górka, *Zarys problematyki geograficzno-ekonomicznej*, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace Etnograficzne", z. 22: „Polski Spisz", s. 145. Por.: *Statistická příručka republiky Československé*, I díl, Praha, 1925., s. 17*. Występuje wszakże istotna niezgodność z innymi danymi, a mianowicie powierzchnią sołectw (*Studia nad przemianami Podhala*, pod red. B. Górza, Kraków 1994, zał. II: 186,87 km²; według urzędów gmin na koniec 2001: 185,83 km²).

[3] Magyar Statisztikai Közlemények, Ú.S., 42. kötet: *A magyar szent Korona országainak 1910. évi Népszámlálása. Elsö rész. A népesség föbb adatai*, Budapest 1912, s. 254.

[4] S. Leszczycki, *Region Podhala. Podstawy geograficzne planu regionalnego*, Warszawa 1939; *Studia…*

[5] M. J. Pankówna, *Warunki naturalne Polskiego Spisza*, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace Etnograficzne", z. 22: „Polski Spisz", s. 67. Polską część Magury Spiskiej określa się mianem Pogórza Spiskiego jako części Pogórza Spisko-Gubałowskiego, które wszakże tworzy jednostkę zarówno z Magurą Spiską na wschodzie, jak i z Pogórzem Skoruszyńskim na zachodzie. Por. podział Mazúra-Lukniša: *Atlas Slovenskej socialistickej republiki*, Bratislava 1980, s. 54-55. Stąd też stosowanie nazwy Magura Spiska w odniesieniu do jej części położonej w Polsce wydaje się poprawne.

[6] Z. Górka, *op. cit.*, s. 164.

[7] *Ibidem*, s. 165-168.

Tab. 1. Powierzchnia, ludność, gęstość zaludnienia[8]

Gmina (część spiska); sołectwo	Powierzchnia [km²]	Ludność [osób]	Gęstość zaludnienia [osób/km²]	Ludność	Gęstość zaludnienia
		(1997)		(2001)	
gmina Łapsze Niżne	**124,99**	**8415**	**67**	**8704**	**70**
Frydman	19,96	1596	80	1670	84
Falsztyn	5,17	321	62	320	62
Kacwin	22,37	1158	52	1193	53
Łapsze Niżne	19,97	1388	70	1409	71
Łapsze Wyżne	16,90	897	53	908	54
Łapszanka	7,72	385	50	412	53
Niedzica	20,80	1864[9]	90	1981[10]	95
Trybsz	12,10	806	67	811	67
gmina Nowy Targ	**33,21**	**3003**	**90**	**3123**	**94**
Dursztyn	5,72	463	81	478	84
Krempachy	10,14	1230	121	1304	129
Nowa Biała	17,35	1310	76	1341	77
gmina Bukowina Tatrzańska	**27,84**	**3104**	**111**	**3205**	**115**
Czarna Góra	10,95	1551	142	1614	147
Jurgów	7,69	870	113	878	114
Rzepiska	9,20	683	74	713	78
Polski Spisz	**186,04**	**14 522**	**78**	**15 032**	**81**

Trybsz, południowa część Czarnej Góry oraz Jurgów i Niedzica posiadające przysiółki. Nadto dwa przysiółki są odrębnymi wsiami, a to Falsztyn i Dursztyn, a jedna część, czyli Rzepiska, to wieś polanowa z przysiółkami.

Gęstość zaludnienia, wielkość wsi

Najgęściej zaludnione są Czarna Góra, Krempachy, Jurgów, a następnie Niedzica. Nieco słabiej Frydman, Dursztyn, Nowa Biała i Rzepiska. Najrzadziej zaludnione są położone w dolinach bocznych: Łapszanka i Kacwin, a także Łapsze Wyżne. Zróżnicowanie pod względem gęstości zaludnienia w przeliczeniu na gminy jest widoczne bardzo wyraźnie: gmina Łapsze Niżne 67 osób/km², gdy spiskie części gminy: Nowy Targ 90, Bukowina Tatrzańska 111. Zróżnicowania tego nie widać natomiast, jeśli chodzi o wielkość wsi. Wprawdzie rozpiętość jest tu duża: od 321 w Falsztynie do 1864 w Niedzicy (z Zamkiem), ale w skali gmin przekracza minimalnie 1000 osób (Łapsze Niżne 1052, spiskie części gmin: Bukowina Tatrzańska 1035, Nowy Targ 1001). Średnia gęstość zaludnienia Spiszu wynosiła na koniec 1997: 73 lub 78 osób[11].

Procesy demograficzne

Dynamika ludności

Ludność Polskiego Spiszu wzrosła w latach 1988-1997 z 13 206[12] do 14 522 osób, tj. o 10%, czyli prawie 11‰ w stosunku rocznym, co świadczy o utrzymaniu stosunkowo wysokiego tempa wzrostu. Najwyższe bezsprzecznie tempo wzrostu miała Łapszanka (22%), a ponadto Łapsze Niżne (14%), Rzepiska (12,7%) i Nowa Biała (12,3%). W ujęciu gminnym gmina Łapsze Niżne i spiskie wsie gminy Nowy Targ posiadają wskaźnik zbliżony (10,3 i 10,4%), wyższy od spiskich wsi gminy Bukowina

[8] Dane dotyczące powierzchni dla gmin Bukowina Tatrzańska i Nowy Targ uzyskano od urzędów gmin wg stanu na koniec 2001 r. (pisma UG Bukowina Tatrzańska i UG Nowy Targ z dn. 4 XI 2002), a dla gminy Łapsze Niżne wg stanu na koniec 1998 r. (pismo UG Łapsze Niżne z dn. 6 I 2000), przy czym łączna powierzchnia tej gminy na koniec 2001 pozostała niezmienna (http://www.stat.gov.pl/bdrpub/bmbdr.html), zatem przyjęto tutaj te dane, choć nie wyklucza to przesunięć w obrębie gminy. Zob. przyp. 1 oraz dane uzyskane przez redakcję „Na Spiszu" w urzędach gmin. W ujęciach gminnych zatem zastosowanie znajdują dane na koniec 2001 r., w ujęciach wg sołectw na koniec 1997 r. Szczegółowe dane demograficzne dla wsi za rok 2001 w gminach Bukowina Tatrzańska i Nowy Targ – również za cytowanymi pismami oraz wskazaną bazą internetową.

[9] W tym Zamek 236.

[10] W tym Zamek 254.

[11] W zależności od przyjętej powierzchni, por. przyp. 2.

[12] Dane za rok 1988 – za: *Studia...*

Tatrzańska (8,7%). W porównaniu z całą gminą spiskie wsie gminy Nowy Targ posiadają wskaźnik zbliżony (10,4 i 10,6), natomiast spiska część gminy Bukowina Tatrzańska cechowała się szybszym przyrostem ludności niż część podhalańska (8,7 i 7,6). Są to rozważania pomocne tam, gdzie dostępne są tylko dane ukazujące całe gminy.

Średnia roczna stopa wzrostu w latach 1988-1997 i w latach 1998-2001 wynosiła odpowiednio:

Gmina Łapsze Niżne	+10,9‰	+8,5‰
Spiskie wsie gminy		
Bukowina Tatrzańska	+ 9,3‰	+9,4‰
Spiskie wsie gminy Nowy Targ	+11,0‰	+9,8‰
SPISZ	**+10,6‰**	**+8,7‰**

W zakresie ruchu naturalnego można zauważyć lekką tendencję spadkową, stosunkowo najsłabszą w gminie Łapsze Niżne, gdzie w latach 1995-2001 przyrost naturalny oscylował od ok. 6,8 do 8,6‰. Niższe są wskaźniki w gminie Bukowina Tatrzańska, podobne zaś, ale znacznie bardziej zmienne w gminie Nowy Targ. Przypuszczać jednak należy, że dane dla gminy łapszańskiej są tu właściwe dla całego polskiego Spiszu. Z kolei bilans migracji w gminie Łapsze Niżne ma charakter wyrównany, gdy w sąsiednich gminach jest on dodatni. W rezultacie, jak wynika z powyższych danych, przyrost rzeczywisty na Spiszu utrzymuje stosunkowo wysoką stopę, poza gminą Łapsze Niżne, bez znamion tendencji spadkowych.

Struktura wieku

W zakresie struktury wieku sytuację można scharakteryzować następująco: w gminie Łapsze Niżne rośnie udział ludności w wieku produkcyjnym. Oznacza to, że gmina, w której, podobnie jak w całym kraju, przyrost naturalny ma charakter spadkowy, znajduje się w pierwszej fazie, a mianowicie zmniejszenia obciążenia demograficznego. Jest to wynikiem, rzecz jasna, wchodzenia w dorosłość, ale opóźnienie momentu przejścia do drugiej, niekorzystnej fazy, gdy obciążenie znacznie rośnie z uwagi na trwający i tak wzrost ludności w wieku poprodukcyjnym, uzależnione jest od utrzymania na stosunkowo wysokim poziomie stopy przyrostu naturalnego, przy co najwyżej zbilansowanej migracji. Należy zauważyć, że w gminie Bukowina Tatrzańska, nieco tylko słabszej demograficznie, ów moment zwrotu nastąpi w najbliższym czasie. Ogólnie pod względem struktury ludność Spiszu należy ocenić jako stosunkowo młodą.

Struktura płci

Spisz posiada bardzo korzystną strukturę płci, a mianowicie równowagę płci. Wskaźniki feminizacji wynosi ok. 100, a występująca w pewnych wsiach maskulinizacja (w sensie F<100) nie jest zjawiskiem niekorzystnym, gdyż stanowi pośrednią konsekwencję młodości demograficznej. Należy podkreślić, że równowaga płci jest, zwłaszcza w obliczu spadku przyrostu naturalnego, wręcz konieczna do jego utrzymania. Jej zachwianie prowadzi do dodatkowego przyspieszenia tego zjawiska i regresji demograficznej. Dynamika struktury płci w gminie łapszańskiej wskazuje na powolny wzrost wskaźnika feminizacji (1995: 96,6; 2001: 101). Na wysokim poziomie utrzymuje się również wskaźnik zawieranych małżeństw, tj. ~6 na 1000 ludności. Wskaźniki małżeństw dla pozostałych gmin są analogiczne[13]. Stopień feminizacji w spiskich częściach gmin Bukowina Tatrzańska i Nowy Targ w 2001 r. wynosił odpowiednio: 100 i 103, a zatem jest zbliżony. Oznacza to, że na Spiszu w skali całego regionu sytuacja demograficzna nie wskazuje na pojawienie się na tym tle poważnych problemów. Biorąc pod uwagę ogół wymienionych elementów, sytuacja przedstawia się gorzej na szczeblu województwa, nie mówiąc już o kraju.

Sytuację w zakresie struktury zatrudnienia, a zwłaszcza źródeł utrzymania można będzie przeanalizować dopiero wtedy, gdy pojawią się wyniki spisu powszechnego. W 1988 r. ludność utrzymująca się ze źródeł pozarolniczych przeważała w Czarnej Górze, Łapszach Niżnych, Łapszach Wyżnych i Niedzicy.

Struktura wyznaniowa

Spisz polski cechuje jednolita struktura wyznaniowa właściwa dla całego obszaru szeroko rozumianego Podhala. Za pośrednictwem konsultacji terenowych i danych statystycznych Kościoła Rzymskokatolickiego ustalono, że na 12 778 mieszkańców ujętych w badaniach rzymscy katolicy to 12 744 osoby (99,7%).

Struktura etniczna i językowa

Struktura językowa jest praktycznie jednolita. Aczkolwiek szacowani na 3% ogółu ludności polskiego Spiszu Cyganie znają swój język ojczysty, w kontaktach z pozostałą ludnością posługują

[13] Średni wskaźnik małżeństw w spiskich wsiach gminy Bukowina Tatrzańska wynosił w latach 1998-2001 ponad 8 z tendencją zwyżkową.

się językiem polskim w postaci gwarowej. Językiem ojczystym pozostałej ludności jest polski. Występujące tu gwary języka polskiego należą do dialektów małopolskich[14]. W obrębie Spiszu wydzielić można Czarną Górę, Jurgów i Rzepiska najbardziej odmienne gwarowo od reszty regionu podobnie jest z zespołem cech kulturowych a zbliżone do Podhala. Wpływy leksykalne obce występują, podobnie jak w pewnym niewielkim zakresie wpływy morfologiczne. Ich skala jest jednak zbyt mała, by mówić o poważnej interferencji od strony języka słowackiego. Idąc za badaniami Sobierajskiego, można stwierdzić, że spośród badanych cech najwięcej wykazuje postać obcą w Łapszance (1,5%), a najmniej w Nowej Białej, Krempachach i Jurgowie (0,5%).[15]

Odmiennym zagadnieniem jest świadomość narodowa. Tu występuje rozbieżność w stosunku do przynależności etnicznej, do czego niewątpliwie przyczyniła się sytuacja w ciągu ostatnich 100-150 lat Królestwa Węgier i podczas II wojny światowej. Ponieważ do tegorocznego spisu kryterium narodowości nie było uwzględniane w spisach powszechnych, a jedynie w ewidencji ludności (nie jest mi wiadome, żeby ktoś badał to źródło), podawane były orientacyjne dane, bez odwołania do badania terenowego, co jest tym ważniejsze, że rozpatrujemy tu subiektywne poczucie danej osoby. Pewne światło rzuciły na to badania własne wśród młodzieży, ale podstawowym źródłem są rezultaty pracy Marty Moskal, która określiła odsetek ludności dorosłej o poczuciu narodowym słowackim w zależności od wykształcenia i wieku, co potwierdziło wnioski z badań młodzieży. Ponadto pozwala to prognozować dalszą ewolucję tej struktury. Biorąc pod uwagę całość tej kwestii, określić można udział ludności poczuwającej się do narodowości słowackiej na $^1/_{10}$, tj. do 1,5 tys. osób, co oczywiście jest wartością płynną z uwagi na kwestię młodzieży[16]. Przestrzennie, zjawisko to dotyczy, paradoksalnie, przede wszystkim trzech wsi na granicy z Podhalem – Nowej Białej, Krempachów i Jurgowa. Z drugiej strony nie dotyczy Łapsz Niżnych i Dursztyna. Ludność cygańska szacowana na niespełna 500 osób (gł. Czarna Góra, także Niedzica, Trybsz, Nowa Biała, Jurgów) oprócz poczucia tożsamości cygańskiej deklaruje, według dostępnych danych, narodowość polską[17].

Podsumowując, należy stwierdzić, że pewne negatywne zjawiska demograficzne, w skali kraju, a nawet województwa w pełni rozwinięte, na Spiszu pojawiają się zaledwie w postaci symptomów. Nie doszło jak na razie do załamania wzrostu ludności i radykalnego przekształcenia struktur demograficznych.

Die Bevölkerung der heutigen polnischen Zips

Die polnische Zips wird von 14 Dörfern (15 Schultheißdörfern) gebildet, unter denen sich 10 an Bächern, 2 teilweise und 2 ausschließlich auf Terassen befinden. Es dominieren Dörfer mit Straßencharakter. Am dichtesten besiedelt sind Czarna Góra (Schwarzberg, Čierna Hora), Jurgov (Jurkau) und der nördlichste Teil des Gebietes: Krempachy (Krempach), Frydman (Friedmann, Fridman) und Niedzica (Niest, Nedeca). Administrativ bildet der größte Teil der polnischen Zips (8 Gemeinden mit 60% der Bevölkerung) eine Gemeinde (gmina) in Łapsze Niżne (Unterlapsch, Nižné Lapše). 3 Dörfer gehören der Gemeinde Bukowina Tatrzańska und 3 der Gemeinde Nowy Targ (Neumarkt) zu. Die Bevölkerung der polnischen Zips hat einen relativ hohen natürlichen Zuwachs, der mit Migration und einer relativ niedrigen Besiedlungsdichte ausgeglichen wird. Auch das Verhältnis zwischen männlichem und weiblichem Geschlecht steht im Gleichgewicht. Gleichartig ist auch die Charakteristik der ethnisch polnischen Bevölkerung in der slowakischen Zips. Dieses Gebiet ist fast ausschließlich katholisch und was die Sprache betrifft, polnisch, mit minimaler Beimischung von bilingualer Roma-Bevölkerung.

[14] Szerzej na ten temat zob.: Z. Sobierajski, *Atlas polskich gwar spiskich na terenie Polski i Czechosłowacji*, t. 1-4, Poznań 1966-1978; Z. Sobierajski, *Geolingwistyczna analiza związków międzysłowiańskich na Spiszu*, „Z polskich studiów slawistycznych", seria VI, t. 2, Warszawa 1983, s. 383-403; J. Bubak, *Polskie gwary spiskie*, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace Etnograficzne", z. 22: „Polski Spisz", s. 235-262; F. Sowa, *System fonologiczny polskich gwar spiskich*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1990.

[15] Z. Sobierajski, *Geolingwistyczna analiza...*

[16] M. Moskal, *Świadomość regionalna społeczności Spisza i Orawy na terytorium RP*, Kraków 2000; M. Skawiński, *Postawy młodzieży na Podhalu i Orawie*, [w:] *Tożsamość regionalna młodzieży na pograniczach*, pod red. Z. Jasińskiego, A. Kozłowskiej, Opole 1997, s. 215-222; wyniki pokrywają się z rezultatami przeprowadzonej przez autora projekcji na młodzież, i ogół ludności struktury narodowościowej grup wiekowych ludności dorosłej, o której dane zaczerpnięto z: M. Moskal, *Świadomość regionalna społeczności polskiego Spisza i Orawy* [mps, praca magisterska pod kierunkiem dr hab. G. Prawelskiej-Skrzypek], Kraków 1999, s. 82.

[17] Z. Górka, *op. cit.*, 160-161 i własne rozeznanie terenowe.

Diskusia

Józef Ciągwa: Kilka słów na temat antysłowackiej roli Kościoła katolickiego w Polsce. Podam kilka przykładów potwierdzających tezę, że Krakowska Kuria Metropolitalna dąży jednoznacznie do wyeliminowania słowackości na Spiszu i Orawie. Przykład pierwszy to ekskomunika, nałożona 22 czerwca 1968 roku na parafię Nowa Biała (Tekst ekskomuniki w: Ks. Kardynał Karol Wojtyła. Arcybiskup metropolita krakowski. Nauczyciel i pasterz. Listy pasterskie – komunikaty – zarządzenia 1959 – 1978. Zebrał i opracował ks. Michał Jagosz. Rzym 1987, s. 247). Inne przykłady: w czasie remontu kościoła w Podwilku na Orawie miejscowy ksiądz nakazał odcięcie dwuramiennego, słowackiego krzyża na kościele; zamalowanie słowackich napisów w kościele w Nowej Białej; zakaz wprowadzenia do kościoła w Rzepiskach słowackich chorągwi i ornatów; krytyczne komentarze związane z wizytami biskupa spiskiego Františka Tondry w Jurgowie (w komentarzach podkreśla się, że przyjeżdża on do Jurgowa nie jako kapłan, ale jako działacz polityczny); pozostawienie bez odpowiedzi wniosku parafii Podwilk o zaprowadzenie mszy świętej w języku słowackim (Krakowska Kuria Metroplitalna nie udzieliła odpowiedzi, mimo, że prośba została wniesiona przed ośmiu laty); niszczenie słowackich archiwaliów parafialnych przez proboszcza z Bukowiny-Podszkla; brak realizacji postanowień art. 18 polsko-watykańskiego konkordatu. Kilka słów na marginiesie tego artykułu:polsko-watykański konkordat zawarty 28. lipca 1993 roku, i ratyfikowany przez Polskę 23. lutego 1998 roku, postanawia: „Stosownie do potrzeby zapewnienia opieki nad członkami mniejszości narodowych biskupi diecezjalni decydują o organizowaniu posługi duszpasterskiej i katechizacji w języku właściwej mniejszości." Trzeba podkreślić, że mimo upływu prawie pięciu lat od ratyfikacji konkordatu, język słowacki nie został wprowadzony jako język liturgii w żadnej parafii na Spiszu i Orawie, mimo, że miejscowa ludność tego się domaga. Mam takie wrażenie, że biskupi krakowscy udają, że konkordat takiego przepisu nie zawiera, względnie jeśli zawiera, to nie ma potrzeby wprowadzania języka słowackiego, gdyż po prostu słowackiej mniejszości nie ma. Trzeba tu zauważyć, że klauzula *stosownie do potrzeby,* zawarta w artykule 18, jest wyjątkowo niekorzystna dla mniejszości, ponieważ o tym, czy istnieje potrzeba, czy jej nie ma, decyduje wyłącznie biskup diecezjalny. Zaś mniejszość pozbawiona jest prawnie jakiegokolwiek wpływu na interpretację tej klauzuli.

Jeszcze jeden przykład antymniejszościowej postawy polskich księży w parafii Nowa Biała, związany z rokiem 1968. Otóż miejscowy proboszcz w czasie poprzedzających Wielkanoc spowiedzi poprosił kolegów spowiedników, by pytali penitentów: „w jakim języku śpiewasz w kościele?" Zalecił przy tym, by śpiewającym po słowacku nie dawać rozgrzeszenia. Tak się też stało. Jeden z naszych działaczy, wówczas trzynastoletni chłopak, nie uzyskawszy rozgrzeszenia, nie chodził do spowiedzi przez kilka lat.

Druga kwestia, przy której chciałem się zatrzymać, to problem, ilu Słowaków mieszka w Polsce. Oczywiście, dysponujemy jedynie danymi szacunkowymi, jako że wyniki ostatniego, przeprowadzonego w maju 2002 roku, powszechnego spisu ludności nie są jeszcze znane. Zaś w całej historii Polski powojennej jedynie spis ludności 1946 roku zawierał pytanie o narodowość. Przy okazji godzi się przypomnieć, że zgodnie z danymi Centralnego Urzędu Planowania, Biuro Regionalne w Krakowie słowacką narodowość deklarowało w Polsce – w 1946 roku - 26 526 osób. Pan Skawiński powołuje się na publikację pani Moskal, która określa, że na obszarze północnego Spiszu mieszka obecnie około 2000 Słowaków. Wydaje mi się, że są to dane mocno zaniżone. W Towarzystwie Słowaków w Polsce jest przecież zarejestrowanych 3450 osób, a często z danej słowackiej rodziny członkiem Towarzystwa jest tylko ojciec rodziny. Podobnie jest z liczbą prenumeratorów „Života"(około 2 500 egzemplarzy), a jeden numer przypada również na całą rodzinę. Te fakty świadczą o tym, że liczba Słowaków w Polsce musi przekraczać 2000. Przy okazji trzeba zauważyć, że aprobując obliczenia pani Moskal, pan Marek Skawiński aprobuje *de facto* kryterium świadomości narodowej tych 2000 mieszkańców Spiszu. Gdyby bowiem trzymał się konsekwentnie kryterium językowego, co zresztą czyni w odniesieniu do „Polaków" na Słowacji, to przy założeniu, że dialekty spiskie należą do języka polskiego, w Polsce nie powinno być ani jednego Słowaka.

Włodzimierz Cichocki: Mam jeszcze jedną uwagę. Mianowicie zbiornik Czorsztyński na pewno w pierwszym rzędzie nie pełni funkcji energetycznej. Nigdy nie był dla tego celu planowany. Wyłącznie z innych powodów był skonstruowany...

Jerzy Roszkowski: Pan profesor wspomniał sprawę spiskiego biskupa Tondry i jego przyjazdów na Spisz polski. Oczywiście, ta część społeczeństwa, która uważa się za Polaków, jego wizyty odbiera nie tylko jako przyjazd w sprawach religijnych, ale raczej jako przybycie polityka czy działacza.

Matej Andráš: No ja už veľa nechcem hovoriť, lebo hovorím tu veľa. Predsa mi však nedá aby som sa nedotkol ešte jednej otázky. Menovite vo všetkých spišských a oravských dedinách, ktoré sú dnes v Poľsku sa stretávame so systematickým a dlhodobým potieraním slovenskosti. Hovorím napríklad o zamazávaní slovenských nápisov v kostoloch v poslednom čase. To nie je veľmi pozitívne. Čo sa týka otázky, či je biskup z tej dediny, alebo z tej dediny, tomu nerozumiem...

Michał Pułaski: Nie chcę ucinać dyskusji, ale proszę – mówmy więcej o historii, a nie o polityce. Przedmiotem obrad jest bowiem historia i jej naukowe badanie.

Marek Skawiński: Najpierw, co do Zbiornika Czorsztyńskiego, jego główną funkcją i przeznaczeniem jest funkcja retencyjna. Przyjmuję tu uwagę pana Cichockiego. Teraz odniosę się do wywodu profesora Ciągwy. Zamalowanie malowideł w kościele w Nowej Białej, o czym wspominał też pan András, było winikiem decyzji Kurii idącej za opinią Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Malowidła te, z lat sześćdziesiątych, nie pasowały do stylu wystroju barokowego kościoła. Co do tego, że miejscowa ludność domaga się języka słowackiego w liturgii, to ciekawe jaka część tej ludności domaga się wprowadzenia tego języka. Jeśli chodzi o oświadczenie Rady Gminy Bukowina Tatrzańska, to ja je tu po prostu zrelacjonowałem. Co do wyników wyborów w 1991 r., to faktem jest, że one bardzo dobrze odzwierciedlają skalę poczucia narodowego słowackiego w sensie przestrzennym i liczebnym, a ra-

czej nie sądzę, żeby duża liczba Słowaków głosowała na inne listy, skoro wolna część głosów pozostałych padła na listy czy osoby, które raczej nie są darzone sympatią przez mniejszość słowacką. Teraz właśnie, sprawa liczebności mniejszości słowackiej na Spiszu. W TSP jest zarejestrowanych 3450 osób, ale na Spiszu jest to 2 tysiące, nawiasem członkiem TSP może być obywatel RP bez względu na narodowość. Twierdzenie, czy z danej rodziny słowackiej członkiem Towarzystwa jest tylko ojciec rodziny, wymagałoby szczegółowej weryfikacji, a jeśli chodzi o „Život", to nie wiem jaka jest liczba prenumeratorów. To, że w 1946 r. deklarowało tę narodowość 26,5 tysiąca osób nie znaczy, że można np. automatycznie dokonywać projekcji na obecne stosunki ludnościowe. Widoczna jest ewolucja świadomości narodowej. Badania terenowe pani Moskal o charakterze socjologiczno-geograficznym zostały przeprowadzone jak najbardziej prawidłowo pod względem merytorycznym i metodologicznym i dają odpowiedź nie tylko na pytanie o odsetek ludności o poczuciu słowackim wśród ludności dorosłej – takie proste przeliczenie daje rzeczywiście wartość około 2 tysięcy, ale także zależność między poczuciem narodowym a wiekiem. Gdy uwzględnię tę zależność, wyniki badań terenowych pani Moskal odniesione do struktury wieku dadzą wielkość niższą – orientacyjnie około półtora tysiąca osób na Spiszu. Mówimy tu o poczuciu narodowym, bowiem w sensie etnicznym jest to w całości (poza Cyganami) ludność polska, mówiąca gwarą polską.

Józef Ciągwa: Teza o polskości gwary, którą posługują się mieszkańcy północnego Spiszu, jest wciąż dyskusyjna. Na przykład dr Franciszek Sowa z Instytutu Badań Literackich w Krakowie zalicza ją do gwar wschodniosłowackich.

Marek Skawiński: O ile wiem, co do opinii dra Franciszka Sowy, zwłaszcza z jego pracy *System fonologiczny polskich gwar spiskich*, to gwary mieszkańców północnego Spiszu, zalicza on do gwar polskich, a nie słowackich. Nawiasem, jest pracownikiem Intytutu Języka Polskiego PAN. Podobnie twierdzą inni współcześni badacze polscy. A co do Słowacji to nie wspominając już o starszych językoznawcach, Júlia Dudášová-Krišśáková stwierdziła w swojej pracy *Goralské nárečia,* że „Termínom goralské nárečia sa v slovenskej dialektológii označujú nárečia poľského pôvodu" i u niej całe Zamagurze Spiskie, pomijam Rusinów, jest to *oblasť goralských nárečí,* które nie uległy poważniejszej interferencji ze strony języka słowackiego wydzielanych w ramach gwar małopolskich, a dopiero głębiej w dolinę Popradu i wyspy etniczne to *prechodné slovensko-poľské nárečia.* Bez wątpienia, cały kompleks cech świadczy, że są to gwary polskie. Na Zamagurzu możemy mówić tylko o słowackich, niemieckich czy rusińskich wpływach.

Michał Pułaski: Zagadnienia językowe są chyba tak obszerne, że w tej chwili moglibyśmy powołać drugą konferencję, która zajmowałaby się wyłącznie problemem języka na pograniczu. Natomiast ja nie czuję się w tej sprawie wystarczająco kompetentny, więc nie będę się nią zajmował. Nie mogę tego robić również z innego powodu – czas na dyskusję się skończył. Pozostaje ona otwarta i będzie kontynuowana, ale już nie w tym miejscu. Przyszedł czas na podsumowanie. Jest to sprawa niezwykle ciężka. Myślę, iż prowadzona tutaj przez dwa dni dyskusja, oparta na referatach i koreferatach, stanowi istotny wkład w poznanie dziejów Spiszu w ostatnim stuleciu. Wiadomo było od początku, że w niektórych punktach (można byłoby nawet powiedzieć, że w wielu) poglądy polskie i słowackie nie pokrywają się. Bardzo ważnym osiągnięciem wydaje mi się fakt, iż o różnicach tych dyskutowaliśmy w sposób merytoryczny.

MATEUSZ GNIAZDOWSKI*

Pogranicze polsko-słowackie w świetle materiałów Sekcji Spraw Zagranicznych Delegatury Rządu na Kraj

The Polish-Slovak Borderland in the Light of Archival Documents of the Foreign Department of the Polish Government's Conspiracy Delegation

The article describes the importance the Polish-Slovak borderland played for Poland's resistance movement during World War II. This territory was a kind of mirror that reflected the social moods in Slovakia. Knowing them was essential, among other things, because of the contacts General Wladyslaw Sikorski's government had with the Czech and Slovak expatriate communities during the first years of the war. As soon as the relations with Czechoslovakia's exile government deteriorated, the question of Polish-Slovak border disputes acquired a new political dimension. When in 1943 the Foreign Department of the Polish Government's Conspiracy Delegation (Sekcja Spraw Zagranicznych Delegatury Rządu na Kraj) started its activities in Warsaw, hopes arose in connection with a group of Slovak politicians who were loaded in favour of Poland. Based on the archival documents, the author portrays the Foreign Department's activities, presenting an intricate image of the borderland. A part of the documents was used for compiling the anonymous brochure Dzisiejsza Słowacja (Today's Slovakia), which was published in December 1943 in Warsaw. This publication did not only criticise the Slovak authorities of that time, but also presented to Poland an image of a pro-Poland oriented Slovakia, creating in this way the impression of a "selfless background." This could be understood only in the context of Poland's worsening international position and its growing feeling of becoming isolated and dependent on Moscow. The compiler of the brochure decided to use the notion of a pro-Poland oriented Slovak faction, known mainly in connection with Polish-Slovak borderland disputes. Although the brochure is generally attributed to lieutenant colonel Waclaw Lipiński, Gniazdowski casts doubt on this issue.

Polska służba zagraniczna już od początku drugiej wojny światowej interesowała się zagadnieniami pogranicza polsko-słowackiego. Dla rządu polskiego wiadomości o warunkach panujących za południową granicą były istotne, ponieważ przez Słowację wiodły najważniejsze szlaki przerzutowe, kurierskie i sztafetowe na Węgry. Z czasem jednak zainteresowanie Słowacją i pograniczem polsko-słowackim wykroczyło poza techniczne kwestie łączności i nabrało także wymiaru politycznego.

W organizacji konspiracyjnych tras łączności ważne miejsce przypada północnym krańcom Spiszu i Orawy, które po niemieckiej agresji na Polskę (przy współudziale oddziałów słowackich) zostały przyłączone do Słowacji[1]. Wśród ludności obszarów anektowanych znajdowało się wiele osób, które podjęły pracę na rzecz polskiego ruchu oporu. Tereny te stały się naturalnym przyczółkiem dla tras prowadzących na południe[2]. Na scenie międzynarodowej podczas wojny polityczne znaczenie obszarów spornych na Spiszu, Orawie

* Mateusz Gniazdowski jest doktorantem w Instytucie Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego. Obecnie przebywa na stażu na Uniwersytecie Karola w Pradze w ramach programu stypendialnego MENiS RP.

[1] Na mocy umowy niemiecko-słowackiej z 21 XI 1939 r. Słowacja otrzymała północne części Spiszu, Orawy oraz pozostałe skrawki terytorium włączone do Polski w latach 1920, 1924 i 1938 (w sumie 770 km², 34 509 mieszkańców). Faktycznie ziemie te znalazły się pod administracją słowacką już na początku września 1939 r. Zob.: J. Berghauzen, *Stosunki polsko-słowackie w latach 1938-1947*, PH, R. 66, 1975, nr 3, s. 420 n.; A. Hrnko, *Príčiny a spoločensko-politické dôsledky účasti slovenského štátu vo vojne proti Poľsku roku 1939*, HČ, R. 31, 1983, nr 3, s. 394-413; M. Zgórniak, *Wojskowy aspekt stosunków niemiecko-słowacko-polskich w 1939 roku*, [w:] *Stosunki polsko-czesko-słowackie w latach 1918-1945*, pod. red. E. Orlof, Rzeszów 1992, s. 29 n; P. Šimunič, *Účasť slovenskej armády na nemeckej agresii proti Poľsku*, [w:] *Dzieje Podkarpacia*, t. IV, Krosno 2000, s. 63-71

[2] Przez Spisz prowadziła trasa sztafetowo-kurierska o kryptonimie „Karczma" (1941-1944), wiodąca z Nowego Targu przez Waksmund, Dursztyn, Łapsze, Poprad i Malą Polomę do Rožňavy znajdującej się wówczas na terytorium Węgier. Granicę przekraczano także w okolicach Szczawnicy i Piwnicznej, skąd przez Kieżmark i Nową Wieś Spiską kurierzy i uchodźcy trafiali do Koszyc. Przeprawiano się także przez Tatry. Zob. H. Latkowska-Rudzińska,

i w Czadeckiem było z pewnością dużo mniejsze niż kwestia Śląska Cieszyńskiego. Przynależność państwowa Zaolzia w pewien sposób komplikowała stosunki polsko-czechosłowackie na emigracji, choć nie stanowiła w nich problemu kluczowego[3]. W tym kontekście kwestia granicy na odcinku słowackim miała charakter trzeciorzędny.

Pogranicze było jednak dla strony polskiej swoistym probierzem nastrojów społecznych na Słowacji. Ich znajomość była istotna ze względu na stosunki rządu gen. Władysława Sikorskiego z emigracyjnym Czechosłowackim Komitetem Narodowym (ČsNV) Edvarda Beneša. Początkowo istotnym źródłem informacji o sytuacji na Słowacji były raporty napływające z ambasady w Bukareszcie. W styczniu 1940 r. przesłano z Rumunii do Angers tekst przemówienia sejmowego Pavla Čarnogurskiego z 22 XII 1939 r. Wystąpienie to było poświęcone przyłączeniu północnych skrawków Spiszu i Orawy do Państwa Słowackiego. Polscy dyplomaci podkreślali, że uderza w nim brak wdzięczności dla Niemców"[4]. Informowali władze o nastrojach antyniemieckich, braku poparcia dla Beneša, odrzuceniu czechosłowackiego centralizmu i silnym zapleczu społecznym polonofila Karola Sidora, który musiał się wycofać z głównego nurtu życia politycznego i został ambasadorem Słowacji przy Stolicy Apostolskiej[5]. W podobnym duchu o sytuacji na Słowacji informował rząd gen. Michał Tokarzewski-Karaszewicz w raporcie ze stycznia 1940 r.[6]

Na emigracji podczas rokowań o utworzeniu wspólnego związku państwowego rząd polski preferował początkowo koncepcję trójstronnego modelu integracyjnego, ale po upadku Francji w lecie 1940 r. Beneš zdołał narzucić polskim partnerom model dwustronny: polsko-czechosłowacki. Nie oznaczało to jednak końca kontaktów polityków polskich ze Słowakami, co kierownictwo czechosłowackie traktowało jako przejaw nielojalności[7].

W 1943 r. w polityce polskiej można dostrzec symptomy zwiększonego zainteresowania zagadnieniami polsko-słowackimi. Odżywały wówczas pewne nadzieje związane ze znacznie osłabioną, ale nadal obecną w życiu publicznym Słowacji opcją polonofilską. Swoisty renesans zainteresowania kwestią słowacką wynikał ze zmieniającej się sytuacji międzynarodowej. W maju kierownictwo czechosłowackie już otwarcie opowiedziało się po stronie Moskwy[8]. Gen. Sikorski przed wyjazdem na Bliski Wschód informował, że niezależnie od niekorzystnej koniunktury politycznej należy nadal „podtrzymywać ideę federacyjną"[9]. W tym duchu utrzymany był także analizowany w Kraju fragment wystąpienia nowego ministra spraw zagranicznych Tadeusza Romera z dnia 13 IX 1943 r.[10]

Środowiska, które krytykowały rząd polski za zbytnią uległość wobec Moskwy, coraz częściej zarzucały mu naiwność w kontaktach z Czechami[11]. Na tle ożywionej niechęci do ekipy Beneša

---

Łączność zagraniczna Komendy Głównej Armii Krajowej 1939-1944. Odcinek „Południe", Lublin 1985; J. Bieniek, *Droga wiodła przez Spisz,* Nowy Sącz 1986; S. Okęcki, M. Juchniewicz, *Nie dzieliły ich Tatry. Polacy, Czesi i Słowacy w ruchu oporu w latach drugiej wojny światowej,* Warszawa 1983, s. 64 n.; J. Zieliński, *Spisz i Orawa w latach 1918-1945,* [w:] *Podhale w czasie okupacji 1939-1945*, pod red. J. Berghauzena, Warszawa 1972.

[3] Zob. szerzej: R. Žáček, *Těšínsko v československo-polských vztazích v letech 1939-1945*, Český Těšín 2000.

[4] AZHRL, kolekcja Stanisława Kota (S. Kot), sygn. 376, *Wiadomość o nastrojach w Republice Słowackiej* (Bukareszt, 19 I 1940).

[5] AZHRL, S. Kot, sygn. 376. *Notatka o sytuacji na Słowacji* (13 III 1940). Autor notatki Kazimierz Wierzbiański pracował przed wojną w Pradze, natomiast sekretarz ambasady Wojciech Krzyżanowski przybył do Bukaresztu z poselstwa w Bratysławie.

[6] *Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945*, t. I: *Wrzesień 1939-czerwiec 1941*, Wrocław 1990, s. 71 n.

[7] M. K. Kamiński, *Zarys polityki zagranicznej rządu RP na obczyźnie 1939–1945,* [w:] *Władze RP na obczyźnie podczas II wojny światowej 1939-1945*, pod red. Z. Błażyńskiego, Londyn 1994, s. 667. Z Milanem Hodżą nadal utrzymywał kontakty bliski współpracownik gen. Sikorskiego minister Stanisław Kot. Zob. E. Raczyński, *W sojuszniczym Londynie,* Londyn 1960, s. 106–107. Por. R. Žáček, *Projekt československo-polské konfederace v letech 1939-1943*, Opava 2001, s. 56 n.; J. Kuklík, J. Němeček, *Hodža versus Beneš. Milan Hodža a slovenská otázka v zahraničním odboji za druhé světové války,* Praha 1999, s. 79.

[8] Głośnym echem wśród polskiej opinii publicznej odbiła się rezolucja czechosłowackiej Rady Państwowej z 19 V 1943, krytykująca stanowisko polskie w sprawie mordu w Katyniu. Zob.: *Československo-polské jednání o vytvoření konfederace 1939-1944. Československé diplomatické dokumenty,* pod red. I. Šťovíčka, J. Valenty, t. 3, Praha 1994, s. 491-497.

[9] *Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945*, t. III: *kwiecień 1943-lipiec 1944*, Wrocław 1990, s. 27.

[10] AAN, zespół Delegatury Rządu na Kraj (DRZnK) – Departament [powinno być: Sekcja] Spraw Zagranicznych, (DZS), sygn. 202/XIV-5, Ramy współpracy polsko-czechosłowackiej nakreślone przez exposé min. Romera.

[11] Zob. np.: [W. Lipiński?], *Sikorski-Benesz*, „Myśl Państwowa", R. 3, nr 40 z 22 VI 1943, s. 2-5. Zob. też: R. Žáček, *K postoji českého a polského domácího odboje k projektu československo-polské konfederace v období 2. světové války,* „Časopis Slezského zemského muzea", série B, nr 46, 1997, s. 249-271.

zarówno w kraju, jak i na emigracji, rosło zainteresowanie Słowakami jako potencjalnymi sprzymierzeńcami wobec coraz mocniej zarysowującego się zagrożenia sowieckiego w Europie Środkowej. Kierunek południowy miał odgrywać główną rolę w koncepcji wyzwolenia kraju przed Armią Czerwoną. Pewne nadzieje wiązano z wystąpieniem Węgier z wojny i inwazją aliantów zachodnich na Bałkany. Ewentualność ta nabrała konkretnego kształtu w planach KG AK i Sztabu Głównego Naczelnego Wodza. Przewidywano wykorzystanie armii węgierskiej i oddziałów polskich formowanych na Węgrzech do akcji „Burza"[12]. Polskie kierownictwo, osamotnione wobec dyktatu Moskwy, rozwijało dyskretnie kontakty nie tylko z Węgrami, ale także wśród polityków słowackich za granicą. W Watykanie ambasador Kazimierz Papée utrzymywał kontakt z K. Sidorem, który w maju 1943 r. udał się na Słowację i sondował poparcie dla swoich koncepcji politycznej współpracy polsko-słowackiej[13]. Niepowodzenia rozmów z Benešem powodowały, że w polskich koncepcjach urządzenia Europy Środkowej umacniało się tradycyjne spojrzenie, w którym istotną rolę w regionie przypisywano Węgrom, ale liczono także na utrzymanie państwowości słowackiej po wojnie.

Władze na emigracji informowały polskie podziemie o planach budowania „bloku środkowoeuropejskiego". Zakładając optymistycznie, że idea federacyjna będzie stanowić „jedyne wyjście dla krajów, które obecnie znajdują się po stronie Osi, a które zachowują się już z zupełną biernością", powiadomiono konspiracyjne struktury, iż „nie jest rzeczą wykluczoną, iż na wypadek komplikacji z Czechami – Polska wygra kartę słowacką"[14]. Życzliwość Słowaków wobec polskich planów federacyjnych miała wynikać z obaw przed czeską dominacją oraz antykomunizmu. Warto także zaznaczyć, że w atmosferze oczekiwania na uderzenie aliantów z południa, w pierwszej połowie 1943 r. nastąpiła zmiana kursu polityki węgierskiej wobec Słowacji. Budapeszt zaczął demonstrować swoje poparcie dla utrzymania państwowości słowackiej. Wynikało to ze świadomości, że ewentualna odbudowa Czechosłowacji zasadniczo ograniczy możliwości prowadzenia polityki węgierskiej na tym obszarze[15].

Przygotowania do rozmów z Węgrami o wycofaniu się Budapesztu z wojny prowadziła m.in. Sekcja Spraw Zagranicznych Delegatury Rządu na Kraj[16]. Decyzję premiera Sikorskiego o jej utworzeniu przywiózł do kraju emisariusz Jerzy Lerski („Jur"). W marcu 1943 r. wręczył nominację na szefa Sekcji zasłużonemu dyplomacie Romanowi Knollowi, doradcy ds. zagranicznych Delegata Rządu[17]. Do zadań nowej struktury należało m.in. opracowywanie przeglądów aktualnych wydarzeń międzynarodowych i przygotowanie przyszłych kadr MSZ. Sekcja została opatrzona kryptonimami „Moc" i „630/Z". W ramach Wydziału Politycznego Sekcji, obok referatów niemieckiego, anglosaskiego i zachodnioeuropejskiego powstał referat środkowoeuropejski. Oprócz tego utworzono odrębny Wydział Wschodni i Wydział Ogólny o charakterze logistyczno-administracyjnym[18].

Naczelnik Wydziału Politycznego Tadeusz Chromecki („Doktor Bieske") na stanowisko kierownika referatu środkowoeuropejskiego mianował Janusza Pajewskiego. Wcześniej pracował on w Biurze Informacji i Propagandy Armii Krajowej (BiP AK), gdzie w ramach specjalnego „działu spraw terytorialnych, mniejszości narodowych i spraw ościennych" zajmował się Węgrami i Słowacją[19]. Prace Sekcji Spraw Zagranicznych, a szczególnie referatu środkowoeuropejskiego,

[12] Z. Goetel, *Warunki i okoliczności polskiej akcji w kierunku południowym w latach 1939-1945 na Węgrzech i na Słowacji*, „Rocznik Sądecki", R. 9, 1968, s. 222.

[13] Sidora rozczarował rezultat rozmów na Słowacji. Ľ. Kázmerová, *Kultúrne a politické aspekty polonofilstva Karola Sidora*, „Slezský sborník", R. 94, 1996, nr 1, s. 57.

[14] AAN, DRZnK - Departament Informacji i Propagandy, sygn. 202/III-164, Organizacja Europy Środkowej i obecny stan stosunków polsko-czeskich, k. 463 (materiał adresowany także Sekcji Spraw Zagranicznych).

[15] Zob. Ľ. Lipták, *Maďarsko v slovenskej politike za druhej svetovej vojny,* [w:] *Príspevky k dejinám fašizmu v Československu a v Maďarsku,* pod red. Ľ. Holotíka, Bratislava 1969, s. 239-241.

[16] Delegatura Rządu na Kraj była konspiracyjnym krajowym przedstawicielstwem Rządu RP uchodźstwie. Organizowała administrację cywilną polskiego państwa podziemnego i miała ułatwić rządowi objęcie władzy w wyzwolonej Polsce. Dzieliła się na departamenty, odpowiadające danemu ministerstwu rządu polskiego w Londynie. Zob. szerzej: W. Grabowski, *Delegatura Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Kraj,* Warszawa 1995.

[17] Roman Knoll (1888-1946), były podsekretarz stanu w MSZ (1926), poseł w Moskwie, Ankarze, przy Kwirynale (1926-1928) i w Berlinie (1928-1930).

[18] W. Grabowski, *op. cit*., s. 116-117.

[19] Dział ten w pierwszej połowie 1943 r . podporządkowano Wydziałowi Propagandy Bieżącej (WPB) BiP AK. G. Mazur, *Biuro Informacji i Propagandy SZP-ZWZ-AK: 1939-1945*, Warszawa 1987, s. 52-53.

pozostają stosunkowo słabo znane. Jak wspomina biograf prof. J. Pajewskiego, wszelkie notatki ograniczano do niezbędnego minimum, a sporą część informacji bieżących przechowywano w pamięci. Ze względów konspiracyjnych pracownicy poszczególnych wydziałów nie znali się nawzajem. Pajewski miał do pomocy dwóch referentów: Władysława Markowskiego i Andrzeja Leśniewskiego[20].

W zespole dokumentów Sekcji przechowywanym w Archiwum Akt Nowych w Warszawie znajduje się stosunkowo dużo materiałów dotyczących Słowacji. Jest to kilkadziesiąt stron maszynopisu raportów i analiz, częściowo anonimowych, czasem podpisanych pseudonimem („Zygmunt", ew. „Zygm.")[21]. Jeden z raportów zawiera informacje od „miejscowej komórki słowackiej", w innym miejscu autor powołuje się na źródła z polsko-słowackiego pogranicza. Pojawiają się tam także wiadomości najprawdopodobniej węgierskiej proweniencji, a także raport o sytuacji na Słowacji od „specjalnych informatorów" wysłanych do Protektoratu Czech i Moraw.

Materiały robocze Sekcji dotyczące Słowacji są niespójne, zawierają często sprzeczne konkluzje. Dotyczy to również informacji na temat polsko-słowackiego pogranicza. W jednym z raportów sprawa zmian granicznych w 1938 r. jest wyraźnie bagatelizowana. Zdaniem autora dzięki październikowej wizycie K. Sidora w Warszawie „rewindykacje polskie wobec Słowacji posiadały charakter raczej formalny". Nastroje antypolskie, m.in. incydenty towarzyszące delimitacji nowej granicy oraz porażkę skrzydła polonofilskiego HSĽS wiązano z ogólną sytuacją międzynarodową, a zwłaszcza z arbitrażem wiedeńskim, który wykazał „słabość międzynarodowego stanowiska Polski"[22]. W innym materiale stwierdzono, że najazd oddziałów słowackich we wrześniu 1939 r. po stronie niemieckiej miał na celu „rewindykację obszarów utraconych w 1938 r. oraz przywrócenie historycznej granicy na obszarze Spiszu i Orawy zmienionej w 1920 i 1924"[23]. Podkreślono przy tym, że aktualnie „w stosunku ludności słowackiej do Polski przejawia się życzliwość i chęć usunięcia zadrażnień". W obliczu wspólnego zagrożenia niemieckiego „przyjazne kontakty ludności obu krajów na terenach pogranicznych są zjawiskiem codziennym i stałym. Celem ich jest handel nielegalny". Na zakończenie we „wnioskach propagandowych" autor przypominał, że: „Polska nie będzie respektować obecnych aneksji, dokonanych przy poparciu Niemiec. Wszelkie spory terytorialne zostaną załatwione na drodze bezpośrednich rokowań"[24].

Inny raport zawiera zgoła odmienne obserwacje dotyczące pogranicza: „Częste są wypadki złośliwego niszczenia sprzętu rolniczego i celowego wypasania ról polskich położonych po drugiej stronie granicy. Na fakty te zwracają uwagę nawet Słowacy, oburzając się na tego typu postępowanie. Są to oczywiście skutki propagandy słowackiej stosowanej bezpośrednio po przyłączeniu tych terenów do Słowacji – jednając[ej] sobie ludność tych okolic drogą różnych ulg i udogodnień i udowadniającej, że nigdy nie byli Polakami, a tylko Słowakami"[25]. Autor wspomina tam także ogólnie o wysiedleniu polskich księży[26]. Jego zdaniem na nastawienie ludności wpłynęła poprawa sytuacji materialnej. „Polacy na Słowacji na ogół nie wystawili sobie chlubnego świadectwa. Z chwilą przyłączenia do Słowacji Spiszu i Orawy, Jabłonkowa i okolic nad Popradem, wyparli się po prostu swego polskiego pochodzenia, uznając się za Słowaków. Dzisiaj większość ludności chłopskiej jest nawet wrogo usposobiona do Polski, a myśl przyłączenia ich do Polski z powrotem odrzucają z oburzeniem" – stwierdzono w raporcie z września 1943 r.[27]

---

[20] W. Łazuga, *Profesor. Rzecz o Januszu Pajewskim,* Poznań 1997, s. 32-35. Archiwum Sekcji Spraw Zagranicznych przechowywano w mieszkaniu ks. Henryka Hilchena i za ołtarzem w kościele przy ul. Łazienkowskiej w Warszawie. W. Grabowski, *op. cit*., s. 117.

[21] Pseudonimem „Zygmunt" posługiwał się np. por. Zygmunt Dunin-Borkowski, który na początku okupacji kierował organizacją trasy przerzutowej na Słowację na odcinku nowotarskim w ramach Organizacji Orła Białego (OOB), nie wiemy jednak, czy miał on jakiś związek z materiałami Delegatury. Zob.: H. Latkowska-Rudzińska, *op. cit*., s. 20.

[22] AAN, DRZnK-DZS, 202/XIV-5, Problem słowacki do wybuchu drugiej wojny światowej, k. 7.

[23] AAN, DRZnK-DZS, 202/XIV-5, Położenie Słowacji do końca 1942 r., k. 11.

[24] *Ibidem*, k. 16.

[25] AAN, DRZnK-DZS, 202/XIV-5, W związku z wysłaniem specjalnych informatorów do Czech... (Grady, 21 września 1943 r.), k. 52.

[26] Polskich duchownych przenoszono na parafie w głębi kraju. W sprawie opierającego się ks. Karola Machaja z Lipnicy i ks. Jabłońskiego z Orawki, władze słowackie interweniowały w Watykanie. Zob. *Vatikán a Slovenská republika (1939-1945). Dokumenty*, pod red. I. Kamenca, V. Prečana i S. Škorvánka, Bratislava 1992, s. 68.

[27] Obserwacje zawarte w powyższym materiale znajdują się także w obszernym opracowaniu pt. *Słowacja,* które stanowi próbę zarysu dziejów Słowacji poszerzonej o syntezę pozostałych materiałów Sekcji. AAN, DRZnK-DZS, 202/XIV-5, *Słowacja*, k. 65-98.

Skrócony wyciąg z dokumentów, które znajdują się w zespole archiwalnym Sekcji, został wydany w formie broszury pt. *Dzisiejsza Słowacja.* Broszurę wydrukowały Tajne Wojskowe Zakłady Wydawnicze (TWZW) – podziemny koncern poligraficzny BiP AK, największy tego typu w okupowanej Europie[28]. Z ustaleń Wojciecha Chojnackiego wynika, że publikacja ta ukazała się w grudniu 1943 r. w stosunkowo dużym nakładzie 3 tys. egzemplarzy[29]. Był to okres największej aktywności wydawniczej TWZW[30].

Tekst, który trafił do broszury, został poddany szczególnej obróbce[31]. Dotyczyło to także informacji dotyczących polsko-słowackiego pogranicza. Aktualne sprawy sporne pominięto i nie znajdujemy tam odniesienia do problemów narodowościowych, natomiast w broszurze zawarto opinie świadczące o pozytywnych zmianach w nastawieniu Słowaków do Polski. Zaznaczono przy tym, że „chociaż we wrześniu 1939 r. Słowacy z bronią w ręku przekroczyli nasze granice i z rąk niemieckich odebrali polskie części Spiszu i Orawy, to jednak ludność słowacka wyraźnie podkreśla, że Słowacja z Polską wojny nie prowadzi". Nastroje ludności charakteryzowano ogólnie jako przyjazne: „Poczucie zagrożenia przez Niemców i płynącej stąd solidarności z Polską jest na pograniczu duże i żywe. W całym zaś kraju nastroje antypolskie w porównaniu do roku 1939 znacznie ucichły"[32].

W dalszej części informowano, że „Słowacy z pogranicza odnoszą się nie tylko z wyraźną niechęcią do obecnego stanu rzeczy, ale też niedwuznacznie drwią sobie z panujących obecnie stosunków […] Wobec znajomych Polaków nie kryją się ze swymi uczuciami nienawiści do Niemców, dając nieraz do zrozumienia, że są członkami tajnych organizacji, które przewidują rychłą walkę z niemieckim najeźdźcą". W tym wypadku w broszurze mowa ogólnie o „Słowakach", natomiast w tajnym raporcie informacje te dotyczyły słowackich „strażników granicznych"[33]. Zabieg wydaje się zrozumiały z tego względu, że w wysokonakładowej publikacji konspiracyjnej utrzymanie sformułowania pierwotnego równałoby się swoistej denuncjacji. Wiadomo natomiast, że słowackie organy policyjne nie odznaczały się zbytnią gorliwością w ściganiu Polaków nielegalnie przekraczających granicę (choć schwytanych często przekazywano Niemcom), a wielu przedstawicieli administracji życzliwie odnosiło się do polskiego ruchu oporu[34].

W rozdziale wprowadzającym broszury, poświęconym genezie niepodległości słowackiej, stosunkowo wiele miejsca poświęcono okolicznościom utraty pozycji przez skrzydło polonofilskie w HSĽS. Ten fragment jest niemal wierną kopią części materiału BiP AK, znajdującego się w dokumentach Sekcji[35]. Już z jego wstępu wynika, że zawiera on „notatki tutejszej komórki słowackiej", a jego treść wskazuje na to, że powstał w polonofilskim środowisku słowackiej opozycji. K. Sidora przedstawiono w nim jako osobę obdarzoną wybitnym zmysłem politycznym i dysponującą dużym autorytetem, ze wszelkimi predyspozycjami ku temu, aby przejąć schedę po ks. Andreju Hlince. Podkreślono przy tym, że „szczere polonofilstwo" spowodowało upadek jego pozycji politycznej. Te sformułowania zostały przeniesione do broszury, łącznie z następującą konkluzją: „Polityka rządu polskiego w jesieni 1938 r. w gruncie rzeczy przekreśliła możliwość polskiej orientacji na Słowacji". W zdaniu: „Nie doceniliśmy wówczas psychologicznego znaczenia

[28] G. Mazur, *op. cit*., s. 169. Kierownikiem TWZW był Jerzy Rutkowski, przedwojenny komendant Związku Młodej Polski, wcześniej działacz ONR „Falanga". Zob. K. Koźniewski, *Zamknięte koła. Wspomnienia z lat 1929-1945,* t. II, Kraków-Wrocław 1985, s. 199.

[29] W. Chojnacki, *Bibliografia zwartych druków konspiracyjnych wydanych pod okupacją hitlerowską w latach 1939-1945*, Warszawa 1970, s. 66.

[30] Jesienią 1943 r. w ramach TWZW funkcjonowało pięć drukarni. Na przełomie 1943 r. i 1944 r. w TWZW średnio wydawano miesięcznie 248,5 tys. egz. czasopism i 65,5 tys. broszur. Poza tym w okresie wrzesień 1943 r. – luty 1944 r. wydrukowano 120 tys. ulotek. G. Mazur, *op. cit*., s. 163.

[31] Szersza analiza treści broszury: M. Gniazdowski, *Obraz vojnového Slovenska v poľskej ilegálnej brožúre z roku 1943*, [w:] *Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov,* pod red. M. Lacko, t. 1, Trnava 2002, s. 107-123.

[32] *Dzisiejsza Słowacja*, Warszawa 1943, s. 21, por.: AAN, DRZnK-DZS, 202/XIV-5, Rap. syt. z Gobelinim. BiP Studium wewnętrzne, k. 30.

[33] *Dzisiejsza Słowacja*, s. 21, por.: AAN, DRZnK-DZS, 202/XIV-5, Rap. syt. z Gobelinim..., k. 30.

[34] Z. Goetel, *op. cit*., s. 240 n. Na Spiszu współpracowali z polską konspiracją starosta powiatu starowiejskiego Vojtech Lostorfer i dowódca posterunku granicznego Janowski, starosta powiatu lubowniańskiego Ludvik Papík, burmistrz Lubowli Otto Černocký i tamtejszy inspektor straży granicznej Eugeniusz Peško, a także wójtowie (notári): we Frydmanie Ondrej Lofaj, w Niedzicy Zoltán Dudič, w Łapszach Niżnych Peter Uher i Imrich Kozak w Łapszach Wyżnych. J. Bieniek, *Droga wiodła przez Spisz,* s. 9-11, 20, S. Okęcki, M. Juchniewicz, *op. cit*., s. 73-75.

[35] *Ibidem*, s. 8-9, por.: AAN, DRZnK-DZS, 202/XIV-5, Rap. syt. z Gobelinim..., k. 27.

kwestii spisko-orawskiej w oczach Słowaków, którzy byli na tym punkcie niesłychanie drażliwi", obróbka redakcyjna materiału pochodzącego od słowackich informatorów sprowadzała się do zastąpienia sformułowania „rząd warszawski" formą pierwszej osoby[36].

Za słowackimi informatorami powtarzano, że wiele szkody orientacji propolskiej na Słowacji przyniosły już polskie nabytki terytorialne z 1920 r. Podkreślono przy tym, że rewindykacji polskich jesienią 1938 r. psychologicznie nie zrównoważyła niemiecka aneksja przedmieść Bratysławy – Devína i Petržalki. W broszurze zdecydowano się umieścić nawet następujące, gorzkie sformułowanie ze słowackiego raportu: „Zapomniano w Warszawie przy ocenie nastrojów słowackich, że «najwięcej boli krzywda zadana przez brata» – a ten właśnie moment «zdrady» ze strony «bratniej» Polski został nader zręcznie rozdmuchany przez propagandę hitlerowską"[37]. Uderzyło to w pozycję stronników Sidora, który „z rozpaczą czuł, że usuwa mu się grunt pod nogami" i nie mógł już dalej opierać się zarzutom wewnątrzpartyjnych germanofilów – dowiadywał się polski czytelnik z konspiracyjnej publikacji[38]. Wydaje się jednak, że w broszurze przeceniano wpływ polskiej polityki na rozwój wydarzeń w przedwojennej Słowacji[39].

Broszura *Dzisiejsza Słowacja* dowodzi obecności pogłębionej percepcji kwestii słowackiej w okupowanej Polsce. Zawartość publikacji odpowiada materiałom Sekcji Spraw Zagranicznych, ale nie dysponujemy dokumentami, które by potwierdzały, że wydanie broszury inicjowała Delegatura Rządu na Kraj[40]. Być może koncepcja publikacji zrodziła się w BiP AK, do którego należały drukarnie TWZW[41]. W każdym razie duży nakład broszury oraz fakt, że powstała ona w oparciu o materiały polskiej komórki rządowej powoduje, że broszura jest cennym źródłem dokumentującym postrzeganie ówczesnej Słowacji za granicą.

Po lekturze broszury nasuwa się pytanie – czy jej wydanie było świadomym działaniem, wynikającym ze strategii sondowania możliwości współpracy z krajami Europy Środkowej wobec zagrożenia sowieckiego?[42] W publikacji państwowość słowacka nie została *en bloc* potępiona. Podkreślono w niej życzliwy stosunek Słowaków do Polaków, choć w materiałach Sekcji znajdowały się także dokumenty wskazujące na istnienie zadrażnień polsko-słowackich na pograniczu. Interesująca jest decyzja wydawców o wykorzystaniu tez słowackiego obozu polonofilskiego w odniesieniu do stosunków polsko-słowackich, zwłaszcza w sprawie sporów granicznych. Charakterystyczne, że wydanie broszury zbiegło się w czasie z wizytą Beneša w Moskwie i zawarciem układu czechosłowacko-sowieckiego o przyjaźni, wzajemnej pomocy i powojennej współpracy. Było to symboliczne i definitywne odstąpienie od planów integracji Polski i Czechosłowacji[43].

Wyjaśnienie okoliczności powstania broszury może być interesujące także ze względu na dalszy rozwój kontaktów polsko-słowackich[44]. Kilka

[36] *Dzisiejsza Słowacja*, s. 8, por.: AAN, DRZnK-DZS, 202/XIV-5, Rap. syt. z Gobelinim..., k. 27.

[37] *Dzisiejsza Słowacja*, s. 12, por.: AAN, DRZnK-DZS, 202/XIV-5, Rap. syt. z Gobelinim..., k. 27, (tu bez cudzysłowów).

[38] *Dzisiejsza Słowacja*, s. 9, por.: AAN, DRZnK-DZS, 202/XIV-5, Rap. syt. z Gobelinim..., k. 27.

[39] Poseł polski w Pradze Kazimierz Papée w grudniu 1938 r. donosił, że poza polskimi rewindykacjami terytorialnymi na upadek orientacji propolskiej wpływa także przekonanie, że „Polskę oczekuje w krótkim czasie los Czecho-Słowacji a więc nie warto się o nią opierać" (cyt. za: J. Tomaszewski, *„Na południe od Karpat". Projekt zasad polityki Rzeczypospolitej Polskiej wobec Czecho-Słowacji*, „Polski Przegląd Dyplomatyczny", R. 2, 2002, nr 6, s. 164-169).

[40] Nie można tego jednak wykluczyć. Czasem TWZW drukowały materiały różnych departamentów Delegatury, a nawet jej organ „Rzeczpospolita Polska" w 15-tys. nakładzie. G. Mazur, *op. cit*., s. 166.

[41] Jesienią 1943 r. WPB BiP AK zaczęła wydawać „Agencję Zachodnią", która dostarczała prasie podziemnej informacje z ziem włączonych do Rzeszy, ale także o wydarzeniach w krajach Europy Środkowej. Nr 10-11 z 22 XI 1943 r. poświęcono stosunkom polsko-czeskim w duchu koncepcji federacyjnych rządu emigracyjnego. G. Mazur, *op. cit*., s. 54. Możliwe, że jakiś związek z wydaniem broszury miało środowisko mieszkających w Warszawie Słowaków. Pod koniec 1943 r. formował się pluton AK złożony w większości ze Słowaków, który następnie walczył w Powstaniu Warszawskim. Zob. M. Iringh, *Słowacy w powstaniu warszawskim*, [w:] *Polsko-czechosłowackie braterstwo broni w drugiej wojnie światowej 1939-1945*, Warszawa 1960, s. 69-88; *Słowacy w powstaniu warszawskim (Wybór źródeł)*, Kraków 1994.

[42] Działania te nazywa się czasem próbą utworzenia „katolickiej federacji" (Polska, Słowacja, Węgry, Chorwacja). Zob. np. P. Kršák, *Plány nadnárodných federácií v Európe počas 2. svetovej vojny*, [w:] *Stredná a juhovýchodná Európa: sondy do vývoja v štyridsiatych rokoch*, Bratislava 1992, s. 65.

[43] R. Žáček, *Projekt československo-polské konfederace...*, s. 191. O polskich aspektach wizyty E. Beneša w Moskwie w dniach 11-23 XII 1943 r. zob.: K. Kamiński, *Dyplomacja polska wobec dyktatu mocarstw (lipiec 1943-luty 1944)*, [w:] *Historia dyplomacji polskiej*, t. V. Warszawa 1999, s. 459-466.

[44] W. Felczak podobno już na początku 1943 r. próbował nawiązać kontakt z władzami słowackimi. Od końca czerwca 1943 r. na polecenie Delegata Rządu na Kraj pracował dla Departamentu Informacji i co miesiąc

miesięcy po jej wydaniu, 18 maja 1944 r. Delegat Rządu Jan S. Jankowski wysłał premierowi Stanisławowi Mikołajczykowi informację o tym, że kierownictwo słowackie zaproponowało mu podjęcie rozmów[45]. Premier wówczas zabronił Delegaturze kontaktów politycznych z rządem słowackim. Kontakty polityczne z Bratysławą mogły tylko skomplikować i tak trudną sytuację międzynarodową polskiego rządu. Alianci deklarowali zasadę bezwarunkowej kapitulacji państw Osi. Uznawali przy tym rząd emigracyjny Beneša, i już choćby z tego powodu sytuacja Bratysławy była o wiele gorsza niż Budapesztu.

Broszura przekazywała polskiej opinii publicznej wizerunek przychylnych Polsce Słowaków. W związku z pogarszającą się sytuacją polityczną Polski i rosnącym osamotnieniem wobec dyktatu Moskwy rozglądano się wówczas za „życzliwym zapleczem". Niezależnie od bardzo mglistych perspektyw politycznego współdziałania ze Słowakami, broszura taki obraz Słowacji kreowała. Nie tylko nie było w nim miejsca na spory graniczne, a wręcz przyznano błędy przedwojennej polityki polskiej dotyczącej tych obszarów.

Na zakończenie należy jeszcze zaznaczyć, że w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie broszura *Dzisiejsza Słowacja* jest przypisana Wacławowi Lipińskiemu, jednemu z czołowych przedstawicieli konspiracji piłsudczykowskiej[46]. Udział Lipińskiego w redagowaniu tej pracy jest jednak mało prawdopodobny, nie mówiąc już autorstwie. Jego organizacja (Konwent Organizacji Niepodległościowych) pozostawała w otwartej opozycji wobec Delegatury, a Lipiński należał do czołowych krytyków działalności władz emigracyjnych i ich krajowej reprezentacji. Kwestia słowacka w myśli politycznej Lipińskiego nie odgrywała roli autonomicznej, była wypadkową stosunku do kierownictwa czechosłowackiego i Węgier[47].

Das polnisch-slowakische Grenzgebiet im Licht der Archivmaterialien von Sektion für Auswärtige Angelegenheiten Delegatur der Exilregierung im Lande

Der Autor hat die Charakteristik von der Bedeutung des polnisch-slowakischen Grenzgebietes für die polnische Untergrundbewegung während des 2. Weltkrieges beigebracht. Für die polnische Seite war dieses Gebiet ein eigenartiger Raum, der die Gesellschaftsstimmungen in der Slowakei zeigte. Ihre Erkenntnis war, außer anderem, wegen der Beziehungen der Regierung vom General Władysław Sikorski mit der tschechischen und slowakischen Emigration während der ersten Kriegsjahre beträchtlich. Neben den sich schrittweise verschlechternden Beziehungen mit der tschechoslowakischen Emigrationsregierung gewann die Frage der polnisch-slowakischen Grenzstreite auch gewisse politische Dimension. Als im Jahre 1943 die Sektion für Auswärtige Angelegenheiten Delegatur der Exilregierung im Lande (Delegatura Rządu na Kraj) in Warschau mit ihrer Tätigkeit begann, wurden bestimmte Hoffnungen revitalisiert, die mit einer polonophilschen Gruppe der slowakischen Politiker verbunden waren. Der Autor bringt die Aktivitäten von der Sektion bei und stellt ein kompliziertes aus den Archivmaterialien ausgetretenes Bild des Grenzgebietes vor. Ein Teil der Materialien wurde beim Konzipieren der anonymen Broschüre Dzisiejs-

dostarczał opracowania dotyczące Węgier, Słowacji i Jugosławii. W. Frazik, *Kamień rzucony na szaniec – Wacław Felczak 1916-1993,* [w:] *Węgry – Polska w Europie Środkowej. Historia – Literatura. Księga pamiątkowa ku czci prof. Wacława Felczaka,* Kraków 1997, s. 13 n. Por.: J. Valenta, *Signál o neznámé stopě polsko-slovenských politických kontaktů?* „Slovanský přehled", R. 87, 2001, nr 1, s. 47-50.

[45] „Zwraca się do mnie J. Tiso o podjęcie rozmów. Czy pan odmówił prowadzenia rozmów ze Słowacją? [...] Uważam je za wskazane ze względów zasadniczych oraz praktycznych. Wszak my nie posiadamy żadnego życzliwego zaplecza" (cyt. za: J. Berghauzen, *op. cit*., s. 429). W tym samym czasie W. Felczak organizował w Bratysławie placówkę łączności, korzystając z pomocy m.in. Pavla Čarnogurskiego, Jána Klinovskiego, dyplomatów słowackich – posła w Budapeszcie Jána Spišiaka i sekretarza poselstwa Gejzy Krno. Zob. W. Grabowski, *op. cit*., s. 25, P. Čarnogurský, *Wspomnienia,* DN, R. 9, 1977, nr 4, s. 150-156. Szef słowackiego syndykatu zbożowego (*Obilná spoločnosť*) Ján Klinovský, korzystając z kontaktów handlowych, przekazywał do Szwajcarii polskie przesyłki w poczcie dyplomatycznej. Twierdził przy tym, że dzieje się to za wiedzą i wyraźną zgodą prezydenta ks. Jozefa Tiso. Wątpliwości co do propozycji politycznych składanych rzekomo Polakom przez J. Tisę przedstawił J. Valenta, *op. cit*., s. 49-50.

[46] Biblioteka nie posiada informacji o tym, na jakiej podstawie w 1974 r. dokonano takiego wpisu katalogowego (informacja od kierownik Zakładu Książki BN p. Zofii Byczkowskiej). W literaturze krajowej i emigracyjnej dotyczącej działalności ppłk. W. Lipińskiego podczas wojny brak jest informacji o broszurze. Podobny rezultat przyniosły badania jego rękopiśmiennej spuścizny, znajdującej się w zbiorach specjalnych Biblioteki Narodowej w Warszawie.

[47] Lipiński o sprawie północnego Spiszu, Orawy i Czadeckiego w swoich konspiracyjnych publikacjach nie wspominał. Zob. M. Gniazdowski, *Kontakty Wacława Lipińského so Slovenskom za druhej svetovej vojny a jeho predstavy o budúcom politickom usporiadaní strednej Európy,* „Vojenská história", R. 7, 2003, nr 2, s. 21-30. Zob. szerzej: M. Gałęzowski, *Wzór piłsudczyka. Wacław Lipiński 1896-1949,* Warszawa 2001.

za Słowacja (Die heutige Slowakei, Dnešné Slovensko) benützt, die im Dezember des Jahres 1943 in Warschau veröffentlicht wurde. Die Publikation kritisierte damalige slowakische Leitung, aber genauso stellte sie der polnischen Öffentlichkeit ein Bild der Polen zugeneigten Slowaken vor und auf diese Weise schaffte sie den Eindruck des „gönnenden Hinterlandes". Das war vor allem im Kontext der sich verschlimmernden internationalen Position Polens und in seiner aufwachsenden Einsamkeit, die unter dem Moskauer Diktat entstand, verständlich. Der Autor der Broschüre hat sich entschieden, die Thesen der slowakischen polonophilschen Seite auszunützen, die in der polnisch-slowakischen Beziehung besonders in der Sache der Grenzstreite bekannt waren. Die Autorschaft der Broschüre wird gewöhnlich dem Oberstleutnant Wacław Lipiński zugeschrieben, was aber M. Gniazdowski in Frage stellt.